

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 37

Київ
2008

УДК 323.1У
ББК 66.5(УКР)

*Затверджено до друку Вченою Радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України
(Протокол №7 від 27.12.2007 р.)*

Видання внесено до переліку фахових видань зі спеціальностей
політичних наук і державного управління
постановою Президії ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7
та з історичних наук від 10.11.1999 р. №3-05/11

Редакційна колегія:

Ю.А.Левенець, член-кореспондент НАН України, доктор політичних наук (голова)
В.О.Перевезій, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
В.О.Котигоренко, доктор політичних наук
В.А.Войналович, доктор політичних наук
О.В.Заремба, кандидат історичних наук
М.С.Кармазіна, доктор політичних наук
О.М.Майборода, доктор історичних наук
М.І.Михальченко, чл.-кор. НАН України, доктор філософських наук
М.І.Панчук, доктор історичних наук (відповідальний редактор випуску)
А.Д.Пахарев, доктор політичних наук
Ф.М.Рудич, доктор філософських наук
В.Ф.Солдатенко, чл.-кор. НАН України, доктор історичних наук
Ю.І.Шаповал, доктор історичних наук
Л.Є.Шкляр, доктор політичних наук

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2008. — Вип. 37. — 367 с.

ISBN 966-02-2769-8 (серія)

ISBN 987-966-02-4630-8 (Випуск 37)

Збірник містить статті з актуальних питань теорії, історії і сучасних проблем теорії та практики етнонаціональних, етноконфесійних і політичних відносин в Україні.

УДК 323.1У
ББК 66.5(УКР)

ISBN 987-966-02-4630-8

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, 2008

ЗМІСТ

Розділ І. ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА: УКРАЇНСЬКИЙ І СВІТОВИЙ ДОСВІД

В.Котигоренко. Етнополітика в Україні: варіант стратегії для держави	6
І.Зварич. Методи моделювання та прогнозування в етнополітиці	28
О.Майборода. Проблема політико-правового статусу нововиниклих етнічних груп в Україні	41
О.Калакура. Трагедія поляків УСРР у контексті політики суцільної колективізації та геноциду українського народу	50
І.Іванов. Мова в контексті етнонаціонального розвитку України: теоретико-методологічні засади	62
І.Монолатій. Західноукраїнська етнополітична сфера: суб'єкти і тенденції імперського простору	74
О.Кривицька. Демаркаційні лінії України: міфи чи реальність	83
Т.Татаренко. Система районування у регіональному розвитку України	97
А.Санченко. Вплив процесу утвердження національної ідентичності на державотворення в Україні	110
Т.Горбань. Українське національне самовизначення: зміст поняття в історичному контексті першої чверті ХХ ст.	119
Т.Лобода. Організація масового народознавчого руху в Україні в добу коренізації (на прикладі діяльності В.Кравченка)	129
О.Проскуріна. Політична культура України: сучасні проблеми та досвід становлення в умовах глобалізації (питання теорії та практики)	142
Ю.Поліщук. Політика російського царизму щодо польської освіти в Правобережній Україні (друга половина ХІХ — початок ХХ століття)	152
О.Красівський, Т.Мелінішин. Західна Україна в національній політиці Ю.Пілсудського	166

Розділ II. ПРОБЛЕМИ
ЕТНОПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ЗАКАРПАТТЯ

Н.Макаренко. Закарпаття під тиском мадяризації: 1867–1914 рр.	176
Л.Ковач. Етнокультурний розвиток Закарпаття в період незалежності України	187
Н.Кочан. Формування етнонаціональної специфіки Закарпатського регіону на зламі XVIII–XIX ст.	201
О.Ляшенко. Русинський партикуляризм у сучасній Україні: витоки, ідеологія, прояв	211

Розділ III. ПИТАННЯ МІЖНАРОДНОЇ (ЗОВНІШНЬОЇ)
ПОЛІТИКИ

Н.Латигіна. Демократизація Центральної та Східної Європи: різноманітні підходи і універсальні ознаки	234
О.Опанасенко. Українсько-німецькі наукові зв'язки в період 1994-2004 рр.	244
Ю.Волошин. Міжнародно-правові засоби розв'язання греко-турецького конфлікту в контексті процесів європейської міждержавної інтеграції	253
Ю.Гузинець. Етнополітика Угорської республіки щодо закордонних угорців	264
С. Білошицький. Геополітичні виклики лібералізації світового порядку	273
В.Кошелюк, Т.Гринюк. Самопроголошені держави як інструмент геополітичної стратегії провідних держав на Європейському континенті	287
А.Попок, Є.Васильчук. Особливості еволюції сучасних праворадикальних рухів у Росії	292

Розділ IV. ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ:
СТАН ТА ПРОБЛЕМИ

Я.Олексин. Вплив суспільних і демократичних процесів на релігійно-церковне життя в незалежній Україні	303
С.Краснолюдська. Суб'єктність ісламу у світових політичних процесах	315

Н.Жулканич. Стан релігійної ситуації і утвердження духовності в сільській місцевості областей українських Карпат (1965–2000 рр.)	325
Т.Курінна. Аналіз окремих напрямів формування моделі державної політики у сфері благодійності та меценатства в Україні	336
Г.Васильчук. «Радянська інтелігенція»: сучасні тлумачення та аксіологічні орієнтири	343
В.Трачук. Політична толерантність як механізм політичної взаємодії: проблеми та перспективи	354
Відомості про авторів	364

Розділ I ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА: УКРАЇНСЬКИЙ І СВІТОВИЙ ДОСВІД

Віктор Котигоренко

ЕТНОПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: ВАРІАНТ СТРАТЕГІЇ ДЛЯ ДЕРЖАВИ

Держава належить до найвпливовіших суб'єктів етнонаціональних відносин зі своїми специфічними інтересами. Однак наявність таких інтересів не скасовує її призначення забезпечувати умови для збалансованої реалізації інтересів всіх учасників цих відносин, серед яких окремі особи і групи осіб, інституції громадянського суспільства та інші. Один з найефективніших засобів відповідної державної політики — розроблення й упровадження правових регуляторів етнонаціональної сфери та їх удосконалення на основі практичного досвіду, з урахуванням суспільних змін. В Україні частина таких регуляторів діють ще з радянських часів, інші — ухвалені в процесі суверенізації країни після здобуття незалежності. Це — Конституція, Акт проголошення незалежності, Декларація про державний суверенітет, Декларація прав національностей, закони Про мови в Українській РСР, Про національні меншини, Про місцеве самоврядування, Про громадянство, Про об'єднання громадян, Про освіту, Про свободу совісті та релігійні організації, Про друковані засоби масової інформації (пресу), Про телебачення і радіомовлення, Основи законодавства України про культуру, Цивільний кодекс, Цивільний процесуальний кодекс, Кодекс адміністративного судочинства, Кримінально-процесуальний кодекс, Конвенція ЮНЕСКО проти дискримінації в сфері освіти, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації; Конвенція Міжнародної Організації Праці № 111 щодо дискримінації в галузі праці та занять, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права; Міжнародний пакт ООН про громадянські і політичні права, Конвенція Ради Європи про захист прав і основоположних свобод людини, Рамкова конвенція про захист національних меншин, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, двосторонні договори зі Словаччиною, Польщею, Румунією, Литвою, Росією, Білоруссю та інші.

Однак нормативно-правові акти, якими регулюється сфера етнонаціональних відносин України, не кодифіковані. Зокрема, в сенсі системності та узгодженості змісту вживаних у цих актах термінів і зафіксованих норм. Це спричиняє суперечливість їх тлумачення та практичного використання. Як наслідок, реальною є небезпека правових колізій, здатних трансформуватися в колізії і конфлікти суспільні — між етнічними і регіональними спільнотами, між ними й державою, між центральною і регіональними владами та інші. Найвідомішу з таких колізій спричинили недоліки Закону України про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин¹. Відсутність у цьому Законі адекватного українським реаліям визначення терміна «регіональні мови або мови меншин» зумовила системні вади запроваджених актом конкретних правових норм. Ці вади стали спонудою ухвалення деякими місцевими радами неадекватних рішень щодо функціонування мов у регіонах їхньої юрисдикції.

Ще гостріших правових і політичних колізій можна очікувати через суперечливість тлумачення політиками, правниками та широким загалом термінів, які включені у вітчизняний правовий дискурс Конституцією України, але не мають офіційних дефініцій, серед них — терміни «українська нація» і «корінні народи»². Ця обставина зумовлює непримиренні концептуальні протиріччя багатьох проектів законів, які подаються на розгляд парламенту. З нею пов'язана відсутність правової і політичної визначеності щодо цілей державної етнонаціональної політики та способів їх досягнення.

Для вдосконалення правових засад політики держави в сфері етнонаціональних відносин органи влади і наукова громадськість неодноразово ініціювали розроблення проектів акта, який би: а) окреслював мету, принципи і довгострокові завдання цієї політики та механізми її реалізації з урахуванням реальних внутрішніх і зовнішніх викликів та загроз національній безпеці; б) визначав концептуальні основи подальшого законотворення, управлінських та інших рішень і практично-політичних дій щодо етнонаціональної сфери; в) запроваджував адекватні українським реаліям визначення термінів вітчизняного законодавства, що регулює етнонаціональні відносини, і г) встановлював параметри упровадження в це законодавство норм та термінології міжнародного права. Такі проекти називалися по-різному: «Концепція державної етнонаціональної політики», «Про Основи державної етнонаціональної

політики»³. Їх розробниками та експертами були працівники Держкомнацміграції і Мін'юсту України, науковці, народні депутати: О. Антонюк, Б. Бабін, В. Євтух, О. Картунов, О. Копиленко, В. Котигоренко, І. Кресіна, В. Крисаченко, І. Курас, О. Майборода, О. Мироненко, Л. Нагорна, М. Обушний, І. Оніщенко, М. Панчук, Т. Пилипенко, В. Пироженко, В. Погорілко, Ю. Римаренко, М. Скиба, В. Троцинський, Р. Чубаров, Ю. Шемшученко, Л. Шкляр, М. Шульга та інші.

Проект, що публікується, синтезує і доповнює попередні конструкторивні напрацювання. В його основу покладено результати науково-дослідної роботи автора. При написанні та редагуванні тексту було враховано висновки і рекомендації учасників колективного дослідження «Розробка проекту Стратегії державної етнонаціональної політики України». Робота виконувалася на базі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України з залученням науковців академічного Інституту демографії та соціальних досліджень, а також Національного інституту стратегічних досліджень. До авторського колективу входили: В. Котигоренко (керівник), В. Кулик, О. Майборода, О. Макарова, О. Малиновська, Л. Нагорна, М. Панчук, О. Позняк та ін.

Понятійний апарат проекту відповідає принципам герменевтичного праворозуміння, яке орієнтує на забезпечення відповідності норм права і суспільних реалій, що потребують правового регулювання.

Оскільки об'єктом етнонаціональної політики Української держави є не етнонаціональні відносини взагалі, а *етнонаціональні відносини* безпосередньо в Україні, відповідним чином визначено й термін. Його зміст включає текст Статті 11 Конституції України в частині, яка виокремлює основних суб'єктів етнонаціональних відносин в Україні, акцентує їх ідентифікуючі ознаки та формулює завдання державного регулювання цих відносин.

Термін «етнонаціональні відносини» не властивий європейській мовній традиції, за якою «етнічне» стосується культурної, релігійної, мовної та іншої самотності осіб і груп, а «національне», зазвичай, — громадянства і власне держави. Однак в українському законодавстві варто застосовувати пропонований синтетичний термін, аби чіткіше визначити об'єкт відповідної державної політики та уникнути колізії з термінологією чинних правових актів, які вживають поняття «національного» і в сенсі

етнічного, і в сенсі державно-громадянського. Крім того, термін «етнонаціональні відносини» адекватно відбиває специфіку багатоетнічності загалом громадян України, які сукупно утворюють українську націю, український народ.

Українська нація, український народ. Ці два терміни подано як синонімічні. Ні Конституція України, ні будь-які інші чинні правові акти не етнізують терміна «українська нація». Вони допускають подвійне його тлумачення: української нації в етнічному сенсі як спільноти осіб — «українців за національністю», а також української нації (українського народу) — осіб усіх національностей — у сенсі громадянському, політичному.

Проект пропонує запровадити у вітчизняне законодавство сучасне європейське розуміння української нації, яке не суперечить Основному закону країни і відповідає Рекомендації ПАРЕ 1735 (2006) від 26 січня 2006 року «Поняття «нація»». Ця рекомендація полягає в тому, щоб держави-члени привели свої конституції у відповідність з демократичними європейськими стандартами, які вимагають, щоб кожна держава інтегрувала всіх своїх громадян незалежно від їхнього етнокультурного походження у складі єдиного громадянського багатокультурного утворення і припинила визначати себе виключно етнічною або виключно громадянською державою. Узгоджена з цими рекомендаціями і сформульована в проекті дефініція терміна «українська нація» базується на тексті преамбули Конституції України.

Поняття «*національність*». Згідно зі світовою і вітчизняною політико-правовою практикою особа самостійно визначає свою національність, байдуже, вкладає вона в це самовизначення етнічний чи громадянський зміст. Однак в європейських правових відносинах термін «національність» використовують для означення саме громадянства. Коли громадянин України будь-якого етнічного походження (етнічної належності або «національності» — останнім терміном етнічну належність громадянина визначає Конституція) виїздить за кордон, при в'їзді в іншу державу, принаймні на Заході, у «в'їзній» анкеті в графі «національність» (*nationality*) він пише про свою українськість, чим засвідчує своє українське громадянство, а не етнічну належність.

Пропоноване в проекті тлумачення термінів «національність» та «українці» передбачає їх застосування в сенсі права особи самостійно визначати свою групову належність. Зокрема, належність до групи з певними спільними власне етнічними ознаками.

Так само вільно особа може ідентифікувати себе з групою, яку наука називає субетносом, або з нацією як спільноти громадян різної етнокультурної належності (національності).

Етнізоване розуміння терміна «національність» не позбавляє особу права на самовизначення як представника групи, об'єднаної ознакою українського громадянства — належності до спільноти громадян України різних національностей (групи осіб різного етнічного походження), які утворюють українську націю, український народ. Тобто, використання терміна «українець» на означення національності в етнічному сенсі уможливує його використання також у сенсі громадянському — на означення українського громадянства особи будь-якого етнічного походження.

Складовою дефініції терміна «національність» є термін «*національне самоусвідомлення*» в сенсі самоідентифікації особи з групою, що має певні уявлення про свою групову своєрідність. Йдеться саме про уявлення щодо національної своєрідності. Адже особа може не володіти національною (рідною) мовою своєї групи або не сповідувати традиційну для цієї групи релігію — тобто не бути носієм ознак своєї групи. Але при цьому вона визнає й виявляє свою належність до групи, щодо своєрідності якої в неї та інших осіб сформовано ті чи інші стійкі уявлення.

Національне самоусвідомлення особи як усвідомлення нею своєї належності до певної етнічної групи продукує необхідність запровадження в законодавство пояснюючого терміна «*національна самобутність групи*». Він застосовується в сенсі етнічної самобутності як інтегральне означення сукупності параметрів цієї самобутності у викладі статті 11 Конституції України.

До найбільш дискутованих термінів, вжитих у тексті чинної Конституції України, належить термін «*корінні народи*».

Ідентифікуючі ознаки «корінних народів» досьогодні не мають універсальної формалізації в міжнародних правових актах і в українському законодавстві. Це дає підстави частині представників українського поліетнічного загалу, в тому числі національних меншин, порушувати питання щодо надання їхнім спільнотам статусу «корінних народів» або «автохтонних». Сформульоване в проєкті визначення терміна «*корінні народи України*» уможливує відповідну самоідентифікацію громадян з-поміж чотирьох автохтонних національно самобутніх груп населення України — українців за національністю, кримських татар, караїмів та кримчаків. При цьому ідеологія і концепція проєкту ґрунтуються

на визнанні безальтернативної рівності прав громадян, базуються на пріоритетності прав особи і громадянина при забезпеченні як індивідуальних, так і групових прав і свобод. Тому індивідуальна та групова самоідентифікація осіб, котрі належать до вищезазначених груп населення України, як її корінних народів не створює для них жодних привілеїв або виняткових прав — ні індивідуальних, ні групових, а також виключає перспективу ухвалення законів про особливий статус якоїсь етнічної спільноти чи спільнот.

Стосовно кримських татар та деяких інших національно-самобутніх груп населення, щодо яких радянським режимом було вчинено злочини депортації і порушення прав, то їх рівноправ'я з іншими громадянами України має забезпечуватися на засадах відновлення прав депортованих, які повертаються в місця свого проживання на території України і набувають громадянства України. Саме тому до проекту включено терміни «*депортация*», «*депортовані за національною ознакою особи*». Запропоновано також компромісну правову формулу легалізації Курултая та Меджлису кримськотатарського народу, а також представницьких органів громадян України інших національностей з-поміж осіб, раніше депортованих за національною ознакою (пункт 4.4.3. проекту).

Надано змістовної визначеності узвичаєним, але недостатньо в правовому аспекті поясненим термінам «*національно-культурна автономія в Україні*», «*національно-культурні і мовні потреби українців, які проживають за межами держави*», «*регіональні мови або мови меншин в Україні*».

Формулювання в проекті мети і принципів стратегії державної етнонаціональної політики базуються на положеннях Конституції України, чинних законів та актів міжнародного права, згода на обов'язковість яких надана парламентом, рекомендаціях ПАРЕ.

Базовим для проекту Стратегії є визнання індивідуальних і групових прав громадян України в сфері етнонаціональних відносин. Щодо умов забезпечення цих прав — пріоритет надано правам особи. Саме особа визначає, належати їй до якоїсь групи, чи не належати. Реалізовувати й захищати свої права в етнонаціональній сфері індивідуально чи разом з іншими, в групі — в цьому питанні пріоритетним є право самої особи. Держава ж гарантує громадянину можливість реалізації цього права в межах законодавства.

Виокремлення спеціальних гарантій щодо прав корінних народів і національних меншин України, а також осіб, депортованих

за національною ознакою, є виокремленням саме гарантій рівноправності, а не встановленням якихось особливих прав. Такі гарантії необхідні для забезпечення громадянам України, які представляють український народ, українську націю, всі національно самобутні групи населення України — її корінні народи і національні меншини, права на захист традиційного національно-культурного середовища від уніфікації, денаціоналізації та деформації як висліду об'єктивних асиміляційних, глобалізаційних і міграційних процесів, а також дій певних суспільних суб'єктів. Подібним чином інституціоналізовано гарантії прав і обов'язки держави, зокрема, щодо розвитку та функціонування державної мови та ін. Визначено також механізми реалізації державою мети, принципів та завдань її етнонаціональної політики.

Проект Закону України «Стратегія державної етнонаціональної політики»

1. Загальні положення.

Україна — держава з поліетнічним складом населення. Це створює суспільству і громадянам сприятливі можливості розвитку на основі взаємозбагачення етнічними культурними, інтелектуальними, генетичними та іншими ресурсами. Водночас поліетнічність ускладнює суспільні відносини, оскільки етнічна динаміка й міжетнічна взаємодія відбуваються через протиріччя між суб'єктами цих відносин з приводу реалізації їхніх етноспецифічних і загальних потреб та інтересів. Ці інтереси формуються й виявляються практично в усіх сферах суспільного життя. Вони щільно пов'язані зі специфікою суспільно-політичних, етнODEMOграфічних, етномовних, етносоціальних та міграційних процесів минулого й сучасності, особливостями вітчизняної економіки і політики, культури і суспільної свідомості та психології, історичної пам'яті населення, геополітичних і геоцивілізаційних викликів сучасності та відмінностей у відповідних орієнтаціях населення різних регіонів держави тощо.

Згідно з розрахунками демографів, на Україну очікує подальше скорочення загальної чисельності населення, зростання в його структурі частки українців за національністю та зменшення частки росіян, збільшення кількості кримських татар, представників кавказьких народів, мігрантів з країн Азії, Африки та інших. Етнічна динаміка народонаселення та вияви упередженого ставлення одне до одного серед осіб різних національностей актуалізують

необхідність проведення державної політики, яка мінімізувала б загрози етнічних конфліктів, сприяла громадянській консолідації поліетнічного загалу країни як нації, збереженню й розвитку традиційного для України культурного середовища. Серед першочергових завдань цієї політики — забезпечення належних умов для збалансованої реалізації інтересів особи, суспільства і держави в сфері етнопонаціональних відносин, подолання негативних наслідків ціннісно-світоглядної і політичної сегментованості українського суспільства, пов'язаної з культурними, релігійними, мовними, соціально-економічними та іншими регіональними відмінностями, а також зі спекуляціями на цих відмінностях з боку певних сил в Україні та поза її межами.

В означених контекстах конче важливим є визначити стратегію державної етнопонаціональної політики, а саме: окреслити мету, принципи і довгострокові завдання цієї політики та механізми її реалізації з урахуванням реальних внутрішніх і зовнішніх викликів та загроз національній безпеці; сформувати концептуальні основи подальшого законотворення, управлінських та інших рішень і практично-політичних дій щодо етнопонаціональної сфери; запровадити адекватні українським реаліям визначення термінів вітчизняного законодавства, що регулює етнопонаціональні відносини, і встановити параметри упровадження в це законодавство норм та термінології міжнародного права.

Державна етнопонаціональна політика як система ідей, рішень і практичних дій держави в сфері етнопонаціональних відносин базується на Конституції України, чинних законах та інших правових актах, в тому числі актах Президента України та Уряду України, а також міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

2. Визначення термінів.

Етнопонаціональні відносини в Україні — відносини між особами, групами осіб, організаціями, установами та іншими суспільними утвореннями з приводу питань консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, реалізації їхніх специфічних та спільних інтересів.

Українська нація, український народ — громадяни України всіх національностей, які продовжують багатовікову історію українського

державотворення, дбають про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуються про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнуть розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову Українську державу.

Національність — усвідомлена належність особи до певної групи, члени якої виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою і мають відповідну цьому самоусвідомленню спільну історичну самоназву.

Національне самоусвідомлення — усвідомлення особою своєї належності до групи, членів якої об'єднують спільні уявлення про її національну самобутність.

Національна самобутність групи — етнічна, культурна, мовна та релігійна своєрідність групи осіб певної національності.

Корінні народи України — групи громадян України, почуття національного самоусвідомлення та спільності яких відображають генезис цих груп на просторі, що є територією Української держави, де проживають більшість осіб відповідних національностей.

Національні меншини України — групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

Українці — особи, які усвідомлюють свою належність до найчисленнішої в Україні національно самобутньої групи, історична самоназва якої відповідає традиційній назві простору, що є територією Української держави, а також особи іншої, ніж українська, національності, які є громадянами України.

Національно-культурна автономія в Україні — форма добровільної всеукраїнської та (або) регіональної національно-культурної самоорганізації громадян України для самостійного вирішення ними питань збереження та розвитку їхньої історичної свідомості і традицій, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності.

Регіональні мови або мови меншин в Україні — мови, які відрізняються від державної (офіційної) української мови, при цьому не є її діалектами або мовами мігрантів, і юридично визнані такими, що традиційно використовуються в межах певної території Української держави як засіб спілкування її громадян, кількість яких менша, ніж решта населення, але є такою, що виправдовує заохочувальні заходи, передбачені Законом України «Про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин».

Національно-культурні і мовні потреби українців, які проживають за межами держави, — усвідомлені потреби осіб, незалежно від їхньої національності, які походять з України, мають або не мають громадянство України, проживають по її межами і виявляють групову солідарність у прагненні зберігати свою національну самотність, пов'язану з територією їх походження.

Депортація — здійснене на підставі рішень, ухвалених органами державної влади колишнього СРСР, примусове переселення осіб за національною ознакою з місць постійного проживання, що є територією України,

Депортовані за національною ознакою особи (далі: депортовані особи) — особи з-поміж громадян колишнього СРСР, які в 1941–1944 роках на підставі рішень, ухвалених органами державної влади колишнього СРСР, були примусово переселені за національною ознакою з місць постійного проживання, що є територією України, набули або прагнуть набути громадянство України, а також особи, які народилися в сім'ях депортованих за національною ознакою осіб до моменту повернення цих осіб в місця постійного проживання і які набули або прагнуть набути громадянство України.

3. Стратегічна мета і принципи державної етнонаціональної політики

Стратегічною метою етнонаціональної політики Української держави є консолідація та розвиток української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самотності всіх корінних народів і національних меншин України на основі забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Українська держава дотримується таких принципів етнонаціональної політики:

- верховенство права;
- право особи вільно і без будь-якого примусу виявляти своє національне самоусвідомлення, визначати та вказувати свою національність, належність до української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України;
- рівність прав і свобод громадян України;
- належність до української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України є виявом і наслідком індивідуальної та групової самоідентифікації громадян

України і не надає будь-кому жодних індивідуальних або групових переваг та привілеїв;

– недопущення привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;

– право громадян, які належать до української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України, здійснювати свої права і свободи одноосібно та разом з іншими, в тому числі щодо збереження й розвитку своєї національної самобутності;

– забезпечення прав і свобод української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України як невід’ємної частини прав і свобод людини;

гарантії громадянам всіх національностей на юридичний захист індивідуальних і групових інтересів в сфері етнонаціональних відносин через забезпечення умов їхньої правомочності як індивідуальних суб’єктів права або як членів різних структур, є юридичними особами;

– створення належних умов для збалансованої реалізації інтересів особи, суспільства і держави в сфері етнонаціональних відносин, консолідація громадян всіх національностей навколо цінностей розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави;

– визнання багатонаціонального (поліетнічного) складу населення України і національної багатоманітності української культури як суспільної цінності, сприяння розвитку всіх національних складових української культури;

– забезпечення всебічного розвитку і функціонування державної української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України;

– гарантування захисту, вільного розвитку і використання мов всіх корінних народів України, російської та інших мов національних меншин України, в тому числі на засадах Закону України «Про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин»;

– рішуча протидія розпалюванню расової, національної, релігійної ворожнечі;

– заборона, згідно чинного законодавства, об’єднань і організацій, щодо ідеологічних засад і діяльності яких виявлено і в су-

довому порядку доведено наміри або дії з розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі;

– постійний моніторинг етнонаціональних відносин, зокрема, для виявлення, відвернення, мирного розв'язання конфліктонебезпечних та конфліктних ситуацій;

– подолання регіональних диспропорцій в умовах задоволення громадянами їх соціально-економічних, політичних, культурних, мовних, релігійних прав і свобод, через забезпечення яких реалізується мета державної етнонаціональної політики;

– сприяння задоволенню національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами Української держави і виявляють групову солідарність щодо збереження своєї національної самобутності, пов'язаної з територією їх походження;

– забезпечення територіальної цілісності і суверенітету Української держави;

– чітке розмежування функцій і повноважень органів державної влади і місцевого самоврядування при здійсненні державної етнонаціональної політики;

– відкритість інформації про стратегію державної етнонаціональної політики та діяльність з її реалізації, якщо ця інформація не становить державну таємницю.

4. Пріоритетні завдання стратегії державної етнонаціональної політики.

Для реалізації стратегічної мети державної етнонаціональної політики згідно з принципами цієї політики Українська держава вирішує такі завдання:

4.1. в сфері права, політики та управління:

4.1.1. приведення у відповідність з Конституцією України і цим Законом всіх інших правових актів, якими регулюються етнонаціональні відносини в Україні, для забезпечення їх термінологічної та нормативної узгодженості й системності;

4.1.2. вдосконалення правових, політичних та організаційних умов реалізації громадянами особисто і в групі прав, свобод і обов'язків, пов'язаних з етнонаціональними відносинами, без привілеїв і обмежень, в тому числі, шляхом розроблення, ухвалення та неухильного дотримання законів щодо гарантування прав всіх корінних народів і національних меншин України, порядку застосування в Україні національно-культурної автономії, мов, відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою;

4.1.3. вдосконалення системи правового захисту осіб і груп від посягання на національну честь та гідність, від дискримінації, ворожого ставлення, погроз та насильства через їхню етнічну, культурну, мовну, релігійну своєрідність;

4.1.4. посилення юридичної відповідальності за використання засобів масової інформації для розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі, а також за інші дії, які судом визнані такими, що містять ознаки дискримінації, ворожого ставлення, погроз та насильства щодо особи чи групи осіб через їхню етнічну, культурну, мовну, релігійну своєрідність;

4.1.5. гарантування громадянам всіх національностей, відповідно до чинного законодавства, прав на

– об'єднання, виявлення поглядів і свободу думки, совісті та віросповідання, утворення національно-культурних і релігійних установ, організацій, асоціацій;

– одержання і поширення інформації мовою своєї національно самобутньої групи без втручання держави, якщо ця свобода не обмежує свободу і право громадян одержувати і поширювати інформацію державною мовою та не створює загроз національній безпеці України;

– вільний доступ до засобів масової інформації, захист від дискримінації громадян з-серед всіх національно самобутніх груп населення України в доступі до засобів масової інформації, а також право цих громадян створювати і використовувати засоби масової інформації у відповідності з чинним законодавством;

– вільне користування зручною для них мовою при міжособистісному спілкуванні;

– безперешкодне використання державної мови і поряд з нею регіональних мов або мов меншин у спілкуванні з органами державної влади, представницьким та іншими органами Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, а також з посадовими особами цих органів при виконанні ними службових обов'язків, якщо відповідні органи уповноважені функціонувати разом з державною мовою також юридично обов'язковими для них регіональними мовами або мовами меншин;

– юридичний захист індивідуальних і групових інтересів у сфері етнонаціональних відносин з використанням всіх можливостей своєї правомочності як індивідуальних суб'єктів права або як членів різних структур, є юридичними особами;

4.1.6. вдосконалення систем державного управління і місцевого самоврядування для посилення їх ефективності та оптимізації

співпраці, розподілу повноважень і бюджетних відносин між органами влади Української держави, її кримської автономії та територіальними громадами і структурами місцевого самоврядування, для розвитку самоорганізації населення з урахуванням історичних, економічних, екологічних, географічних, демографічних, етнічних і культурних особливостей територій;

4.1.7. створення органами державної влади, представницьким та іншими органами Автономної Республіки Крим, а також органами місцевого самоврядування необхідних фінансових та інших умов для здійснення ними та їхніми посадовими особами своїх повноважень державною мовою, а також юридично обов'язковими для них регіональними мовами або мовами меншин;

4.1.8. правове унормування податкових пільг та інших процедур заохочення і мотивації суб'єктів видавничої, культурної, мас-медійної та іншої діяльності до використання державної української мови в цій діяльності, при виробленні та поширенні своєї продукції;

4.1.9. створення умов для політичної участі представників національно самобутніх груп громадян України, в тому числі для їх участі у владі, в підготовці, ухваленні та реалізації органами державної влади представницьким та іншими органами Автономної Республіки Крим, а також органами місцевого самоврядування рішень, які стосуються інтересів цих національно самобутніх груп громадян;

4.1.10. забезпечення належного представництва територіальних громад та їхніх етнонаціональних інтересів у процесі формування представницьких органів державної влади і місцевого самоврядування всіх рівнів шляхом вдосконалення виборчого законодавства;

4.1.11. запровадження ефективних політичних і правових механізмів попередження та розв'язання конфліктних ситуацій в етнонаціональних відносинах;

4.1.12. організація діалогу та взаємодії органів державної влади, представницького та інших органів Автономної Республіки Крим, а також органів місцевого самоврядування, громадянського суспільства, політиків, громадських і релігійних діячів в інтересах міжнаціональної і міжконфесійної злагоди та порозуміння;

4.2. в соціально-економічній та фінансовій сферах:

4.2.1. забезпечення рівноправності громадян України всіх національностей у користуванні, згідно чинного законодавства,

природними об'єктами права власності Українського народу, що знаходяться в межах території України, — землею, її надрами, атмосферним повітрям, водними та іншими природними ресурсами, в тому числі ресурсами континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони;

4.2.2. подолання регіональних диспропорцій зайнятості економічно активного населення та оплати однакової за змістом і обсягами праці;

4.2.3. реалізація спеціальних програм соціально-економічного розвитку та забезпечення зайнятості населення на основі раціонального використання ресурсів і господарських особливостей регіонів, регіонального та пов'язаного з етнічними традиціями і досвідом господарювання розподілу праці, врахування загальнонаціональних і регіональних потреб розвитку економічного, науково-технічного та трудового потенціалу;

4.2.4. розвиток взаємовигідних міжрегіональних господарських зв'язків та всеукраїнських систем комунікації як чинників консолідації української нації;

4.2.5. заохочення мобільності економічно активного населення для ефективнішого використання трудового потенціалу та сприяння суспільній інтеграції громадян різних національностей;

4.2.6. вирівнювання регіонів за умовами користування громадянами економічними і соціальними правами та благами, за якістю життя та соціального захисту населення;

4.2.7. впровадження єдиних на всій території України стандартів надання соціальних послуг;

4.2.8. унормування процедур самофінансування національно-культурної автономії відповідно до законодавства України

4.2.9. податкове заохочення благодійної діяльності, спрямованої на збереження й розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної своєрідності національно самобутніх груп громадян України;

4.2.10. створення умов для формування в місцевих бюджетах фінансових ресурсів для здійснення заходів, спрямованих на заохочення використання в суспільному житті в межах відповідних територій України мов, які для цих територій юридично визнані регіональними мовами або мовами меншин;

4.3. в духовно-гуманітарній та інформаційній сферах:

4.3.1. формування оптимальних умов для збереження і розвитку всіх національних мов, культур, віросповідань, традицій,

а також охорони історичних пам'яток, передовсім тих, яким загрожує зникнення;

4.3.2. забезпечення всебічного розвитку і функціонування державної української мови та посилення її ролі як чинника соціальної інтеграції громадян і груп громадян різної національності, консолідації української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України, як феномена культури та інструмента розвитку національного інформаційного простору і національної системи інформаційної безпеки;

4.3.3. податкове, дотаційне та інше заохочення засобів масової інформації, суб'єктів видавничої діяльності, кіно- і телевізійного виробництва, кінопрокату та інших до ширшого використання державної української мови;

4.3.4. сприяння органам місцевої влади у здійсненні ними заходів, спрямованих на заохочення використання в суспільному житті в межах територій, на які поширюються повноваження відповідних органів, мов, які для цих територій юридично визнані регіональними мовами або мовами меншин;

4.3.5. всім громадянам, які належать до корінних народів і національних меншин України, відповідно до законодавства, гарантуються права на

- національно-культурну автономію;
- використання свого прізвища (по батькові) та ім'я мовою своєї групи, в тому числі офіційно;

- відновлення, вільне та офіційне застосування топонімії, яка є традиційною для місць їх постійного проживання, в тому числі топонімії їхніми національними мовами, якщо в цьому є достатня необхідність;

- вільне і безперешкодне вивчення мови своєї національної групи, виховання, навчання та користування цією мовою приватно і публічно, в усній та письмовій формі, в міжособистісному спілкуванні, а також, по можливості, в спілкуванні з адміністративними органами, включно з судовими та іншими правоохоронними органами, зокрема, якщо це передбачено законом, на правах регіональної мови або мови меншини, але в будь-якому разі — без обмежень у використанні державної української мови, її вивченні та навчанні нею;

- участь у розробленні та реалізації державних програм захисту і розвитку національних культур, у діяльності зі збереження і розвитку культурної та іншої національної самобутності;

– отримання від органів державної влади та місцевого самоврядування фінансової, організаційної та іншої допомоги для задоволення національно-культурних потреб;

4.3.6. розроблення та реалізація державних і регіональних цільових програм сприяння збереженню та науковим дослідженням історичної спадщини і національної самобутності груп громадян, які належать до української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України;

4.3.7. створення електронних баз даних про національні культурні здобутки, традиції, мистецькі, музичні, пісенні, архітектурні та інші історичні пам'ятки; забезпечення, відповідно до чинного законодавства, вільного доступу до цих баз даних, а також сприяння випуску на їх основі довідково-інформаційної продукції в електронному, друкованому чи іншому вигляді;

4.3.8. заохочення міжкультурного діалогу і просвітництва, поширення через систему освіти, засобами масової інформації, а також іншими комунікативними ресурсами знань про історію, культуру, релігію і традиції всіх національно самобутніх груп населення України для їх взаємопізнання і порозуміння, а також формування в суспільстві атмосфери терпимості, поваги до цінностей, толерантності й співпраці осіб та груп, що відрізняються етнічною, культурною, мовною та релігійною своєрідністю;

4.3.9. примноження духовних цінностей української нації, українського народу на основі здобутків мистецтва, літератури та культури всіх національно самобутніх груп громадян України;

4.3.10. створення та функціонування, за потребою і по можливості, в Києві, обласних центрах та інших адміністративно-територіальних одиницях Будинків національних культур України;

4.3.11. оптимізація мережі та порядку функціонування дошкільних виховних, загальноосвітніх та інших учбових закладів для безперервного виховання і навчання державною українською мовою та реалізації гарантій вільного розвитку і використання російської, інших мов національних меншин України;

4.3.12. організація виховання і освіти, розроблення навчальних програм, підручників і посібників для дошкільних, середніх спеціальних і загальноосвітніх та вищих навчальних закладів, установ підвищення кваліфікації, Збройних Сил України на засадах національної полікультурності;

4.3.13. створення умов для подолання негативних стереотипів та міфів щодо національно самобутніх груп населення України

та осіб, які належать до цих груп, зокрема, поширенням інформації про позитивний досвід їхньої політичної, культурної та іншої взаємодії в давній і новітній історії;

4.3.14. утвердження стандартів етнопонаціональної толерантності у професійній поведінці працівників засобів масової інформації, освіти, управління та ін.;

4.3.15. культивування у населення держави всіх національностей почуттів загальноукраїнського громадянського патріотизму та загальноукраїнської громадянської свідомості;

4.4. щодо відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою:

4.4.1. визнання актів, ухвалених органами державної влади колишнього СРСР щодо відновлення прав депортованих за національною ознакою осіб;

4.4.2. створення умов для добровільного повернення в Україну депортованих осіб та для їх облаштування і соціальної адаптації в Україні як громадян України, в тому числі впровадженням пільг та інших тимчасових заходів посиленої підтримки для вирівнювання умов забезпечення прав і свобод депортованих осіб з умовами забезпечення аналогічних прав і свобод інших громадян, які проживають в місцях, куди депортовані особи повертаються;

4.4.3. гарантії депортованим особам щодо

– відновлення історичної топонімії місць їх постійного проживання на момент депортації;

– забезпечення їм однакових з усіма громадянами України прав і соціальних благ, включно з умовами забезпечення земельними ділянками та житлом, працевлаштування, освіти, збереження й розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності;

– права на утворення, відповідно до законодавства, виборних інституцій, які цими особами можуть уповноважуватися представляти їхні інтереси, пов'язані з вирішенням проблем добровільного повернення в місця постійного проживання, що є територією України, та соціальною адаптацією на цій території, зокрема, у відносинах з органами державної влади і місцевого самоврядування в Україні, а також з неурядовими організаціями інших країн, з міжнародними неурядовими організаціями.

При розробленні та реалізації нормативно-правових актів і державних програм щодо депортованих осіб не допускається обмеження прав інших громадян України;

4.4.4. розроблення та ухвалення державних і регіональних програм, пов'язаних з поверненням, облаштуванням, відновленням прав та соціальною адаптацією депортованих осіб, а також фінансування цих програм коштами Державного бюджету України, бюджету Автономної республіки Крим та бюджетів міських, районних, селищних, сільських рад на основі законів України та з урахуванням можливостей цих бюджетів;

4.4.5. ініціювання та заохочення відповідних законодавству України процедур залучення коштів міжнародних організацій та іноземних держав (передовсім тих, що утворилися на основі республік колишнього СРСР), а також коштів юридичних і фізичних осіб для вирішення проблем депортованих за національною ознакою осіб;

4.5. в сфері зовнішньої політики:

4.5.1. співпраця з іноземними державами та міжнародними організаціями

- в інтересах задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами Української держави;

- для задоволення національно-культурних і мовних потреб громадян України, які проживають в Україні і належать до різних національно-самобутніх груп її населення;

- в галузі розроблення та реалізації пов'язаних з етнонаціональними відносинами програм наукових досліджень, освіти, культури та інших;

- з метою вдосконалення вітчизняного законодавства, яке регулює сферу етнонаціональних відносин, у відповідності з міжнародними стандартами та з урахуванням специфіки запровадження цих стандартів в українських умовах;

- для забезпечення й захисту прав та інтересів громадян всіх національностей, які належать до української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України;

4.5.2. створення сприятливих умов для вільного налагодження й підтримування зв'язків громадян України з особами своєї національності та їх громадськими об'єднаннями за межами України, в тому числі для здійснення взаємодопомоги в задоволенні мовних, освітніх, культурних, духовних потреб, для участі в діяльності міжнародних неурядових організацій та ін.;

4.5.3. ініціативний розвиток зв'язків Української держави з країнами проживання вихідців з України, а також з країнами,

населення яких має етнічну, мовну, культурну, релігійну та іншу спорідненість з національно самобутніми групами громадян України, в спільних економічних, політичних, культурних та інших інтересах.

5. Механізм реалізації стратегії державної етнонаціональної політики

Мета, принципи та завдання стратегії державної етнонаціональної політики вимагають ефективного механізму їх реалізації. Складовими цього механізму є:

- нормативно-правове та концептуальне забезпечення державної етнонаціональної політики Верховною Радою України, Президентом України, Урядом України;

- врахування мети, принципів і завдань державної етнонаціональної політики при розробленні та реалізації стратегії внутрішнього розвитку і зовнішньої політики України;

- дотримання принципів державної етнонаціональної політики в діяльності всіх органів державної влади, місцевого самоврядування, неурядових організацій та інших інституцій громадянського суспільства і окремих громадян;

- розроблення та реалізація цільових всеукраїнських та регіональних програм, які забезпечують об'єднання можливостей, зусиль і ресурсів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, організацій, установ та інших суспільних утворень, а також громадян в досягненні мети і завдань державної етнонаціональної політики з урахуванням регіональних відмінностей в умовах задоволення економічних, соціальних, політичних, мовних, культурних, віросповідних та інших потреб громадян всіх національностей, які належать до української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України;

- оперативно-управлінська та імплементаційна діяльність Уряду України, а також інших органів державної влади відповідно до їхньої компетенції, у тому числі робота спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах національностей;

- забезпечення, згідно чинного законодавства, умов для широкої участі громадян у реалізації та вдосконаленні державної етнонаціональної політики, зокрема, через залучення їх до обговорення та експертизи проектів нормативно-правових актів і програм;

– діяльність представників національно самобутніх груп населення України в складі консультативно-дорадчих органів при Президентові України, парламентові та урядових структурах, органах влади Автономної республіки Крим України, органах місцевого самоврядування та інших;

– інформаційне забезпечення державної етнопонаціональної політики: постійний моніторинг та аналіз стану етнопонаціональних відносин, інформування суспільства щодо цього стану та про діяльність органів центральної і місцевих влад, структур громадянського суспільства в сфері етнопонаціональних відносин;

– наукове забезпечення державної етнопонаціональної політики на основі державного замовлення досліджень і використання результатів досліджень історії та процесу консолідації й розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також історії й розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, динаміки етнопонаціональних відносин, впливу на цю динаміку політики Української держави, інших держав, діяльності міжнародних організацій, політичних партій та інших суспільних суб'єктів тощо;

– координація Національною академією наук України та науково-дослідними установами Ради національної безпеки і оборони України діяльності з наукового забезпечення державної етнопонаціональної політики;

– організація підготовки та підвищення кваліфікації кадрів державних службовців і працівників органів місцевого самоврядування, які залучаються до реалізації завдань державної етнопонаціональної політики;

– взаємодія органів державної влади і місцевого самоврядування з об'єднаннями громадян України, утвореними за національною, національно-культурною ознаками, з політичними партіями та іншими суспільними суб'єктами для реалізації мети, принципів і завдань державної етнопонаціональної політики;

– відповідальність посадових осіб, згідно чинного законодавства, за своєчасність, повноту і достовірність інформації про їхню діяльність зі здійснення державної етнопонаціональної політики, а також за належне реагування на звернення громадян і громадських організацій та на виступи у засобах масової інформації з питань державної етнопонаціональної політики, віднесених до службової компетенції цих осіб;

– фінансування коштами державного і місцевих бюджетів, на основі законів України та з урахуванням можливостей цих бюджетів, державних цільових всеукраїнських та регіональних програм, орієнтованих на реалізацію завдань державної етнонаціональної політики;

– фінансування коштами державного і місцевих бюджетів, на основі законів України та з урахуванням можливостей цих бюджетів, програм та проектів, пропонуєваних національно-культурними об'єднаннями та представниками національних груп, на засадах конкурсів, які організують органи виконавчої влади відповідного рівня; в разі заснування при цих виконавчих органах дорадчо-консультативних утворень з представників національних груп — за обов'язкової участі цих утворень;

– фінансування коштами місцевих бюджетів, згідно законів України, заходів, спрямованих на заохочення використання в суспільному житті в межах відповідних територій України мов, які для цих територій юридично визнані регіональними мовами або мовами меншин;

– регулювання актами законодавчої та виконавчої влади порядку самофінансування національно-культурної автономії та заохочення благодійної діяльності, спрямованої на збереження й розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної своєрідності, а також на задоволення інших потреб національно самобутніх груп громадян України;

– координація і контроль Радою національної безпеки і оборони України діяльності органів виконавчої влади по реалізації стратегії державної етнонаціональної політики в частині, що стосується національної безпеки і оборони;

– здійснення контролю за реалізацією стратегії державної етнонаціональної політики від імені Верховної ради України: щодо дотримання та захисту прав і свобод людини — Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини; щодо використання коштів Державного бюджету України — Рахунковою палатою;

– забезпечення, згідно чинного законодавства, умов для громадського контролю за реалізацією стратегії державної етнонаціональної політики.

6. Прикінцеві положення

6 1. Цей Закон набирає чинності через місяць з дня його опублікування.

6.2. Кабінету Міністрів України впродовж трьох місяців з дня набуття чинності цього Закону:

6.2.1. підготувати і подати на розгляд Верховної Ради України проектні пропозиції щодо приведення законодавчих актів України, які стосуються державної етнополітичної політики, у відповідність із цим Законом;

6.2.2. привести свої нормативно-правові акти у відповідність з цим Законом;

6.2.3. забезпечити приведення центральними органами виконавчої влади їхніх нормативно-правових актів у відповідність з цим Законом.

¹ Национальные меньшинства: десять лет после принятия закона: Интервью с В. Евтухом // Наша газета + . — 2002. — № 23 (21 июня); Котигоренко В. Мовний аспект державної етнополітики в Україні // Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник Національного інституту стратегічних досліджень. — 2007. — № 2 (3). — С. 143–144.

² Степико М. Українська політична нація: проблеми становлення // Політичний менеджмент. — 2004. — № 1. — С. 19–29; Майборода О. Ідентифікація «корінного народу» як суб'єкта етнополітичної сфери у світлі норм міжнародного права та етнополітичної практики зарубіжних країн // Вісник Держкомнацміграції України. — 2002. — №4. — С. 91–97.

³ Проект Закону України «Про Концепцію державної етнополітичної політики України» // Кримські студії. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Концепцію державної етнополітичної політики України / Беліцер Н., Євтух В., Майборода О. та ін. — 2005. — № 1–2. — С. 6–17; Котигоренко В. До питання про концептуальні засади етнополітичної політики України // Політичний менеджмент. — 2006. — № 4. — С. 20–43; Проект Закону України «Про Концепцію державної етнополітичної політики України» / Держкомнацрелігій України // www.scnm.gov.ua

І.Зварич

МЕТОДИ МОДЕЛЮВАННЯ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ В ЕТНОПОЛІТИЦІ

Підвищення ефективності управління етнополітичними процесами, конструктивне вирішення проблем гармонізації міжнародних відносин неможливо без наукової методології і технології вирішення цих питань. Це передбачає дослідження тенденцій етнополітичних трансформацій та розвитку, застосовуючи методи їх мо-

делювання та прогнозування. У свою чергу, практика наукового пошуку, дослідження тенденцій етнополітичних процесів, що базуються на методах моделювання й прогнозування, дозволяє окреслити можливі соціально-політичні наслідки реалізації етнонаціональної політики, своєчасно її скорегувати шляхом вжиття превентивних заходів, більш виважено підійти до прийняття управлінських рішень.

Необхідність застосування вказаних методів можна пояснити насамперед багатofакторними, суперечливими проявами сучасних етнополітичних процесів, складними, постійно змінними взаємозв'язками та взаємовпливами між суб'єктами цих процесів. Традиційні засоби моделювання й прогнозування, засновані на екстраполяції, неспроможні слугувати побудові реалістичної моделі та вірогідного сценарію розвитку подій чи тенденції загалом.

Нагальні потреби вирішення проблеми наукового передбачення етнополітичних процесів, пошуку і застосуванні конкретної технології, ефективних методів запобігання кризам та конфліктам з необхідністю актуалізують використання зазначених методів як в науковому пізнанні, так і практиці політичного управління.

Моделювання в етнополітиці, створення на цій основі прогнозних сценаріїв, актуалізувалося після розпаду СРСР, коли новоутворені держави зіткнулися з етнічними конфліктами на одинці. Як відомо, внаслідок гострих етнополітичних конфліктів на Північному Кавказі і Закавказзі, Придністров'ї тощо породило таке явище як «заморожені конфлікти», тобто такі, в основі яких знаходимо етнічні мотиви та чинники, але які не вирішуються роками і десятиліттями. Україна також не оминула, хоча й не у такій гострій формі, як зазначені регіони, відповідних проблем.

Дослідження етнополітичних процесів і тенденцій за допомогою методів моделювання та прогнозування має враховувати базові засади, розроблені щодо цього у сфері соціально-економічних та суспільно-політичних процесів¹. При цьому, варто вказати на відсутність у наукових працях та енциклопедіях ґрунтового наукового визначення сутності методів моделювання й прогнозування стосовно етнополітичних процесів. Інтерпретація методу прогнозування в етнополітиці майже відсутня². Все це обумовлює актуальність дослідження методів моделювання та прогнозування в етнополітиці. На думку вітчизняних фахівців моделювання етнополітичних процесів має бути тісно пов'язане з аналізом балансу політичних сил в Україні як у національно-регіональному, так і загальнодержавному аспектах³.

Специфіка застосування моделювання і прогнозування полягає у тому, що вони зорієнтовані на виявлення тенденцій в етнополітичній сфері крізь призму різних типів суспільно-політичної поведінки суб'єктів етнополітики; формування відносин між інститутами влади і етнонаціональними спільнотами; чинників, що ініціюють появу та поетапний розвиток процесів і тенденцій в етнополітиці. Для більш конкретного визначення особливостей вказаних методів, розглянемо їх по чергово. Спочатку зупинимося на характеристичці методу моделювання та його функцій в етнополітичній науці.

У науковій літературі під моделюванням в основному розуміється створення моделей економічного розвитку чи суспільно-політичних процесів. Різновидами моделювання є евристичне моделювання, моделювання гіпотез, інші види. Практика засвідчує перспективність застосування в моделюванні методу графів⁴.

Зміст етнополітичного моделювання полягає у визначенні основних структурних елементів моделі, встановленні сутнісних зв'язків між ними. Моделювання етнополітичних процесів означає створення цілісного уявлення про усі чинники, задіяні в етнополітиці, її складових, що визначають ці процеси, та про механізми, що забезпечують їх подальший розвиток

Моделі етнополітичних процесів, що досліджуються, по суті являють собою систему імовірних тенденцій, при цьому модель виконує як демонстраційну, так і прогнозну функцію. Спираючись на відповідну модель та її прогностичний потенціал є можливість приймати більш ефективні управлінські рішення, перевіряючи на моделі їх соціально-політичні наслідки; інтегрувати в єдину систему велику кількість даних, що дозволяє враховувати багатофакторний характер етнополітичних процесів і тенденцій. Розробка моделі являє собою тривалий процес, який включає створення першого варіанту моделі на основі аналізу літератури, експертних оцінок, тобто усіх знань, накопичених на даний момент; виявлення чутливих моментів, визначення пріоритетів та корисності того чи іншого виду інформації для верифікації моделі; проведення емпіричного дослідження для «наповнення» моделі; її доробки, базуючись на даних емпіричного дослідження; створення другої версії моделі. Процес продовжується до тих пір, поки не буде побудована адекватна модель, придатна для прогнозування об'єкту, що досліджується. Моделювання має бути тісно пов'язане з технологією наукового дослідження, його організацією і пла-

нуванням. Розрив між моделюванням і практикою емпіричних досліджень є однією з головних причин відсутності успіху в моделюванні і прогнозуванні суспільно-політичних та етнополітичних процесів. Практика свідчить, що створення моделі дозволяє швидко і точно виявити недоліки тих або тих показників, визначити умови, за яких вони ефективні.

Моделювання майбутніх ситуацій, що можуть виникнути у відносинах між етнічними спільнотами внаслідок правової, соціальної, економічної або культурної політики органів влади, становить зміст етнополітичного передбачення, яке ґрунтується на вивченні тенденцій етносоціального розвитку, мотивацій і напрямів діяльності основних суб'єктів етнополітичного процесу, особливостей етнічної психології населення, інших чинників. Найбільш поширеним методом етнополітичного передбачення є прогнозування за аналогією, тобто розробка найбільш вірогідного сценарію розвитку подій шляхом співставлення сучасної ситуації із схожою, що була у минулому. Застосування даного методу може підтвердити передбачення лише за умови врахування історичних обставин, коли виникли ситуації, що порівнюються, впливу обставин на поведінку їх суб'єктів⁵.

Тепер, що стосується методу прогнозування та його функцій в етнополітичній науці. Під методом прогнозування, що базується на принципах альтернативності, комплексності, безперервності і верифікації, слід розуміти створення імовірних варіантів розвитку процесів і тенденцій, набуття ними векторної визначеності. Типове найпростіше застосування методу прогнозування: знаючи характерні ознаки суб'єктів можна спрогнозувати імовірність виникнення між ними конфліктної ситуації, передбачити, яким буде характер їх подальших відносин; чи зможуть ці відносини змінитися «самі по собі» чи потрібно вжити активних заходів.

Загальноприйнятої класифікації методів прогнозування поки що немає. «Робоча книга з прогнозування» наводить 27 методів прогнозування, що складають сукупність фактографічних (10) та експертних (17) методик з прогностики. Серйозну роботу у цьому напрямі провів В.Матвієнко, розділивши усі методи прогнозування на методи екстраполяційного та цільового прогнозування, визначивши їх сутнісні ознаки⁶.

До методів прогнозування етнополітичного розвитку належать методи колективної експертної оцінки, генерації ідей («мозкова атака»), дельфійський метод; побудова сценаріїв, методи

екстраполяції та інші. У кожній групі методів існують десятки засобів розробки прогнозів. В контексті нестабільного етнополітичного процесу на перший план об'єктивно виходять інтуїтивні методи прогнозування, створення імітаційних моделей, на що вказує практика прогнозно-аналітичних структур. У якості «робочої методики» при прогнозуванні застосовується метод аналогії. Отже, під етнополітичним прогнозуванням слід розуміти процес розробки науково обґрунтованих припущень (гіпотез) про можливі варіанти зміни стану етнополітичного явища, процесу чи об'єкту у майбутньому; альтернативні шляхи та вірогідні строки їх здійснення. При цьому має бути врахований циклічно-хвильовий характер розвитку етнополітичних тенденцій і процесів⁷.

Сутнісну ознаку прогнозування можна визначити як безпосередню орієнтованість прогнозно-аналітичного інструментарію на процес прийняття і реалізацію управлінських рішень у сфері етнополітики. З методологічної точки зору етнополітичне прогнозування повинно бути зорієнтоване на умовне передбачення (особливого значення за таких умов набувають як експертні оцінки, так і результати опитування представників різних етнічних груп). Ефективність застосування методу прогнозування тенденцій в етнополітиці значною мірою залежить від знання реальної ситуації, яку визначає характер відносин між різними суб'єктами етнополітики, передусім, між титульною нацією та меншинами. Поліваріантний характер суспільно-політичних ситуацій в етнополітиці обумовлює нагальну необхідність застосування методу сценарного підходу, поєднання при прогнозуванні морфологічного і сценарного методів⁸, як «зворотних» один до одного.

Методологія сценарного підходу базується, з одного боку, на засадах звичайної схеми будь-якої діяльності — «мета — засіб — результат», а з другого — за функцією ролі, яку має грати кожний з учасників політичного процесу. Останніми роками сценарний підхід активно використовується як політологами, так і етнополітиками під час аналізу та прогнозування: 1) локальних, зокрема регіональних проблем, пов'язаних з етнічними процесами; 2) етнополітичних процесів, насамперед тих, що пов'язані з державотворчими процесами в Україні⁹.

Впродовж останніх років під впливом президентських та парламентських виборчих кампаній завдяки зусиллям певних політичних сил відродилася ідея федералізму. Прогнозуючи подальший розвиток цієї ідеї, неважко виявити схожість ряду процесів

національного будівництва із ситуацією, що характеризувала суспільно-політичне життя України на початку ХХ століття. Федералістська тенденція, котра була політичною домінантою тодішніх українських провідників, сьогодні, за нових історичних реалій знаходить своїх прихильників, зокрема під виглядом ідей регіоналізму. В реалізації цієї концепції дехто вбачає можливість органічно поєднати різно векторні підходи, зорієнтовані на поєднання елементів етатизму і муніципалізму, загальнодержавних та місцевих інтересів¹⁰.

Актуальності дослідженням різних тенденцій націотворення в Україні, побудованих шляхом використання методів моделювання і прогнозування, надають програми і завдання, які впливають з реалізації проекту конституційної та адміністративно-територіальної реформи, зміни до закону про місцеве самоврядування. Відома усім невдала спроба здійснити адміністративно-територіальну реформу в нашій країні у 2005 році. Вона мала негативні політичні наслідки для влади, яка не зуміла переконати громадськість у доцільності її проведення, хоча з наукової точки зору немає сумніву у тому, що така реформа назріла. Саме брак надійного прогнозу, який би дав можливість визначити оптимальні строки її проведення, убезпечив би ініціаторів реформи від поразки. Саме на реалістичні моделі та прогнози необхідно робити ставку при визначенні ризиків, спричинених негативними проявами етнонаціональних та регіональних чинників. Їх наявність дасть змогу успішніше вирішувати досить важливі завдання — зміцнення регіональної кооперації та консолідації при збереженні своєрідності регіональних особливостей країни, здійснювати пошук базових важелів стимулювання доцентрових тенденцій, ефективних шляхів ліквідації істотних, насамперед, економічних перекосів у стандартах життя громадян різних регіонів країни¹¹.

Застосування методів моделювання і прогнозування, безумовно, надає важелів для більш реалістичної політики влади щодо:

- подальшого розвитку основних етнічних процесів чи то у напрямку сепарації і дезінтеграції, чи, навпаки, асиміляції та інтеграції; інших форм етнічної консолідації. Можливі й інші прояви етнічної поведінки, такі наприклад, як ізоляція у рамках власної етнічної культури чи акультурація, іредентизм, добровільна міграція;

- очікуваної суспільно-політичної активності представників різних етнічних груп, діяльності громадських організацій, органів

самоврядування, створених за етнічною ознакою, таких як Меджліс кримсько-татарського народу, Координаційна рада громадсько-політичних сил кримських татар, Фольксрат німців в Україні, Форум угорських організацій Закарпаття, інші. Формування їх відносин з державними структурами на тлі тих соціальних та економічних проблем, які не вирішувалися попередніми роками, зокрема таких як низький рівень конкурентоспроможності вітчизняної економіки, процеси, що набули інерційного характеру, — соціальне і майнове розшарування, високий рівень безробіття, особливо, серед молоді, маргіналізація значної частки населення України. На цю базову соціально дражливу ситуацію накладається поляризація суспільства, насамперед, на рівні певних регіонів щодо «мовної проблеми», вступу до НАТО, інші стратегії національно-культурного та геополітичного характеру. Результати соціологічних досліджень, які проводилися впродовж кількох останніх років засвідчують досить низьку політичну активність етнічних груп щодо цих проблем (така активність дещо помітніша серед кримських татар, росіян, поляків, угорців), проте ніхто з гарантованою впевненістю не може сказати, що такою вона буде завжди¹². Прогнозування етнополітичної активності, на наш погляд, має враховувати її різні прояви в залежності від впливу як зовнішніх (сучасні процеси глобалізації і модернізації), так і низки внутрішніх чинників, мотивуючих цю активність.

З огляду на те, що ареною етнополітичних рухів у всьому світі є міста, не менш актуальним бачиться застосування методів моделювання й прогнозування при визначенні стимулюючої ролі процесів урбанізації у політизації етнічності (етнічних груп); впливу певних цінностей, атитюдних (настановних) чинників, усієї сукупності політичних диспозицій щодо політичної поведінки етнічних груп, а також моделювання і прогнозування розходжень між настановами і можливими проявами їх суспільно-політичної активності. Перспективним може бути моделювання та прогнозування можливої зміни двокультурної ідентичності населення міст Сходу і Півдня України, яке переважно орієнтується на російсько мовну систему культурних цінностей.

У статті, спеціально присвяченій прогнозу змінам етнічного складу населення України на період до 2016 року, Е.Лібанова і О. Позняк, застосовуючи сценарний підхід, подають прогнозні моделі етнічної диференціації міграційних та природних змін населення на зазначений період. За оптимістичного сценарію кіль-

кість, зокрема, кримських татар збільшиться у 2016 р. порівняно з 1999 р. (1999 р. — 100%) на 122,1%; азербайджанців — на 119,1%, вірмен — на 111,2%. При цьому прогнозується перевищення кількості вибулих серед українців над чисельністю прибулих; зростання інтенсивності виїзду представників етнічних груп, котрі мають свої держави у Центральній Європі¹³.

Ряд вчених, базуючись на сценарному методі, прогнозують значне зростання еміграційного потоку у найближчому майбутньому, якщо в Україні не відбудеться суттєвого підвищення рівня життя і коли Захід виявить зацікавленість у досить кваліфікованій і водночас дешевій робочій силі з України. За умови розвитку подій за сценарієм, згідно з яким найближчим часом слід очікувати збільшення числа іммігрантів (зростання частки новоприбулих, передусім, неєвропейського населення), Україну очікує виникнення нових і загострення існуючих суспільних проблем (загострення «мовного питання», ситуації у сфері міжконфесійних відносин, посилення у суспільстві впливу мусульманського чинника), що, в свою чергу, вказує на необхідність застосування методів моделювання і прогнозування соціальних конфліктів, у тому числі і на етнічній та конфесійній основі.

З огляду на сучасні тенденції розвитку регіональних етнополітичних процесів (прояви етнополітичного регіоналізму) виокремимо деякі помітні динамічні процеси і явища, які потребують свого наукового осмислення і узагальнення за допомогою методів моделювання і прогнозування у різних регіонах України. Під кутом зору етнорегіональної специфіки Україні умовно можна поділити на п'ять регіонів, кожний з яких характеризується не типовим для більшості українських територій етнічним складом населення, історичним минулим, культурними, мовними та духовними орієнтирами.

Закарпаття — асоціюється з так званим «політичним русинством», сутність якого полягає в обстоюванні тези, що русини це окремий від українського етнос, що спонукає лідерів цього руху боротися за регіональну автономію. Такі ідеї були досить популярні на початку 90-х років минулого століття. Як відомо, сьогодні політизація та радикалізація цього руху пішла на спад, проте питання етнокультурної ідентичності русинства, його ставлення до загальної та локальної української ідентичності, протистояння, що виникло на цьому ґрунті, зовнішні впливи (зокрема, політики певних державних і політичних кіл прикордонних державна)

на розвиток етнополітичної ситуації в регіоні, змушують постійно тримати її у полі зору, нейтралізуючи у такий спосіб її негативний вплив на процеси національної консолідації країни. У світлі цього вкрай важливими стали зустрічі Президента України В. Ющенка з керівництвом Угорщини 13 січня та керівництвом Словаччини 14 січня 2008 року, яка завершилася підписанням міждержавних угод, що стосуються спрощеного режиму перетину кордонів для представників автохтонного населення та деяких проблем гуманітарної, переважно, освітньої сфери, що вкрай важливо. Видається, що перспективне вирішення комплексу питань, пов'язаних з цим регіоном залежатиме від того, як наша країна успішно інтегруватиметься у європейський економічний, політичний та культурний простір.

Північна Буковина характеризується насамперед політизацією «румунського руху», що орієнтує своїх послідовників на відокремлення цієї території від України та приєднання її до Румунії. На розвиток етнополітичної ситуації у цьому регіоні справляють вплив певні політичні структури та громадські організації Румунії. Проте, на наше переконання, ситуація навряд чи вийде з під контролю, враховуючи входження Румунії до Європейського Союзу та НАТО, що не дозволяє офіційному Бухаресту однозначно ставати на бік сепаратистів як всередині країни, так і за її межами

Галичина — регіон, що складається з трьох областей — Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської — демонструє сформовану етнополітичну традицію, відому як «галицький консерватизм». Тут мають місце характерні риси етнополітичної культури населення, досить відчутні впливи європейських традицій на спосіб життя і мислення української спільноти цього регіону; сформована національна еліта в усіх сферах суспільного життя. На межі ХХ–ХХІ століть фахівці заговорили про появу так званого «галицького сепаратизму» в межах України, спричиненого опором з боку промислово розвинених російськомовних східних та південних регіонів так званим спробам «галичинізації України», що й спонукало нібито західноукраїнську еліту до реалізації курсу на автономізацію краю. Проте на сьогодні ця тенденція втрачає свою актуальність як національна проблема, що провокує національний розкол країни на «схід» і «захід». Здається, що політичні сили, які ініціювали цей розкол під час виборчих кампаній 2004 та 2006 років, усвідомили усю відповідальність за наслідки «гри на відмінностях», які існують між регіонами, декларуючи

сьогодні свою прихильність ідеям національної єдності як на заході, так і на сході країни.

Південно-Східна Україна відзначається здебільшого україномовним селом та зденаціоналізованим містом, значним впливом російського фактору на прояви етнополітичного регіоналізму. Тут досить гостро стоїть питання культурної ідентифікації регіону, яка впродовж багатьох десятиліть, а то й століть відбулася під контролем і впливом російського чинника. Це має наслідком досить стійкі політичні уподобання та етнопсихологічні міфи як щодо минулого, так і сьогодення. Для цього регіону потрібна довготривала, поетапна програма інтеграції в український політичний та культурно-інформаційний простір.

АР Крим — єдине автономне утворення на теренах України. Його етнополітичну ситуацію визначають наступні чинники: «мовне питання»; впливи: «російського фактору», інших зовнішніх факторів (крім російського — турецького та, власне ісламського) на розвиток ситуації на півострові. Має місце досить активний проросійський рух з проявами сепаратизму. Ситуація ускладнюється проблемою облаштування та інтеграції в українське суспільство раніше депортованих з Криму етносів (насамперед найчисельнішої групи — кримських татар); значний етноконфліктний потенціал, сплески кримськотатарського радикалізму, інші процеси та явища, що можуть і повинні стати об'єктом моделювання і прогнозування.

З метою запобігання міжетнічним конфліктам М.Пірен вказує на необхідність створення інформаційної системи етносоціального моніторингу, прогнозування й оцінки етнополітичних і міжетнічних проблем, їх завчасного попередження¹⁴. Існує потреба у моделюванні та прогнозуванні подальшої трансформації усіх існуючих моделей економічних та політичних перетворень, політики у сфері міжетнічних відносин з метою визначення можливих впливів трансформаційних процесів на стан міжетнічних відносин, адже врегулювання міжетнічних конфліктів можливе, передовсім, через досягнення стабільного (сталого) розвитку суспільства, за умов проведення політичної та економічної реформ; запровадження ефективно працюючої технології реалізації державної етнонаціональної політики.

Підсумовуючи поданий вище аналіз щодо потенційних та практичних можливостей застосування методів моделювання і прогнозування процесів і тенденцій в етнополітиці, варто зробити наголос

на тому, що їх практична значущість підсилюється вкрай важливими завданнями наукового прогнозно-аналітичного забезпечення стабільного розвитку суспільства.

Суттєвою ознакою прогнозування тенденцій в етнополітиці слід вважати безпосередню орієнтованість прогнозно-аналітичного інструментарію на процес прийняття і реалізації рішень в етнополітичній сфері. В умовах трансформації суспільства невдале моделювання, слабкі, не виважені прогнози щодо майбутнього, перспектив розвитку ситуації у сфері етнополітики неминуче призведуть до її загострення, грубих прорахунків і помилок в діяльності органів державного управління. Адекватне моделювання і прогнозування є одним з головних чинників побудови вірної стратегії і тактики державного управління сферою етнополітики. Не абсолютизуючи роль методів моделювання і прогнозування процесів і тенденцій в етнополітиці та, зважаючи на те, що їх застосування має здійснюватися в рамках міждисциплінарного підходу, позбавленого вузького бачення проблеми, варто зауважити, що наукові дослідження, побудовані на цих методах, повинні здійснюватися під кутом зору гуманітарних пріоритетів суспільного розвитку. Світоглядно-методологічна новизна такого підходу — у визнанні того, що «світ має безліч шляхів», отже осмислювати його можна за допомогою багатьох, у тому числі й альтернативних, методів та підходів, які використовуються у соціальних та гуманітарних науках. Вельми ефективним може виявитися поєднання формалізованих та інтуїтивних методів, доповнення якісної оцінки процесів і тенденцій кількісними показниками. Для здійснення подібного підходу методам моделювання і прогнозування має бути притаманна технологічна, процедурна гнучкість, здатність до трансформації та видозміни у контексті поставлених прогнозно-аналітичних завдань.

Отже, виходячи з аналізу етнополітичних аспектів застосування методів моделювання та прогнозування, доходимо висновку, що:

а) ці методи є вкрай корисними для використання їх з метою діагностики, корегування та регулювання етнополітичної тактики і стратегії управлінської діяльності;

б) на жаль, на сьогодні, ані метод моделювання, ані метод прогнозування ще не знайшли адекватного застосування як в теорії, так і на практиці етнополітичного дослідження, з одного боку, та управлінського підходу, з другого;

в) слід констатувати, що на сьогодні у країні по суті відсутня бодай приблизна модель, розрахована на десять — двадцять років динаміки і тенденцій розвитку етнопонаціональних процесів, з урахуванням факторів інтенсивної міграції населення та імміграційних потоків, інших етнодемографічних складових етнополітичного характеру, з урахуванням яких мусить формуватися державна політика у сфері етнопонаціональних відносин. Таким чином, проведений аналіз дає підстави зробити узагальнений висновок про те, що на сьогодні відчувається брак методологічної бази системного аналізу етнопонаціональних процесів, що відбуваються у нашому суспільстві, так само як і дефіцит сучасних методів і технологій управління цими процесами, які мають розглядатися як в режимі кризового розвитку, так і функціонування на засадах стабільності. Одним із засобів подолання цього методологічного і водночас управлінського «дефіциту», на наш погляд, має стати системне застосування моделювання та прогнозування етнополітичних ситуацій в країні.

¹ Ахременко А.С. Политическое прогнозирование на российском фоне. // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. — 1999. — №1. — С. 28–42; Краснов Б.Н. Политическое прогнозирование. // Социально-политический журнал. — 1994. — №11–12. — С. 84–94; Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование. Учебник для студентов вузов. — М.: Алгоритм. — 2000. — 349с.; Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сборник научных материалов /Под ред. Мелешкиной Е.Ю. — М.: Издательский Дом «ИНФРА-М»; Издательство «Весь мир». — 2001. — 304 с. /Политическое прогнозирование — С. 278–285/.

² Картунов О.В. Вступ до етнополітології. Науково-навчальний посібник. — К.: Інститут економіки, управління та господарського права. — 1999. — 300 с.

³ Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавного досвіду. Монографія / Ю.І.Римаренко, М.М.Вівчарик, О.В.Картунов, І.О.Кресіна, С.Ю.Римаренко, С.О.Телешун, Л.Є.Шкляр. За заг. ред. Ю.І.Римаренка. — К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. — 2000. — 516 с.

⁴ Опыт моделирования социальных процессов (вопросы методологии и методики построения моделей). — К.: Наукова думка. — 1989. — 200 с.

⁵ Етнопонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. — К.: Інститут держави і права АН України. — 1993. — 800 с.

⁶ Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (1966 г.); Международный пакт о гражданских и политических правах (1966 г.) / Международные акты о правах человека. — М.: 1999.

⁷ Лапкин В.В. Циклы, ритмы, волны: проблемы моделирования политического развития. // Политические исследования /Полис/. — 2002. — №4. — С. 26–31 с.; Никитина В. Использование волнового подхода при анализе политических процессов. // Политическая наука: предмет и методологические основания. Сб. материалов межд. науч. конф. Харьков, май, 2001 г. — К.: «Регион-информ». — 2001. — С.155–165 /292 с./. Товт М. Міжнародно-правовий захист національних меншин в Україні та система контролю Ради Європи // Право України. — № 7. — 2001.

⁸ Якщо морфологічний метод — це екстраполяція від передбачуваного майбутнього до теперішнього і минулого, то сценарний метод — це екстраполяція від минулого і теперішнього до майбутнього, обмеженого часовими координатами. Сценарний метод /в контексті дослідження етнополітичних процесів, тенденцій/ доповнюється синоптичною ітерацією: сценарії, отримані в багатьох областях етнічних знань з різною ступеню достовірності та інформаційної забезпеченості (етнополітологія, етносоціологія, етнопсихологія, інші), об'єднані в одне ціле шляхом їх ітерації. Сценарний метод застосовується у тих випадках, коли необхідне покроковий опис розвитку подій (реальної тенденції) з багатьма суб'єктами процесу, взаємодіючих чи конкуруючих між собою, коли необхідно передбачити та змодельовати дії сторін, наприклад, в процесі врегулювання міжетнічних конфліктів. Особливістю сценарного методу є аналіз подій, наслідки яких залежать від декількох чинників, що мають вирішальний вплив на розвиток подій і вплив яких визначається залежністю від об'єктивних та суб'єктивних обставин. За допомогою сценарного методу можна, зокрема, діагностувати конструктивний (позитивний) або деструктивний (негативний) вплив тенденцій (подій) на етнополітичну систему, процеси етносторонності.

⁹ Товт М. Міжнародно-правовий захист національних меншин в Україні та система контролю Ради Європи // Право України. — № 7. — 2001.

¹⁰ Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз / За ред. Ю.Римаренка. Книга 1. — К. — Донецьк: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. — 1998. — 392 с.105. Накасонэ Я. После «холодной войны». — М.: 1993. — 419 с.

¹¹ Послання Президента України до Верховної Ради України. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році. К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України. — 2003. — 478с.

¹² Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України. — 2001. — 423 с.

¹³ Позняк О., Лібанова Е. Прогноз етнічного складу населення України на період до 2016 року // Розбудова держави. — 2000. — №1–6. — С. 122–127.

¹⁴ Пірен М.І. Етнополітичні процеси в сучасній Україні. Навчальний посібник. К.: Видавництво УАДУ при Президентові України. — 1999. — 206 с.

ПРОБЛЕМА ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ
НОВОВИНИКЛИХ ЕТНІЧНИХ ГРУП В УКРАЇНІ

Геополітичне розташування українських земель на перехресті цивілізацій суттєво ускладнює етнополітичні відносини в країні внаслідок збільшення міграційних потоків на її території. З другого боку, перехід західного кордону нашої держави у статус кордону між Україною та Європейським Союзом із відповідним його ущільненням нашими західними сусідами дедалі сильніше створює міграційні потоки на українській території на суто імміграційні. Підставою для такої характеристики міграційних трансформацій є спостереження демографів та соціологів за тими групами іноземців, які з'явилися на території України протягом останніх п'ятнадцяти років або перебували тут напередодні здобуття Україною незалежності і не виявили бажання повернутися на свої батьківщини. У більшості це групи вихідців з країн Азії та Африки. Стосовно них соціологами запропоновано термін «нетрадиційні» іммігранти.

До найбільш характерних рис, притаманних цим групам (на прикладі Києва) відносяться:

- переважання серед «нетрадиційних» іммігрантів мусульман;
- переважання серед них молодих людей з високим трудовим потенціалом;
- високий рівень шлюбності, причому значна частина шлюбів — з українками, міцність сім'ї (що дозволяє припустити, що ними буде продовжена традиція багатодітності, притаманна азійським та африканським народам — О.М.);
- легальні або формально легальні підстави перебування на території української держави більшості «нетрадиційних» іммігрантів;
- переважання соціальних та економічних мотивів перебування в Україні;
- залежність матеріального добробуту від правового статусу;
- міцність внутрішньо-групових зв'язків як засобу матеріальної та психологічної взаємопідтримки¹.

Відтак, не важко передбачити, що оскільки матеріальний добробут іммігрантів напряму залежить від їхнього правового статусу, то вони наполегливо домагатимуться натуралізації, тобто отримання

громадянства, тим більше, що для тих, хто перебуває у шлюбі з громадянками України, ця процедура буде значно легшою. З другого боку, натуралізація навряд чи зруйнує їх внутрішньо-групову солідарність, яка є чинником не тільки матеріальної взаємопідтримки, а й збереження звичного психологічного середовища.

Ліберальний характер українського закону «Про громадянство України» робить натуралізацію іноземців та осіб без громадянства справою, не обтяженою великою кількістю застережень і не пов'язаною із жорсткими перешкодами². Достатньо пригадати умови прийняття до громадянства України, викладені у Статті 16 закону.

1. Визнання і виконання Конституції України та законів України.

По суті, йдеться про відсутність порушень закону з боку заявника. «Нетрадиційні» іммігранти загалом відзначаються законслухняністю. Понад те, вони уникають вуличних ситуацій, які могли б спровокувати їх на порушення закону, а тому намагаються жити поблизу роботи, аби до мінімуму зменшити своє перебування на публіці. Найрозповсюдніше серед них правопорушення — це знищення власних паспортів, у яких проставлена дата виїзної візи, з тим щоб продовжити своє перебування в Україні на час, що його потребує процедура поновлення нібито загублених документів³. Навряд чи такого роду ситуації можуть бути використані як самодостатня підстава для відмови у громадянстві.

2. Неперебування в іноземному громадянстві.

Перевірити цей факт дуже складно. Згідно Статті 34 закону разом із клопотанням про надання громадянства заявник повинен подати документи про відсутність або припинення громадянства іншої держави, видані їй повноважними органами, але водночас зроблено застереження, що у заявника можуть бути поважні причини, з яких він не може отримати такого роду документ, і тоді йому достатньо подати нотаріальну завірену декларацію про відсутність або відмову від іноземного громадянства. Оскільки декларація робиться самим заявником, то в нього відкриваються лазівки для збереження попереднього громадянства, яке, в свою чергу, нашими законами з одного боку забороняється, але з другого боку і не переслідується. Тобто, в Україні можуть з'явитися доволі чисельні групи людей з подвійним громадянством, у т.ч. з громадянством держав, які проводять стосовно України недружню політику.

3. Безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років.

Термін «законні підстави» є настільки гумоподібним, що для задоволення цієї вимоги може бути достатнім будь-якої довідки, у т.ч. сумнівної.

4. Володіння українською мовою в обсязі, достатньому для спілкування.

По-перше, на значній частині України перевірити заявників на знання української мови доведеться службовцям, які самі потребують мовного лікнепу, а відтак заплющуватимуть очі на мовну безпорадність претендентів на громадянство, а по-друге, «обсяг достатній для спілкування» у різних соціальних категоріях заявників абсолютно різний: одна справа — програміст, інша справа — базарний торговець.

5. Наявність законних джерел існування.

Вже згадувана Стаття 34 вимагає подання відповідного документу, але до законних джерел існування віднесено, приміром, і фінансову допомогу від членів сім'ї, які мають постійний законний доход.

Таким чином, в Україні можуть з'явитися групи громадян однієї етнічної приналежності, кількісно достатні щоб вважатися етнічними спільнотами нижнього таксономічного рівня. Як відомо з етнології, основна властивість етнічної спільноти — це здатність до демографічного самовідтворення ендогамним шляхом. Якою є мінімальна кількість групи, спроможної до самовідтворення? Для прикладу можна взяти один з корінних народів України — кримчаків. Вважається, що він втратив здатність до само відтворення, оскільки його чисельність менша за 500 чоловік. Якщо йти від зворотнього, то здатною до самовідтворення можна вважати групу від 500 чоловік і вище. Об'єднана спільними етнокультурними системними зв'язками, вона вправі вважатися етнічною спільнотою, члени якої наділені українським громадянством.

Які групи можуть розраховувати на політико-правовий статус національної меншини? Відповідь на це дає чинний закон «Про національні меншини в Україні». Згідно Статті 3 закону, «До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою»⁴. Усім цим критеріям відповідатимуть групи натуралізованих «нетрадиційних» іммігрантів. Як громадяни України вони зможуть вимагати для

себе усіх прав, законодавчо гарантованих національним меншинам.

Насамперед, це право на національно-культурну автономію, яка, згідно чинного закону, передбачає користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови, у т.ч. не тільки через національно-культурні товариства, а й у державних навчальних закладах, що в разі прийняття закону про національно-культурну автономію потребуватиме від держави значних фінансових зусиль за рахунок бюджету. Тим більше, що Стаття 16 закону передбачає у державному бюджеті України спеціальні асигнування для розвитку національних меншин. Так само фінансової допомоги з боку держави потребуватимуть інші складові національно-культурної автономії національних меншин, у т.ч. гіпотетично нововиниклих — розвиток національних культурних традицій, відзначення національних свят, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів, сприяння діяльності національних громадських об'єднань⁵.

Перелік прав, що їх українська держава повинна забезпечувати національним меншинам, не обмежується нормами закону, оскільки його Стаття 19 говорить, що «Якщо міжнародним договором України встановлено інші положення ніж ті, які містяться в законодавстві України про національні меншини, то застосовуються положення міжнародного договору»⁶.

Україна, ставши членом Ради Європи, зобов'язана імплементувати у своє правове поле положення правових актів, прийнятих як самою Радою, так і Організацію з безпеки і співробітництва в Європі. Слід сказати, що ОБСЄ наполягає на забезпеченні національним меншинам ряду широких додаткових прав.

Гаазькими рекомендаціями 1996 року щодо прав національних меншин на освіту держава повинна забезпечити, щоб навчання на дошкільному рівні та в дитячому садку відбувалося мовою меншини. Крім того, в ідеалі і предмети у початковій школі мають викладатися мовою меншини, а викладання самої цієї мови має здійснюватися на постійній основі. Мовою меншини має викладатися значна частина навчального матеріалу і в середній школі⁷. Викладання мовою меншин у вищій та професійній школах має здійснюватися відповідно до запитів меншин та їх достатньої кількості, але за збереження ліберального підходу до міграції ця кількість може різко зрости. Оскільки майже вся дошкільна, початко-

ва та середня освіта в Україні є державною, то не важко передбачити масштаби витрат з бюджету на забезпечення мовних запитів нещодавно виниклих іммігрантських груп після їх натуралізації.

У 1998 році ОБСЄ затвердила Ословські рекомендації щодо мовних прав меншин. Виконання деяких з них також потребує додаткових фінансових зусиль з боку держави. Це стосується, зокрема, фінансової підтримки заходів, що проводяться громадськими об'єднаннями національних меншин в соціальній, культурній і спортивній сферах, виконання найменувань вулиць та інших топографічних знаків громадського призначення додатково мовою національної меншини в районі, де вона складає значну частину населення, забезпечення меншинам доступу до електронних засобів мовлення, що фондуються із суспільних джерел фінансування, надання часу на теле- і радіомовлення мовою національних меншин відповідно до їх частки у складі населення⁸.

Особливої уваги заслуговують Лундські рекомендації 1999 року про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті. Відповідно до них держави повинні створювати спеціальні механізми доступу до важелів впливу на різних рівнях влади та управління. На центральному рівні передбачаються, зокрема, такі механізми, як виділення меншинам певної гарантованої квоти у парламенті, закріплення за ними певних посад у Кабінеті Міністрів, у Верховному та Конституційному судах, в судах нижчої інстанції, у дорадчих органах високого рівня, заохочення представників меншин на роботу до державних установ.

Виконання Лундських рекомендацій щодо виборчого процесу потребуватиме відмови від прийнятого в Україні принципу недопущення утворення політичних партій за етнічною ознакою. Рекомендаціями передбачається впровадження іншого принципу — свободи утворення політичних партій, що об'єднують громадян за ознаками приналежності до тієї або іншої общини. Загалом умови виборів мусять бути такими, щоб полегшити представникам національних меншин проходження до парламенту. Передбачається, щоб громадські організації меншин мали право визначати зміст учбових програм для викладання мов відповідних меншин та їх культури⁹.

Постійне збільшення списку правових норм, якими передбачається активізація державних зусиль по задоволенню потреб національних меншин, в цілому є позитивним явищем, стимулом поглиблення демократизації, зміцнення засад громадянського

суспільства. Разом з тим, було б необачним створювати з демократичних засад підстави для нав'ювання нововиниклим іммігрантським групам завищених соціальних та політичних очікувань. Європа останнім часом здригається від періодичних спалахів насильства на міжетнічному ґрунті. Причому характерно, що агресію провокує не національна більшість, а іммігранти, розчаровані умовами свого перебування у заможній Європі і деморалізовані невизначеними перспективами своєї соціальної адаптації. Тобто, відбувається крах ілюзій, якими вони жили, залишаючи історичну вітчизну.

Запобіжником виникнення подібної психологічної кризи серед «нетрадиційних» іммігрантів в Україні має стати чітке розуміння ними тих соціальних і політичних рамок, в яких їм доведеться перебувати певний період своєї адаптації. Такими рамками, не наш погляд, має бути надання їм політико-правового статусу, відмінного від статусу національних меншин.

Впровадження диференційованого визначення статусу етнічних спільнот, що не належать до національної більшості, потребує певної корекції вітчизняного законодавства, яким регулюється етнополітична сфера. У 2006 р. в Україні Міжнародною організацією з міграції реалізовувалася Програма зміцнення потенціалу у сфері управління міграційними процесами, яка включала, серед інших заходів, також оцінку українського законодавства, яке стосується міграційних питань, з метою подання рекомендацій для змін в ньому¹⁰.

Дискусії щодо принципів правового регулювання міграційними процесами ведуться і в самій Європі, де вималювалися два підходи. Перший полягає у запереченні доцільності імміграційних амністій, тобто періодичної легалізації тих іммігрантів, що перебувають у країнах Європи нелегально. Цей підхід аргументується тим, що імміграційні амністії провокують людей на нелегальну міграцію. Другий підхід полягає у тому, щоб легалізувати нелегальних іммігрантів і дати їм можливість легше і швидше інтегруватися у суспільства країн, що їх прийняли. Причому дедалі більшого схвалення у Європі набуває така політика інтеграції іммігрантів, яка передбачає залучення їх до усіх сфер суспільного життя, у т.ч. до прийняття рішень на місцевому рівні¹¹.

Україна може обрати будь-який з двох підходів, але може також розробити свій власний, спираючись на окремі положення кожного з них. З одного боку, варто погодитися з думкою про

доцільність імміграційних амністій, хоча б для того, щоб не змушувати новоприбулих бути постійними правопорушниками. Але з другого боку, необхідно чіткіше визначити обсяг їхніх прав і алгоритм їхньої адаптації. Вибір підходу до «нетрадиційних» іммігрантів, як нелегальних, так і легальних, актуалізується у зв'язку з тим, що Верховній Раді України доведеться рано чи пізно прийняти якийсь варіант концепції державної етнонаціональної політики, якою має бути встановлена ієрархія політико-правових статусів етнічних спільнот разом із обсягом прав, на які може розраховувати кожна з них.

Актуальність прийняття концепції впливає також із потреби впровадження у законодавство однакового понятійного апарату, єдиних принципів, цілей, напрямів та механізмів політики держави в етнополітичній сфері. Тим самим була б утворена система запобігань різному тлумаченню права, конфліктам всередині нього. Концепція мала б визначити на тривалий період мету державної етнополітики, дух відповідних законів.

Серед проектів концепції державної етнополітики на даний момент присутній проект, підготовлений групою фахівців під егідою Українського незалежного центру політичних досліджень (м. Київ) і зареєстрований у Верховній Раді від імені народного депутата Р. Чубарова.

Одна з категоріальних новацій, запропонованих проектом, полягає у поділі етнічних спільнот, які не належать до національної більшості (титульного українського етносу), на окремі етнополітичні суб'єкти/об'єкти етнополітики. Поки що практично усі (за винятком «корінних народів») етнічні спільноти, що відрізняються від етнічних українців, мають визначатися як національні меншини. Згаданий проект пропонує виділити поруч з національними меншинами такий суб'єкт/об'єкт етнополітичних відносин, як етнічна група.

До національних меншин мають бути віднесені етнічні спільноти, які не тільки відрізняються від національної більшості, а й традиційно проживають на території України. Під традиційністю розуміється період у 100 років, протягом якого відходить перше покоління іммігрантів, яке безпосередньо пам'ятає історичну батьківщину, та друге й третє, яке має можливість спілкуватися з ними. Четверте покоління не має безпосереднього спілкування з першим, а відтак сприймає історичну батьківщину як певний національний «міф», для нього єдиною справжньою батьківщиною є країна проживання.

Відповідно, ті етнічні спільноти, які прожили на території України менше 100 років, потрапляють у категорію «етнічні групи». Відмінність цієї категорії від категорії «національні меншини» полягає в тому, що представникам етнічних груп гарантуються усі фундаментальні права, передбачені міжнародними пактами, Конституцією і законами України, насамперед право на захист від будь-яких форм дискримінації, на рівність перед законом, але вони не можуть розраховувати на деякі права, що надаються національним меншинам, приміром на право утворювати національно-культурну автономію, отримувати гарантовані місця в органах влади, вимагати преференційної підтримки (так званої «позитивної дискримінації»), на утримання державним коштом учбових закладів з національною мовою навчання, на обов'язковий теле- та радіоефірний час на громадському мовленні тощо.

Обмеження етнічних груп у деяких ресурсах порівняно з можливостями національних меншин не може розглядатися як їх дискримінація. Надання різного правового статусу «традиційним» і «нетрадиційним» етнічним спільнотам повинно справити позитивний ефект на стан і характер міжетнічних відносин у країні. Національна більшість і «традиційні» національні меншини матимуть час переконатися, що нововиниклі етнічні групи вирішили назавжди залишитися на території України, а не використувати її як транзитний коридор. Держава матиме час, щоб переконатися у лояльності етнічної групи, у її готовності додержуватися її правового поля. Суспільство в цілому зможе переконатися у готовності і здатності етнічної групи інтегруватися в нього. Тим самим закладатимуться підвалини для поступового зникнення настороженості щодо нововиниклих груп, цілком природної при появі вихідців з іншого цивілізаційного середовища. Суспільство набуватиме впевненості, що ресурси, які підуть на інтеграцію етнічних груп, не будуть віднесені на рахунок марних витрат.

Етнічні групи, що виникатимуть після натуралізації «нетрадиційних» мігрантів, зі свого боку матимуть стимули для всебічної інтеграції в українське суспільство і час для роздумів, якою мірою ця інтеграція відповідатиме їхнім стратегічним цілям. Статус етнічної групи і обсяг передбачених для неї прав не створюватиме завищених очікувань, а відтак запобігатиме виникненню комплексу розчарування, з якого, як правило, виростає ворожість до більш успішного оточення.

Наразі існує небезпека, що у законотворчості щодо етнополітичної сфери кінь буде поставлений поперед воза. Ще не розглянутий і не затверджений жодний з проектів концепції державної етнополітики, але у Верховній Раді лобіюється розгляд нових законопроектів, які стосуються національних меншин. Всі вони містять визначення національної меншини аналогічне тому, що пропонується поки що чинним законом. Для прикладу можна привести визначення національної меншини, запропоноване законопроектом, висунутим народним депутатом України Олександром Фельдманом: «національна меншина — це сукупність фізичних осіб, які відносять себе до етнонаціональної спільноти, що не складає більшості в державі та не є кількісно домінуючою в межах держави за результатами останнього Всеукраїнського перепису населення, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою і ставлять за мету добровільне збереження, поновлення або розвитку своєї етнонаціональної самобутності»¹². Дане визначення знову пропонує можливість надання статусу національної меншини і усієї повноти прав, передбачених цим статусом, кожній кількісно меншій за титульну націю етнічній спільноті незалежно від терміну її перебування на теренах України.

В разі збереження у правовому полі держави принципу універсалізації поняття «національна меншина» і автоматичного охоплення ним також нововиниклих натуралізованих груп «нетрадиційних» іммігрантів, етнополітичні відносини в Україні можуть піти не шляхом гармонізації, а шляхом наростання міжетнічної напруги внаслідок різкого збільшення етнополітичних суб'єктів, що вступатимуть у боротьбу за соціальні та політичні ресурси. Результатом може стати розчарування суспільства у лібералізації як засадничому принципі демократичного устрою з відповідним схилянням у бік жорсткішої форми управління етнополітичними процесами.

¹ «Нетрадиційні» іммігранти у Києві / Блер Рубл, Олена Малиновська (керівники проекту). — К: 2003. — С. 85–86, 218, 290.

² Закон України «Про громадянство України» // Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського бюро захисту прав людини. — Київ, 1998. — Вип. 21. — С. 429–441.

³ «Нетрадиційні» іммігранти у Києві. — С. 83–102.

⁴ Закон України «Про національні меншини в Україні» // Права людини в Україні. — Вип. 21. — С. 442.

⁵ Там само. — С. 443–445.

⁶ Там само. — С. 445.

⁷ Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту та пояснювальна записка. Жовтень 1996 року. — Гаага, 1996. — С. 6–7.

⁸ Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин на освіту і пояснювальна записка. Лютий 1998 року. — Гаага, 1998. — С. 7–8.

⁹ Лундские рекомендации об эффективном участии национальных меньшинств в общественно-политической жизни с пояснительными примечаниями. Сентябрь 1999 года. — Гаага, 1999. — С. 9–10, 14.

¹⁰ Програма зміцнення потенціалу у сфері управління міграційними процесами // <http://www.iom.org.ua>

¹¹ Малиновська О. Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС. — К., 2004. — С. 40–41.

¹² Проект. Закон України про правовий статус етнопонаціональних меншин // Моя Батьківщина / Моя Родина. — 2007. — № 9 (202). — 21–31 березня.

О.Калакура

ТРАГЕДІЯ ПОЛЯКІВ УСРР У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Голодомор 1932–1933 рр., як один з наслідків насильницької колективізації сільського господарства, — найтрагічніша сторінка не лише в історії українського народу, але й національних меншин УСРР, зокрема поляків. Наукове осмислення цієї трагедії української полонії належить до актуальних і недостатньо досліджених проблем етнополітології. Штучно-замовний характер голодомору, його етнічна забарвленість були не лише одним із компонентів колективізації, але й реалізації нової національної політики сталінського режиму, спрямованої на форсоване будівництво «держави-комуни» і подолання етнічних відмінностей, інструментом зміни генофонду України, засобом придушення руху опору. В низці документальних збірників¹ та наукових досліджень² знайшли відображення причини і перебіг голодомору, масштаби його наслідків, однак етнополітичні аспекти проблеми, доля української полонії на тлі геноциду українського народу ще належним чином не з'ясовані. Поставленої теми частково торкався ряд українських³ та польських науковців⁴, проте і їх праці не дають цілісного уявлення про масштаби втрат польської людності в умовах суцільної колективізації. Мета пропонованої статті розглянути місце голодомору в системі етнополітики радянської влади

стосовно поляків, з'ясувати деякі його особливості та взаємозв'язок з іншими репресивними заходами у процесі реалізації соціально-економічних експериментів більшовиків, насамперед, на сільницької колективізації.

Польська меншина в УСРР належала до найбільших іноетнічних груп. Незважаючи на втрати від репресій і голодомору 1921–1923 рр., за переписом населення 1926 р., її чисельність становила 476,4 тис. чол., переважна більшість яких проживали на традиційних теренах українського Правобережжя. Життя поляків органічно впліталось в усі процеси, події і явища, які переживав український народ в умовах сталінської політики «нового курсу», пов'язаного з форсованою індустріалізацією країни, насильницькою колективізацією, ліквідацією «нетрудових класів», масовими депортаціями, репресіями. Найбільшим ударом для поляків, як і українців, стала насильницька колективізація села, оскільки понад 80 відсотків з них проживали у сільській місцевості і традиційно займалися приватним одноосібним господарством.

Приклад «більшовицьких темпів» розгортання колективізації мали показати польські сільради, яких станом на 1929 р. нараховувалося понад 150, і штучно утворений польський адміністративний Мархлевський район, діяльність якого була в полі підвищеної уваги владних структур. Тут ще на етапі підготовки до колективізації було створено 4 селянських меліоративних товариства, зусиллями яких уже до 1927 р. вдалося осушити понад 1400 десятин заболочених земель, у 1926–1927 рр. було укомплектовано плугами, сівалками, культиваторами, молотарками та іншою технікою 13 машинно-тракторних станцій. За директивами зверху комітети незаможних селян та партосередки взяли за створення кооперативних об'єднань: хмельових, садово-городніх, меліоративних, молочних та ін. Як пріоритетний напрям кооперативного руху визначалися сільськогосподарські артілі (колгоспи), товариства спільного обробітку землі (ТСОЗи) та машино-тракторні товариства. Однак польське населення, порівняно з іншими національними меншинами, досить інертно ставилося до створення кооперативів. Обстеження 10 національних кооперативних товариств України, проведене в 1928 р., виявило найменший відсоток поляків, охоплених товариствами, — 4% (при 8,5% серед населення), тоді як греків — 79,6% (при 3,3% серед населення), болгар — 34,2% (при 3% у складі населення)⁵. Ще нижчим був показник залучення поляків до колгоспів, ТСОЗів та машинно-

тракторних товариств, а тому влада розцінювала це як саботаж і прояв негативного та ворожого ставлення польського селянства до колективізації загалом. До того ж, навіть частина керівних працівників Мархлевщини заявляла, що в умовах району, де багато хуторів і заболочених земель, проводити колективізацію недоцільно. На початок 1928 р. тут не було жодного колгоспу, що викликало занепокоєння центру. В квітні 1928 р. ЦК КП(б)У заслухав звіт Мархлевського райкому партії про перебудову села і визнав незадовільним стан роботи з колективізації. Головною причиною визнавався «ворожий вплив куркульських елементів і шкідницької діяльності замаскованих білополяків» та підпілля Польської організації військової (ПОВ). Але й після цього рішення справи не поліпшувалися. Навіть органи влади були змушені визнати, що більшість створюваних артільей були штучними, нечисленними, характеризувалися слабкою матеріальною базою. Справжні причини негативного ставлення більшості поляків до колективізації крилися як в історичній традиції селянства, його психології, так і в самій більшовицькій моделі кооперації, в методах її здійснення: форсування темпів, застосування примусу, усупільнення дрібної худоби, домашньої птиці, закриття церков тощо. Не враховувалась і специфіка польських анклавів Поділля і Полісся, пов'язаних із історичною прив'язаністю їхніх жителів до землі та з культом приватної власності. Особливе обурення і опір полонії викликав курс партії на «ліквідацію куркульства», який, по суті, означав нищення заможного і середнього селянства, яке в польському середовищі займало досить велику питому вагу. Нагадаємо, що після XV з'їзду ВКП(б) (1927 р.) наступ на куркуля набув форми політичного, правового і економічного обмеження і поступової ліквідації як класу, але відсутність обґрунтованих норм і чітких критеріїв визначення куркульських господарств, механічне віднесення до них міцних селянських господарств, більшість з яких стали заможнішими в часи НЕПу, породило грубі порушення елементарних прав людини. Саме поняття «куркуль» в умовах радянської влади набрало політичного змісту і створювало жахливу морально-психологічну атмосферу страху та невпевненості. Під лозунгом боротьби проти польського куркульства маскувалася боротьба проти польського селянства і поляків взагалі. Як підкреслював Й.В.Сталін, «колективізація ставить поруч з робітником новий тип селянина, селянина-колгоспника, психологія якого буде зорана трактором»⁶. Підручні вождя сприйняли

цю вказівку як пряму директиву до дій, спрямованих на ламання не лише психології, традицій, самотності селянства, але й його фізичне нищення. Навіть кредит мав бути використаний як засіб «розкладу єдиного національного фронту», а кредитування в польських товариствах (20 тис. крб.) було наполовину нижчим, ніж у російських (40 тис.) і в 3–5 разів меншим, ніж німецьких, грецьких, молдавських товариств⁷.

Розширений пленум Центрального комітету національних меншин (ЦКНМ) на виконання партійних директив ще у серпні 1929 р. висловився за суцільну колективізацію національних, в т.ч. польських сіл, причому завершення цієї кампанії ув'язувалося з кінцем 1930 р. Вся робота мала підпорядковуватися негайному створенню у польських селах колгоспів. Ще з більшою гостротою ці ж завдання ставилися на II Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (27–30 листопада 1930 р.), оскільки встановлені терміни колективізації виявилися під загрозою зриву⁸.

Для проведення колективізації в усі польські населені пункти направлялись уповноважені з-поміж партійних і радянських працівників, правоохоронних органів, пропагандистський актив. Наприклад, до Проскурівської округи ЦК КП(б)У відрядив у 1929–1930 рр. 63 комуністів з центру. Водночас до кожного району доводився «план розкуркулювання», далі він «розверстувався» на села, а оскільки «куркулів» для плану бракувало, то його виконували за рахунок міцних селянських господарств, середняків. Для останніх ідеологи придумали «пом'якшувальний» термін — «підкуркульники», чим створювалось ідеологічне підґрунтя для ліквідації одноосібних господарств загалом.

Форсовані темпи колективізації в національних адміністративних одиницях, як це показали Л.П.Польовий та Б.В.Чирко на матеріалах Шепетівської округи⁹, були характерні і для сіл, де переважало польське населення. Вони забезпечувалися насильницькими методами: шантаж, погрози, утримання під вартою, застосування фізичних покарань, знущання, а також виселення. Навіть голова Шепетівської окружної контрольної комісії мусив визнати, що відбувалася «погоня за дутими кількісними показниками», ігнорувався принцип добровільності. Саме тут у відповідь на насилля відбулися селянські бунти, коли натовп чоловіків та жінок рушив до державного кордону з метою переходу в Польщу. Керівник ДПУ В.Балицький, перевіrivши ці факти, не лише підтвердив їх, але й повідомив ЦК КП(б)У, що виступи селян

перекинулися в інші райони, причому в багатьох селах були розгромлені сільради, склади, розібрано сільськогосподарський інвентар¹⁰. Звичайно, виступи польських селян жорстоко придушувалися, організатори арештовувалися, що було частиною спланованих репресій проти української колонії.

«Більшовицькі» темпи колективізації супроводжувалися згортанням політики «коренізації», брутальним порушенням елементарних прав людини, ігноруванням національних особливостей і менталітету поляків. Польбюро та інші національні органи були неспроможними захистити інтереси своїх одноплемінників, оскільки їхня діяльність теж спрямовувалася на прискорення колективізації. Заклики окремих польських діячів враховувати національну специфіку викликали вогонь критики і невдоволення з боку режиму, а масовий вихід поляків з колгоспів, що мав місце в 1930 р. (кількість колгоспів на Житомирщині зменшилася на 15%, а колгоспників у 2-3 рази), власті розцінили як ворожі дії зарубіжної агентури і куркульства. Поляків звинувачували в терористичних актах, підпалах складів, тваринницьких приміщень, замах на колгоспних активістів. У 1931 р. влада була змушена вдатися до створення спеціальних заслонів проти численних виїздів селян за межі УСРР, спроб пересікти західний кордон і втекти на Волинь і в Галичину. Було змінено тактику щодо середняків, поряд з лозунгом «Обличчям до середняка» появилось гасло «Обличчям до колгоспниці», яке мало призупинити масовий вихід жінок із колгоспів.

Незважаючи на застосування насилля, колективізація сіл, де переважало польське населення, проходила кволо. На осінь 1931 р. у Мархлевському районі було колективізовано лише 16,9% господарств, у той час як у сусідньому Пулинському німецькому районі зі схожими природно-кліматичними умовами цей показник був вдвічі вищим (32,4%)¹¹. Варті уваги й інші показники, зокрема те, що план хлібозаготівель 1931 р. Мархлевський район виконав на 103,7%, а Пулинський лише на 77,5%¹², що наочно засвідчувало зниження продуктивності землеробства по мірі колективізації. «Перевиконання» планів хлібозаготівель на Мархлевщині остаточно підірвало вкрай слабку економіку колгоспів і влада була змушена звернутися за допомогою до одноосібників. У липні 1932 р. газета «Мархлевщина радянська» опублікувала звернення одноосібників с. Жовті Броди, які, мовляв, у відповідь на «погрози польського фашизму» зобов'язалися для створення соціалістичної

бази достроково сплатити сільськогосподарський податок, зокрема Ф.Остринський — 15 крб., А.Станкевич, М.Радзиковський та ін. по 5 крб.¹³. У с. Олізарка, повідомляла газета, «вигнали з колгоспу заможника Маліновського, що проводив ворожу роботу, а ... у відповідь вступили 3 бідняцьких господарства»¹⁴. В іншому числі газети говорилося, що в с.Тартак із шкідницьких мотивів до колгоспу вступив куркуль Дубінський, який мав 20 десятин землі, 12 голів худоби, рільничий інвентар. Будучи головою колгоспу, він «вороже ставився до колишніх наймитів і бідноти», «взяв з колгоспу 30 пудів муки», і справа на нього передана до суду¹⁵. З приходом весни 1932 р., коли вже окреслилися симптоми голоду, на шпальтах преси з'явилися звинувачення куркулів у спробах «зірвати посівну кампанію», зокрема, з с.Білка повідомлялося, що «куркульська зграя» у складі Заброцького, Козловського, Скорошинського, Пухальського, вступивши до колгоспу, намагається підірвати його зсередини і зриває весняні роботи¹⁶.

У липні–серпні 1932 р., коли голод набирив дедалі більших обертів, преса розгорнула нову кампанію звинувачень куркулів, тепер у зриві жнив і приховуванні хліба. Для уявлення про зміст цих матеріалів назвемо лише їхні заголовки: «Куркуль розкрадає хліб», «Вдарити по опортуністичній благодущності», «Куркуль зриває хлібозаготівлі», а далі: «Рішуче вдарити по куркулях», «Куркульні завдати рішучого удару», «Виявити та нещадно покарати»¹⁷. Такими матеріалами преси влада намагалася відвернути увагу населення від справжніх причин і винуватців голоду, вела пошук ворогів, саботажників. Газета «Більшовицький штурм» закликала притягнути до суду А.Кучинського з с.Голишівка, який не здав хліб державі і заявляв: «При радянській владі все одно господарювати не можна»¹⁸.

Подібна тематика ще в погрозливіших тонах зазвучала у пресі 1933 р. У вірші Альбомира «До посівної готові» читаємо (Переклад з польської — О.К.):

Ворог прокинувся в передсмертній агонії.

Ослабити, підірвати старається працю.

Нанесемо йому удару останнього,

Знищимо дощенту опір куркульства¹⁹.

Преса закликала не до надання допомоги людям, дітям, що пухли і помирали з голоду, а до розгортання шефства над збереженням машин, реманенту і, особливо, коней, адже голодуючі для порятунку їли конину. «Голос молоді» вмістила репортаж з с. Лежнівського

Проскурівського району під заголовком: «За кожного знищеного коня, за кожний факт шкідництва в догляді коней — під суд («Там, де панує класовий ворог»)), у якому звинувачували конюха Ю. Білаша в загибелі лошата, а завідуюча стайні А. Атарлія, ветеринара І. Стасюка — в знущанні над кіньми, поганому догляді та годівлі²⁰.

Саме в умовах спротиву селян, зокрема поляків, насильницькій колективізації і непомірним хлібозаготівлям на озброєння була взята концепція «ворога народу», яку, за словами М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС, створив Сталін і за якою будь-який спротив владі, навіть ідейні збочення і помилки, розходження з офіційними ідеологічними доктринами кваліфікувалися як антидержавна діяльність і автоматично служили приводом для переслідування і арештів²¹. Тавро «ворога народу» застосовувалося для виправдання масових кампаній розкуркулювання, депортацій, арештів, для маскуванню причин голодомору. Ще з липня 1929 р. діяла постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню завдань і планів»²², за якою навіть сільради дістали право накладати штрафи у межах до п'ятикратного розміру вартості зерна, що його мав здати селянин. У осіб, які ухилялися здавати хліб, конфісковувалося майно, а тих, хто чинив опір хлібозаготівлям, притягували до кримінальної відповідальності. На листопад 1929 р. на теренах 54 польських сільрад Волинської округи було розкуркулено 1228 господарств, включаючи 520 у Мархлевському районі²³.

Вину за опір виконанню сталінського плану хлібозаготівель, за падіння врожайності, продуктивності тваринництва, падіж худоби влада покладала на куркульські елементи і шкідників, до яких було віднесено чимало голів і активістів колгоспів і польських сільрад. Органи ДПУ за «зрив плану хлібозаготівель» і «злісний саботаж» куркульських та контрреволюційних елементів упродовж серпня–листопада 1932 р. притягнули до відповідальності понад 21 тис. осіб, у т.ч. 339 голів колгоспів і 35 голів сільрад²⁴. Про подібні факти повідомляла й преса, зокрема в газеті «Серп» під рубрикою «Боротьба проти куркулів та їх агентів» за підписом «Більшовик» говорилося, що в с. Н. Радогоша в апараті сільради замаскувалися куркулі на чолі з О. Ясінським та його агентами А. Могильницьким і С. Слівінським, які «збивали» бідняків з дороги до колгоспу та соціалізму. Вони вступили у колгосп, аби підірвати його зсередини, доводили збільшений план здачі хліба біднякам і середнякам, а своїм збіжжям спекулювали на ринку.

Автор статті звинувачував районне керівництво в класовій сліпоті і закликав негайно віддати до суду Ясінського та його спільників²⁵.

На тлі розгортання голоду дедалі частіше з'являлися заклики до боротьби з націоналістами та фашистами в середовищі національних меншин, а на поляків та німців було накинуто тавро «шкідницьких» націй. Польське населення в масовому порядку стали звинувачувати у шпигунстві, шкідництві, співробітництві з фашистами, з антирадянським підпіллям. Для повнішого уявлення масштабів антипольських акцій у контексті карально-репресивної політики сталінського режиму зупинимося докладніше на польському вимірі голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу. Хоч головний удар, який сталінський режим прагнув нанести шляхом голодомору, був спрямований проти українського селянства, його драматичні наслідки торкнулися всього населення України (і не тільки), включаючи й поляків. Як справедливо зазначали В.І.Марочко і Б.В.Чирко, ще в 1993 р. голод за своїм призначенням і трагічними наслідками мав і національні виміри²⁶. Дослідження останнього десятиріччя²⁷ повністю підтвердили цей висновок, а джерельні матеріали засвідчують й антипольську зафарбованість голодомору.

У доповідній записці Вінницького обкому КП(б)У про продовольчий стан у містечках від 16 березня 1933 р., надісланій до ЦК КП(б)У, зазначалося, що частина мешканців Вінниці, Бердичева, Проскурова, Немирова, Чуднова та ін. (а саме тут значну питому вагу займали поляки), «виснажені від недоїдання», «є випадки смерті від голоду», а також людодїства. В Проскурові «зафіксовано 22 випадки опухання, а деякі робітничі родини годуються сурогатами, картопляним лущинням. У Немирові за останні 2 місяці відмічено 7 смертних випадків від недоїдання та 20 голодуючих родин»²⁸. На Коростишевщині голодували більше 400 сімей. Люди їли макуху, просяну полову, кукурудзяне бадилля. У зоні суцільного голоду опинилися поляки Житомира, Полонного та ін. міст. За повідомленнями Вінницького обкому КП(б)У на травень 1933 р. голодом було охоплено 13 852 чол., майже 5 тис. померло, було зафіксовано більше ста випадків канібалізму (людодїства та труподїства)²⁹.

Коли зарубіжна громадськість, у т.ч. польська, виявила готовність надати допомогу голодуючим, комуністична влада розцінила це як втручання у внутрішні справи і антирадянську пропаганду. Спробою приховати від світу масштаби голоду був лист

П.Постишева та П.Любченка до Й.Сталіна, в якому пропонувалося шляхом втручання наркомату закордонних справ заборонити в'їзд представників зарубіжних консульств у села для роздачі допомоги, а тих, хто в'їхав після попередження, арештовувати за «контрреволюційну роботу».

Водночас партійно-державні чільники, всіляко приховуючи і замовчуючи голод, у своїй пропагандистській діяльності всю вину за «продовольчі труднощі» і далі звалювали на куркулів та контрреволюціонерів. Так, газета «Серп» в інформації про зрив планів поставки м'яса в Житомирському районі твердила, що в селах Андріївка, Левків, Піски, Станичівка та інших квартальний план виконано лише на 4–8%, а Богунська сільрада не здала жодного фунта м'яса. Серед причин такого стану справ газета назвала опортуністичне самозаспокоєння, самоплив, саботаж та диверсійну діяльність ворогів³⁰. «Голос молоді» драматичну ситуацію в селах Мархлевського району пояснював ворожою діяльністю костьолу і ксьондзів, звинувачуючи їх в агітації за зрив посівної кампанії, закликав до колгоспників не виходити на роботу³¹. Між тим, у доповідній записці секретаря Мархлевського райпарткому Марчевського до обкому КП(б)У 5 лютого 1933 р. говорилося, що в межах 10 сільрад району на 1 листопада 1933 р. зареєстровано 54 родин кількістю 248 чол., вражених голодом, з них 6 померло, а частина, головним чином діти, лежать опухлими³². Очевидно, ця інформація залишилася без уваги, бо вже в березні той же Марчевський інформував, що в районі майже не залишилося коней, що в кожному селі по 30-40 голодуючих родин, а в с. Яблунівка Мар'янівської сільради мати вигнала з хати чотирьох дітей зі словами: «Хай ідуть, куди хочуть...». У травні він повідомляв про випадок людоїдства в с. Драницькі Хатки, де 13 травня Марцилина Добровольська зарізала свого сина восьми років і разом з дочкою Юзефою з'їли його, а 19 травня вона зарізала й Юзефу³³.

Подібні явища канібалізму мали місце і в Коростенському районі, про що свідчить інформаційне зведення управління міліції району від 21 червня 1933 р. щодо смерті та фактів людоїдства на ґрунті голоду. В ньому наводився факт з с. Лісобуда, де впродовж місяця в польській родині Олени Галицької померло 5 дітей. На допиті вона і її дочка Цецилія визнали, що вони з'їли 4-х річного Домініка, коли він захворів, бо, на їх думку, він все одно помер би³⁴.

У фондах центральних, галузевих та місцевих архівів відкритися численні документи, які засвідчують, що, незважаючи на

голодомор, тривав потужний опір населення політиці радянської влади. Лише за серпень-листопад 1933 р. трійками та особливими нарадами було засуджено 1108 осіб, звинувачених у антирадянській пропаганді, контрреволюційній діяльності, зв'язках із зарубіжними розвідками, з підпіллям ПОВ³⁵.

Оскільки основна маса поляків проживала в сільській місцевості, яка найбільше страждала від недоїдання і голоду, то можна зробити деякі припущення щодо масштабів їх жертв унаслідок голодомору. Наявна джерельна база і методика розрахунків не дають змоги встановити повну і реальну картину демографічних втрат польської громади. І все ж, якщо взяти навіть один з найменших розрахункових показників людських жертв України від голодомору 1932–1933 рр. за 5 млн., зважити, що поляки становили 1,6% серед всього населення України, то з доволі великою впевненістю можна припустити, що голод забрав життя не менше як 80 тис. представників полонії. За наведеною С.В.Кульчицьким³⁶ офіційною статистикою органів ЗАГСів у 1933 р. було зареєстровано 28,7 тис. смертей серед польського населення. Методика його розрахунків демографічних втрат підтверджує наші припущення.

Репресивний характер мали й інші каральні акції режиму, що обрушилися на українських поляків. Можна з впевненістю говорити, що стосовно поляків, інших національних меншин, як і українців, сталінське керівництво у 30-х рр. здійснювало політику відвертого геноциду. Як зазначається у Законі про голодомор як геноцид українського народу, схваленому Верховною Радою України в 2006 р., цьому злочину не може бути прощення. Президент України В.А.Ющенко, виступаючи на мітингу-пам'яті на Михайлівській площі 24 листопада 2007 р., наголосив: «Злочини більшовизму і сталінізму тотожні злочинам нацизму і гітлеризму».

Отже, суцільна колективізація села і як один з її трагічних наслідків геноцид українського народу 1932–1933 рр. для поляків України, як і всього населення республіки, вилилися в катастрофічні і непоправні втрати. Без перебільшення можна сказати, що не було жодного польського населеного пункту від містечка до хутора, яких не торкнулася жорстока рука тоталітарного терору та голодомору. Ознайомлення з урядовими декретами і партійними рішеннями другої половини 1920-х — першої половини 1930-х рр. засвідчує, що вони не лише сформували ідеологічні та організаційні засади карально-репресивної системи, але й розробляли і узаконювали цілі програми надзвичайних заходів,

спрямованих на фізичне нищення людей, включаючи й польську етнічну спільноту. Жорстокість цих циркулярів і дій їх виконавців стала продуктом антигуманного політичного режиму, що панував в СРСР, того курсу внутрішньої і зовнішньої політики, що його проводило сталінське партійно-державне керівництво. Найголовніший урок з трагічного минулого полягає в тому, що тоталітаризм не сумісний з правами людини, що лише демократична, правова держава спроможна захистити свободи громадян, незалежно від їх національності, забезпечити сприятливі умови для задоволення національно-культурних потреб.

¹ Див.: Колективізація і голод на Україні. 1929–1923. — К., 1992. — 734 с.; Упокорення голодом. Зб. документів (упорядник *М.Мухіна*). — К., 1993 — 311 с.; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 3 т. — Т. 3. — М., 2001. — 1007 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — К.: ВД «КМА», 2007. — 1128 с. та ін.

² Див.: *Марочко В.І.* Голодомор в Україні 1932–1933: причини і наслідки. — К., 1994. — 230 с.; *Мейс Дж.* Український голодомор геноциду ХХ ст.: Критичні свідчення очевидців. — Нью-Йорк, Лондон, 1995; Голод-геноцид в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. — К., Нью-Йорк. — 2000. — 112 с.; Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / За ред. *В.Литвина*. — К.: Наукова думка, 2003. — 936 с.; *Кульчицький С.* Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. — К., 2005. — 230 с.; *його ж.* Почему он нас уничтожил? Сталин и украинский голодомор / Под общей ред. *Л.Ившиной*. — К., 2007. — 208 с.; *Неживий О.* Голодомори в Україні в ХХ столітті. Навч. посібн. — К., 2007 та ін.

³ Див.: *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття (Історичні зошити Ін-т. історії України). — К., 1974. — 74 с.; *Калакура О.Я.* Польський національний район в Україні: уроки піднесення та падіння // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. — К., 1995. — С. 295–296; *Палієнко В.І.* Незаконні репресії проти польського населення в Україні у 20–30-х роках // За міжнародною злагоду, проти шовінізму та екстремізму. — К., 1995. — С. 77–88; *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 30-і роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — №1–2. — С. 115–166 та ін.

⁴ Див.: *Lizak W.* Rozstrzelana polonia. Polacy w ZSRR. 1917–1939. — Szczecin, 1990; *Iwanow M.* Pierwszy narząd ukarany. Polacy w Związku Radzieckim / 1921–1939. — Warszawa, 1991; *Paczkowski A.* Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich. — Warszawa, 2000 та ін.

⁵ Більшовик України. — 1928. — №24. — С. 54–55.

⁶ *Сталин И.В.* К вопросу аграрной политики в СССР. — М., 1930. — С. 8.

- ⁷ Більшовик України. — 1930. — №4. — С. 46.
- ⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 482. — Арк. 3 (звор.).
- ⁹ Див.: *Польовий Л.П., Чирко Б.В.* Національні меншини українського села в умовах колективізації // Укр. істор. журн. 1993. — №3. — С. 64–65.
- ¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3184. — Арк. 20.
- ¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 541. — Арк. 91.
- ¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5450. — Арк. 25.
- ¹³ Marchlewsczyna Radziecka. — 1932. — 26 липня.
- ¹⁴ Там само. — 1 квітня.
- ¹⁵ Там само. — 15 квітня.
- ¹⁶ Там само. — 25 квітня.
- ¹⁷ Більшовицький штурм. — 1932. — Липень–серпень.
- ¹⁸ Там само. — 1932. — 14 листопада.
- ¹⁹ Głos mlodziezy. — 1933. — 11 лютого.
- ²⁰ Там само. — 1933. — 6 лютого.
- ²¹ Див.: *Хрущов М.С.* Про культ особи і його наслідки // Известия ЦК КПСС. — 1989. — №3. — С. 144.
- ²² Вісті ВУЦВК. — 1929. — 14 липня.
- ²³ ЦДВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 456. — Арк. 71–72, 80.
- ²⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — К.: ВД «КМА», 2007. — С. 462–463.
- ²⁵ Sierp. — 1933. — 5 березня.
- ²⁶ Див.: *Марочко В.І., Чирко Б.В.* Національні виміри голодомору в Україні (Документальна розповідь) // Відродження. — 1993. — №8. — С. 60.
- ²⁷ Див.: *Куліш А.* Генетичний голодомор 1932–1933. — Полтава, 2000. — 84 с.; *Його ж.* Книга пам'яті українців. — Харків, 2000; *Кондратенко А.* Етнічні війни проти українців. — К., 206. — 279 с.
- ²⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 449–452.
- ²⁹ Державний архів Вінницької обл. — Ф. 136. — Оп. 3. — Спр. 80. — Арк. 56–57.
- ³⁰ Sierp. — 1933. — 18 березня.
- ³¹ Głos mlodziezy. — 1933. — 27 березня.
- ³² Див.: Голодомор на Житомирщині. 1930–1934. Спогади і документи. — Житомир, 1993. — С. 30.
- ³³ Там само. — С. 48–49.
- ³⁴ Там само. — С. 50–51.
- ³⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — К.: ВД «КМА», 2007. — С. 547, 673.
- ³⁶ Див.: *Кульчицький С.В.* Трагічна статистика голоду // Голод 1932–1933 років на Україні. — С. 78–79.

МОВА В КОНТЕКСТІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

Одним з найважливіших факторів формування української політичної нації є об'єднання її навколо певного етнічного ядра і на підставі мовних принципів. За відсутності єдиної національної мови саме існування нації є сумнівним, а формування її у соціально-політичному напрямі мало ймовірним, оскільки залишається нерозв'язаною її етнонаціональна основа.

Мета статті полягає в обґрунтуванні ступеня розробки теоретико-методологічних засад для подальших досліджень мовної політики держави і етномовної ідентифікації; аналізі існуючих суперечностей, які стосуються суб'єктів мовної самоідентифікації; розгляді взаємозв'язку мови з рівнями національної свідомості: теоретичним, державно-політичним, буденним, які необхідні для ідейного забезпечення етнонаціонального, соціально-економічного та культурного розвитку нації.

Величезна культурна спадщина українського етносу, його традиції і цінності — особливо мова — становлять засади для подальшого формування української політичної нації. На кожному з етапів націогенезу мовні питання відіграють провідну роль і є своєрідним стрижнем національно-державного будівництва. Мова, як головна ознака нації, забезпечує нормальне функціонування етнонаціонального організму у всіх його виявах.

С.Рудницький наголошував на великому значенні мови як ідентифікаційного чинника нації, ознаки етнонаціональної ідентичності. Він підкреслював, що без утвердження панівного становища української мови є неможливим елементарне виживання українців як етносу. «Без панування мови в державотворчому етносі на теренах даної держави національний характер останньої є фіктивним, а це перешкоджає вільному всебічному розвитку цього етносу»¹. Тому дослідження мови у її взаємозв'язку з етнонаціональними процесами і міжнаціональною консолідацією займає важливе місце у вітчизняній етнополітології.

Надання мові у ХІХ столітті ідеологічної спрямованості сприяло впливу її на процес формування держав протягом всього наступного періоду. Вибір офіційної мови перетворився у серйозну

політичну проблему. На думку К. МакРейя, сучасні багатомовні держави за мовною ознакою поділяються на три групи: перша — де домінуючою є державна мова, а також одна чи кілька мовних меншин; друга — дві або кілька порівняних за чисельністю мовних груп; третя — крайня мовна дрібність. Для країн першої групи основна політична проблема полягає у справедливому поводженні з меншинами; для другої — важливим є збереження міжгрупової рівноваги і політичної стабільності; для третьої — проблемою є ефективні комунікації за допомогою якоїсь спільної мови².

Одним із складників культури була і є мова як найвища духовна цінність народу, як сила нації. Рівень розвитку мови визначає рівень інтелекту людини. За В. Гумбальдтом, мова окреслює навколо народу, якому належить, коло, звідки людині дано вийти лише остільки, оскільки вона тут же вступає в коло іншої мови³.

У період державотворення, національного відродження України боротьба за піднесення культури мови, знання рідної мови стають одним із визначальних чинників утвердження української національної ідеї. Державна мова формує національну свідомість, відіграє вирішальну роль у становленні національної ідентичності. Різні мови — це не просто різні оболонки загальнодержавного знання, це різні бачення світу.

Етнополітичні, етнодержавознавчі та етномовознавчі проблеми ґрунтовно досліджені у працях І. Варзара, В. Євтуха, В. Ігнатова, О. Картунова, В. Котигоренка, І. Кресіної, О. Майбороди, О. Мироненка, Л. Масенка, В. Панібудьласки, М. Панчука, О. Рафальського, Ю. Римаренка, С. Римаренка, Л. Нагорної, І. Онищенко, В. Солдатенка, Л. Шкляра, М. Шульги та інших. Об'єктом їх досліджень, що мають високий науковий рівень, виступає, передусім, комплекс засобів політичної діяльності, який має вплив: на етнонаціональну сферу і мовну політику держави; процеси політизації етнічності; вияви етнічного чинника у сфері політичних процесів і міжнаціональних відносин. Головними висновками праць, які аналізуються, є: по-перше, українська мова поступово починає обслуговувати усі сфери суспільного і духовного буття нації; по-друге, є символом боротьби за підвищення суспільно-політичного статусу українського етносу; по-третє, уніфікація національної мови є підґрунтям для формування і консолідації української політичної нації; по-четверте, єдина національна мова є передумовою піднесення загального культурного рівня членів суспільства, свідомого залучення їх до вітчизняної культурно-історичної

традиції; по-п'яте, мовна єдність корінного етносу сприяє підвищенню рівня самосвідомості громадян з метою зміцнення нації; по-шосте, на кожному з етапів етногенезу мовні питання відіграють провідну роль і є своєрідним стрижнем у державному будівництві.

Актуальність теоретичного осмислення характеру впливу етнонаціонального фактора на формування української політичної нації і етномовної ідентифікації є у центрі уваги вітчизняної політології. Важливе значення для розвитку етнополітичних досліджень має становлення нової дисципліни у системі політичних наук — політичної лінгвістики. У зв'язку з цим, монографія Л.Нагорної має ще більшу цінність, тому що в ній глибоко досліджується взаємодія політики і мови, а саме: політична лінгвістика — шляхи самоствердження; політична мова у системі комунікаційних зв'язків; мовно-лінгвістичні аспекти проблем ідентичності і націотворення; мовна політика і мовно-культурний діалог⁴.

Дослідженням визначено, що існує недооцінка ролі мови як форми національно-культурного розвитку, а, отже, і як чинника формування української політичної нації. У цьому і виявляється суперечність між розумінням мови як сутності буття людини та людської спільноти і як форми, яка впливає на розвиток мови у процесі державного будівництва. Окремі представники еліти, лідери політичних партій проблеми мовного розвитку зводять лише до етнічної концепції нації. Адже будь-яка ознака нації несе в собі певним чином і етнічне і суто соціальне навантаження, у зв'язку з чим мова є ознакою і етнічної, і політичної теорії нації. Це підтверджує Ю.Римаренко: «Мова найбільш етнізована базова ознака нації — тісно пов'язана з таким гостро соціальним явищем, як національна культура, спільність території, крім етнічних, має політичні, психологічні, екологічні параметри»⁵. Етнічне і соціальне тісно переплітається у сфері національної психології і національного характеру.

Вирішальний вплив мови на духовний розвиток людини досліджував В.Гумбольдт. «Мова, — підкреслював він, — є дух народу, а дух народу і є його мова»⁶. Вважаємо правильним трактування етнічних спільнот як спільнот культурних, тому що вага мови у культурі є великою, а поза мовою існування культури є неможливим, також наявність автономної мови є головною умовою існування окремого етносу. Мова є сутністю культурної ідентичності певного народу. У світі прийнята класифікація мов, яка прямо тотожна класифікації народів. Підкреслюємо, що основною ознакою

розрізнення народів є не антропологічна чи релігійна, а мовна ознака. Про те, що мова є ознакою саме національної ідентичності, дійшли висновку І.Кресіна⁷, М.Пірен⁸ та інші вчені.

Серед різних ознак групування народів мова є центральною, оскільки за нею можна визначити характер спільноти людей. Якщо у них єдина мова, то це етнічна спільнота, що має низку інших рис — психічний склад, особливості культури, побуту тощо. При тому ця закономірність поширюється на всі відомі форми існування етносу — плем'я, народність, націю. Мовна єдність є не просто політичною ознакою етнонаціонального утворення, неодмінною рисою його існування — мова є першою і єдиною умовою, і ознакою, і причиною буття цього утворення, пріоритет якої перед такими індикаторами єдності, як економічний, політичний і навіть територіальний, є безумовним. О.Потебня писав: «Єдина прикмета, за якою ми впізнаємо народ, і разом з тим єдиною, незамінною нічим умовою існування народу є єдність мови»⁹.

Мова, як головна ознака нації, забезпечує нормальне функціонування національного організму у всіх його виявах. Це зумовлюється особливостями етносу як соціального об'єднання, його комплексним характером, тривкістю і міцністю закорінення факту свого існування у свідомості членів такого об'єднання, актуальністю для їхньої належності до такого об'єднання порівняно з належністю до інших об'єднань. Виняткове значення мови зумовлене глибинним зв'язком з процесом мислення. Оскільки у мові акумульовані інтелектуальний досвід і духовний розвиток, її втрата веде до втрати національної ідентичності і загибелі етносу як цілісного організму. Мова є не тільки засобом спілкування завдяки тому, що вона є унікальною системою світобачення та самовираження етносу, а й також дає змогу членам всієї спільноти розумітися на глибинному рівні.

Головними функціями мови, як виявлено у процесі аналізу наукової літератури, є етноідентифікаційна і етнодиференційна. Перша полягає у розпізнаванні за мовою як першою зовнішньою ознакою етнонаціональної групи представника своєї такої групи. Мова виконує роль розпізнавального засобу у визначенні етнічної належності. Ця функція сприяє консолідації і формуванню української політичної нації, її етномовної ідентифікації. Вона відіграє роль самоототожнення з усіма нині сущими людьми, що розмовляють єдиною з тобою мовою, а також роль самоототожнення з усіма попередніми генераціями носіїв цієї мови. Друга —

етнодиференційна функція виявляється у розпізнаванні людини, що не належить до однієї з тобою спільноти.

Наукою визначено існування тісного взаємозв'язку між розвитком мови та нації (етносу). З одного боку, культура нації актуалізується у мові, а з іншого — сама мова формує націю, є умовою її існування. У разі відсутності єдиної державної мови саме існування нації є неможливим. У західній етнополітології є поширеною трьохетапна схема формування нації на етнічному ґрунті, враховуючи мовний чинник¹⁰. Перша з них академічна, яка характеризується тим, що національна інтелігенція систематизує і публікує лінгвоетнографічну спадщину свого етносу, складаються словники мови. З'являються перші зразки високої літератури цією мовою. Таким чином формується етнокультурна (мовна) окремішність етносу. З іншого боку, за допомогою науки і власного культурного надбання етносу активізується його національна свідомість, яка поступово переростає у самосвідомість. На другому — культурному етапі виробляється єдина літературна мова, яка внаслідок задоволення тих вимог більш-менш вільно функціонує у науці, літературі, політиці, суспільному та мистецькому житті, побуті освічених верств етносу. На третьому — політичному етапі нація, об'єднана спільною мовою, прагне до державного самовизначення та незалежності. На цьому етапі діє цілком сформований етносоціальний організм з внутрішньою структурою. Завершується формування національно-мовної самосвідомості, формується мовна еліта. Закінчується відносно мовна гомогенізація, стираються основні регіональні відмінності, які перешкоджували соціокультурній інтеграції. Національна мова обслуговує всі сфери суспільної життєдіяльності. Наростає усвідомлення своєї нації як повновартісного соціального суб'єкта, а відтак усвідомлення необхідності надати цьому суб'єктові відповідної політичної сформованості, такого політичного статусу, який би відповідав цій суб'єктності і захищав її. Таким етнонаціональним організмом є незалежна національна держава. Це природний шлях розвитку нації у взаємозв'язку з мовою. Мова є фактором націогенезу.

Друга суперечність стосується суб'єктів мовної самоідентифікації. Серед вчених існує два погляди на проблему: перший — мовна самоідентифікація особи відчуває на собі істотний вплив етносу(нації), тому право на рідну мову належить до прав людини, яке може бути реалізоване виключно в соціальній спільності; другий — належність громадян до тієї чи іншої групи визначається

ними самими шляхом їх мовно-культурної самоідентифікації, незалежно від етнічного походження. Це дуже складна проблема, щодо якої і серед філологів немає єдиного погляду. Перший аспект рідної мови — аспект об'єктивного виявлення мови; другий — суб'єктивно-ціннісний, що відображає ставлення особи до мов, передає мовну самовизначеність особистості. Рідну мову часто ототожнюють з материнською, першою чи етнічною мовами. Таке уявлення вималюється з того, що поширеною моделлю мовного розвитку особи є засвоєння нею з допомогою матері мови свого народу, яка і стає для нього рідною. Виявлені негативні для минулих часів варіанти формування мови дитини в умовах масової міграції чи високої соціальної мобільності людей, які стають поширенішими і потребують чіткого розрізнення рідної, першої, материнської, етнічної мови. Перша мова особи не завжди збігається з мовою матері, а мова матері — з її етнічністю. А також за певних умов особа вимушена більшу частину часу говорити не рідною мовою, тому що її рідна мова не збігається з функціонально першою мовою. В Україні за переписом 1989 року у 6 млн. 249 тис. осіб етнічна належність не збігалася з рідною мовою¹¹.

Мова етнічна несе в собі духовно-інтелектуальне та культурне надбання етносу за багато століть його існування, вона є скарбницею часто дуже унікальних знань, проформи самовияву соціальних якостей. Етнічна належність не збігається з мовною самоідентифікацією, коли людина може жити в Росії, вважати рідною мовою російську, але ідентифікувати себе з українським етносом. Або в етнічному плані особистість самовизначається як грек, а у мовному — обирає українську мову.

В Україні існують відмінності між етнічною і мовною самоідентифікаціями, тобто спостерігаються розбіжності між етнічним походженням та мовною ідентифікацією. Дослідження підтверджують, що у Західному регіоні українцями себе вважають 92% опитаних (росіянами 5%), тому характерним для його громадян є поєднання етнічної та мовної самоідентифікації, понад 90% респондентів цього регіону вважають рідною українську мову. У Центральному регіоні — 90,9% українцями (росіянами 7,8%), серед них 86,1% опитаних віком до 55 років і старші вважають рідною українську мову, російську — 12,1%. Серед молоді українська мова є рідною для 83,7%, а для 16,3% — російська. Ще більше розбіжності у мовній сфері спостерігається на Сході країни. Українців у регіоні — 65,4%, росіян — 31,5%, серед українців — 56,5%

вважають рідною українську мову, 41,7% — російську. Контрастною є мовна самоідентифікація молоді: 68,3% із них вважають рідною російську мову, 29,6% — українську. У Південному регіоні — 59,6% вважають себе українцями і 33,7% росіянами. Для 59% опитаних українців цього регіону рідною є українська мова, 37,3% вважають рідною російську. Серед молоді російська мова є рідною для 63,9%, українська — для 27,9%¹². Таким чином, на регіональному рівні існують особливості функціонування в Україні трьох лінгвоетнічних груп: україномовних українців, російськомовних українців і російськомовних росіян.

Однак на державному рівні використовується примордіальний (західний) підхід до етнічності, ігнорується соціально-культурний напями. Це означає — етнічна належність розглядається як природжена. У державі етнічне походження фіксується по батьках, що автоматично означає його мовну самоідентичність. Це є помилковим, на думку М.Шульги¹³. Мовна самоідентичність особистості — це не вибір, а результат її етнізації.

Нарешті, третя важлива суперечність, яка також істотно впливає на мовний розвиток в Україні, — суперечність між мовою етнічною та мовою літературною, а в ширшому розумінні — між основною етнічною масою та етнічною елітою. Природна мова може бути розмовною або літературною. Перша етнічна — це жива мова повсякденного спілкування, яка не завжди відповідає загальноприйнятим мовним нормам і включає в себе діалектні та жаргонні вирази, що використовуються лише в певній місцевості або представниками певної професії чи різновиду діяльності. Друга — це природна, літературна мова, опрацьована майстрами слова. Вона є загальноприйнятою в країні, відповідає певним нормам і є свідченням мовної культури.

Усвідомлення спільністю етнічної мови відчутно поглиблюється тоді, коли ця спільність знаходить вияв у літературній мові, яка розвивається на народно-мовній основі й широко використовується на усій етнічній території. Це посилює інтегруючу роль самої мови в етно-та націогенезі. Початки українського мовознавства сягають кінця XVI століття, «коли для потреб школи почали з'являтися шкільні підручники» (1586 р.)¹⁴. Мова, випливаючи з глибин людської природи, стає літературною мовою, яка є найвищим атрибутом розвитку нації, вбирає в себе всі писемні, літературні традиції національного розвитку і крапці надбання природно-поетичної творчості. І.Франко підкреслював, що літе-

ратурна мова «завжди була репрезентанткою національної єдності ... вона єднає українців з усіх територій, сприяє усвідомленню ними спільної історії й культури»¹⁵.

Аналізу складного комплексу проблем, статусу системної організації та функціонування літературної мови у просторі національної культури присвячено дослідження¹⁶ відомих українських мовознавців, докторів філологічних наук: Ф.С.Бацевича, С.Я.Єрмоленко, Л.І.Мацько, А.К.Мойсієнка, Н.В.Слухай, О.О.Тараненка, Л.І.Шевченко. Праця складається з матеріалів «круглого столу» «Літературна мова у просторі національної культури». Авторитетними вченими показано, що літературна мова постає в історії цивілізації як націотворчий процес, як феномен духовності і консолідації нації. Дослідження проведено на високому теоретичному рівні, враховуючи напрями пізнього Відродження, коли автор стає «незалежним від позахудожньої мети», не допускається «підпорядкування його концепту будь-якій ідеології (політичній, релігійній тощо)»¹⁷. Такі уявлення відповідали світогляду Нового часу, поступово знаходили місце і на теренах України, сформувавшись під кінець XVIII століття (1798 р.). З «Енеїдою» І.Котляревського і низкою творів, що підтримували і розвивали започатковані нею етнічні принципи, контекст літератур новочасних стає для красномовного письменства спорідненим середовищем¹⁸.

Проаналізуємо розвиток мови у взаємозв'язку з рівнями національної свідомості: теоретичним, державно-політичним, буденним.

Теоретичний рівень передбачає наукове обґрунтування державною мовою складних етнонаціональних процесів, а також осмислення концепцій вітчизняних і зарубіжних дослідників, ідей, програм, змісту світоглядних орієнтацій, що характеризують інтелектуальний потенціал нації, сприяють її формуванню й самоствердженню. Практика свідчить, що до цього часу теоретично не осмислено характеру впливу мови на етнонаціональний розвиток, на становлення системи державного управління, місцевого самоврядування і навпаки — державно-управлінського впливу на розвиток мови. Тобто назріла потреба розробки концепції етнополітичного розвитку крізь призму культури як колективного суспільного феномена, враховуючи розвиток мови як чинника етнонаціональної ідентифікації. Тому у центрі уваги вчених знаходяться такі важливі дослідження як: аналіз тенденцій розвитку етномовних процесів; дослідження етнічної, мовної, культурної самотутності українського етносу і національних меншин;

активізація діяльності державних органів влади щодо забезпечення впровадження української мови у всі сфери життєдіяльності нації і у навчально-виховний процес; розвиток фундаментальних та прикладних мовознавчих досліджень, розробок у галузі лінгвістичної технології, створення інтелектуальних україномовних інформаційних систем нового покоління; виховання української мовної свідомості і гідності, загального піднесення престижу української мови; аналіз етномовної самоідентифікації; взаємозв'язок мови з формуванням української політичної нації; особливості регіональної етномовної ідентичності.

Пріоритетом вітчизняної науки є утвердження й розвиток української мови — визначального чинника політичної консолідації нації. Тому на теоретичному рівні назріла необхідність розробити, а на законодавчому — прийняти Концепцію державної мовної політики, спроби прийняття якої робляться з 1999 року, а два проекти Концепції оприлюднені у 2006 році¹⁹. Сама по собі Концепція не потрібна, коли вона не пов'язана з глибинними процесами етнонаціонального розвитку, духовністю і високою мораллю, коли «мовні проблеми ізольовані від політичних, соціально-економічних і культурних процесів»²⁰, які підтверджують престиж і авторитет не тільки мови, а й самої держави, особливо етномовної самоідентифікації. Проекти державної мовної політики потребують тісного зв'язку з етнонаціональними процесами, їх необхідно доопрацьовувати з фахівцями інституту політології і етнонаціональних досліджень.

Державно-політичний рівень національної свідомості формує національні інтереси, політичні вимоги, державну політику. Цей рівень повинен враховувати особливості історичного шляху, умов державотворення, сучасну політичну систему, мовну політику, характер розвитку громадянського суспільства. У кожній нації цей рівень розвинутий відповідно до особливостей її історичного шляху, стадії націотворчого процесу, специфічних умов державотворення, політичної системи, ступеня розвитку громадянського суспільства тощо. За масштабами охоплення духовної реальності цей рівень значно поступається теоретичному, оскільки тут концентруються лише ті ідеї, програми, концепції, які віддзеркалюють державні, правові, мовні інтереси України. Реалізація вказаного рівня залежить від суб'єктивного чинника, тобто ступеня усвідомлення національних інтересів політичною елітою, у тому числі і у мовній сфері. Однак у державі немає виконавчої

влади з питань мовної політики²¹. Це підтверджується відсутністю чіткого державного механізму управління всебічним розвитком і функціонуванням державної мови. Наприклад, на парламентських слуханнях у березні 2003 року Голова Держкомінформу І. Чиж підкреслив, «що немає конституційного права втручатися у роботу приватних телеканалів, які ігнорують українську мову»²².

Досліджуючи проблеми мови у взаємозв'язку з етнопонаціональним чинником, вчені повинні враховувати буденний рівень національної свідомості, на якому формується наявність чисельних стереотипів, неадекватних, деформованих, спотворених уявлень, пов'язаних з ідеалізованими та міфологізованими уявленнями про історичний шлях українського етносу. У буденній свідомості набувають відображення як усталені, відносно стійкі звичаї, настанови і пріоритети, які закріплені тривалою міжпоколінною традицією, так і динамічні потреби, інтереси, вартості, почуття. Буденний рівень свідомості є підґрунтям для формування національного характеру, менталітету, національної психології і історичної пам'яті як складників національної свідомості. Тому роль державної мови у цих процесах займає важливе місце.

Прослідкуємо, як в залежності від регіонів впроваджується мова, особливо у сфері сімейного спілкування. На Сході і Півдні країни переважає російська мова, де нею спілкуються 56,8% і, відповідно, 59,8% респондентів, у Центрі — 12,5%. На Заході і Центрі України переважає українська мова, там нею спілкуються 88 і 61,1%²³.

Досягнення різних галузей науки й культури визначають не лише теоретичний, а й, певною мірою, *буденний рівень національної свідомості*. Він вбирає від теоретичного рівня ті здобутки, які необхідні для ідейного забезпечення соціального, економічного і культурно-мовного розвитку етносу. Тому теоретичні дослідження у галузі філософії, політології, етнодержавознавства, соціології, мовознавства повинні мати високий науковий рівень. Вважаємо, що, досліджуючи мову у взаємозв'язку з нацією і етнопонаціональним фактором, слід застосовувати не тільки специфічні методи, що стосуються мовознавства, але й такі: історіологічний, етнодержавологічний, етнополітологічний, порівняльно-історичний тощо.

Отже, підсумуємо вищевикладене:

– дослідження етнопонаціональних процесів у взаємозв'язку з мовою вимагають від учених наукового обґрунтування, пошуку нових концепцій, ідей, пов'язаних з соціально-політичним, економічним

і духовним розвитком, які стануть методологічною основою для подальших теоретичних досліджень;

– вважаю, що наступним етапом дослідження є теоретичне осмислення фактора впливу мови на становлення системи державного управління, місцевого самоврядування, і навпаки; розробка концепції етнонаціонального розвитку, переважно крізь призму культури; розробка основних теоретико-методологічних засад етнмовної самоідентифікації — важливого чинника національної консолідації;

– досліджено, що головними джерелами мови, які зміцнюють націю, є: національна традиція і спадкоємність поколінь; національна свідомість і самосвідомість; матеріальна і духовна культура українського етносу; національний характер і менталітет; повага і співробітництво з національними меншинами; історичний досвід і повага до інших країн світу. Звідси глибока цінність мови як основи формування української політичної нації і етнмовної самоідентифікації;

– ґрунтового дослідження чекають важливі питання щодо взаємозв'язку мови з рівнями національної свідомості: теоретичним, державно-політичним і буденним, де має бути обґрунтовано роль офіційної мови на усіх рівнях свідомості, яка впливає на між-національну консолідацію;

– проекти концепції державно-мовної політики на теоретичному рівні розроблені недостатньо: відсутнє теоретико-методологічне обґрунтування проблеми, особливо з позиції етнонаціонального чинника і етнмовної ідентифікації, тим більш, що криза ідентичності не тільки не подолана, а й має тенденції до загострення.

¹ Рудницький С. Політична географія України / Упоряд. П.Штойко. — Б.М., 1998. — С. 143.

² МакРей К.Д. Язык и политика // Этнос и политика: Хрестоматия. — М., 2000. — С. 217.

³ Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и их влияния на духовное развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. — М., 1984. — С. 80.

⁴ Нагорна Л.Л. Політична мова і мовна політика. — К.: Світогляд, 2005. — 315 с.

⁵ Римаренко Ю. Етнічне і соціальне української нації // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К.: Генеза, 1996. — С. 49.

⁶ Гумбольдт В. Названа праця. — С. 80.

⁷ *Кресіна І.О.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. — К.: Вища школа, 1999. — С. 92.

⁸ *Пірен М.* Етнополітичні процеси в сучасній Україні. — К.: УАДУ, 1999. — С. 72.

⁹ *Потебня А.* Мысль и язык. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 186–187.

¹⁰ Політологія / За ред. *І.Дзюбка*. — К., 1993. — С. 257–258.

¹¹ Мова рідна // *Енциклопедія етнокulturознавства / За ред. Ю.Римаренка*. — К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2001. — Ч. 1. — Кн. 2. — С. 249.

¹² *Аза Л.* Етномовна диференціація в Україні: регіональні особливості // *Культура — суспільство — особистість / За ред. Л.Скокової*. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. — С. 182–186.

¹³ *Шульга Н.* Проекти законів о языках — експертний аналіз. — К.: Віпол, 2000. — С. 10–13.

¹⁴ Мова // *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*. — К.: Віпол, 1994. — С. 321.

¹⁵ *Франко І.Я.* Зібрання творів: У 50-ти томах. Т.45. Філософські праці / За ред. *В.Ю.Євдокимова*. — К., 1986. — С. 87.

¹⁶ Літературна мова у просторі національної культури / Відповід. ред. *Л.І.Шевченко*. — К.: Наукова думка, 2005. — С. 5–59.

¹⁷ Історія української культури у п'яти томах / Гол. ред. *Скрипник Г.А.* — Т.4. Кн. 2. — К. Наукова думка, 2005. — С.9.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Концепція державної політики України. Проект // *Культура і життя*. — 2006. — 16 серпня. — №32–33. — С. 2. Концепція державної мовної політики. Проект // *Слово просвіти*. — 2006. — 17–23 серпня; 24–30 серпня. — С. 12.

²⁰ *Дзюба І.* Сучасна мовна ситуація в Україні // *Урядовий кур'єр*. — 2000. — 20 квітня. — №73. — С. 5.

²¹ *Удовенко Г.* Мовна політика держави в сучасних умовах // *Голос України*. — 2005. — 1 листопада. — №206. — С. 8.

²² *Шевченко А.* Без мови немає держави // *Літературна газета*. — 2004. — 1 січня.

²³ *Аза Л.* Названа праця. — С. 183.

І.С.Монолатій

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА ЕТНОПОЛІТИЧНА СФЕРА: СУБ'ЄКТИ І ТЕНДЕНЦІЇ ІМПЕРСЬКОГО ПРОСТОРУ

Не так давно центральні та східні європейці опинилися перед фактом серйозних змін своєї цілісної життєвої системи, коли радикально змінилися політичне життя їхніх суспільств та їхні соціально-культурні параметри. Як суб'єкти суспільного життя громадяни нових державних утворень виявилися на зламі часу в смузі конфронтації. В світлі нових політологічних концепцій їхні долі почали трактувати з урахуванням зміни етнічних процесів в умовах соціально-політичної трансформації, через суперечності і конфлікти в етнополітичній і національно-побутовій сферах. Тому пошук чинників пом'якшення міжетнічних суперечностей має велике значення для науковців і політиків¹.

Однією з найбільших поліетнічних територій у Європі кінця XIX — початку XX ст. була Західна Україна. Унікальна сучасна етнокультурна мозаїчність цього регіону — результат численних етнічних міграцій, у ході яких між етносами складалися відносини компліментарності або ж ворожості². Унаслідок цього, кожен з етносів західноукраїнського регіону в своїй поведінці не був і не міг бути вільним від історичної пам'яті, політичної культури, традиційної соціальної поведінки своїх етносів за межами краю³.

В сучасній політологічній науці вже комплексно досліджено проблему міжетнічної взаємодії, яку реалізовано на прикладі західноукраїнської етнополітичної сфери в період між двома світовими війнами⁴.

Хронотоп нашого дослідження — новітнє реформування монархії Габсбургів — перетворення централізованої Австрійської монархії на дуалістичну Австро-Угорську (1867), надання провінціям політичної автономії (1869), запровадження виборчого права для робітників (1897), загального виборчого права (1905) і, одночасна тривала політична криза аж до падіння Дунайської монархії у 1918 р. Цей часово-історичний період можна умовно окреслити як біполярний макросвіт — з однієї сторони, лояльності до імперії, а з іншої — етнічного відродження упосліджених етнонаціональних спільнот і подальшого творення самостійних держав.

Виходячи з цього, вивчення проблеми, яка винесена в заголовок статті, пропонуємо здійснювати за наступною схемою: проаналізу-

вати етносоціальний склад населення західноукраїнського регіону; з'ясувати функціонування в західноукраїнській етнополітичній сфері міжетнічної дистанції; визначити ініціативи Австро-Угорщини у сфері етнонаціональної політики щодо західноукраїнського регіону.

Витоки формування поліетнічності західноукраїнського регіону — австрійських Галичини і Буковини — сягають ще часів середньовіччя і Нового часу, коли на ці землі були спрямовані добровільні і політичні міграційні хвилі. За певних обставин це були пошук пристанища екстериторіальних євреїв й трудова еміграція німців. Етнічні суб'єкти Галичини і Буковини помітно відрізнялися тим, що одні з них (зосібна, євреї) проживали здебільшого у містах і містечках, інші — в селах, де значна частина етнічної української більшості співіснувала з німецькими колоністами, польськими селянами й осадниками.

Населення Галичини складало дві більші спільноти, поляки та русини-українці (приблизно по 40-45% кожна), та єврейська меншість (приблизно 10–12%). У східній частині русино-українці становили виразну більшість — 65%, тоді як поляків було близько 20%, а євреїв — приблизно 10%. Стосовно останніх, то у ХІХ ст. тут було сконцентровано 253 таких громади із відомих 559 в Австро-Угорщині. До них додавалися поселення німецьких колоністів (приблизно 2,5%) та поодинокі вірменські громади, асимільовані в ХІХ ст. місцевими поляками⁵. До того ж, австрійські німці, представники нації-держави, в умовах Західної України де-факто були лише однією з етнічних меншин.

Міжетнічні суперечності найгостріше проявилися у містах і містечках регіону. Їх уособлювали умовні «паралельні світи» — ситуація, коли представники різних націй проживали на сусідніх вулицях, площах в одному місті, але у повсякденному побуті майже не контактували між собою, вели відмінне культурне, політичне, духовне та економічне життя. Ті ж нечисленні факти випадкових зіткнень інтересів породжували прояви ксенофобії. Таку ситуацію характеризують явища «потрійного Львова» (Львів — український, Львів — польський, Львів — єврейський); потрійних, а іноді «квартетних» чи «подвійних» Станиславова, Дрогобича, Тернополя, Коломиї, Ярославів, Яворова та ін. Однак, якщо ще на початку ХІХ ст. такий поділ на «паралельні світи» був безсумнівним, то вже в 1867–1914 рр., під впливом урбанізаційних процесів, поширення запізнілої модернізації в Галичині, він почав поволі зникати⁶.

Складні і водночас глибинні демографічні процеси у Галичині у останній третині XIX — на початку XX ст. створювали передумови для поглиблення соціальних та міжетнічних протиріч. Адже процеси націоналізації місцевих етнічних громад, неухильне набуття їх представниками національної самосвідомості, формування відмінних, а то й вороже налаштованих щодо інших етносів національних ідентичностей, як стверджує А.Круглашов, бурхливо розгорнулися в Східній Європі на рубежі XIX–XX ст.⁷ Знаковою еволюцією називає М.Гон зміни в етнополітичній поведінці етнічних спільнот на західноукраїнських землях протягом другої половини XIX — на початку XX ст. З одного боку, це — своєрідне споріднення з імперіями (у нашому випадку — Австро-Угорщиною), лояльність щодо них, та виникнення рухів упосліджених етнонаціональних спільнот з метою створення власних держав, з другого⁸.

Стосовно ж політичної структуризації етнонаціональних спільнот в австрійській Галичині, то його усталенню сприяло поширення нового критерію ідентичності — результат еволюції її детермінантності від релігійної до етнічної. Звідси — й функціонування нового ідентиду, політизація свідомості, що й були передумовою формування етнічних рухів. Відбувалася й поступова зміна наголосів від домагань культурницького штибу до політичних, твердження про етнічну самобутність, подолання імперської політико-державницької ідентичності й перші ознаки ірредентизму⁹.

Суттєвий приклад такого явища — наявність внутрішнього розколу, аритмії в процесі політизації зокрема української спільноти Галичини, що засвідчило й асинхронність її відмежування від старих ідентидів і політичних орієнтацій. Однак в українців вони проявилися дуже слабо, аніж у інших народів Австро-Угорщини, оскільки вони не мали тривалих традицій державності, знаходилися на значно нижчому щаблі економічного та культурного поступу. До кінця існування Дунайської монархії, незважаючи на формальні можливості та існуючі конституційні механізми, так і не було вирішене українське національне питання. Внаслідок геополітичних інтересів Відня українська проблема не спромоглася одержати відповідного політичного резонансу¹⁰. За умов конституціоналізму в Австро-Угорщині, де формально гарантувалися загальногромадянські та національні права народів, участь української більшості в системі політичних відносин була вкрай утруднена. Ситуація ускладнювалася позицією Відня щодо захисту привілейованих націй в Галичині — поляків та німців¹¹.

Особливістю єврейства в регіоні було те, що воно досить швидко асимілювалося у місцеве німецьке або польське середовище, набагато рідше — у русино-українське середовище. Суспільне становище євреїв було найбільш специфічним і суперечливим. За своєю соціальною структурою вони були близькі до панівних національностей (поляків і німців), але, водночас, будучи рівноправними австрійськими громадянами, були позбавлені прав національної спільноти¹².

Винятковим явищем було й існування дискурсу німецької ідентичності, яка була пов'язана з комплексом політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх та релігійних проблем існування в австрійській час тут чисельної німецької етноспільноти. Приблизно до останньої третини ХІХ ст., а відтак в 1869 р. (коли офіційною мовою краю стала польська) формально зникла її асиміляційна функція. Можна стверджувати, що саме до половини ХІХ ст. політичні та економічні заходи Габсбургів у проектуванні німецько(мовно)ї асиміляційної ідентичності загалом збігалися із загальними інтересами східно-європейської стабільності та політики Відня в національному питанні. Впродовж ХІХ ст. — 1914 рр. німці Галичини поступово перетворилися на самосвідому національну спільноту, метою якої було самостійне національне життя в рамках існуючої монархії, забезпечення мирного співіснування з іншими народами краю. Отже, існуючий в галицькому соціумі етнонаціональний поділ та етнополітика Відня, створювали численні передумови для посилення міжетнічної напруги й конфронтації. Конфліктогенним фактором міжетнічної взаємодії виявилася й особливості проживання спільнот у регіоні.

Найбільш багатонаціональною серед усіх австрійських провінцій була Буковина, в якій проживали представники дев'яти націй і щонайменше восьми віросповідань. На час анексії Буковини Австрійською імперією (1774 р.) населення краю становили православні русини-українці та молдавани, росіяни-старообрядовці, євреї-сефарди, роми (цигани), вірмени, греки, болгари. Тут конкурувало між собою п'ять національних угруповань: русини-українці, румуни, німці, євреї, поляки. Основними етносами тут були русини-українці (41%) та румуни (31,7%), проживали євреї (12–13%), німці (8–9%), поляки (3–4%)¹³. Одночасно в рамках Австрійської імперії Буковина була однією з найбідніших, економічно нерозвинутих провінцій, її культурною окраїною.

Важливою особливістю суспільно-політичної ситуації на Буковині було те, що внаслідок приблизної рівності сил і пануючої в краї атмосфери взаємної терпимості жодна з етнічних чи релігійних громад не могла реально претендувати на виключність і гегемонію¹⁴. Запобігання міжетнічному розколу на соціальному та професійному ґрунті можна вважати певної успіхом економічної складової етнополітичного менеджменту Габсбургів на Буковині. У багатьох історичних випадках тут спостерігалось виразне відмежування від зв'язків «напрямую» з представниками народів-мешканців краю (зокрема як румунами, так і поляками, чи німцями)¹⁵. До того ж, як зауважує В. Бурдяк, конструювання моделі співжиття різних етносів за наявності інтенсивних міжетнічних контактів стало досить хрестоматійним для позначення регіональної самосвідомості Буковини і втіленням високого ступеня етнічної толерантності у понятті буковинізм¹⁶.

Не викликає сумніву, що саме релігія відіграла найвагомішу роль серед компонентів, які формували простір міжетнічної соціокультурної дистанції на імперському, а відтак — на постімперському просторах¹⁷.

Тогочасна Галичина відповідала поняттю «перехідного прикордоння», оскільки саме тут поляки та українці були тісно пов'язані в культурному, релігійному та історичному плані і могли розуміти одне одного без перекладача. Однак, незважаючи на це, крайові й місцеві органи державної виконавчої влади і самоврядування, правосуддя, управління освітою тощо перебували в руках поляків, а фактично під контролем місцевої польської земельної аристократії.

На 1910 р. населення Галичини (за віровизнанням) склали римо-католики (46,49%), греко-католики (42,13%), іудеї (10,86%), протестанти (0,48%), православні (0,03%), інші (0,01%)¹⁸. Стосовно ж Буковини, то, згідно з статистичними даними 1910 р., населення тут склали православні (68,37%), іудеї (12,9%), римо-католики (12,31%), греко-католики (3,27%), протестанти (3,1%), вірмени (1,2%), ліповани (0,4%), інші (0,02%)¹⁹.

Міжетнічна соціокультурна дистанція між спільнотами Галичини і Буковини визначалася, з одного боку, дією політичних і конфесійних чинників, а з іншого — соціально-економічними умовами. Визначальну роль у виникненні бар'єрів між «новими» і «старими» жителям тієї чи іншої місцевості досліджуваного регіону відіграла тривалість перебування в межах соціокультурного

простору. Етносоціальне «насичення» дефініції іншості простежувалося також на зрізах «іудеї — християни», «міські — сільські спільноти», «бідній — багатий». Міжетнічна дистанція не завжди означала почуття ізольованості в ширшій суспільній цілісності, і тоді етнічна група, зберігаючи свою окремішність, мала одночасно свідомість належності до більшої спільноти. Були й випадки, коли дистанція породжувала відчуженість, а замість відчуття ширшої спільноти з'являлися незадоволення або ворожість. Така відчуженість стала результатом неможливості реалізації в певних умовах важливих для спільноти етнополітичних орієнтацій, культурних цінностей або економічних інтересів.

Аналізуючи пріоритети етнонаціональної політики Відня щодо західноукраїнського регіону слід констатувати, що за умов формального дотримання прав етнічних спільнот дуалістичної імперії і офіційної толерантності Габсбургів проглядалися неприховані імперські амбіції «упокорення» національних прагнень упосліджених етнонаціональних спільнот, зокрема на українських етнічних територіях. Підхід до національностей в Австро-Угорській дуалістичній імперії був пов'язаний із знаменитою ХІХ-ю статтею австрійської конституції. Основний закон широко декларував загальні демократичні права громадян імперії: рівність перед законом, недоторканість приватної власності, свободу совісті слова, друку, зборів, створення політичних і громадських об'єднань, право на освіту та вільний вибір професії, право на захист особистої свободи (ув'язнення особи дозволялося лише на підставі судового вироку). Конституція визнала рівноправність усіх народів держави і їх непорушне право зберігати і розвивати свою мову²⁰. Однак ст. ХІХ про рівноправність народів та їх мов не отримала дальшого роз'яснення в законодавстві і трактувалася по-різному в залежності від політичної ситуації. Нації ж як такі не розглядалися як суб'єкти права, хоча передача права рішення в індивідуальних питаннях місцевим автономним органам влади на практиці визнавала нації саме такими. Окрім цього, багато рішень, заснованих на ст. ХІХ, мали ненавмисно шкідливий ефект, оскільки відчужували нації одну від іншої та від ідеї єдиної держави. Результатом цього стала подальша етнізація австрійської політики, яку пізніше було перенесено в політичне життя держав-наступниць імперії Габсбургів²¹.

Центральна влада більш охоче робила поступки у національному питанні консолідованим польським силам, ніж організаційно

розпорошеним українцям. У 1861 р. Галичина отримала автономію з крайовим сеймом і крайовим урядом, але поляки мали в них переважну більшість. Від 1867 р. урядовою мовою в королівстві стала польська. Спроби поділу краю на українську і польську частини залишалися безуспішними. Польські організації не бажали ділитися територією. До того ж в рамках наданої Галичині автономії поляки перетворилися в групу, яка домінувала не тільки соціально, але і політично в цій етнічно-різномірній провінції²².

Польські політичні еліти цієї провінції упродовж усього дуалістичного періоду були для Відня майже ідеальним партнером — вони завжди надавали перевагу компромісам і були готові на тимчасові поступки, тобто повністю відповідали Відню у стилі підходу до національних проблем. Однак внутрішньополітичні протиріччя з українцями та загроза адміністративного поділу провінції за етнічним принципом суттєво обмежували радикалізм польських вимог в адресу Відня. Поляки були змушені вибирати між жорсткою опозицією дуалізму і послідовним відстоюванням вимог федералізації імперії і пошуками компромісу в рамках дуалістичної моделі. При тому, що федералістські настрої домінували серед галицьких поляків, вибір, не без внутрішньої боротьби, було зроблено на користь компромісу з Віднем.

Обмежений федералізм, встановлений «компромісною» згодою Габсбургів з польською аристократією в 1869 р., меншою мірою відтворював характер домовленостей 1867 р. з угорською олігархією. Угода давала польській еліті повний контроль над Галичиною і панування над українцями і євреями, які разом склали більшість населення провінції (43,7 і 11,8 %) відповідно. Місцевий польський істеблішмент зберігав своє панування і домінування польської мови за допомогою корумпованих виборчих практик та заборон в культурній політиці. Все це отримувало мовчазну підтримку Габсбургів в обмін на польську підтримку уряду в австрійському парламенті²³.

Аналогічно, як і Галичина, у 1861 р. Буковина отримала автономію. Але буковинські українці подібно до галицьких, теж не могли здобути достатні культурно-національні права. Ні один із представників українського населення — найчисельнішого й автохтонного на Буковині — ніколи не посідав помітної посади в крайових чи повітових урядових установах. На основі австрійського законодавства 60-х рр. XIX ст. на Буковині сформувалася система органів самоврядування. Воно здійснювалося на двох рівнях

— крайовому (сейм) та громадському (міському і сільському). Сеймові повноваження стосувалися перш за все крайових господарських справ, питань соціального та культурного розвитку. Буковинський крайовий сейм володів правом звернення до центральних органів влади, обговорення загальнодержавних законів, встановлення додаткових місцевих податків. Але його рішення не були остаточними: вони санкціонувалися імператором. Вплив крайового сейму постійно зростає, хоча «сеймова автономія» Буковини так і не піднялася до рівня найбільш розвинутих австрійських земель. І це при тому, що саме Буковина у 1910 р. дала Австрії зразок національного компромісу в організації сеймової діяльності, відомий в історії під узагальнюючою назвою «буковинська злагода». Це явище, обумовлене місцевими, суто буковинськими обставинами толерантності та взаєморозуміння, доповнені поліетнічною свідомістю, могло існувати лише у стабільній громадсько-політичній системі²⁴.

Завдяки «згоді» 1910 р. Буковина уникла в передвоєнний період масштабних міжетнічних конфліктів, а національні рухи отримали можливість розвиватися, не завдаючи шкоди один одному. На Буковині ж вдалося уможливити згоду інтересів відразу чотирьох народів — поляків, німців, українців та румунів. Нічого подібного так і не відбулося в Богемії, Трансільванії чи Галичині — провінціях, які справді мали велику політичну та історичну вагу для Габсбургів.

Виходячи з розуміння сутностей платформ взаємодії етнонаціональних спільнот Галичини і Буковини можна стверджувати, що вони вказували на певну співучасть у розбудові дуалістичної монархії на регіональному рівні. У Галичині досліджуваного періоду ступінь і характер етнополітичної мобілізації етнонаціональних спільнот показав наявність організованих етнічних рухів та відповідних етнонаціоналізмів, а на Буковині — присутність етнічної і політичної толерантності, яка певною мірою «гасила» спроби націоналізації етнічних рухів і зростання, а подекуди й лише зародження етнонаціоналізмів. Захист культурних символів та економічних інтересів визначали й сутність завдань, що були агреговані політичними акторами імміграційних етнічних меншин — євреїв, до певної міри (враховуючи домінуючу аполітичність) німців.

Отже, проаналізувавши суб'єкти і тенденції західноукраїнської етнополітичної сфери на імперському просторі, слід констатувати відмінність між ареальним та дисперсним характером проживання

українців і поляків, а також імміграційних меншин, а також соціальну неструктурованість більшості етнонаціональних спільнот, що проживали в західноукраїнському регіоні. На імперському просторі Габсбургів центральне і крайове законодавство визначало «правила гри» суб'єктів міжетнічної взаємодії, спрямовані на захист прав етнічних меншин. Воно й було засобом кореляції етнополітичної поведінки «чужих». Разом з тим, мінімізації міжетнічної напруги й суперечностей в західноукраїнському регіоні сприяв «загерметизований» у собі потенціал міжетнічного антагонізму. Головним критерієм Відня у сфері етнонаціональної політики тут виявилася нейтралізація сепаратизму етнічних меншин.

¹*Котигоренко В.О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К.: Світогляд, 2004. — С. 7–8.

²*Дністрянський М.С.* Етнополітична географія України: проблема теорії, методології, практики. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка; Літопис, 2006. — С. 93–94.

³*Круглашов А.* Буковинська етнополітична мозаїка. Історична спадщина та сучасні тенденції // Політичний менеджмент. — 2004. — № 2. — С. 47, 48.

⁴*Гон М.* Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія. — Рівне: Волинські обереги, 2006. — С. 358–368.

⁵*Zamorski Kr.* Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. — Kraków — Warszawa, 1989. — S. 70–73.

⁶*Fras Z.* Galicja. — Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2004. — S. 245–250.

⁷*Круглашов А.* Буковинська етнополітична мозаїка. Історична спадщина та сучасні тенденції. — С. 49.

⁸*Гон М.* Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія. — С. 139.

⁹*Monolatyj I.* Etnopolityczne aspekty polityki narodowościowej Austro-Węgier w Galicji, 1867–1914 // Nowa Ukraina. — 2/2006. — Kraków: wyd. Historia Iagellonica, 2006. — S. 19–20.

¹⁰*Миллер А.* Галиция в системе австро-венгерского дуализма // Австро-Венгрия: опыт многонационального государства. / Отв. ред. Т.М. Исламов, А.И. Миллер. — М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1995. — С. 65, 67.

¹¹*Fras Z.* Galicja. — Wrocław, 2004. — S. 276.

¹²*Monolatyj I.* Etnopolityczne aspekty polityki narodowościowej Austro-Węgier w Galicji, 1867–1914. — S. 15.

¹³*Petraru M.* Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego. — Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004. — S. 29–32, 39–41, 75–77.

¹⁴Добржанский А. «Буковинизм» как разновидность регионального самосознания в Австро-Венгрии конца XIX — начала XX вв. // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. — М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. — С. 79.

¹⁵Круглашов А. Буковинська етнополітична мозаїка. Історична спадщина та сучасні тенденції. — С. 49–50.

¹⁶Бурдяк В. Феномен буковинизму та його конкретний вияв щодо німецької спільноти краю // Наукові записки / Курасівські читання — 2005. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2006. — Вип. 30, кн. 1. — С. 87–88.

¹⁷Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія. — С. 70.

¹⁸Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego. — Kraków, 2004. — S. 70, 71.

¹⁹Zamorski Kr. Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. — Kraków — Warszawa, 1989. — S. 193.

²⁰Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867, über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1867. — Wien, 1867. — S. 395–396.

²¹Kann R.A. Zur Problematik der Nationalitätenfrage in der Habsburgermonarchie 1848–1918 // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. III/2. — Wien, 1980. — S. 1334–1336.

²²Monolatyj I. Etnopolityczne aspekty polityki narodowosciowej Austro-Wegier w Galicji, 1867–1914. — S. 14.

²³Миллер А. Галиция в системе австро-венгерского дуализма // Австро-Венгрия: опыт многонационального государства. — М., 1995. — С. 68, 69.

²⁴Добржанский А. «Буковинизм» как разновидность регионального самосознания в Австро-Венгрии конца XIX — начала XX вв. // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. — М., 1997. — С. 80, 81.

О.Кривицька

ДЕМАРКАЦІЙНІ ЛІНІЇ УКРАЇНИ: МІФИ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ

Особливістю етнополітичної ситуації України є наявність етноспецифічних регіонів, різних за етнічним складом, переважною мовою спілкування, суспільними орієнтаціями, за рівнем економічного розвитку. Активність *регіоналізації* в пострадянському просторі пов'язують з такими чинниками, як статус регіонів і специфіка їхніх територій, а саме: *ранг регіону; етноадміністративний*

статус; включеність в етнорегіон; дорадянське існування як цілого; особливий статус у Російській імперії; попередній (у будь-який період) статус в СРСР; розмір регіону; населення і виробництво; периферійність; близькість до іноземного центру тяжіння; етнокультурна специфіка населення; географічна єдність регіону. Оскільки ці чинники часто перекриваються за своєю дією, виокремлення їх є умовним, хоча збільшення значення відповідної ознаки підсилює регіоналізацію. Застосувавши вищенаведені критерії до адміністративно-територіальної структури України, можна виявити ряд проблемних, з точки зору збереження територіальної цілісності України, регіонів. Найбільше такі показники-чинники притаманні АР Крим, Закарпатській та Донецькій областям. Регіоналістські настрої населення цих регіонів, що виявлялися на початку 90-х років ХХ століття, і понині латентно присутні серед місцевих еліт. Але існують особливості регіоналізації кожного з наведених регіонів. Регіоналізм АР Крим вирізняється насамперед етнокультурною специфікою (це єдиний регіон України, де більшість становить нетитульний етнос) та попереднім статусом у СРСР (перебування до 1954 року у складі Російської РСР). Підживлює кримський іредентизм і близькість до іноземного центру тяжіння — Росії. Водночас колізії репатріації кримськотатарського народу та його протистояння із місцевим російським населенням, масштабне зростання злочинності дали підстави офіційному Києву виступити в ролі арбітра і врегулювати проблему сепаратизму шляхом послідовного відстоювання принципу територіальної цілісності держави. Не останньою чергою це вдалося завдяки поверненню до влади в Криму «старої» номенклатурної еліти, яка, задовольнивши свої економічні інтереси, зберігає лояльність до центру. Проросійські настрої на півострові, які підживлювалися частиною російської еліти у 1990-х роках, дещо охололи після деяких недолугих дій російської влади. Зокрема, будівництво дамби біля українського острова Тузла, яке несе екологічну і, найголовніше, економічну небезпеку жителям Криму, чи не вперше за роки існування української держави пробудило місцевий патріотизм із проукраїнським забарвленням. І все ж таки питання розподілу майна та землі усе ще тримають в напруженості суспільно-економічну ситуацію на півострові.

Особливе місце у регіональній структурі України посідає Донецька область. За своїми параметрами вона являє собою найбільш населений та урбанізований регіон — за даними Всеукраїнського

перепису 2001 року населення Донеччини становило 4 млн. 841 тис. осіб, що становить близько 10% мешканців України; кількість міського населення становила 4 млн. 364 тис. осіб, або 90%, сільського — 477 тис. осіб, або 10%¹. Територіальна близькість до Росії, домінування російськомовного населення та статус регіону-донора створили низку проблем для центральної еліти на зорі незалежності України. Але пізніше сталося так, що регіональна еліта була залучена до всеукраїнських подій, особливо після призначення В.Януковича на посаду прем'єр-міністра та його балотування на пост Президента України. І хоча події президентських перегонів загострили стосунки місцевої еліти з новою владою, прагнення реваншу ще надовго залишить регіон в орбіті загальноукраїнського політикуму. Іншою причиною вимушеної консолідації Києва і донецької еліти є недостатня спроможність її конкурувати із потужнішими російськими фінансово-промисловими групами, тому збереження власних капіталів та інвестицій в інші регіони України є запорукою лояльного ставлення до центру. Цьому сприяє і те, що потужні експортні операції місцевого бізнесу більше спрямовані в Європу, ніж у Росію.

Ще одним регіоном, де робили спробу ідеологічного обґрунтування сепаратизму, було Закарпаття. Ця територія була єдиною, що перебувала відірваною від решти українських земель майже 700 років. Належність до складу Угорського королівства, Австро-Угорської імперії та Чехословаччини наклала відбиток на етнічну свідомість місцевих українців, котрі і досі вживають етнографічну самоназву «русини» (власне, і галичани, і наддніпрянці свого часу називали себе так до ХХ століття). Спроби мізерної частини місцевої інтелігенції «сформувати» окремішній від українців «четвертий східнослов'янський етнос» зазнали фіаско. Допомога центру в подоланні наслідків масштабних екологічних катаклізмів, яких неодноразово зазнавало Закарпаття, сприяла консолідаційним процесам у цьому краї.

Але саме Крим став місцем основної перевірки української державності на територіальну цілісність. На початку 1991 року була за територіальним принципом створена Автономна Республіка Крим, яку де-факто можна було визначати як національно-територіальну, оскільки 67% населення її були росіяни, які переважно мали іредентистські настрої в бік Росії. Це дало керівництву підстави проводити в деяких питаннях незалежну політику. Сприяв цьому і конфлікт між Україною і Росією через поділ Чорноморського

флоту. Втім, підтримка кримськими татарами Києва у цьому конфлікті поставила сепаратистів перед перспективою міжетнічного конфлікту на самому півострові. Переважна більшість населення України вкрай негативно поставилася до перспективи вилучення Криму з юрисдикції України. Дослідження фіксували повну одноставність як Заходу, так і Сходу у тому, що Крим має залишатися невід'ємною частиною України. Іншим доказом несприйняття суспільством відторгнення від держави будь-яких територій є те, що в опитуваннях населення щодо перспектив країни, позиція альтернативного розвитку окремих територій не набула підтримки. У 1992 році лише 5,1% громадян вважали, що різні регіони України мають обирати свій шлях, у 2001 році таких виявилось 3,4%².

За своєю етнічною, конфесійною, культурною складовою Крим, поза всяким сумнівом, є унікальним регіоном України. Тут мешкає близько 130 етнічних спільнот, нараховується понад 1250 зареєстрованих релігійних общин. Дуже непроста, багатовікова історія Криму дає підстави розглядати цей регіон як певну природну лабораторію, де рельєфно відображуються глобальні трансісторичні, політичні та етнокультурні процеси. Незважаючи на те, що суспільно-політична ситуація на півострові загалом є достатньо стабільною, варто констатувати, що в останні роки ми зіштовхнулися зі зростанням рівня конфліктогенності, прояви котрої, на жаль, мають місце і сьогодні. Цьому сприяє складний комплекс причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. До об'єктивних причин, у першу чергу, слід віднести той факт, що Кримський півострів внаслідок природних причин залишається об'єктом геополітичного суперництва держав Чорноморського басейну. А геополітичні процеси здатні істотно впливати на внутрірегіональну ситуацію. По-друге, в останнє десятиліття в Криму відбувається процес репатріації раніше депортованих громадян. Процес повернення та облаштування репатріантів, природно, зіштовхнувся з низкою труднощів як соціально-економічного, так і суспільно-політичного характеру, що певною мірою сприяло подальшій активізації кримськотатарського національного руху (КТНР). При цьому зазначимо, що основні вимоги висувуються з боку лідерів та активістів КТНР — учасників численних протестних акцій, а саме:

- створення кримськотатарської автономії в складі України;
- повне вирішення так званого «земельного питання»;
- гарантоване представництво кримських татар в органах державної влади;

– надання кримськотатарській мові на території Криму статусу офіційної;

– повернення кримськотатарської топоніміки населеним пунктам Криму не знаходять підтримки у більшості населення регіону.

Загалом, варто зазначити, що у посиленні існуючих протиріч велику роль відіграє суб'єктивний чинник, зумовлений, головним чином, політичними й іншими амбіціями низки представників етнополітичних еліт, що рельєфно відбивається на сторінках засобів масової інформації.

Важливо наголосити, що Крим, всупереч деяким прогнозам, не став черговою «гарячою точкою» на пострадянському просторі, чому сприяла зважена політика української держави, а також загалом високий рівень міжетнічної толерантності, яка існує в широких верствах суспільства, що особливо виразно відчувається на побутовому рівні — в суспільному транспорті, на ринках, підприємствах тощо, де раніше депортовані кримські татари, а також етнічні українці, росіяни та громадяни інших національностей ставляться один до одного достатньо толерантно, з повагою. Зростає рівень розуміння пріоритетності єдиних загальнодержавних інтересів, єдиного соціально-політичного простору.

У надзвичайно складних умовах поступово вирішується також найгостріше — «земельне» питання. При цьому, як зазначають фахівці Республіканського комітету у справах земельних ресурсів АРК, на кожного жителя АРК кримськотатарської національності було виділено приблизно 0,8204 га землі, що на 0,1498 га, або на 22,3%, більше, ніж припадає на одного кримчанина не кримськотатарської національності. Забезпеченість кримських татар землею для ведення сільгоспвиробництва становить 0,77 га на особу (інших кримчан — 0,63 га), для будівництва та обслуговування житлового будинку — 0,03 га (інших кримчан — 0,02 га). На кожного кримського татарина на здійснення комерційної діяльності виділено приблизно 0,0004 га землі (на представників інших народів — по 0,0006 га), для інших цілей кожен кримський татарин отримав приблизно 0,02 га землі (інші кримчани — також 0,02 га).

Поряд із цим слід відмітити наявність проблем, загалом власних жителям сільської місцевості Криму (низький рівень оплати праці, потребу у газифікації селищ тощо).

Важливо також зазначити, що кримські татари мають усі можливості в рамках чинного українського законодавства бути

справедливо представленими у органах влади. За офіційними даними, в представницьких органах влади кримські татари становлять близько 14%. Кількість кримських татар-держслужбовців досягла 5,5%³. Рівень зайнятості репатріантів нині наблизився до середньокримського показника.

Завдяки ефективним заходам держави було досягнуто певне зниження гостроти соціальних проблем репатріантів.

Слід зазначити, що в Криму зменшується кількість територій, вільних від проявів етнополітичних суперечностей. Їх інтенсивність зростає в передгірних та прибережних районах півострова. Ареал, де останнім часом відчувалася певна етнополітична напруженість, простягнувся від Сімферополя через Бахчисарай, Ялту, Алуніту, Судак, Феодосію. Кіровське, Білогірськ, де зафіксований найвищий рівень самозахоплення землі.

Відмічається процес внутрішньої міграції кримськотатарського населення. Основна причина посилення міграційного руху — економічна. У Криму стихійно формується ринок землі, а економічна привабливість південнобережних земель занадто велика.

Зазначимо також, що у середовищі кримських татар ще відчувається потенціал «історичної образи», що найчастіше знаходить прояв у різних формах протестних акцій, земельних самозахоплення тощо. Це яскраво підтверджують події жовтня 2007 р. біля Сімферополя.

Причинами виникнення конфліктних ситуацій у Криму стають також амбіційні устремління окремих представників етнополітичних еліт Кримського регіону, які намагаються, розігруючи «етнічну карту», зміцнити своє політичне становище, контролювати найбільш вигідні сфери економічної діяльності. Прояви етнополітичної напруженості сприяють поширенню різноманітних сепаратистських настроїв.

Крім цього, враховуючи особливості розвитку етноконфесійної ситуації в Криму, сьогодні необхідно підсилити державно-правовий контроль за всіма процесами, що відбуваються в етноконфесійній сфері регіону; активізувати консультативно-дорадчу взаємодію державних інституцій з національними суспільствами і релігійними організаціями; сприяти розвитку релігійної освіти в середовищі прихильників традиційних конфесій.

Таким чином, регіональні відмінності поліетнічного українського суспільства зумовлені багатьма об'єктивними чинниками, найбільш значимими серед них є такі:

1. Етнічна своєрідність регіонів. У західних областях значну частину етнічного складу становлять західні слов'яни. Оскільки ця територія тривалий час входила до складу інших держав, то внаслідок прагнення до самозбереження у цих етносів історично склалися найміцніші традиції консолідації на національному ґрунті. Тут більше розвинута психологія індивідуального господарювання та підприємництва, більшою мірою поширені західноєвропейські політичні й культурні орієнтації, підкріплені сімейно-родинними зв'язками. Центральна й Північно-Східна Україна є історично основними регіонами розселення українського етносу, який найменше «розбавлений» інонаціональними елементами. Переважає сільське населення колгоспного типу. Міста, які останніми десятиріччями різко розрослися внаслідок мігрантів із села, мають значний прошарок людей з близькою до селянської психологією. Традиції приватного підприємства значною мірою тут були знівельовані за часів радянської влади, тому ідеї ринкової економіки сприймаються обережно, з пересторогою. Існують давні й широкі економічні, культурні та сімейно-родинні зв'язки з Росією та Білоруссю.

2. Регіональна дислокація основних конфесій. Вплив УПЦ (МП) поширюється головним чином на Схід та Південь, УПЦ (ЖП) — Київ та Центр, римо-, греко-католицької, автокефальних та протестантської церков — Захід і частково Центр.

3. Регіональна диференціація економічного потенціалу та ефективність його використання. Основний економічний потенціал країни зосереджений у східному та південному регіонах, де історично домінують російська мова і культура — порівняно і переважно україномовними центральними і майже суцільно україномовними західними територіями. За оцінкою фахівців Інституту соціології, у шести регіонах України (Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій, Харківській областях та м.Києві) зосереджено 48,4% основних засобів країни, 52,6% виробництва валової доданої вартості, 65,4% виробництва промислової продукції, 49,2% обсягу інвестицій в основний капітал⁴. Наслідком цього є розвиток східних і південних регіонів як донорських, інших — як депресивних.

4. Регіональна диференціація політичної та економічної еліт України. «Донецькі», «луганські», «дніпропетровські», «київська група» — звичні назви для визначення різних центрів впливу та концентрації капіталів. Ця обставина не може не усвідомлюватися

як населенням, так і регіональними лідерами, а також штучно активізуватися деякими політичними силами, які «працюють» на етнічному полі. І більшість українських політичних партій сформувалася не навколо різних політичних ідеалів і цінностей, а навколо лідера, культурної самоідентифікації членів партії, регіональних еліт.

5. Регіональна диференціація мовної практики. І як наслідок — ментальності, геополітичних, культурних, ціннісних орієнтацій.

6. Розігрування багатьма політичними силами «карти» регіональної своєрідності України під час парламентських та президентських виборів. На останніх президентських виборах можна було спостерігати як деякі політтехнологи розігрували карту регіональної своєрідності території України: етнополітичної, мовної, культурної, геополітичної, історичної, економічної, ментальної тощо. Деякі політики, ЗМІ наполегливо нагадували українським громадянам про те, що Україна — не монолітна держава. Актуальність цієї проблеми загострюється з огляду на наступні вибори.

Очевидно, що поглиблення цих відмінностей загрожує територіальній цілісності України, її унітарності та громадянському миру. Їх поглиблення лежить у площині дії суб'єктивного чинника: діяльності (або бездіяльності) влади, політичних та економічних еліт, партій. З огляду на перипетії конституційної реформи, надзвичайно важливо зберегти керованість державою, не дати зламати вертикаль виконавчої влади. Сильна держава тоді, коли сильні і центр, і регіони. Першочерговою та актуальною проблемою українського суспільства є потреба його консолідації. Мовою політики, консолідація — це пошук злагоди, здорових інтеграційних консолідацій у масовій поведінці та громадській думці. Мовою життя — це побудова громадянського суспільства та формування української політичної нації (що, у принципі, одне й те саме). Україні, щоб вижити як нації, необхідно постійно робити рефлексію й ідентифікацію відносно культурних, ціннісних координат, що є європейською традицією ідентифікації соціуму.

Який шлях у контексті регіональних відмінностей, полікультурності, подвійної ідентичності є доцільним для України? Вважаємо, що у контексті об'єктивного існування регіональних відмінностей єдиним перспективним шляхом цивілізаційного поступу України є збереження унітарності держави та формування української поліетнічної нації. Політична нація — це громадянське суспільство, сформоване на території певної держави (моно- або

поліетнічної) яке характеризується розвиненими інститутами народовладдя, єдністю політичного, соціального та економічного життя, спільними культурою, мовою та цінностями громадян, що свідомі своєї окремішності у світовій співдружності націй. Єдиний засіб запобігти дезінтегративним проявам на Україні — зміцнити усвідомлення громадянами їх єдності, сформувати в них спільні національні почуття і національну ідентичність, які були б домінуючими щодо інших видів ідентичностей — етногруппової, станової, професійної тощо.

Незважаючи на вищесказане, питання «розколу країни» згадується як один із потенційних ризиків щоразу, як в Україні розпочинаються кардинальні зміни, загострюється суспільна ситуація чи з'ясовуються стосунки під час виборчої кампанії. Про різницю між Сходом і Заходом говорили під час здобуття незалежності в 1991 році. Демонстрували карти поділу «по Дніпру» після другого туру президентських виборів 1994-го та після перемоги опозиції за партійними списками у 2002-му. Зрештою, найбільшої гостроти це питання набуло в 2004-му, в ході президентської кампанії і «помаранчевої революції», спрямованої проти спроби фальсифікувати вибори на користь кандидата, асоційованого зі Сходом. Через рік після президентської кампанії питання зберегло свою гостроту — і використовується для спекуляцій уже в кампанії-2006. За опитуванням Центру імені О.Разумкова восени 2005 року 55,9% респондентів дотримувалися думки, що поділ суспільства «на дві частини, які перебували у конфлікті між собою», що виник під час виборчої кампанії, зберігся.

Навіть на більш різке запитання, поставлене КМІСом, — чи є поділ на Схід і Захід поділом на *ворогуючі* сторони, — ствердно відповідають 34,7% респондентів. Виходячи з цього, сторона, що вважає себе переможеною, відчуває це гостріше: на Заході твердження про поділ на ворожі табори поділяють 23,9%, у Центрі — 29,5%, на Півдні — 33,5%, Сході — 54%. Понад те, загалом 10,7% опитаних вважають, що суперечності загострилися, а 44% — що ситуація не змінилася; згладження суперечностей помітили лише 22,9% (по регіонах ці три показники розподілилися нерівномірно: Захід — 6%, 41% і 36,7%, Центр — 7,8%, 42,6%, 25%, Південь — 12,1%, 38,8%, 23,4%, Схід — 17,6%, 55%, 5,5%)⁵.

Питання «розколу» має глибоке історичне коріння, пов'язане з часами Руїни, коли Лівобережжя і Правобережжя мали різних гетьманів, тяжіли до різних союзників і, зрештою, опинилися

в межах різних держав. «Розкол» став одним із стереотипів сприйняття України: західні автори вже традиційно говорять про «несподівану націю» (Ендрю Вільсон), проводять саме по території України міжцивілізаційний кордон на карті «зіткнення цивілізацій» (Семюел Гантінгтон). Навіть у сучасних працях про пострадянські країни, в яких уже враховано досвід «помаранчевої революції», йдеться про унікальне завдання створити єдину націю, яке (буцімто) стоїть перед Україною⁶.

Зазначимо, подібний слід залишився в історії також інших європейських народів, зокрема польського, німецького, італійського. Однак міжрегіональні відмінності в Україні глибші, оскільки мають відразу кілька вимірів: географічний, економічний, культурний. До цього додається певна розмитість об'єднаної ідеї, «спільного знаменника», до якого зводилася б ідентифікація жителів різних регіонів. Хоча, як буде продемонстровано далі, уявлення про таку спільність у суспільстві існує і розбіжності не переходять у серйозні вимоги щодо сепаратизму, українське суспільство виграло б набагато більше від переведення міжрегіональних відмінностей у конструктивне річизце щодо практичної реалізації гасла «Єдність у багатоманітності». Інакше реальні чи позірні розбіжності не дозвлятимуть сповна реалізувати можливості співпраці між регіонами і вводитимуть сусідів у спокусу скористатися цими розбіжностями для досягнення своїх цілей. Переплетення названих чинників призводить до формування у громадян, які мешкають у різних регіонах України, різних ціннісних орієнтацій: відмінних поглядів на роль людини, суспільства і держави, на геополітичну належність країни, на ідентифікаційні переваги, на життєві пріоритети.

Очевидно, що в Україні досі діють чинники, які сприяють збереженню «розколу». Дія цих чинників зумовлена географічними особливостями територій, структурою виробництва, що визначає основні форми зайнятості та відповідні поведінкові орієнтації, історією формування і взаємодії основних суспільних груп, яка визначає менталітет та особливості світосприйняття. Цих чинників виявилось недостатньо, аби розірвати країну, але вони й далі працюють на збереження проблеми «розколу» в замороженому стані, не дозволяючи остаточно зняти її з порядку денного.

1. Розмитість національної ідеї, яка об'єднувала б різні регіони

В Україні досі не вироблено єдиної системи цінностей, яка була б визначальною для самоідентифікації громадян, стала б точкою відліку для такої ідентифікації. «Пошук національної ідеї» багато

в чому перетворився на самодостатній процес (особливо в національно-патріотичному дискурсі), однак цей процес так і не породив результату. Одним із важливих далекосяжних результатів «помаранчевої революції» стала демонстрація того, що можливість об'єднати суспільство і навколо більш чітко окреслених цінностей є достоту реальною. Цінності Майдану — свобода слова, права людини, чесні і прозорі вибори — зуміли об'єднати жителів усіх регіонів України, різні соціальні верстви, громадян різного віку. Попри націленість Майдану на боротьбу, сповідувані ним цінності зробили цю боротьбу принципово, навіть підкреслено мирною, безкровною. Після Майдану стало можливим говорити навіть про своєрідну «місію» України — бути зразком і провідником демократичних змін у регіоні. Здавалося, що від «оборони» (вигадування спільної національної ідеї) українська нація могла перейти «в наступ» — почати відігравати активну роль у процесах, які відбуваються в Східній Європі і колишньому СРСР загалом.

Проте революція не зняла проблеми «розколу». Навпаки, велика частина суспільства, особливо в південних і східних регіонах, відсторонилася від помаранчевих подій, сприймаючи їх як чужі для себе⁷. Після того, як виявилось, що реальність насправді далека від оптимістичних очікувань, у переможених у 2004 році політиків з'явилися аргументи для того, щоб ставити цінності Майдану під сумнів. Ці цінності повинні пройти серйозне випробування в українському суспільстві, адже воно ще має усвідомити, що для повноцінної реалізації цих цінностей потрібні час та зусилля і влади, і громадськості. Й у будь-якому разі ці цінності мають бути прийняті більшістю громадян у всіх регіонах.

2. Чинники політичного характеру

Надто тривалий трансформаційний період, відсутність стійкого курсу, чіткої стратегії розвитку держави і суспільства. Насамперед ідеться не про наявність різного рівня документів — урядових, національних і державних програм і планів, програмних виступів президентів України на національному та міжнародному рівнях, президентських послань до парламенту тощо. Таких документів не бракувало. Йдеться про їх суперечливість, непослідовність, а головне — практику необов'язковості їх виконання, що спричиняє колосальний розрив між деклараціями і реаліями політичного та соціально-економічного життя країни.

Як відомо, трансформаційний період, за визначенням, зумовлює кризу ідентичності суспільства, її глибина і тривалість залежать

значною мірою від здатності політичної еліти (влади), *по-перше*, запропонувати прийнятні для суспільства виміри (курс, стратегію) розвитку і тим самим — задати певні ціннісні координати, необхідні для формування його нової ідентичності, *по-друге*, неухильно дотримуватися обраного курсу розвитку і виходячи з цього, забезпечити її стійкість та можливість виконання нею функцій соціальної мобілізації.

В Україні ціннісні координати досі не вироблені. Країна вагається між «західним» і «східним» векторами розвитку — не лише в сенсі геополітичної інтеграції, але й цивілізаційного, ціннісного вибору. Це відбивається і в оцінках України її громадянами: протягом останніх п'яти років у суспільній свідомості домінує характеристика України як «маловпливової європейської держави, що знаходиться в пошуках свого місця у світі»: у грудні 2005 р. цю характеристику відзначили більшість (65,6%) опитаних — від 61,7% на Сході до 69,1% на Заході⁸. Серед іншого, такі оцінки власної держави відбиваються на громадянській ідентифікації українців, рівні гордості за свою країну та готовності відмови від українського громадянства у разі можливостей вибору.

3. Політико-інституційні статуси регіонів

За експертними оцінками в Україні внаслідок неефективності центральної державної влади сформувалася ультраконсервативна модель місцевого самоврядування, замість консервативно-ліберальної, як того вимагає Європейська хартія місцевого самоврядування, ратифікована Україною в 1997 р. Це є свідченням переважання в українському суспільстві та, насамперед, в його політичній еліті суміші політико-правових культур (неототалітарної, радикально-популістської, олігархічної і традиційно-номенклатурної).

4. Політичні спекуляції навколо регіональних відмінностей в Україні

Як свідчать результати соціологічних опитувань, існує кілька основних проблем, в розумінні та оцінці яких між жителями різних регіонів країни спостерігаються суттєві розбіжності. До них зазвичай належать: оцінки певних подій і явищ в історії України (зокрема, діяльності ОУН-УПА), так зване «мовне питання» (про стан захисту української/російської мови і статус російської мови в Україні), «церковне питання» (що охоплює проблеми як міжконфесійних відносин, так і створення Єдиної Помісної Православної Церкви), проблема зовнішньополітичних орієнтацій громадян (насамперед, питання приєднання України до НАТО). Під час пре-

зидентської кампанії 2004 р. до цього переліку додалися проблеми «регіонів-донорів і регіонів-реципієнтів» і федералізації України.

Згадані результати соціологічних досліджень свідчать також, що названі вище теми жодним чином не належать до кола тих, які хвилюють громадян України найбільшою мірою або потребують, на їх думку, першочергового розв'язання. Навіть після завершення парламентської виборчої кампанії 2006 р., «мовну проблему» як таку, що потребує негайного вирішення, відзначили лише 14,3% громадян; проблему наближення України до НАТО — 13,6%; посилення впливу США/Росії в Україні — 10,9% та 7,5%, відповідно; церковно-релігійну ситуацію в Україні — 1,5% опитаних⁹.

5. Чинники економічного характеру

На формування регіональних відмінностей значним чином впливає відносний рівень економічного розвитку та потенціалу, а також ступінь автономії економічного розвитку. Аналіз показників економічного розвитку та характеру економічної діяльності в регіонах України свідчить про суттєві відмінності між ними.

Отже, між регіонами України (переважно між Заходом та іншими регіонами) існують досить суттєві розбіжності в поглядах на ряд питань, які можна умовно згрупувати в такі блоки: ставлення до радянського минулого та загалом історії України; бачення майбутнього України; ставлення до окремих проявів українського патріотизму; ставлення до статусу російської мови; оцінка ментальної і культурної близькості з жителями інших країн та регіонів; зовнішньополітичні орієнтації. Це дає підстави говорити про різні світогляди жителів зазначених регіонів і про наявність передумов для формування на регіональному рівні субнаціональних ідентичностей, які, за певних обставин, можуть розвинутиися або в єдину спільну національну ідентичність, або інтегруватися з певними іонаціональними ідентичностями. Однак надію на більш оптимістичний розвиток подій дає та обставина, що наведені відмінності досі не стали приводом для виникнення антагоністичних міжрегіональних протиріч.

У ставленні жителів певного регіону до інших регіонів України простежується деяка градація, але здебільшого превалюють позитивні відносини. Водночас, частина тих, хто негативно ставиться до інших регіонів, у кожному регіоні становить незначну меншість. Крім того, абсолютно переважає в усіх регіонах хороше ставлення до України, а також у кожному регіоні більшість (хоч іноді й відносна) жителів вважають себе, беззастережно чи з певними застереженнями, її патріотами і готові її захищати. Це свідчить про те, що в суспільній свідомості сепаратистські настрої не набули поширення.

На цьому фоні вимальовуються чинники, які можуть служити об'єднанню громадян України. Це — спільне прагнення працювати на благо своєї країни, обстоювати рівність прав усіх національностей, піклуватися про стабільний добробут своєї сім'ї, боротися за дотримання прав і свобод громадян, а також притаманна більшості жителів кожного регіону повага до законів та інститутів влади України. Цілком очевидно, що ці чинники можуть бути дієвими лише за умов збереження політичної стабільності і подальшого розвитку демократії, насамперед, розширення впливу громадян на діяльність влади всіх рівнів.

Відмінності між регіонами України, які виявляються у громадській думці, є досить суттєвими, аби перешкоджати формуванню української політичної (громадянської) нації. Очевидно, жителі різних регіонів, навіть маючи спільну етнічну належність, будуть і надалі відрізнятися за звичаями, психологією, культурою, історичною пам'яттю, традиціями, релігією. На нинішньому етапі цей факт можна оцінювати скоріше негативно, оскільки зазначена різноманітність, за відсутності національної єдності, послаблює державу, зменшує її здатність до опору в складних зовнішньополітичних обставинах.

З іншого боку, досить високий рівень патріотичних почуттів, однаково хороше ставлення в усіх регіонах до країни в цілому і переважно добре — до інших регіонів, дають підстави сподіватися, що проблема національної єдності буде вирішена, можливо, не на тих шляхах, які здаються найбільш очевидними сьогодні, і тоді етнокультурне розмаїття стане цінним надбанням української політичної нації, невичерпним потенціалом її подальшого розвитку. Для досягнення цієї мети, на нашу думку, необхідно забезпечити кілька умов: припинити політизацію національних проблем та проблем, що безпосередньо їх торкаються (зокрема, конфесійних); політичним елітам (насамперед тим, які братимуть участь у формуванні державної влади) досягти консенсусу щодо основних напрямів і стратегій розвитку, впровадити мораторій на обговорення тем, які можуть становити потенційну загрозу для конституційного ладу, територіальної цілісності та національної єдності.

¹ [www.ukrcesus.gov.ua/regions/reg don/](http://www.ukrcesus.gov.ua/regions/reg_don/)

² Українське суспільство: десять років незалежності. — К., 2001. — С. 237–245; *Небоженко В., Бекешкіна І.* Політичний портрет України (Схід, Південь) // Політичний портрет України. — 1994. — С. 34–60.

³ Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми, перспективи / За ред. А.Гальчинського, О.Власюк, С.Здіорук. — К., 2004. — С. 20–21.

⁴ Національна безпека і оборона. — 2006. — №1. — С. 26.

⁵ Опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова. — 28 жовтня — 3 листопада 2005 р.

⁶ Дзеркало тижня. — 2005. — 19 листопада. — №45. — С. 2.

⁷ Див.: Brzezinski scholars Forum Materials. — Kiev, 2005.

⁸ Якименко Ю., Литвиненко О. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії 2006 // Національна безпека і оборона. — 2006. — №1. — С. 3–4.

⁹ Національна безпека і оборона. — 2006. — №7. — С. 28.

Т.Татафенко

СИСТЕМА РАЙОНУВАННЯ У РЕГІОНАЛЬНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Територіальна організація постає як діяльність суспільства з облаштування простору свого існування, організації території і загалом географічного середовища. На сучасному етапі вирішення проблем територіальної організації є умовою функціонування регіональної (територіальної) системи. Дослідження проблем регіонального розвитку й управління зумовлює необхідність визначення регіональної структури суспільства, її ієрархії, основних структурних елементів. Поняття регіональної структури пов'язувалося з поняттям районування, регіон, район. На думку Е.Алаєва, регіональна структура як поняття наголошує, що елементами територіальної структури є частини, котрі функціонують як підсистема, тобто райони (регіони)¹. Сутність районування зводиться до розмежування території країни на окремі відносно відособлені одиниці, які називаються районами або регіонами. Сукупність регіонів країни може розглядатися як регіональна структура суспільства, яка є елементом його територіальної організації, тобто ієрархічне розмежування на окремі території, що є складовими частинами суспільства на певному просторі. Регіональна структура суспільства нерозривно пов'язана з адміністративно-територіальним поділом країни — не може бути регіону без підсистеми, яка управляє ним.

Подальша трансформація українського суспільства, вирішення проблем соціально-економічного розвитку зумовлюють необхідність вдосконалення територіальної організації держави, формування

дієздатної системи адміністративно-територіального устрою, яка забезпечувала б ефективну діяльність державних органів, громадських організацій, участь населення в управлінні державою. Відповідність мережі адміністративно-територіальних утворень країни соціальним потребам розвитку суспільства є однією з умов соціально-політичної стабільності держави, її стійкого розвитку.

Згідно зі ст.133 Конституції України до адміністративно-територіальних одиниць належать область, район, місто, район у місті, селище та село. При цьому район і місто завжди становлять адміністративно-територіальне утворення, селище та село є лише населеними пунктами, які, з одного боку, можуть бути лише адміністративними центрами і водночас складовими частинами низової ланки адміністративно-територіального поділу держави, а з іншого — тільки складовими цього утворення. Усталена система адміністративно-територіального устрою України, порядок утворення адміністративно-територіальних одиниць, зміни їхніх меж, підзвітності та розв'язання інших питань адміністративно-територіального поділу закріплені в законодавстві та нормативних актах, зміст яких відповідає конституційним основам адміністративно-територіального устрою країни. Зауважимо, нині немає потреби у створенні якісно нових ланок, тобто адміністративно-територіальних одиниць, у чинній системі адміністративно-територіального устрою. Втім, ефективність функціонування органів державної влади й управління, які організаційно були побудовані з урахуванням адміністративно-територіальних утворень, багато в чому залежатиме від співвідношення районування адміністративно-територіального поділу. На певному етапі розвитку суспільства та держави неминучі зміни й в системі районування територій.

Кожна адміністративно-територіальна одиниця — це певний регіон, динамічний у своєму розвитку, тобто частина території з чіткими та юридично закріпленими адміністративними межами, яка характеризується комплексом властивих їй ознак. Процес районування можна звести до певних ознак, особливостей території — природних, кліматичних, щільності населення, поселенської структури, ступеня розвитку продуктивних сил тощо. Дослідження районування, кількісних і якісних характеристик регіонів у комплексі дають змогу оцінити відповідність чинних адміністративних меж областей, районів потребам суспільного розвитку, ефективності системи органів державної влади й управління, а за потребою — проведення відповідних змін у ланках адміністративно-територіальних утворень.

У науковій літературі якнайповніше розроблено питання економічного районування, що є засобом комплексного вивчення конкретного регіону, в якому продуктивні сили та суспільний розподіл праці є основою його якісної характеристики, засобом перетворення та методом управління розвитком суспільно-економічних процесів і через це має істотне значення для визначення адміністративних меж областей і районів. У цьому плані вирізняються два аспекти економічного районування: 1) з погляду сучасного стану господарства; 2) з погляду перспектив розвитку господарства, вирішення економічних завдань, розрахованих на тривалі терміни².

Економічне районування, з одного боку, статичне поняття, що охоплює конкретні економічні райони, сформовані в певний період. Зміна економічного потенціалу району, його природних ресурсів (їх виснаження або відкриття нових джерел) неминуче спричинює реорганізацію адміністративно-територіального поділу, органів державної влади і управління, які до певної міри можуть відставати в своєму розвитку, що впливає (уповільнює) на вдосконалення суспільних відносин. З іншого боку, економічне районування — це динамічний процес прогнозування комплексного розвитку території, вивчення об'єктивно існуючих економічних районів і перспектив його розвитку. Економічне районування одночасно є однією з причин рухливості адміністративних меж областей і районів, приведення у відповідність з даним процесом системи місцевих органів державної влади й управління, які діють за територіальним принципом. Отже, дослідження чинної системи економічного районування дає змогу визначити ступінь керованості суспільними явищами та процесами, ефективність управління конкретною територією і є однією з основних умов у вирішенні проблем подальшого вдосконалення системи адміністративно-територіального поділу.

Як свідчить дослідження, економічне районування території не завжди викликало зміни в адміністративному районуванні, могло здійснюватися в межах наявного адміністративно-територіального поділу, оскільки економічне районування не завжди є основою районування адміністративного. Рухливість економічного районування в основному зумовлена станом економічної освоеності території, рівнем розвитку продуктивних сил, матеріальними і трудовими ресурсами, необхідністю перспективного планування. Просторова територія діяльності місцевих органів державної влади й управління обласної, районної ланки залишалася незмінною,

не збігалася з межами економічних районів, які за розмірами своєї території значно перевищували адміністративно-територіальні утворення, могли включати кілька територіальних одиниць.

Нині економічне районування за своїми територіальними розмірами відрізняється від адміністративного і, порівняно з ним, менш стабільне. Вчені не мають єдиного загально визнаного погляду як щодо системи районування загалом, так і його складових частин; немає єдності і в назвах територіальних утворень, які виділяються внаслідок економічного районування. Одні автори пропонують розглядати в процесі районування економічні райони першого порядку — великий економічний район; другого порядку — економічний підрайон або економічний округ; третього порядку — економічні мікрорайони, регіони, господарсько-культурні вузли³. Інші пропонують макро- і мікрорівні районування: на мікрорівні виділяються області як територіальні частини економічного й адміністративного поділу країни, на макрорівні — виявлення галузевих спеціалізованих районів. При мікрорайонуванні як таксономічна одиниця використовується також адміністративний (низовий) район⁴. Тобто, в економічному районуванні пропонується виділити різні за своїми розмірами та назвами територіальні утворення, межі яких не завжди визначаються чинним адміністративним поділом. Не випадково питання районування території та приведення у відповідність із ним адміністративного районування набули особливої актуальності⁵.

Упродовж тривалого часу побутувала думка, згідно з якою вважалось, що у дослідженні питань адміністративно-територіального поділу країни слід виходити з принципу економічного районування. Проте останнім часом розглядається питання щодо єдності територіальних меж економічних і адміністративних регіонів — економічне районування не слід зміщувати з адміністративним поділом. На думку багатьох дослідників, великі економічні райони не мають адміністративного оформлення і цього не потребують. Вони припускають перспективне планування, а не управління. Для адміністративного управління вони надто багато профільні; адміністративні одиниці (області) повинні бути одиницями керованими, не складними в господарському відношенні. З урахуванням цього актуальним є питання низового економічного районування і, відповідно, адміністративно-територіального поділу обласної та районної ланок — «внутрішньообласне районування». Практика виділення економіко-територіальних одиниць усередині

областей свідчить про велику рухливість їх меж, про зміну територіальних пропорцій між цими утвореннями.

Водночас, незважаючи на зміни в соціально-економічній, поселенській структурі регіонів, адміністративних, сільськогосподарських і промислових районів, можливостей їх подальшого розвитку, адміністративні межі тривалий час залишаються незмінними. Зміни в суспільному розвитку території породжують проблеми управління ними з боку чинної системи місцевих органів державної влади й управління, побудованого за територіальним принципом. Динаміка економічного районування не впливає на структуру та форми діяльності органів управління, вони лише пристосовуються до економічних змін. Досліджуючи проблеми розвитку регіонів загалом, внутрішньообласного районування, зокрема, ставимо питання щодо доцільності проведення змін адміністративних меж областей і районів. Більшість дослідників вважає, що поділ на області в основному відповідає як певній меті управління, так і завданням регіонального планування, але розмірність областей не дає змоги вирішувати низку важливих проблем зі вдосконалення територіальної структури — формування мережі розселення, організації обслуговування населення, деконцентрації обласних центрів. А система низових адміністративних районів виявилася доволі дрібною для вирішення цих проблем. Дедалі актуальнішим є питання про розроблення проміжної ланки між областю й адміністративним районом — внутрішньообласного районування. Разом із тим, неможливо досягти взаємозв'язку та взаємозалежності економічного й адміністративного районування, вдосконалення системи та структури органів державної влади й управління шляхом укрупнення кількох невеликих областей, оскільки таке об'єднання буде механічним, позбавленим економічної основи районування. З цих саме причин не можна визнати прийнятним і поділ адміністративно-територіальних одиниць на економічні регіони.

Економічне районування як основа адміністративно-територіального поділу акумулює в собі інші види районувань території, які у своїй сукупності є якісною основою економічного районування. Видове районування⁶, що здійснюється за властивими їм ознаками, було представлено суспільним розподілом праці, природними ресурсами, природнокліматичними умовами, трудовими ресурсами, транспортом, поселенською й етнічною структурою, ступенем розвитку соціальної інфраструктури тощо. Таке районування території, якому характерна відносна самостійність у загальній

системі районування, є первинною основою адміністративно-територіального поділу. Втім, воно має не прямий, а опосередкований вплив на процес визначення адміністративних меж, допомагає встановити оптимальні з погляду економічної доцільності й ефективності управління розвитком регіону територіальні розміри адміністративної області, району тощо.

Будь-який із видів районування, узятий окремо або у взаємодії з іншими, може істотно впливати на процес адміністративного районування, на визначення його якісних характеристик. Ігнорування даного підходу під час здійснення територіального поділу може призвести на практиці до встановлення таких меж, які можуть стати перешкодою на шляху комплексного розвитку регіону та пов'язаних із ним прилеглих територій, ефективного управління ними. В методології районування первинною є не статистична однорідність території за тією або іншою ознакою, а визнання цілісності, спільності економічного та культурного життя, взаємозв'язку характерних рис територіальних одиниць з урахуванням диференційованого підходу до них.

Таким чином, економічне районування, яке відображає економічну структуру регіону й усталені економічні відносини, зумовлює надбудований характер адміністративного районування. Разом із тим, адміністративне районування має відносну самостійність у своєму розвитку, впливає на розвиток економічних і територіальних процесів у регіонах. Ці два види районування взаємодоповнюють одне одного, вдосконалюються за формою та змістом, визначають необхідність встановлення співвідношення економіко-адміністративно-територіального районування, взаємозалежності як у межах наявних економічних районів і адміністративно-територіальних одиниць, так і з погляду перспективи розвитку.

Як показує історична практика, економічне й адміністративне районування держави спрямоване на встановлення чіткої системи територіальних утворень (регіонів, областей, районів), кожному з яких властиві свої структурні зв'язки. Структурне утворення низової ланки, маючи самостійне значення, одночасно залежить від інших і розглядається як частина системного, цілісного територіального утворення вищого порядку. Внаслідок районування держава поділяється не на окремі регіони, адміністративні одиниці, а на певні, цілісні системи, для яких характерною є наявність об'єктивної взаємозалежності їх елементів, структурних взаємозв'язків, які, у свою чергу, визначають оптимальні межі адміністра-

тивно-територіальних одиниць, сприяють вирішенню питань управління регіональними територіями. Адміністративно-територіальний устрій повинен відповідати цілям розвитку суспільства, враховувати інтереси розвитку всіх етнічних груп населення, забезпечувати ефективне управління суспільством і державою тощо. Втім, просторові межі економіко-територіальних утворень до певної міри піддаються дії суб'єктивного чинника. І економічні, і адміністративні райони є віддзеркаленням певних суспільних відносин того або іншого територіального утворення, які перебувають у постійному розвитку, змінюються і є історично швидкоплинними.

Зміни в розвитку економічних районів не завжди спричинювали відповідні зміни територіальних меж адміністративних районів. Якщо в адміністративному районуванні склалася певна система територіального поділу країни від нижчих до вищих ланок, закріплена в нормативних актах, то у видовому економічному районуванні територіальних регіонів становище інше. В Україні було виділено три великих економічних райони (від 70–80-х років сітка економічного районування залишається незмінною) — Донецько-Придніпровський, Південно-Західний, Південний, кожен з яких ділиться на окремі підрайони, включаючи кілька областей. Наприклад, Південно-Західний, економічний район має чотири підрайони: Центральний (Київська, Житомирська, Чернігівська, Черкаська області); Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області); Волинський (Волинська, Рівненська області); Карпатський (Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька області). На 1 січня 2002 року Україна складається з 24 областей, 490 низових адміністративно-господарських районів, 454 міст, 889 селищ міського типу, 28619 сільських населених пунктів⁷. Дослідження стану структури сучасного господарства регіонів, областей, завдання реструктуризації економіки свідчать про те, що чинна схема економічних районів і територіальна організація держави потребують певних змін. Економічні райони є складними територіальними об'єднаннями, які не завжди можуть вирішити позитивно багато питань економічного планування й управління. На території України, відповідно до територіальних виробничих комплексів, було виділено дев'ять інтегральних підрайонів: Донецький, Придніпровський, Харківський, Київський, Подільський, Західно-Поліський, Карпатський, Причорноморський, Кримський. Майже всі вони об'єднують по кілька областей і не мають значних відмінностей в розмірах території

та чисельності населення. Винятком є Кримський підрайон, який відповідає території АР Крим. Крім того, виділяються і внутрішньообласні економіко-територіальні утворення, які розглядаються як допоміжні до суспільного економічного районування. Підрайони вирізняються спеціалізацією, приблизно однаковою спрямованістю промислового та сільськогосподарського розвитку районів, спільними господарсько-економічними проблемами, внутрішніми зв'язками та взаємозалежністю, особливостями поселенської структури та соціокультурними характеристиками. Однак, як показує практика, економічне районування нестабільне, його ієрархічні структурні рівні постійно змінюються.

У питаннях взаємообумовленості та співвідношення економічних і адміністративних районів чільне місце посідає не тільки система економічного районування, а й розвиток системи адміністративного районування. Характер адміністративно-територіального поділу зумовлений сутністю держави, є її просторовою сферою, на підставі якої формується система органів державної влади й управління соціальними процесами, що розвиваються в певних територіальних межах. При цьому, виробничі відносини є визначальними для виділення системних одиниць адміністративно-територіального поділу.

Нині діє відносно структурно-організована система адміністративно-територіального поділу, проте в законодавчо-правовій базі немає відповідності між назвами деяких адміністративно-територіальних й існуючими адміністративно-територіальними одиницями. Зокрема, система адміністративно-територіального устрою представлена областями, районами, населеними пунктами, які склалися, не зважаючи на те, що до адміністративно-територіальних одиниць у юридичній літературі віднесено область, край, район, місто, село, селище. Однак це не означає, що селища та села є такими самими адміністративно-територіальними одиницями, як область і район. У Конституції України (ст.133) до одиниць адміністративно-територіального устрою віднесені області, райони, міста, райони в містах, селища та села. На думку дослідників, немає достатніх підстав, щоб село і селище зараховувати до адміністративно-територіальних одиниць, оскільки вони є населеними пунктами і можуть бути адміністративними центрами такого адміністративно-територіального утворення, як селищна та сільська рада, діяльність котрих поширюється на підлеглу їм територію разом із розташованими на ній селищами та селами.

Завершують формування адміністративно-територіального устрою як структурної одиниці адміністративного районування території місцеві органи державної влади й управління. Кожне із сіл належить (територіально) сільській раді, котра виступає як адміністративно-територіальне утворення, до складу якого можуть входити також і селища; селищне адміністративно-територіальне утворення може поєднувати кілька населених пунктів, зокрема села. Міським радам також можуть підпорядковуватися не лише міста, а і прилеглі селища, села. Адміністративно-територіальними утвореннями є і міські райони — територіальна частина міста з районним поділом. Проте, на нашу думку, коли місто відносити до адміністративно-територіальних одиниць, то частина міста не може бути такою одиницею, як, наприклад, населені пункти, котрі не є такими.

Адміністративно-територіальною одиницею є організаційно-об'єднана територія з метою здійснення відповідними органами державної влади, громадськими організаціями в її межах державного та громадського управління соціальними явищами та процесами. Територію країни можна поділити на певні адміністративно-територіальні утворення, одиниці, але її не можна поділити на населені пункти, тобто, з одного боку, область, край, район, з іншого — населені пункти як різнопорядкові за сутністю поняття, оскільки вони є окремими системами територіального розселення людей. Саме такий підхід має бути в основі формування адміністративно-територіального устрою.

В адміністративному районуванні провідними є «область» як велика і «район» як просто адміністративно-територіальна одиниця. Зазначимо, що кожна адміністративно-територіальна одиниця має в системі районування своє визначення: область — вища ланка, район — середня, інші — низькі ланки адміністративно-територіального поділу країни. Водночас у системі адміністративно-територіальних утворень, окрім області, вищою ланкою є район як один із трьох великих економічних районів, котрі, у свою чергу, поділяються на дев'ять інтегральних підрайонів (районів), включаючи кілька областей. Тому для визначення району, області (в межах України) необхідно розробити спільні ознаки, які б об'єднували їх в єдиній системі і характеризували як вищу ланку в адміністративно-територіальному устрої. Область і район в Україні є юридично закріплені ланки територіальної організації держави, виділені в процесі економічного районування. Низові ланки утворюються в процесі районування і то не завжди.

Отже, область є вищою ланкою в системі адміністративно-територіального поділу України, котра підпорядковується найвищим органам державної влади. За своїм правовим статусом вона відрізняється від інших адміністративних одиниць, її права та діяльність регулюються нормативними актами; територіально є самостійним адміністративно-територіальним утворенням з адміністративними одиницями обласного підпорядкування, які є проміжною ланкою в адміністративно-територіальному устрої держави. Однак чинна система поділу країни не повною мірою відображає соціальні явища та процеси, що відбуваються в суспільстві, не сприяє ефективній діяльності органів державної влади й управління, відповідно потребує подальшого вдосконалення.

У процесі адміністративного районування необхідно визначити як економічну основу регіону з огляду на ефективне функціонування виробничого комплексу, так і напрями управління соціальними явищами та процесами (зокрема, етнополітичними) в межах адміністративної території. Проблеми розвитку виробничої та соціально-культурної інфраструктури, організації державного та громадського управління слід розв'язувати (у разі можливого здійснення змін в адміністративно-територіальному поділі) комплексно. Водночас через відсутність раціонального співвідношення між виробничою та невиробничою сферами перевагу слід надавати ефективному управлінню економічною діяльністю, спрямовану на вирішення інших проблем. В Україні в адміністративно-територіальному устрої та економічному районуванні на рівні областей досягнуто відносної єдності. Області зі своїми державними органами управління є одночасно й адміністративними, й економічними районами, однак не завжди вони є цілісними економічними утвореннями, оскільки не кожна середня ланка економічного районування збігається з межами адміністративно-територіального утворення. Територія економічного району охоплюється переважно двома і більше областями. Розбіжність адміністративно-територіального устрою з економічними районами не сприяє ефективному управлінню і вирішенню територіально-комплексних проблем. Усе це актуалізує вирішення питання єдності адміністративно-територіального поділу з економічним районуванням, зближення меж адміністративних і економічних, створення науково обґрунтованої системи адміністративних економічних районів.

Економічний адміністративний район може бути невід'ємною складовою частиною великого економічного району і разом із за-

гальними функціями, властивими всім органам державної влади й управління, виконувати економічні й адміністративні функції, зміст яких значною мірою визначається виробничою спеціалізацією району, тобто забезпечувати економічну й адміністративну єдність у розвитку конкретного територіального регіону. Це можна розглядати як специфічну особливість територіальних утворень даного рангу, що сприятиме надбудовним установам ефективніше впливати на формування та розвиток регіонального соціально-економічного комплексу загалом. Співвідношення та взаємозалежність економіки й адміністративно-територіальних утворень зумовлюють доцільність суміщення адміністративних і економічних меж, а їх відсутність розцінюється як вада територіальної організації.

Таким чином, визначення мережі економічних і адміністративно-територіальних утворень є двоєдиним процесом: з одного боку, без елементів адміністративного районування не можна обійтися в економічному районуванні, з іншого — економічну основу не можна ігнорувати, здійснюючи адміністративне районування. Проте ставити знак рівності між принципами, на яких ґрунтується економічний та адміністративний поділ території, було б неправильним, оскільки за таких умов не було б необхідності проводити ці два види районування, а обмежитися одним. Певно, що серед сукупності первинних базисних начал головним є економіка, але не слід забувати про зворотний вплив надбудовних елементів на розвиток їх економічної основи. Поєднання територіальних меж пов'язане з реальними можливостями організації державного управління, оскільки до його завдань належить не тільки керівництво економікою, а й здійснення політичного й організаційного керівництва.

Сьогодні можна констатувати поширеність поглядів відносно доцільності суміщати межі економічних і адміністративно-територіальних утворень, зокрема середньої ланки — областей. Область є господарським комплексом другого порядку, які відрізняються від великих економічних районів не лише за своїми розмірами, а й організацією управління. Такі утворення мали б називатися економічними адміністративними районами, до яких слід віднести й низові райони, які зазвичай називають адміністративними.

Як показує дослідження, базою для змін в економічному районуванні є адміністративні області. В наукових працях порушується питання про досягнення відповідності між рівнями економічного та соціального розвитку області та територіальних регіонів.

Водночас не виправданим вважаємо механічне злиття областей відповідно до економічних районів. Йдеться не про формальні адміністративні й економічні межі, а про органічне поєднання завдань управління й економіки як основоположних в економічному й адміністративному районуванні, знаходження оптимального співвідношення централізації та децентралізації в механізмі державного управління. Оптимальність території залишається одним із чинників ефективної діяльності адміністративної одиниці, яка визначається наявністю відповідних критеріїв: 1) умови для ефективного розвитку виробничої, соціально-економічної сфер; 2) наявність і використання мережі соціально-культурних і побутових установ, обслуговування населення; 3) близькість державного апарату до населення; 4) керованість території; 5) наявність фінансового забезпечення та покриття витрат з бюджету.

Порівняльний аналіз регіональних утворень і округів країн Західної Європи й України показує, що області України значною мірою відповідають за площею та чисельністю адміністративним одиницям таких держав Європи, як Франція, Італія, Іспанія, і не можуть розглядатися як проміжна ланка — округ. У разі розукрупнення адміністративно-територіальних одиниць територіальні утворення за своїми розмірами перевищуватимуть регіони Європейських країн у 2–7 разів, а за кількістю населення — в 2–5 разів⁸. Наведені дані свідчать загалом про раціональність чинного територіального поділу, його відповідність розмірам України, ієрархії соціально-економічних центрів. При цьому можливі, з одного боку, зміни меж окремих областей з погляду доцільності соціально-економічного розвитку конкретних територій; з іншого — реформування нижньої ланки з погляду розукрупнення адміністративних районів або укрупнення сільських рад з урахуванням інтересів, потреб і чисельності мешканців, економічних і етнополітичних умов.

Таким чином, вивчення проблеми співвідношення та взаємобумовленості економіко- і адміністративно-територіальних утворень показує, що ланками в районуванні доцільно визнати такі територіальні регіони, які були б не лише економічними, але й адміністративними. В основі визначення їх просторових меж повинна бути сукупність характерних ознак, властивостей, тобто критерії поділу території на економічні й адміністративні одиниці. Вищою, середньою та низовою ланками в системі даних територіальних утворень мають стати, відповідно, область, район,

а також території сільських, селищних рад, сукупність яких необхідно було б об'єднати одним поняттям. Таке економічне й адміністративне районування могло б стати формою територіального поділу країни. Районовані території за своїми визначальними властивостями були б однорідними, а їх межі пролягли б територією одного або кількох економіко-адміністративних регіонів відповідної ланки. Завдання видових економічних районів у поєднанні з видовими ознаками адміністративного районування — виділити оптимальні просторові межі економіко-адміністративних утворень, перш за все областей і районів, які б входили до них цілком або частково і підпорядковувалися їм. У видових економічних районах необхідно виділяти разом з ознаками територій їхні специфічні властивості, які відрізняють їх від інших видових територіальних регіонів. Побудована на цих критеріях мережа видових економічних районів як система нижчого порядку в сукупності з критеріями адміністративного поділу територій створила б основу для визначення найприйнятніших, з погляду керованості, просторових меж таких економіко-адміністративних утворень, як область і район.

¹ Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. — М.: Мысль, 1983; Центральный экономический район / Отв. ред. Э.Б.Алаев и др. — М.: Наука, 1973.

² Калитенко А.П., Поповкін В.А. З досвіду економічного районування / Наукові доповіді. Національний інститут стратегічних досліджень. — К., 1993. — Вип. 12; Калитенко А.П., Поповкін В.А. Рівні соціально-економічного розвитку регіонів України / Наукові доповіді. Національний інститут стратегічних досліджень. — К., 1994. — Вип. 24.

³ Центральный экономический район / Отв. ред. Э.Б.Алаев и др. — С. 210.

⁴ Язынина Р. Специализированный агропромышленный комплекс и его территориальная организация. — К.: Наукова думка, 1979. — С. 176.

⁵ Побурко Я. Основи організації регіональної статистики. — Львів: ІРД НАН України, 2004. — С. 14–17; Регіоналізація і вибори як засоби удосконалення владних відносин в Україні: теорія і практика / За заг. ред. О.О.Демьоміна; Керівн. авт. кол. В.В.Лесничий. — Х.: Вид-во Хар РУ УАДУ, «Магістр», 2003. — С. 104–107; Семіноженко В.П., Данилишин Б.М. Новий регіоналізм. — К.: Наукова думка, 2005. — С. 90–93; Український соціум / За ред. О.С.Власюк, В.С.Крисаченко, М.Т.Степико. — К.: Знання України, 2005. — С. 356–358.

⁶ Регіоналізація і вибори як засоби удосконалення владних відносин в Україні: теорія і практика. — С. 103–104.

⁷ Статистичний щорічник України: 2001 рік / Держ. комітет статистики України / За ред. *О.Г.Осауленка*. — К.: Техніка, 2002. — С. 29.

⁸ *Зіллер Жак*. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз. — К.: Основи, 1996. — С. 123–124, 166.

А.Санченко

ВПЛИВ ПРОЦЕСУ УТВЕРДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

Ставши незалежною країною, Україна віч-на-віч опинилася перед низкою проблем, які визначають її пріоритетні напрями розвитку, характер та структуру суперечностей, від розв'язання яких залежить доля самої української державності. З багатьох причин, як історичних, так і національно-політичних, державотворчий процес в Україні і надалі посідає одне з чільних місць в ідеологічних доктринах владних еліт, незалежно від того, до якої орієнтації вони б не належали. Таке саме місце він посідає і у політичній практиці та суспільній свідомості українського народу.

Особливо актуальною у нових історичних умовах, що склалися з проголошенням незалежності, є проблема утвердження національної ідентичності. У чому ж полягає природа проблеми та які шляхи її вирішення — це питання, яке і потрібно з'ясувати у даному дослідженні. Серед проблем, які постійно виникають у процесі державотворення в Україні, однією з найважливіших є проблема самоідентифікації українського народу як єдиної нації зі своїм історичним минулим, традиціями, єдиною та неподільною територією.

Про актуальність цієї теми у державотворчому процесі свідчить і той факт, що під час виборів народ розділився на російськомовних та україномовних, також відбувся і регіональний поділ країни, відповідно, на Схід та Захід. Етнонаціональні аспекти державотворчого процесу характеризують не лише стан і рівень міжнаціональних відносин в Україні. Їх природа і діапазон значно ширші, вони охоплюють інтереси і міждержавних відносин, ставлять перед державою, владними інститутами комплекс правових, політичних та силових питань.

У науковій літературі популярною є думка про те, що Україна є поліетнічною країною. Проте тенденції, що окреслилися за ос-

танні десятиліття, свідчать не стільки про поліетнічність, скільки про етнолінгвістичний дуалізм України, що склався історично, насамперед, під впливом тієї обставини, що український етнос перебував у дисперсному стані, розколотий та розпорошений сусідніми державами. Отже, слід враховувати, що проблема національної ідентичності пересікається з мовною проблемою.

Питання національної ідентичності досліджує Л.Нагорна, Н.Костенко, О.Майборода, М.Шульга, В.Іщук, І.Прибиткова та інші історики, соціологи, політологи. Також продовжують розвивати проблему і вчені діаспори та зарубіжних країн, зокрема М.Перессіні, Е.Сміт, С.Бураго та ін.

Метою статті є дослідити еволюцію процесу утвердження національної ідентичності та дати характеристику сучасного стану проблеми. Потрібно з'ясувати, які є перспективи вирішення цього питання. Необхідність чіткого окреслення ідентифікаційного простору в Україні диктується і пізнавальним, і, особливо, практичними завданнями.

Для розгляду питання національної ідентичності потрібно з'ясувати, що ж таке ця ідентичність. Отже, це спільні уявлення, що виникають через усвідомлення спільної історії, культури, традицій, місця походження (території), державності та уявлень, які поділяються членами певної групи людей (етносу, нації), формуються у процесі взаємодії з іншими народами та мають три рівні:

- Рівень групової самосвідомості;
- Власне етнічна або національна ідентичність;
- Тенденція в етноконфліктних ситуаціях¹.

Доля українського народу склалася так, що самовизначатися йому впродовж століть доводилося у підневільному стані. Етногенез українства відбувався саме тоді, коли монгольська навала поставила під загрозу його існування. Саме в той час, коли у державах Європи складалися самоврядні форми міської організації, виникали перші університети, південь Русі перебував у стані стагнації і пошуку сильних покровителів. Спадщина колишньої держави дісталася Великому князівству Литовському та Польщі. У першому руське начало виявилось сильнішим за литовське і традиційний уклад життя не зазнав значних змін. Цивілізаційна належність Польщі до Заходу, особливості політичного устрою і особливо експансіоністська політична доктрина створювали напружену обстановку, в якій український національний ідеал набував визвольного характеру.

Національна революція середини XVII ст. зруйнувала систему, на якій ґрунтувалася залежність України від Польщі. Але до самостійного державного існування Україна була не готова — не в останню чергу тому, що вже кілька поколінь національної еліти виросло в умовах потужного культурно-релігійного тиску, спольщувалося або жило з усвідомленням власної ущербності й політичної підпорядкованості. З огляду на такі умови доводилося дивуватися не тому, що державницька ідея з'явилася в Україні лише в середині XVII ст., а тому, що вона взагалі з'явилася і досить голосно заявила про себе. Однак у зіткненні з російською ідеєю, що мала виразну агресивну, територіальну динаміку, українська державницька ідея програла.

За цих умов і виник феномен розколотості суспільства, відчуття несамодостатності. Проте із здобуттям незалежності стають активнішими пошуки українських істориків, політологів, філософів щодо формування, розвитку та становлення української національної ідеї², а також національної ідентичності.

Випавши після входження до складу Росії із центральноевропейського контексту, Україна опинилася осторонь глобальних цивілізаційних процесів, які проявлялися в інституалізації національних спільнот. Традиційно-архаїчні форми буття деспотичної Росії вплинули на світовідчуття і ціннісні настанови козацько-старшинської еліти, яка прагнула до політичної легітимації, відстоюючи ідеї спочатку адміністративної, а пізніше станової автономії. В елітарній політичній культурі України дедалі більше утверджувалися пасивність, схиляння перед силою. Росії вдавалося досить легко придушувати вільнолюбні прагнення. Тому ідентифікація в українському суспільстві була слабкою. Несамостійність автоматично породжувала модус незавершеності, неостаточності, недосконалості. На цій основі в Україні формувалася своєрідна подвійна ідентичність — явище, яке в побутовому і навколонауковому дискурсі зазвичай вкладається у поняття «малоросійства»³.

«Малоросійство» слід розглядати як прагматичну реакцію пристосування еліти несформованої ще домодерної нації до реалій імперської системи, у складі якої вона опинилася. Компроміс, до якого вона мусила вдатися після десятиріч «Руїни», полягав у відмові від «героїчного» типу поведінки. Політика продовження збройної боротьби за державність в умовах крайнього виснаження і розорення України була б самовбивчою. Новий тип політичної

поведінки являв собою захисну реакцію на тяжкі життєві обставини.

У політичному сенсі подвійна ідентичність, безумовно, була б негативним явищем — нечітка самоідентифікація, брак національної гідності зумовлювали здебільшого пасивну, споглядальну позицію у політичній поведінці.

У етнонаціональній площині подвійна ідентичність теж обернулася чималими втратами, загальмувавши процеси консолідації української нації, зумовивши порівняну слабкість імпульсів національного відродження, пізній перехід українського національного руху у його третю, політичну фазу. Проте слід мати на увазі, що процес формування двокультурної ідентичності почався в часи, коли етнічні стереотипи не були, та й не могли бути міцно закорінені у свідомість елітних прошарків, не кажучи вже про широкі верстви населення. В ідентифікаційній ієрархії у них на першому плані стояли відносини з монархом, на другому — релігійні уподобання і десь далеко позаду — усвідомлення племінної належності.

Із здобуттям незалежності Україна опинилася перед проблемою самовизначення — у політичному, економічному, культурному аспектах. Йшлося про шляхи модернізації, геополітичну стратегію, мовно-культурну політику і, звичайно, про ідентифікаційні моделі. Давалася взнаки і теоретична нерозробленість проблем самовизначення. Радянські зразки тут були цілковито непридатні, оскільки тепер йшлося про зовсім нову державу. А перебудовна риторика вконець заплутала основоположну для самовизначення і самоідентифікації проблему суверенітету і його різних вимірів — політичних, економічних, екологічних, національно-культурних.

Усвідомлення населенням України своєї національної ідентичності вирішальною мірою визначатиметься цивілізаційним вибором його найбільшого сегмента — етнічних українців. Адже більшість національних меншин, за винятком росіян та білорусів, мають чітке цивілізаційне походження — або європейське, або азійське. Такою чіткістю поки що не відзначається український етнокультурний ареал.

Самоідентифікація ґрунтується на відокремленні власного «ми» від «вони». Необхідно мати на увазі і те, що український етнокультурний простір формувався за участі представників різних цивілізацій. Нині на теренах України формується нова національна

ідентичність, яка охоплює не лише титульний етнос, а й усіх громадян держави. Якщо ця ідентичність не може ґрунтуватися на чітко вираженій цивілізаційній (релігійній, мовній, культурній) належності, то вона може ґрунтуватися на критерії раціонального прагматизму. В основу нової української ідентичності має бути покладено здатність до усвідомлення національних матеріальних інтересів і до пошуку найбільш ефективних шляхів та засобів їх реалізації. Українська поліетнічна нація може постати, самоусвідомитися і самоствердитися як нація людей, які різного роду цивілізаційні та етнічні сентименти підпорядковують завданням фізичного виживання, розвитку продуктивних сил, створення конкурентоспроможної продукції. Набуття таких рис надалі полегшить українцям їхній геостратегічний вибір. Він буде зроблений нацією, чия психологія не буде, як тепер, піддатливою різним апеляціям до східнослов'янського братерства, але натомість буде ставити наріжним каменем прагматизм та ефективність. Тобто ті риси, які найбільш виразні у західній цивілізації⁴.

Самовизначення України здійснювалося не на основі національно-етнічної, а на базі національно-державницької парадигми, яка, проте, мала виразні етнічні акценти. Національно-етнічна складова самовизначення впливала з необхідності збереження і відродження цінностей етніцизму, впродовж багатьох років викорінюваних тоталітарним режимом. У прийнятій ще в радянських умовах Декларації про державний суверенітет України (липень 1990 р.) наголос було зроблено на самовизначенні української нації; «здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення»⁵ розглядалося як основа державного суверенітету України. Гарантуючи всім національностям, що проживають на території республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку, Декларація акцентувала увагу на специфічних завданнях держави, спрямованих на забезпечення «національно-культурного відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя»⁶. Водночас йшлося про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами республіки. Стратегія етнічної мобілізації проглядається у цьому документі досить чітко. Втім, в Акті проголошення незалежності України (серпень 1991 р.) про право на самовизначення говорилося вже абстрактно, без вказівки на суб'єкт самовизначення⁷.

В українському законодавстві немає ані найменшого присмаку дискримінації громадян за ознакою етнічного походження; у нових паспортах останнє взагалі не фіксується. Завдяки цьому Україна щасливо уникла ускладнень, які супроводили становлення незалежності у багатьох країнах. Націоналізм в Україні хоч і зміцнів, порівняно з останніми роками існування СРСР, але не набрав форм безкомпромісного протистояння іншим системам світобачення.

Ідея української незалежності була сприйнята українським народом, у тому числі й не українцями, як утвердження демократії, входження у світову співдружність народів. Відмова від радянської спадщини у політичній та ідеологічній сферах супроводилася пристрасним бажанням взяти краще з європейського і північноамериканського досвіду, скористатися з зарубіжних інвестицій і на цій основі забезпечити стале економічне зростання. При цьому Україна не висунула ні до кого ніяких територіальних претензій, виразно заявила про готовність позбутися ядерної зброї за умови певних гарантій своєї безпеки з боку світового співтовариства.

Втім, контури проекту державотворення у перші роки незалежності вимальовувалися невиразно. Результати грудневого референдуму 1991 р. свідчили про безумовну підтримку населенням ідеї незалежності України, але про оптимальну державну модель ніхто не мав ані найменшого уявлення. Голосуючи за незалежність, українці, росіяни, представники інших національних меншин голосували, насамперед, за самостійну економічну політику, яка, як тоді уявлялося, швидко забезпечить Україні процвітання й добробут. Моделі нової ідентичності не мали чітких обрисів і викристалізовувалися у процесі переоцінки цінностей і болісних прозрінь, у ході зіткнення полярних підходів новостворених політичних партій⁸.

Треба сказати, що й більшість українських політичних партій формувалася до президентських виборів не навколо різних політичних ідеалів і цінностей, а навколо лідера, культурної самоідентифікації членів партії, регіональних еліт.

Регіональна специфіка України визначається ще й тим, що основний економічний потенціал країни зосереджений у східному і південному регіонах, де історично домінує російська мова і культура, порівняно з переважно україномовними центральними і майже суцільно україномовними західними територіями.

Яким же чином відображається регіональна специфіка у самосвідомості громадян України? Перш за все, в ідентифікаційних

практиках її населення. Згідно з даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України в рамках соціологічного моніторингу «Українське суспільство: 1994–2003 рр.», тільки 41,1% респондентів вважали себе, передусім, громадянами України, тобто менше половини опитаних. Для 32,3% важливішою була регіональна ідентичність. Ця група опитаних більше бачила себе «мешканцем села, району чи міста, в якому живе», ніж громадянином України. Ще 13,1% опитаних усе ще ідентифікувала себе з неіснуючою вже державою — Радянським Союзом. Тобто, якщо навіть тільки респонденти-українці співвідносили свою етнічну самоідентифікацію з громадянською, то це тільки половина етнічних українців.

Для порівняння: практично 90% жителів Російської Федерації, насамперед, вважають себе росіянами. Такий високий рівень національної ідентичності серед своїх співгромадян зафіксували фахівці Інституту соціології РАН у ході щорічного дослідження громадської думки.

Позитивну спрямованість розвитку національної ідентичності громадян України вдалося зафіксувати тільки у 2005 році. За даними соціологічного моніторингу, вже 54,6% населення України вважають себе, в першу чергу, громадянами України, інша частина більшою мірою ототожнює себе з містом чи селом проживання (24,6%), з колишнім СРСР (8,1%), з регіоном (6,4%), зі своїм етносом (2,1%), зі світом в цілому (2,5%), з Європою (0,8%).

Першопричиною низької національної ідентичності громадян України є те, що в процесі суспільних трансформацій усі традиційні ідентичності, які існували в СРСР (національно-державна, економічна, політична, духовна), були різко втрачені, а здобуття нової гальмувалося протягом усіх років незалежності багатьма обставинами.

Очевидні тенденції відчуження населення України від держави внаслідок того, що її функціонування було дуже далеке від інтересів та потреб її громадян. Не кажучи вже про такі речі, як корупція, хабарництво, бюрократизм і т. ін.

Тому-то в Україні потужно розвивалася ідентичність належності до країни. Мається на увазі країна як край, мала батьківщина, життєвий простір тощо. За 16 років саме відсутність державного патріотизму, ідентифікату належності до української держави, української політичної нації «компенсувалася» іншими духовними практиками — психологічними, ментальними. Але якщо

для «внутрішнього споживання» самоствердження людини в очах своїх співгромадян — це цілком прийнятно і зрозуміло, то за кордоном внаслідок цього (принаймні до «помаранчевої революції») дуже часто українців сприймали як таких собі «інших росіян».

Але не територіальна або горизонтальна консолідація є сьогодні визначальною для подальшого поступу українського соціуму. Це скоріше євразійська, ніж європейська традиція ідентифікації соціуму, бо Азія мислить простором, тоді як Європа — часом. Європеєць відносить себе скоріше до Європи не як до певного простору, а як до деякої епохи, з якою він себе ідентифікує, до культури, в якій він знаходить себе. Тому найбільш перспективний напрям самоідентифікації українського соціуму — від просторових визначень до часових і культурних, тобто до епохи і культури. Інакше кажучи, Україні, щоб вижити в культурному змісті, необхідно постійно здійснювати рефлексію й ідентифікацію не стосовно просторових координат, а щодо культурних, ціннісних⁹.

Велика питома вага завдань утвердження державності і самоідентифікації вимагала від владних структур молодій державі вироблення власної стратегії етнонаціонального розвитку і продуманої етнонаціональної, у тому числі, мовної політики. Обрана ними етнотериторіальна модель етнополітики виходила із завдань формування української ідентичності одночасно за територіально-громадянським та етнічним принципами. Етнічні пріоритети втілено у назві держави і символіці, у визначенні української мови як державної, у зобов'язанні держави сприяти консолідації та розвиткові української нації, дбати про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, що проживають поза межами держави.

Громадянський принцип забезпечувався визначенням українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади, а також єдиним громадянством, гарантуванням вільного розвитку, використання й захисту російської, інших мов національних меншин, зобов'язанням держави сприяти розвиткові їх етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності.

Закріплювалася недопустимість будь-яких привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного і національного походження, мови, місця проживання тощо.

Отже, Україна обрала шлях формування політичної нації — як поліетнічної, полікультурної спільноти, об'єднаної єдиним

громадянством. Обрала не спонтанно, а після тривалих і болісних суперечок і дискусій. Власне, у такому вигляді її етнонаціональна стратегія викристалізувалася на п'ятому році незалежності, на час прийняття Конституції. Домінуючі до того часу етнополітичні проекти мали присмак етноцентризму.

Таким чином, слід враховувати, що процес визначення національної ідентичності українців розпочався ще за часів Київської Русі, витримав утиски панівних держав, які і давали поштовхи для консолідації етносу та піднімали його на боротьбу за свою самобутність. Проголошення незалежності України у 1991 р. дало можливість кожному українцю визначитися, хто він є такий, а також з'являються і нові терміни політичної мови України, які можна простежити, аналізуючи положення Декларації про державний суверенітет (липень 1990) та Конституції України (1996 р.) У Декларації з'являються поняття «демократичне суспільство», «правова держава», «національні права», «народовладдя», «територіальне верховенство», «економічна самостійність»; розкривається зміст поняття «суверенітет» як «верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Вводиться поняття «самовизначення української нації». Свідомі ж громадяни повинні, усвідомивши крайнощі та небезпеки, які постають неминуче на шляху до відродження і розвитку національної культури, спрямувати духовну традицію в річище інноваційних процесів сучасного і майбутнього.

Поняття ідентичності й самоідентифікації є ключовими в соціальному аналізі, незалежно від того, йдеться про особу, групу чи соціум. Найстрашніші хвороби національної психіки походять від браку уявлень про ту нішу, яку займає група чи соціум у розмаїтому світі. А людина втрачає життєві орієнтири, коли випадає із системи, здатної створювати для неї психологічний захист.

Багато мільйонів людей, констатує Е.Тоффлер, розпачливо шукають свою ідентичність. У цих пошуках формується загострене усвідомлення своєї індивідуальності — характерних якостей, що роблять нас унікальними. І наш імідж змінюється в міру того, як ми вимагаємо, щоб нас розглядали і з нами поводитися як із особистостями.

Нація, яка усвідомлює свою індивідуальність, сприймається світом як самодостатня цілісність. І навпаки — якщо суспільство вражене вірусом апатії, а в державі існують розбіжності щодо

власної орієнтаційної налаштованості і пріоритетних цілей, їхній імідж буде негативним. Тому не потрібно соромитися свого походження, цуратися розмовляти рідною мовою, бо світова спільнота прийме нас як повноцінних лише тоді, коли ми станемо справді-таки повноцінною нацією зі своїм власним історичним минулим, самотутнім теперішнім та світлим майбутнім.

¹ Білик Б.І. Етнокультурологія. Навч. посіб. / Держ. академія керівних кадрів культури і мистецтв. — К., 2005. — С.37.

² Дяченко О.В. Національна ідея в поглядах Олександра Кониського // Проблеми політичної історії України: Зб. наук. праць / О.В.Шляхов та ін. (відп. ред.); Дніпропетровський національний ун-т. Історичний факультет. — Д. — 2006. — С. 97–101.

³ Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К., 2005. — С. 183–185.

⁴ Майборода О.М. Українська самоідентифікація на сучасному етапі: елітарна та масова версії // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. — К., 2006. — С. 72–75.

⁵ Декларація про державний суверенітет. Інфодиск. Законодавство України. — К., 2005.

⁶ Там само.

⁷ Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — №38. — С. 502.

⁸ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. — К., 2002. — С. 150.

⁹ Степико М.Т. Консолідація українського суспільства: феномен та чинники // Збірник наукових праць НДІУ. — К., 2006. — С. 105–106.

Т.Горбань

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ: ЗМІСТ ПОНЯТТЯ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТ.

Поняття «національне самовизначення» неправомірно зводити лише до розуміння його як права того чи іншого етносу на політичне виокремлення та утворення самостійної держави, як це здебільшого і трактується вітчизняною історіографією. Принаймні в суспільно-політичних реаліях початку ХХ ст., якими вони були стосовно українців Російської імперії (та й на українському етнічному обширі загалом) це поняття поєднувало в собі ряд взаємопов'язаних і взаємообумовлюючих проблем. Йдеться

про самовизначення етнічно-національне, мовно-культурне, правосуб'єктне — будь-то у статусі крайової автономії як складової федеративного утворення чи суверенної самостійної держави. Пов'язаною з ним є також проблема індивідуальної самоідентифікації (подвійної ідентичності), яка була одночасно як об'єктивно зумовленою, так і неоднозначною у реальних виявах та в її оцінках. А ще, коли йдеться про державно-політичне самовизначення, гостро постає проблема взаємовідносин між титульним етносом та іноетнічним населенням. Мається на увазі, що етнонаціональна структуризація як складова поняття «самовизначення», створюючи умови для усвідомлення свого національно-етнічного «Я», одночасно несе в собі загрозу етнорозмежувальних тенденцій, певного дистанціювання від іншого етносу, що суперечить ідеї загальносуспільної консолідації, такої необхідної для утвердження не просто самостійної, а й демократично-правової держави. Тож консолідація на основі етнічного самовизначення одних не повинна роз'єднувати їх з іншими.

На початку ХХ ст. з усіх складових «українського питання» однією з найактуальніших була проблема етнічно-національного самовизначення. Не виробивши за попередні століття національно-етнічної ідентичності, українці і на початку ХХ ст. здебільшого ідентифікували себе перш за все православними (якщо йдеться про «підросійських українців»), далі — підданими царя, членами певного соціального стану, і лише в останню чергу — специфічним регіональним різновидом «русько-православної» чи «православно-слов'янської» людності¹. До того ж слід мати на увазі, що на той час ще не сформувалася остаточно ані українська, ані російська нації, тож національно-етнічна ідентифікація ще не могла мати чіткої визначеності. Отже, на рівні масової свідомості українці фактично не відокремлювали себе від росіян. Загубивши свою історичну назву русинів і не засвоївши поки що нової — українців, писав на сторінках свого «Щоденника» Є. Чикаленко, український народ не мав до останнього часу одностайної назви, а називав себе так, як звать його сусіди: русинами, руснаками, малоросами, хохлами або просто «православними людьми»².

Необхідно також враховувати, що за століття спільного проживання у межах однієї держави відбувався об'єктивний процес, суть якого полягає у тому, що від покоління до покоління рівень етнічної самосвідомості знижувався. Відбувалася природна трансформація суспільних цінностей, способу буття одного народу під

впливом життєдіяльності іншого. Причому, чим менше різнилися між собою етнічні культури, до того ж тісно пов'язані релігійно-конфесійним фактором, тим природнішими видавалися асимілятивні процеси. «Союз з Московщиною — писав відомий громадсько-політичний діяч і вчений-соціолог М. Шаповал — мав характер союзу єдиновірців і братів: обидва народи мали назву «руських», обидва були православні, обидва мали однакову літературну мову, вироблену в Києві і не чужу Москві... Православ'я було таким аргументом спільності, що покривав собою всі інші»³.

Тож українська суспільно-політична думка початку ХХ ст. майже цілковито стояла на позиції, що визначала тогочасний рівень національної свідомості українців як досить низький, який не давав підстав говорити про усвідомлене сприйняття українським суспільством загалом ідеї державно-політичного самовизначення як національного інтересу. В кращому разі стосовно названого періоду правомірно говорити як про період прискороного, в контексті політизації українського громадського руху, переходу до національного самопізнання («хто ми є»), меншою мірою — про усвідомлення меж самовизначення національно-політичного («чого ми хочемо»).

Критично оцінюючи потенціал українського національного самовизначення на початок ХХ ст., відомий поборник української національної ідеї О. Лотоцький (певний час публікувався під псевдонімом О. Белоусенко) причину того, чому українське питання залишається «terra incognita» не тільки для народностей, що проживають поруч, а й для самих українців, бачив у відсутності ясної національної свідомості, усвідомлення своїх прав і інтересів навіть соціально активною частиною «самого українського племені»⁴. Століттями роз'єднаний український етнос надто пізно, за європейськими мірками, усвідомив себе нацією. Двадцяте століття застало його на півдорозі до такого усвідомлення, резюмують проблему автори багатотомної праці з політичної історії України ХХ ст.⁵

Гостроту проблеми етнічно-національної самоідентифікації зумовлював також, якщо не передусім, «російський фактор». У своєму природному прагненні розбудувати сильну державу російський царизм в останні роки його існування все більше зосереджував свою політику на проекті створення великої руської нації. Саме руської, у складі трьох східнослов'янських народів як етнічного ядра Великої Росії, тобто Російської імперії загалом. Стратегічні міркування великодержавників диктували таку етнополітичну

модель, яка не визнавала суттєвих етнічних розбіжностей між велико-, мало- та білорусами, включаючи всіх їх до «єдиної етнічної спільноти — руської нації». На відміну від свого ставлення до інших народів, що населяли імперію, влада не прагнула до встановлення етнорозмежувальних ліній між східнослов'янськими «племенами», навпаки, в різні способи, з репресивними заходами включно, намагалася створити уніфіковану етнічну спільноту.

Формування «триєдиної руської нації» мало відбуватися шляхом нівелювання етнічної ідентичності східнослов'янських народів. Українцям, як і білорусам, фактично відмовляли у статусі самодостатнього етносу, трактуючи їх як регіональний, малоросійський різновид «єдиноруської нації», що в реальній етнополітичній практиці позбавляло їх власного місця в етнонаціональній ієрархії Російської імперії. Влада, зазначав М. Грушевський, у своєму прагненні до «зовнішньої одноманітності і внутрішньої єдиності... з енергією і послідовністю, гідними кращого застосування, прагнула до того, щоб згладити, витравити історичні форми українського життя і національної особливості, послабити все, що виділялося порівняно з життям великоруського народу»⁶.

Усвідомлюючи загрозу такої політики для українського етносу як такого, М. Драгоманов ще наприкінці XIX ст. застерігав, що боротьба за національне самовизначення не буде успішною, якщо вона не ґрунтуватиметься на запереченні «єдності руського народу».

Отже, принципово важливо було визначитися концептуально: чи є українці окремим народом (етносом, нацією) у складі іншої держави, і тоді він має право на самовизначення у межах своєї території, на власне політичне життя з усіма наслідками аж до права на утворення самостійної держави, хоча останнє ще й не ставилося у політичну площину; а чи вони є одним із трьох руських «племен», історичними обставинами «вмонтованим» в «єдиноруський народ-націю», і тоді їхні права згідно з тогочасними правовими нормами полягатимуть щонайбільше в забезпеченні національно-культурної автономії та домаганні загальної для всіх рівноправності в структурах суспільства, складовою частиною якого вони є.

Названі етнополітичні визначення і були тим методологічним підґрунтям, навколо якого не стихали ані наукова полеміка, ані суспільно-політичні пристрасті як в Україні, так і у межах всього російського суспільства. Патріотично налаштована українська інтелігенція відстоювала концепцію самодостатності українського етносу-нації, що ґрунтується на відповідному етногенезі, на

окремій мові і культурі у всіх її проявах. Зокрема, історична наука, передусім в особі М.Грушевського, його учнів і однодумців, зосередилася переважно на опрацюванні наукової схеми української історії, розглядаючи українців не як гілку «єдиноруського народу», а як окремий і самобутній народ з власним етнічним корінням, з власною історією, культурою, традиціями і ментальністю. Причому нагальна потреба наукового спростування теорії «єдиноруськості» обумовлювалася як зазіханнями на українську самодостатність певного кола великоросів, так і запопадливими, за М.Грушевським, хитросплетіннями землячківськими про «единство русского народа и один язык от Карпат до Камчатки»⁷. Йдеться про те, як зазначав пізніше неупереджений дослідник української історії І.Лисяк-Рудницький, що і на рубежі ХІХ–ХХ ст. освічені прошарки українського суспільства — дворянство, молода буржуазія та велетенська більшість інтелігенції — стояли на платформі російської державно-національної належності. І навіть так звані українофіли, продовжує свій висновок названий автор, розуміли українство як регіональну різновидність у рамках усеросійщини⁸. Відрубність українства якщо й визнавалася, то переважно, якщо не виключно, в етнічно-побутових, ментальних вимірах.

У хрестоматійно відомій статті «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» М.Грушевський заперечує право «сучасної науки», яка шукала генетичні зв'язки між східнослов'янськими народами, «зв'язувати «київський період» з «володимирським періодом» як стадії того самого політичного й культурного процесу, беззастережно стверджуючи при цьому, що «Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська — другої, великоруської»⁹. Історію їх творять, продовжує автор, «неоднаково дві осібні часті руської народності», тут же зауважуючи: «Ліпше сказати — дві народності, аби оминути баламутств, зв'язаних з теорією «единства русской народности», існування якої він категорично заперечує.

Червоною ниткою через суспільствознавчі дослідження зазначеного періоду проходить центральна етнополітична ідея: етнографічна, культурна і історична близькість народності українсько-руської до великоруської не повинна служити підставою для їхнього отожднення, оскільки кожна з них жила своїм життям, мала свою історію і культуру, хоча багато в чому і споріднену.

Щоправда, у намаганні обґрунтувати автохтонність і відрубність українського народу не обходилося і без певної міфологізації, що в принципі й зрозуміло. Переконливою у цьому плані видається думка М.Рябчука, що народ, саме існування котрого в Російській імперії заперечувалося, природним чином намагався довести цілком протилежне за допомогою так само міфічних, хоч і з протилежними знаками, аргументів¹⁰. Проте визначальним стрижнем української етнополітичної думки було переконання, що без етнічно-культурної самоідентифікації (як на рівні окремого індивіда, так і народу загалом), без формування української національної ідеї самовизначення державно-політичне неможливе.

Це розуміли і противники українського національного самовизначення, тому й намагалися будь-що заперечити існування самодостатнього українського етносу, його культури, мови зокрема. В етнополітичній доктрині самодержавства мовно-культурній сфері суспільного життя надавалася роль одного з визначальних чинників великої політики. Принаймні заперечення української мови, культури як основного виразника національної ідентичності мало явно виражений політичний характер: немає мови — немає й народу як такого з його прагненнями до державно-політичного самовизначення. Тож мовні заборони, писав М.Грушевський, були сигналом до того, що будь-які прояви національної емансипації повинні придушуватися¹¹.

Влада, як і ідеологічно наближені до неї кола російського суспільства, передусім з-поміж інтелігенції, розглядали українство як ідею і український рух загалом через призму поєднання національно-культурних інтересів і політичних устремлінь «малоросійського сепаратизму». Вважалося, що в тіні культурних домагань українців ховалася політична програма українського національного руху. Як у владних імперських колах, так і у масовій свідомості російського суспільства утверджувався стереотип, що держава може бути сильною тільки за умови єдності дій всіх «племен», тобто всіх трьох східнослов'янських народів. В свою чергу, так у «триплемінну» єдність мала забезпечити спільна для них руська культура з мовою включно як основа «національної свідомості».

Остання розглядалася майже як доконаний факт, проте не виключалася й можливість її втрати, якщо місцеві сепаратисти культивуватимуть національні особливості, передусім у мовно-культурній сфері. Тому будь-які спроби трактувати «малорусское наречие» як окреме від загальноруського, тобто як самостійну

мову, прибічниками концепції великої руської нації категорично не сприймалися. Так, редактор одіозної газети «Киевлянин», він же один із засновників і основних ідеологів «Клуба русских националистов в г. Киеве» А.Савенко, посилаючись на норми міжнародного права, погоджувався, що кожний етнографічно самостійний народ, який має свою територію, має й невід’ємне право на самостійне політичне існування. Тому, якщо буде доведено, що малороси не є гілкою єдиного руського народу, а цілком окремим, самостійним народом, і що малоруський говір — це не наріччя єдиного руського народу, а окрема, самостійна мова, то висновок прийде сам собою: «і тому малороси повинні мати самостійне політичне існування». Тож зрозуміло, далі стверджує він, чому «в основі мазепинства, яке являє собою рух, спрямований на утворення «самостійної» України, лежить вчення про «самостійність» українського народу і його мови»¹².

У той час як самодержавна влада і її ідеологічні адепти мовно-культурну русифікацію розглядали і на практиці використовували як знаряддя створення уніфікованого, гомогенного (однорідного за складом) суспільства, для українців мовно-культурний сегмент суспільного буття був, за визначенням М.Чубинського, тією демаркаційною лінією, що відокремлює одну націю від іншої. Зокрема, мова для політично залежної нації, крім своєї комунікативної функції, в тих конкретних умовах набувала чітко вираженого політико-ідеологічного значення як визначальний інструмент національно-етнічної самоідентифікації. Тож мовно-культурний аспект українсько-російських відносин залишався і на початку ХХ ст. чи не головним стрижнем у наукових, ідеологічних та політичних дискусіях навколо «українського питання».

Українські інтелектуали національного спрямування небезпідставно розглядали мовно-культурну русифікацію як свого роду «другий акт» обрусіння українців, їхньої насильницької інкорпорації в суспільно-політичні структури Російської імперії: покінчивши з політичною автономією України, самодержавна влада намагалася нівелювати, а фактично — знищити й ті вияви національного життя українців, які, з її точки зору, загрожували цілісності Великої Росії. Для українців же в умовах їх фактично повної соціально-економічної інкорпорації в загальноімперські структури мовно-культурна ідентичність була чи не останнім бастионом, утримавши який можна було розраховувати на поступальний рух до національного самовизначення, у тому числі

і державно-політичного. Що усвідомлювали і противники українства, в різні способи намагаючись позбавити їх цього останнього плацдарму захисту етнічної ідентичності. «Один руський народ — одна руська мова» — постулат, який російським суспільством сприймався як свого роду етнополітична аксіома.

Проте всупереч тому, що політика русифікації «проводилася послідовно, майже без відступу, з вражаючою настирливістю і нерозбірливістю засобів»¹³, результату, адекватного зусиллям, не було досягнуто. Століття близького сусідства малоросів із великоросами, писав вірнопідданий монархіст академік Соболевський, не перетворили їх у великоросів. І це при тому, додамо від себе, що школа, церква, армія, адміністративні заборони, великоруська культура у всіх її складових — передусім високорозвинені література і мистецтво, спрацьовували на всеохоплюючу русифікацію українського суспільства, отже, й на його інкорпорацію в структуру «єдиноруської нації». І якщо українці повністю не втратили усвідомлення свого національного «Я», писав О.Лотоцький, то тільки тому, що вони потрапили під денационалізуючий прес уже тоді, коли міцно утвердилася власна культура, повністю задавити яку було взагалі важко, а витравити — неможливо. В українському національному організмі в моменти навіть самого високого асиміляційного тиску все ж продовжував битися пульс національного життя¹⁴. З чого напрошувався висновок, що всупереч намаганням влади домогтися національного знеосіблення української народності, «справа була зроблена лише наполовину: національна стихія не була задавлена, але душа народу була занапащена».

В українській суспільно-політичній думці таким «занапащенням» вважалось передусім соціокультурне роздвоєння ще недоформованої національної свідомості. За століття перебування у складі Російської імперії (ще раніше під владою Речі Посполитої) в українському суспільстві сформувався тип людини з амбівалентною свідомістю, тобто людини з подвійною самоідентифікацією. Стосовно досліджуваного періоду йдеться, передусім, про ту здебільшого освічену частину українців, яка поєднувала місцевий етнічно-територіальний патріотизм (переважно етнічно-культурного спрямування) з політичною лояльністю до російської імперської влади, її соціально-політичної системи і культурних цінностей. У вітчизняній історіографії щодо названого явища закріпився термін «малоросійство», а за людиною такого типу — «малорос».

Тогочасна суспільно-політична думка, принаймні в особі її представників національного спрямування, більш ніж неприхильно ставилась до «відступників від національної справи», вважаючи їх синонімом зрадництва, національного самозречення, капітулянтства тощо. «Малорос», який втрачав етнічну ідентичність, сприймався «свідомими українцями» як повністю асимільований великорос, байдужий до української національної справи. «Національними вповні, — писав на самому початку ХХ ст. М.Грушевський, — залишалися тільки народні маси — через свою темноту й повну безвладність; що підіймалося над ними — пропадало звичайно для народу»¹⁵.

Національно заангажовані українські інтелектуали і на початку ХХ ст. продовжували розглядати «малоросійство» як чи не найбільшу перешкоду на шляху національного самовизначення. «Ціле покоління, — на думку С.Єфремова, — було вже для українства таки навіки пропаще... Це справді ціла катастрофа в нашому національному житті, тим тяжча, що захопила якраз усе свіжіше, енергійніше — цвіт і надію нації. При українстві лишалися здебільшого люди старого виховання, — все ж молоде, з свіжими силами, з невичерпним запасом енергії, з новим методом думки — йшло до загальноросійського табору»¹⁶.

Остання фраза з наведеної цитати дає підстави звернути увагу на певне зміщення акцентів в оцінці «малоросійства» як суспільно-політичного явища. Якщо народницька історіографія і співзвучна їй публіцистика все ще розглядали «малороса» як «повністю асимільованого великороса», який хотів «і рідному краю послужити, і не прогнівити того, від кого залежить заслужити «Станіслава на шию» (Б.Грінченко), «заслужити милості царя» (Є.Чикаленко), а відповідно і соціальні блага, то представники нової хвилі в українській політичній думці дивилися на проблему значно ширше. В їхній оцінці «втеча від свого народу» пояснюється не банальною зрадою чи жадобою нагород і привілеїв, а й об'єктивними факторами. Так, С.Єфремов пов'язує перехід частини українців до «загальноросійського табору» (що аж ніяк не співвідноситься з прагненням асимілюватися у великоросійський етнос — Т.Г.) з впливами, як сказали б сьогодні, загальнолюдських цінностей, які створювали принади «для людей з вищими запитами до життя»¹⁷.

Про «певний процент українців», що «пішов у російську революцію..., не виявляючи ніякого холопства перед Москвою», говорила й Леся Українка, закликаючи «не валити до купи всіх українців,

нагнітивши їх зверху обвинуваченням в бездонному холопстві»¹⁸. Ще один представник творчої інтелігенції — В.Короленко, якого, як і М.Гоголя, «свідомі українці» відносили до «класичних малоросів», у листі до Х.Алчевської писав: «Річ не в тому, що деякі *енки* пишуть по російському. Інакше не вміють. Питання в іншому: чому ціле покоління йшло в загальноросійський рух, який вимагав простору і давав його молодій самовідданості без національно-племінних рамок»¹⁹.

Як бачимо, названі автори розглядають проблему подвійної самоідентифікації в іншій площині, говорячи про перехід цілого покоління українців (чи їх певного відсотка) в загальноросійський демократичний рух, не зводячи проблему до «втечі у великоруський табір». Але чи означала участь українців у російському загальнодемократичному русі відсторонення від «української справи», якщо розглядати її у більш широкому контексті, у поєднанні, враховуючи тогочасні реалії суспільного життя, соціальних і національних пріоритетів, перші з яких були однаково актуальними для всіх народів Російської імперії, другі ж розглядалися як складова, хоча до певної міри як похідна, частина демократичних перетворень в багатонаціональній країні.

¹ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. — К., 2000. — С. 73.

² Чикаленко Є. Щоденник. — К., 2004. — Т. 1. — С. 256.

³ Шаповал М. Соціологія українського відродження. — К., 1994. — С. 24.

⁴ Белоусенко О. Terra incognita // Украинский вестник. — 1906. — №12. — С. 948.

⁵ Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. — К., 2002–2003. — Т. 1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. — 1917 р.) / Ю.А. Левенець (кер.), Л.П.Нагорна, М.С.Кармазіна. — К., 2002. — С. 19.

⁶ Грушевський М. Освобождение России и национальный вопрос. — С.-Пб., 1907. — С. 22.

⁷ Грушевський М. Гімн вдячності // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П.Сохань. — Львів, 2002. — Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». — Львів, 2005. — С. 13.

⁸ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2 т. — Т. 1. — К., 1994. — С. 18–19.

⁹ Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. — Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». — Львів, 2002. — С. 77.

¹⁰ Рябчук М. Назв. праця. — С. 7.

¹¹ *Грушевський М.* Освобождение России и национальный вопрос. — С. 22.

¹² *Савенко А.* Основы мазепинства // Киевлянин. — 1912. — 8 января.

¹³ *Белоусенко О.* Назв. праця. — С. 949.

¹⁴ Там само. — С. 948.

¹⁵ *Грушевський М.* На порозі століття // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. — Т. 1. — С. 209.

¹⁶ *Єфремов С.* Фатальний вузол // *Єфремов С.* Вибране: Ст. Наук. розвідки. Моногр. / Упорядник Є. Соловей. — К., 2002. — С. 37.

¹⁷ Там само. — С. 25.

¹⁸ *Українка Л.* Замітки з приводу статті «Політика і етика» // *Українка Леся.* Твори: В 10 т. — Т. 8. — К., 1965. — С. 241.

¹⁹ *Короленко В.* Лист до Х.Д. Алчевської (20 травня 1908 р.) // Історія української культури: Зб. матеріалів і документів / Упоряд.: *Б.І.Білик, Ю.А.Горбань, Я.С.Калакура* та ін.; За ред. *С.М.Клапчука, В.Ф.Остафійчука.* — К., 2000. — С. 240.

Т.Лобода

ОРГАНІЗАЦІЯ МАСОВОГО НАРОДОЗНАВЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ В ДОБУ КОРЕНІЗАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ В.КРАВЧЕНКА)

Перемога більшовицької партії в боротьбі за Україну, здобута на початку 20-х рр., не гарантувала автоматичної лояльності її населення щодо нового режиму. Прагнучи втриматися при владі, більшовики широкого застосовують масовий терор та репресії. Однак такий підхід мав свої певні межі, переступивши за які режим неминуче прирікав би себе на знищення. Найбільш далекоглядні більшовицькі лідери це добре усвідомлювали і саме в їхньому середовищі визріває задум пошуку певних компромісів, які б, задовольнивши потреби суспільства, надали б змогу владі зміцнити свої позиції. Новий курс спочатку впроваджується в економіці (НЕП), політиці (утворення СРСР), а 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) проголошується лібералізація і в сфері національних відносин — політика «коренізації партійно-державного апарату у неросійських республіках».

Політику «коренізації» було проголошено у квітні 1923 року XII з'їздом РКП(б). Хоча основною метою її заявлялося сприяння розвитку культур і мов національних республік, однак насправді, в реальності йшлося про забезпечення Москві всебічного

контролю над союзними республіками, насамперед у сфері адміністративно-політичній та ідеологічній. Тобто можна говорити про вимушений тактичний відступ в національному питанні та перехід до реформістських, ліберальних зовні, методів. Йшлося про тимчасовий компроміс, певне, так би мовити, загравання з українцями з метою отримання підтримки місцевого населення та демонстрації українському народові певних поступок та турботи влади про забезпечення національно-культурного відродження України. Проте вже з самого початку ставлення до цієї політики у керівництві було досить неоднозначним. Як наглядний приклад можна привести слова наркома освіти УСРР Олександра Шумського на Пленумі ЦК КП(б)У в квітні 1925 р., який зазначав, що на його переконання «в поняття українізації вкладається вивчення української мови й культури, а не перетворення будь-кого в українську національність. Я це кажу тому, що мені не раз доводилося стикатися з таким безглуздим трактуванням українізації»¹ Дослідники відзначають, що жодна з республіканських версій «коренізації» в СРСР не зайшла так далеко, як українська². За десять років «українізації» українці перетворилися на структурно повноцінну, зурбанізовану та сконсолідовану націю, набрали всіх тих характеристик, яких їм так бракувало під час визвольних змагань 1917–1920 рр.³, вступили в ХХ ст. як модерна нація.

Курс на українізацію був з ентузіазмом зустрінутий значною частиною національно-демократичної інтелігенції, оскільки відкривав небачені раніше можливості для реалізації програми національно-культурного розвитку України.

Активну участь у процесі відродження національного духу в Україні бере в цей час і видатний український етнограф, фольклорист, діалектолог, один з найперших в Україні теоретиків етнографічної музейної справи В.Г.Кравченко.

Працюючи на посаді завідувача етнографічного відділу Житомирського науково-дослідного музею В.Г.Кравченко активно пропагує українське народознавство, організовує серед населення масове збирання матеріалів про життя та побут українського народу, постійно розширює територію етнографічних досліджень, намагається залучити якомога більше молоді до цієї важливої справи.

Усі свої теоретичні розробки, напрацювання та висновки В.Г.Кравченко перевіряв, відточував та втілював на практиці — через організацію гуртків, місцевих краєзнавчих музеїв, видавництво журналів. Теорія та практика у нього йшли поряд.

Широко пропагуючи українське народознавство та краєзнавчу роботу, науковець залучав до неї широкі кола студентства, вчителів, гуртківців. І, як справедливо підмітив його вихованець та учень Н.К.Дмитрук, «якщо до революції в особі Василя Григоровича ми маємо, так би мовити, індивідуаліста-дослідника, що через умови дореволюційного часу самотужки виконував велике й складне завдання — етнографічне дослідження Волині, то, характеризуючи його пореволюційну діяльність, можемо назвати його колективістом-дослідником»⁴. «Для цілковитого освітлення з наукового боку всякого зачепленого питання, що сполучене з побутом людини, сировий матеріал необхідно набувати всюди й від людей усякої нації, що посідають певну територію країни. Вичерпуючого матеріалу, звичайно, ніколи зібрати неможливо взагалі, але скромні сили однієї людини дадуть ще менше. Тут треба спільна й цілком сумлінна праця широких кіл громадянства»⁵, — був переконаний досвідчений науковець.

З 1920 р. В.Г.Кравченко брав участь у перепідготовці вчительства Волині⁶, яка проходила на спеціально організованих з цією метою курсах, де Василь Григорович читав курс лекцій «Краєзнавство в натурі»⁷. Користуючись цією нагодою, вчений-народознавець не лише пропагує власні наукові здобутки серед широких кіл сільської інтелігенції, а й намагається залучити якомога більшу кількість слухачів до наукової роботи.

Колективний характер науково-дослідної роботи в царині народознавства вчений вважав обов'язковою умовою її успіху. Варто наголосити, що практика залучення слухачів до етнографічної діяльності шляхом проведення екскурсій була, безумовно, корисною у плані навчально-педагогічному, оскільки вона надавала можливості більш ґрунтовного засвоєння матеріалу та водночас сприяла розгортанню пошукової роботи. Перепідготовка вчительства, в інтерпретації В.Г.Кравченка, включала в себе, окрім суто лекційного курсу, і практичні заняття: експедиції та екскурсії, за результатами яких складалася книжка з картами, схемами, ілюстраціями, а експонати матеріальної культури йшли на поповнення експозиції музею. А по поверненні з перепідготовки, згідно з планом Василя Григоровича, вчителі мали те ж саме проробляти у себе в школі, залучаючи до народознавчої та краєзнавчої роботи своїх учнів⁸. Варто відзначити, що такий підхід до науково-дослідної роботи у галузі краєзнавства відповідав тогочасним передовим уявленням про неї. Зокрема, на «Всеросійській конференції

наукових товариств по вивченню місцевого краю», яка відбулася в Москві 1921 р., відомий фольклорист Ю.М.Соколов у своїй доповіді наголосив, що особливо корисним на сучасному етапі є екскурсійний спосіб за участю цілих груп збирачів з груповим записом⁹.

Аналогічні установки містяться і у статті В.Петрова, вміщеній у щомісячному журналі громадського життя, літератури й науки «Життя й революція». У ній, серед іншого, автор зазначав: «Наша сучасність змагається зв'язати широкі маси населення з наукою, приєднати робітництво й селянство до науки, наблизити науку до мас і маси до науки..., перед діячами науки стоїть завдання ввести маси в процес наукової праці, озброїти їх методами самостійного наукового досліджу, а тим самим змінити індивідуалістичні методи наукового досліджу на колективістичні»¹⁰.

Саме у такій формі колективного запису 1924 р. музейним колективом на чолі з В.Г.Кравченком з метою вивчення сільського побуту було здійснене дослідження північної частини Коростенської округи (набуто 20 арк.)¹¹. У травні цього ж року разом з курсантами Вищих Житомирських педагогічних курсів Василь Григорович провів серію експедицій у м. Троянів з метою дослідження гончарного виробництва, а у листопаді — с. Барашівку для вивчення доморобних виробництв із дерева. Варто відзначити, що експедиції мали плідні результати. Молоді початківці під керівництвом Василя Григоровича зібрали цінні матеріали та відомості топографічного, географічного та історико-етнографічного характеру. А програма, підготовлена В.Г.Кравченком напередодні експедиційного обстеження села Троянів, а також набуті в його ході відомості, дістали високу оцінку на з'їзді музейних працівників у Харкові, де їх було охарактеризовано як зразок дійсно наукового підходу до вивчення місцевих промислів¹².

У контексті тодішньої державної політики в 20-х рр. в Україні можна з певністю констатувати бурхливий розвиток краєзнавчого руху. В цей час «без якнайширшого, якнайглибшого всебічного знання краю та особливостей його природи, населення, продукційних сил взагалі, господарства в його динамічному розвитку неможливе будь-яке свідоме планове господарювання, — зазначав академік О.Яната, — ...з усвідомленням цього й постає широка робота по всебічному вивченню України»¹³. Так, краєзнавчу роботу вела Краєзнавча Комісія при ВУАН (з 1922 р.), вона мала

свій друкований орган — «Бюлетень», а також студентську секцію та свої підкомісії у Харкові та Одесі. Подібний обсяг робіт провадили і Сільськогосподарський науковий Комітет (при Наркомземі), Український Комітет Краєзнавства у Харкові (всеукраїнська установа при Укрголовнауці), що видавав місячник «Краєзнавство» (в 1927 р.), та ряд ін. установ. Провадилася і локальна краєзнавча робота. Активною діяльністю відзначалися численні Товариства дослідників природи і місцеві наукові товариства, музеї, гуртки (всього близько 100 різних краєзнавчих організацій)¹⁴.

Не залишався осторонь цієї важливої діяльності і В. Кравченко. Так, наприкінці 1928 р. з його ініціативи було завершено організацію в Житомирі «Волинського наукового товариства краєзнавства», на загальних зборах якого 12 листопада 1928 р. було обрано його головою культурно-історичної секції (на цій посаді перебував до 1931 р.)¹⁵. Ідея створення такого органу обговорювалася вже давно. Принаймні ще 22 травня 1928 р. Василь Григорович занотував у щоденнику новину щодо організації в Житомирі «Товариства краєзнавства». Протягом наступних півроку йшов процес пошуку оптимальної структури наукової установи: спочатку розділили на секції, а згодом, згідно з інформацією Василя Григоровича, «...галузі, що охоплюють собою гуманітарні науки, як Історія, Етнографія, Література, Мова і т. і. — злились у загальну, що має назву «Культурно-Історична Секція». За голову обрано мене, на заступника — директора Волинського музею Ф.В.Мефедову»¹⁶.

У тому ж 1928 р. В.Кравченко працював також над розробкою «Статуту про краєзнавчі гуртки»¹⁷. І 10 листопада 1928 р. відбулися збори спеціальної комісії, на яких був обговорений розроблений В.Кравченком проект стану краєзнавчих гуртків волинського «Наукового Товариства Краєзнавства». Учасники зборів постановили рекомендувати В.Кравченкові надрукувати і передати по одному примірнику на обговорення секцій, а ще одного — передати до Харкова для ознайомлення з роботою секцій Краєзнавчої кафедри історії української культури та відділу аспірантури¹⁸.

При аналізі науково-організаційної діяльності вченого, впадає у вічі широта географії групових краєзнавчих досліджень, організованих В.Г.Кравченком. Так, 1925 р. з районними організаторами трудових шкіл Волинської губернії Василь Григорович провів обстеження економіки села Станишівки та його окремих

індивідуальних господарств (набутий впродовж експедиції матеріал склав 7 аркушів машинопису, а також ілюстративний матеріал). Протягом 8–23 серпня того ж 1925 р. колективом із 120 педагогів Коростенщини було проведено комплексне дослідження побуту і способів господарювання у місті Коростені та селі Іскорости (8 друкованих аркушів ілюстр.)¹⁹. Рівно через рік, 13–28 серпня 1926 р., колективом у 40 викладачів німецьких трудових шкіл Волині, Київщини й Поділля знову ж таки під керівництвом В.Кравченка було проведено обстеження німецької колонії «Анети» на предмет соціального розшарування населення, причому результати обслідування були передані до друку в Комісію національних меншин ВУАН²⁰. Під час наступної сесії, влітку 1927 р., з групою в 38 чоловік, здебільшого викладачів шкіл національних меншин Волині, Київщини й Поділля, проведено обстеження господарського розвитку села Крошні, а наступного року тим же складом — дослідження передмістя Житомира — Мальованки²¹.

На семінарах, організованих В.Кравченком під час перепідготовки вчительства та культосвітніх працівників, вчений обговорив проблеми створення місцевих шкільних музеїв, музеїв при сільбудинках та хатах-читальнях. Крім того, лектор широко пропагував досвід роботи етнографічного відділу Волинського державного науково-дослідного музею, зокрема після його реорганізації за принципом соціального музею²².

При цьому слід наголосити на тому, що В.Г.Кравченко вважав найбільш доцільним і вагомим монографічний опис з використанням у ньому всього комплексу статистичних, історико-етнографічних та економічних відомостей. Наукова метода вченого базувалася на засадах єдності минулих, теперішніх і прийдешніх поколінь. Широко використовуючи під час етнографічних досліджень різних куточків Волині техніку монографічного вивчення об'єкту, Василь Григорович наполегливо працював над її удосконаленням і дійшов висновку щодо її найбільшої результативності та ефективності. Згідно з нашими спостереженнями, техніку монографічного вивчення вчений почав широко впроваджувати у життя вже з 1924 р. І з того часу він надавав їй перевагу і в практичній роботі з гуртківцями та вчителями.

Унаслідок монографічних вивчень різних об'єктів зазвичай набиралася велика кількість описів, фото, креслень, малюнків, карт, зразків матеріальної культури. В ході етнографічних експедицій Василь Григорович на практиці підтверджував та закріплював

у своїх вихованців ті знання, що перед тим давав їм теоретично. Окрім того, подібна практика була також і найкращою пропагандою краєзнавства, етнографічного вивчення рідного краю та виявленням любові до своєї Батьківщини.

Не залишав поза увагою науковець й іншого важливого виду краєзнавчих досліджень — стаціонарного вивчення об'єкту, прекрасно розуміючи його вагомість. Саме тому 1926 р. етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею на чолі з В.Г.Кравченком утворив при відділі національних меншин музею Волині таку інституцію, як «Краєзнавча комісія». Передбачалося, що саме ця організація керуватиме стаціонарним дослідженням побуту всіх національних меншин Волині²³. З метою реалізації цього завдання 28 грудня 1928 р. В.Г.Кравченко як завідувач етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею встановив ділові контакти з інспектурами німецьких та єврейських шкіл «...в справі дослідження німецького та єврейського населення...»²⁴.

Проте варто відзначити, що цей вид етнографічного вивчення, маючи сильні позитивні сторони (тривале в часі постійне спостереження за певним об'єктом, фіксація змін, трансформацій і т. д.), водночас мав і певні недоліки, зумовлені, насамперед, складністю його практичної реалізації, неможливістю застосування цього методу для вивчення *всіх* цікавих об'єктів. Крім того, під час стаціонарного збирання робота проводиться зазвичай більш досвідченими фольклористами, а експедиційно-екскурсійний метод є корисним насамперед у плані навчально-педагогічному для початківців (бо це дає краще засвоєння матеріалу на практиці та дозволяє краще розібратися в своїх здібностях та уподобаннях-симпатіях до окремих видів фольклору)²⁵, а також у справі пропагування народознавчих знань. Враховуючи вищезазначені причини, В.Г.Кравченко використовував його саме в комплексі з монографічним вивченням, надаючи останньому значну перевагу.

Ось яку характеристику давав йому свого часу його учень, аспірант Н.К.Дмитрук: «Василь Григорович є безпосередній, живий зв'язок старого й молодого поколінь етнографів. Безмежно енергійний, упертий до праці, прихильник гуртової роботи, він, незважаючи на поважний вік свій, ще горить молодечим запалом ... ще їздить десятки верстов в екскурсії — возом, балагулою, автобусом, керує колективними дослідками, сам бере участь у роботі дослідній, дбаючи весь час за те, щоб збагачувати свій музей та посувати наперед справу вивчення нашого ще далеко не вивченого краю. ...

Старий віком, він ще молодий духом, енергією. Він уміє заохотити, піднести настрій, об'єднати всіх навколо себе, стати душею гурту»²⁶.

Бажання залучити до народознавчої праці якомога більше ентузіастів спонукає Василя Григоровича до заснування значної кількості етнологічних гуртків як у самому Житомирі, так і поза його межами. Так, у 1922 р. з ініціативи В.Кравченка такий гурток було організовано при Житомирських українських педагогічних курсах; у 1924 р. — при Житомирській партійній школі; у 1926 р. — при Звягельській секторній інспектурі німецьких шкіл Волині²⁷. Наприкінці того ж 1926 р. під час перепідготовки вчителів німецьких шкіл Волині краєзнавчий гурток було утворено при 7-річній німецькій школі селища Новоград-Волинського. Розроблену В.Кравченком програму «Історія виникнення і розвинення німселіщ на Волині» було перекладено німецькою мовою, і саме базуючись на ній, 50 німецьких селищ на Волині проводили свою дослідницьку роботу, а 12 шкіл вивчали у себе окремі галузі виробництва чи промисли²⁸.

У серпні того ж 1926 р. В.Кравченко разом з краєзнавчим гуртком німецьких вчителів розпочав дослідницьку роботу над проблемою історії виникнення та розвитку німецьких колоній Волині. Праця провадилася за його безпосереднім керівництвом, а за її результатами мала постати виставка, котру планувалося згодом трансформувати в краєзнавчий шкільний музей²⁹. Подібний гурток було сформовано і 1927 р. при бюро національних меншин Волинського окружного виконкому³⁰. Всього, як зазначав В.Г.Кравченко в «Анкеті», заповненій в 30-ті роки (вже під час його роботи в Дніпропетровському музеї), він організував понад 30 гуртків³¹.

Торкаючись теоретичних аспектів краєзнавчої роботи, Василь Григорович у праці «Про краєзнавчі гуртки Волинського наукового товариства краєзнавства» зазначав, що «...краєзнавство — це не окрема якась наука, а комплекс різних наук для дослідження й вивчення в межах певного куточка країни, як природи, так і розвитку людського суспільства на ній, його праці й т. ін.»³². В іншій своїй розробці, повертаючись до даної проблеми, наголошував на тому, що «...справедливе краєзнавство то — сама система викладання всіх предметів у школі й то так, щоб уся та робота йшла за гаслом — «пізнай себе самого!»³³. З метою привнесення елементів організованості в діяльність гуртківців Василь Григо-

рович структурно поділяв краєзнавчі гуртки на природничо-географічну, соціально-економічну та етнографічно (побутово)-історичну підсекції³⁴. Крім того, В.Кравченко розробив «Статут краєзнавчого гуртка волинського наукового товариства краєзнавства при етнографічному відділі Волинського науково-дослідного музею», який був взірцем для інших подібних гуртків Волинської округи.

Привертає увагу той факт, що почин В.Г.Кравченка знайшов досить жвавий відгук серед молодого покоління волинян, і невдовзі етнологічні гуртки почали виникати по всьому краю, вже з ініціативи його учнів та послідовників. Листуючись з гуртківцями, Василь Григорович направляв їхню роботу порадами щодо способів та планів організації збирацької праці, настановами, надсиланням запитальників цілій розгалуженій мережі кореспондентів — дописувачів³⁵.

Взагалі, фольклористичний рух набув досить значного розмаху в зазначений період. Про це свідчить численна кількість листів з місць на адресу етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею, особисто на ім'я В.Г.Кравченка. Причому, як видно з цієї кореспонденції, Василь Григорович підтримував з авторами стале листування впродовж досить тривалого часу³⁶. Варто також зазначити, що організована В.Кравченком мережа кореспондентів не залишалася в незмінному вигляді, а весь час розширювалася за рахунок включення у справу нових ентузіастів з уже освоєних теренів та нових районів дослідження³⁷.

Особливо активну роботу провадив організований В.Г.Кравченком етнографічний гурток при Житомирських педагогічних курсах, чисельність якого сягала близько 40 чоловік. Роботою гуртківців керував безпосередньо Василь Григорович, він же розробляв плани роботи та програми. Протягом 1922–1924 рр. гуртківці підготували 13 випусків рукописного журналу «Етнограф» (в 1925 р. його було перейменовано на «Краєзнавство»)³⁸. Журнал видавався під безпосереднім керівництвом В.Г.Кравченка. Проте, як зазначав Василь Григорович, сама ідея створення цього журналу належала його талановитому учневі та майбутньому аспірантові Н.К.Дмитруку; саме на останнього була покладена і вся технічна робота з випуску журналу³⁹. Матеріали для видання, як правило, збирали учні. Роль самого вченого зводилася до того, що він періодично включав до рукописного збірника свої наукові статті, зібрані ним кращі зразки фольклору⁴⁰. Так, практично

кожне число журналу містило і теоретичну роботу відомого фольклориста (зокрема, статті В.Г.Кравченка «Завдання науки етнографії»⁴¹, «Походження віри»⁴², «Народний побут»⁴³, «Чудо в м. Калинівці на Поділлі» та «Про Осапатову долину»⁴⁴). А робота «Подорож студентів III курсу житомирських українських педагогічних курсів до с. Барашівки Троянівського району Житомирської округи», вміщена в №12 журналу за 1924 р., була навіть особливо відзначена в науковому двомісячникові українознавства «Україна»⁴⁵. Крім того, кожне число журналу обов'язково містило вступну статтю, написану В.Г.Кравченком (так звані «уваги керівника»), яка розкривала спрямування цього номера журналу, давала певні теоретичні роз'яснення, уточнення стосовно матеріалів, вміщених у часописі. Журнал порушував широкий спектр народознавчих проблем, торкався як питань фольклору, народної музики (причому, до більшості пісенних зразків наводилися мелодії), так і матеріалів з народного побуту. В.Г.Кравченко ввів за правило обов'язково обговорювати матеріали готового до виходу в світ свіжого номера журналу на загальних зборах гуртківців, а також після виходу чергового номера поглиблено студіювати та згодом дискутувати з питань, порушених журналом. «Читання журналу — то було завжди свято для цілої школи, — писав з цього приводу Василь Григорович, — і воно завжди викликало величезні дискусії цілком наукового змісту»⁴⁶.

Досить високу оцінку наукової ваги вищезгаданого рукописного видання дав відомий український фольклорист, літературознавець, професор Київського університету (з 1900 р.), дійсний член ВУАН (з 1922 р.) та директор її Етнографічно-Фольклорної Комісії, дійсний член НТШ, дійсний член-кореспондент АН СРСР, засновник та редактор «Літературно-Наукового Вісника» (1925–1930 рр.) А.М.Лобода, зазначивши в грудні 1925 р., що хоч журнал і рукописний, але «...заслугує на більш широку увагу»⁴⁷. Досить приметним є той факт, що після того, як два примірники журналу дістали високу оцінку і були особливо відзначені на педагогічній нараді у Харкові, В.Кравченкові (який на той час працював бібліотекарем на Житомирських педагогічних курсах) навіть запропонували викладати там курс етнографії⁴⁸.

Принагідно зазначити, що сама ідея рукописних видань була на той час досить популярною серед освітян (позитивну роль в даному випадку, як не дивно це звучить, зіграли брак коштів, паперу та інші фактори, які робили неможливим видання достатньої

кількості друкованих видань). Зокрема, в архіві В.Г.Кравченка зберігається ще декілька подібних рукописних видань. Серед них, наприклад, три числа рукописного журналу літературної студії при Житомирських українських педагогічних курсах ім. Драгоманова «Творець-пролетар» (1923–1924 рр.)⁴⁹; випуск рукописного «політично-літературно-сатиричного» (як визначили самі видавці) журналу Будівельної професійної школи №2 ім. Артема м. Житомира «Світ» (1924 р.)⁵⁰; четверте число рукописного гумористично-карикатурного журналу Сільськогосподарської школи с. Турчинівка, що на Житомирщині, «Бджілка» (1924 р.)⁵¹; рукописний журнал «Побут людей (загадки, пісні, перекази)» учнів трудової школи с. Кодня Житомирського р. (1927 р.)⁵².

Взагалі варто відзначити, що 20-ті роки в Україні були своєрідним «зоряним часом» для краєзнавства. Вся краєзнавча робота в країні була централізована «Всесоюзним Центральним Бюро Краєзнавства» (ЦБК), заснованим 1921 р. при Російській академії наук в Ленінграді⁵³. ЦБК мало і свої періодичні видання — журнали «Краєведение» та «Известия ЦБК». В Україні ж подібна організація — «Республіканський Комітет Краєзнавства» (РКК) була створена при Головнауці (Харків) трохи пізніше, у 1925 р.⁵⁴. Саме РКК спрямував та координував роботу всіх краєзнавчих осередків України.

Регулярно проходили Всеукраїнські краєзнавчі наради, видався бюлетень «Краєзнавство». Краєзнавчий рух, базований на ентузіазмі мас і підтримуваний цілеспрямованою урядовою політикою, набув небувалого розмаху. Зокрема, у 1929 р. в Україні існувало 51 краєзнавче товариство та 658 гуртків⁵⁵.

Академік М.С.Грушевський у своїй програмній статті «Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання» (датованій вереснем 1924 р.), називав «...організацію охорони монументальних пам'яток старовини в найширшій розумінні слова ... справою пекучою та невідкладною...», наголошував на тому, що то є одним з важливих завдань та обов'язків цивілізованої держави⁵⁶. Акцентуючи увагу на тому, що «...матеріал по історії культури інтелектуальної...» є «...делікатний, крухкий і зникомий...», він закликав «...збирати все, що скільки-небудь характеризує стару психіку, старий світогляд, стару словесну творчість, хоча ми в даний момент не могли б знайти наукового вжитку для цього матеріалу...

Треба берегти для *будучого дослідю* якнайбільше фольклорного матеріялу...»⁵⁷.

Таким чином, узагальнюючи наведені факти, можна з впевненістю констатувати, що 20-ті рр. були досить сприятливим часом для таких захоплених та відданих всім серцем своїй справі людей, як В.Г.Кравченко. Саме в ці роки державна політика повністю збігалася з його прагненнями та устремліннями в галузі розвитку національної культури, і він мав добрі умови для безперешкодного втілення своїх наукових задумів.

¹ Цвілюк С.А. Українізація України: Тернистий шлях національно-культурного відродження за доби сталінізму. — Одеса: Маяк, 2004. — С. 19–20.

² Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації 19–20 ст. — Київ: Генеза, 1996. — С. 175.

³ Там само.

⁴ Дмитрук Н.К. 45 років етнографічної діяльності В.Г.Кравченка // Народна творчість та етнографія. — 1990. — №3. — С. 69.

⁵ Кравченко В.Г. З побуту й обрядів північно-західної України // Збірник Волинського науково-дослідного музею. — Житомир, 1928. — Т. 1. — С. 67.

⁶ ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 3776. — Арк. 2.

⁷ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 23.

⁸ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 119.

⁹ Попов П. До питання про способи збирати фольклорні матеріали. — К.: Вид-во ВУАН, 1926. — С. 1.

¹⁰ Петров В. Сучасні завдання краєзнавства й етнографії // Життя й революція. — Київ: Держ. вид-во України, 1925. — №1–2. — С. 86.

¹¹ ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 14.

¹² ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 79. — Арк. 1–53; Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 154.

¹³ Яната О.А. Державні завдання краєзнавства // Краєзнавство. — 1928. — №1. — С. 1–2.

¹⁴ Енциклопедія Українознавства. — Т. III. — Львів, 1994. — С. 1159, 1160.

¹⁵ ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 16 зв.; ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 5. — Спр. 547. — Арк. 79.

¹⁶ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 63.

¹⁷ ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 4 зв., 6.

¹⁸ ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 7 зв., 8. — «Щоденники».

¹⁹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 108; ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 636. — Арк. 17.

²⁰ ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 636. — Арк. 17.

²¹ ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 14 зв.

²² ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 23.

²³ ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 13.

²⁴ ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 16 зв.

²⁵ Попов П. Назв. праця. — С. 2.

²⁶ *Дмитрук Н.К.* Названа праця. — С. 71.

²⁷ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 22.

²⁸ ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 10.

²⁹ ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 3776. — Арк. 2.

³⁰ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 22.

³¹ ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 16 зв.; Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 88 зв.; Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 91 зв.

³² ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 21.

³³ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 2. — Спр. 93. — Арк. 3.

³⁴ ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 21.

³⁵ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 4. — Спр. 336. — Арк. 418.

³⁶ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 4. — Спр. 360. — Арк. 76–78.

³⁷ Для кращої ілюстративності вищезазначеного наведемо деякі приклади листування такого плану:

а) Лист з с. Смолдирів Баранівського р-ну Волинської округи від учителя Ф.Ю.Таргона від 18 вересня 1926 р., в якому йдеться про те, що вчитель за дорученням В.Кравченка займається збором етнографічних матеріалів (Див.: ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 4. — Спр. 336. — Арк. 3);

б) Мова про те, що запитальники одержано і йде збір відповідей — у листах учня В.Андрійчука (1929 р.) та від члена Краєзнавчого гуртка у с. Колодяжному Л.Л.Рябчука (1927 р.). Див.: ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 4. — Спр. 360;

в) Про те, що всі вказівки В.Кравченка «прийнято до відому й керовництва», та про готовність до співробітництва йдеться в листах з Першого Всеукраїнського Музею Єврейської Культури періоду 1928–1929 рр. — Див.: ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 4. — Спр. 478. — Арк. 116.

³⁸ *Гнатюк В.* Наукова праця на Волині в 1914–1924 рр. // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. Під ред. *М.Грушевського*. — К., 1926. — Кн. 2–3. — С. 227.

³⁹ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 137 б. — Арк. 38.

⁴⁰ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 137 б. — Арк. 38.

⁴¹ ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 4, 4 зв.; ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 71. — Арк. 2, 2 зв.; ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 3, 3 зв.; ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 73. — Арк. 4, 4 зв., 5, 5 зв.; ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 74. — Арк. 2, 2 зв., 3, 3 зв.

⁴² ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 75. — Арк. 2, 2 зв., 3; ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 2, 2 зв., 3.

⁴³ ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 74. — Арк. 8–13 зв.

⁴⁴ ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 16, 18 зв.

- ⁴⁵ Гнатюк В. Назв. праця. — С. 227.
- ⁴⁶ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 137 б. — Арк. 39, 40.
- ⁴⁷ Лобода А.М. Судьбы этнографии на Украине за 1917–1925 гг. // Этнография. — 1925. — №1–2. — С. 208, 209.
- ⁴⁸ ІМФЕ. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 137 б. — Арк. 41, 42.
- ⁴⁹ ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 85; ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 86; Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 87.
- ⁵⁰ ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 88.
- ⁵¹ ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 89.
- ⁵² ІМФЕ. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 90.
- ⁵³ Березовський І.П. Українська радянська фольклористика. Етапи розвитку і проблематика. — К.: Наукова думка, 1968. — С. 53.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Данилюк Ю.З. Український Комітет Краєзнавства та його діяльність // ІV республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. — К., 1989. — С. 35–36.
- ⁵⁶ Грушевський М.С. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна. — К., 1925. — Кн. 5. — С. 3.
- ⁵⁷ Там само.

О.Проскуріна

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ТА ДОСВІД СТАНОВЛЕННЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ (ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ)

Проблематика політичної культури щораз частіше стає предметом наукових досліджень, що зумовлено безперечною її значущістю в існуванні й трансформуванні українського суспільства.

Будь-які спроби розібратися з особливостями політичної культури сучасної України впираються в два найважливіші питання. *Перше* — в рамках якої теоретичної парадигми цей аналіз матиме максимальну ефективність. *Друге* — яка культура має монополне право втілювати сучасність або яка культура перебуває в майбутньому, стаючи, тим самим, еталоном у досвіді модернізації України.

Безумовно, ці питання порушувалися в публікаціях українських дослідників, стаючи темами широких наукових дискусій.

Теоретико-методологічну базу нашого дослідження становитимуть праці І.Кураса, Л.Нагорної, М.Поповича, Ю.Павленко, С.Рудницького, В.Вернадського, О.Тоффлера, В.Бебика, М.Головатого, В.Литвина, В.Лісового, М.Остапенка, В.Рибкала, Б. Цимбалістого, Т.Андріанової, Н.Горбатова, В.Межуєва, Д.Белла, О.Семенова, О.Соловійова, М.Вершиніна, О.Панаріна, В.Різуна, В.Шкляра, А.Чічановського, А.Наджос, Н.Штанько, В.Толстих, А.Толстоухова.

Усі розвідки зазначених авторів дають цінний науковий матеріал для подальшого вивчення зазначеної теми. Головна мета статті — спроба

– означити парадигму, при якій аналіз політичної культури матиме максимальну ефективність;

– сформулювати особливості сценарію, за яким відбувалося формування культурних форм в Україні;

– з'ясувати, сукупність яких інноваційних процесів змінюють базові установки політичної культури суспільства і як можна використовувати концепцію політичної культури як пояснювальну схему для інтерпретації політичних змін у тому ж суспільстві.

Поняття «парадигма» міцно увійшло до наукового обігу під впливом книги Т.Куна «Структура наукових революцій»¹. Автор фактично визначив парадигму як модель, яка дає науковому співтовариству зразок постановки проблем і їх вирішення. Філософ не тільки розширив поле дослідження за рахунок аналізу стадій виникнення нового знання, але і фактично поширив закони наукових революцій на політичні процеси².

Спираючись на вчення про парадигму, слід зазначити, що *парадигма* — це сукупність певних інноваційних процесів, взаємодія яких якісно змінює базові умови життєдіяльності суспільства, збільшує темпи його руху від простих форм існування до розвиненіших моделей відтворення соціальної системи.

Політична реальність України характеризується як *зміна парадигм*, що означає в наших умовах порушення стаціонарної циклічності розвитку (за схемою «стагнація-криза — відлига-розвиток — стагнація-криза») і, як наслідок, перетворення масових верств населення в активний, а також і колективний політичний суб'єкт. Починаючи з 2004 року і до цього дня, цей процес можна характеризувати як процес, який має тенденцію до зростання.

Методологічно виправдано використовувати парадигму під час розгляду найважливішої проблеми політології — політичної культури, оскільки парадигму можна розглядати в єдності двох сторін — «механізму» наукової революції і інструментарію якісної трансформації суспільства, його переміщення на вищий рівень рівноваги.

Опис політичної реальності, в рамках якої існує політична культура України на сучасному етапі, на мій погляд, повинно відштовхуватися від уявлення про *системно-контекстний* характер суспільства, оскільки соціально-історичний досвід, інституційні особливості, базові характеристики культури і свідомості, уміння мобілізувати свої пошукові здібності і уміння пристосовувати свою поведінку до умов, в яких ще ніхто не жив, і багато що інше утворюють складну, вельми рухому ієрархію чинників, що постійно впливають на відтворення політичних відносин у рамках певної політичної культури.

Культура, що сприймається в антропологічному розумінні як сукупність способів і результатів діяльності народу, як синтез його інтелектуальних, матеріальних і духовних досягнень, відтворює адекватні собі політичний устрій, соціальні відносини, економіку, систему права... Історія наділила національну культуру України глибокими специфічними особливостями³.

Національна культура є державоконсолідуючим та важливим чинником і в традиційних, і в модерних суспільствах, заснованих на принципах громадянської нації. Культура виконує важливі для життєзабезпечення суспільства інтегративні й комунікативні функції, тому формування єдиного для всіх членів певного соціуму культурного простору виступає чинником цілісності і стабільності націй і держав⁴.

Сьогоднішні реалії України виразно свідчать про низьку якість соціального (державного) управління. Це цілком закономірно за наявного рівня корупції державного апарату, зовсім не орієнтованого на мету національного розвитку. Україні у процесі історичного розвитку не вдалося виростити певну критичну масу національної еліти необхідної інтелектуальної та моральної якості. Українська влада та усі Українські Президенти неодноразово наголошували на завданні концентрації усіх ресурсів суспільства задля національного розвитку, декларували саме це стратегічне завдання, реалізація якого є одним з основних критеріїв, що дозволяють міркувати як про ефективність роботи уряду, так і рівень

національної орієнтації еліт, їх патріотизму. Проте тривалий масовий вивіз капіталу з України свідчить: правлячі еліти бачать своє майбутнє поза Україною. До того часу, поки капітал з України вивозиться, а не вкладається в модернізацію її економіки, будь-які багатомовні декларації про стратегію національного успіху мало чого варті. Проблема має давню історію. Літопис збір: «Країна наша велика й багата, але порядку в ній немає. Прийдіть і володійте нами». Ключевський про домонгольську Русь: «Якби не татари, князі на шматки рознесли б Русь»⁵.

Глибина й складність проблеми культурного розвитку видна з трансформації національної свідомості, що виразно ілюструє історія Православної Церкви. З часу прийняття Руссю християнства пройшло понад тисячу років. Як мінімум 30 поколінь співвітчизників краді представники Православної Церкви прагнули виховати на ідеях добра й християнського гуманізму. Однак хіба стан сучасного українського суспільства свідчить, що ми цього досягнули?

Сформована на основі цієї культури державність у Російській імперії, а потім в СРСР, частиною яких була Україна, протягом ХХ ст. занепадала двічі. Це свідчить про обмежені можливості культури створювати погоджувальні, політико-правові механізми, здатні запобігти загостренню соціальних протиріч до ступеня запеклого громадянського конфлікту чи / або розпаду державності.

Дефіцит згаданих якостей не дозволив уникнути національної катастрофи початку ХХ століття й знайти ефективну відповідь на історичні виклики кінця ХХ століття. Стосовно правлячої еліти України можна приміряти слова, які написав Іван Солоневич, аналізуючи проблеми пострадянських республік, що основне соціальне протиріччя полягало в тому, що країна безкінечно переросла свою правлячу верству, тому що ця верства соціально виродилася. І ту ж інтелектуальну обмеженість, бездарність, нерозуміння найскладнішого історичного виклику, з яким зіштовхнувся СРСР на злеті комуністичної утопії, продемонструвала номенклатура КПСР, і продовжує демонструвати, прикриваючись ліберально-демократичною фразеологією. Надії на зміну еліт у пострадянській Україні були ілюзорні. Якщо цього не відбулося, то згідно з принципом Лейбніця «для цього не було достатніх підстав».

«Пізній старт» України — одна з особливостей нашої країни. Тому «світовий час», тобто найбільш розвинені зони світового простору, в умовах глобалізації світу задають ритм форсованої модернізації соціально-економічної структури. Але вказані зміни

неможливі без адекватних політичних і суспільних інститутів. Ось тут починаються наші труднощі і проблеми, які пов'язані зі змінами культури загалом і політичної зокрема.

Плин часу, якщо так можна висловитися, перебуває в стані глобальної інформатизації і активному становленні інформаційного суспільства. Відомий американський політолог Ч. Майер стверджує, що політика торкається часу, щонайменше, у двох вимірах: перший пов'язаний із загальними уявленнями про політичні устремління, тобто про те, як політичне співтовариство відтворює себе в часі, другий припускає контроль над часом, тобто розподіли край цінного політичного ресурсу⁶.

Необхідно із самого початку зазначити, що сучасна політична культура характеризується не стільки вірністю минулому, з його атрибутами — традиції і цінності, скільки відкриттям бажаного майбутнього.

Дослідники політичної культури неодноразово говорили про нашу недемократичну і несучасну політичну культуру, яка дісталася нам у спадок. Думається, що постійний наголос тільки на таких висновках роблять лише проблемним наше буття і цінності на сучасному етапі, оскільки ми усі знаходимося перед викликом майбутнього. У цьому сенсі наша політична культура не живе цілком тільки минулим і співвідносить свої установки з викликами майбутнього. В умовах швидкої мінливості середовища майбутне діє на поведінку людей сильніше, ніж минуле або сьогодні. Прикладом може служити сучасна політична ситуація в Україні (президентські 2004–2005 рр. та парламентські вибори 2006 р., політична боротьба після так званої «помаранчевої революції» та нові парламентські вибори 2007 р.), розуміння багатьма того, що наше майбутнє залежить від політичного вибору сьогодні. Основна маса людей серйозно замислюється про вибір політичної сили, що йде до парламенту на багато років.

Таким чином, створення стійких інституційних й інтелектуальних умов для відтворення ринкової економічної системи і механізму політичного представництва, стійкої політичної системи з відповідною політичною культурою значуще як для нашої країни, так і для світової спільноти, оскільки розв'язання цього фундаментального завдання робить більш передбачуваною Україну, що піддається логічному аналізу, вписується в сучасний світ.

Процес глобальної інформатизації дедалі відчутніше впливає на життя людини, яка створює новітню історію України. Важливою

проблемою сучасності, яка потребує серйозного вивчення, є виклики інформаційної епохи й відповіді політико-культурного поля сучасного українського суспільства.

Якщо ж проектувати основні завдання політичної культури суспільства на пріоритети політичної науки в Україні в умовах інформаційної епохи, то їхня ієрархія, на мій погляд, з'явиться в наступному вигляді:

- дослідження процесу становлення в Україні політичної культури глобальної інформатизації і основних показників цього процесу, а також вивчення *констеляції* внутрішніх і зовнішніх його чинників;

- співвідношення *низхідних* (держава — суспільство) і *висхідних* (суспільство — держава) зв'язків у формуванні типу особи і моделей політичної поведінки;

- констеляція *традицій* і *інновацій* в розвитку політичної культури і політичної свідомості громадян, прогностичний аналіз ціннісних орієнтації потенційних виборців і їхніх можливих переваг;

- зіставлення регіональних моделей рецепції сучасних політичних інститутів і моніторинг виникаючих проблемних ситуацій, зокрема віддзеркалення в масовій свідомості сучасних правових нормативів;

- вплив партійно-політичної системи на формування нової політичної культури інформаційної епохи.

Необхідність багаторівневої модернізації нашого суспільства позначається і на виборі методології політичного аналізу. Остання, в своїх зрілих формах, покликана несуперечливо з'єднати в собі евристичні можливості структурно-функціонального аналізу і життєздатні елементи макросоціологічного дослідницького інструментарію.

Таким чином, визначення типу політичної культури в даному політичному просторі допоможе з'єднати евристичні можливості структурно-функціонального аналізу, оскільки політична культура мотивує політику, мобілізує політичний потенціал сучасності, групує учасників сучасного політичного процесу.

Класифікація типів політичної культури, на нашу думку, тоді буде впізнана, коли буде названа *системоутворююча* ознака, характерна для певного типу політичної культури, об'єднуючи всю решту ознак у цілісний поведінковий ансамбль. Класифікація буде не повною, на погляд авторки, якщо вона не охоплюватиме основні *різновиди* поведінкових типів, які стикаються в складній драматургії сучасного політичного процесу.

Серед сучасних культурологів переважає думка, що системоутворюючі ознаки пов'язані з історичною спадковістю, тобто з культурною пам'яттю. Іноді її називають *культурний код*, *архетип*, *ген*. Виходячи з такої постановки, ми усвідомлено або неусвідомлено детермінуємо нашу сучасну поведінку історичною спадковістю або культурною пам'яттю. Таким чином, культурний код, архетип, ген виступає в теорії як безумовний чинник, який завжди відіграє особливу роль у формуванні політичної культури. Але культура — це не тільки спадковість, в якій ми безвільні, але це більшою мірою ще і наш вибір в альтернативній життєвій ситуації, політичній і т.п.

У парадигмі функціоналізму суспільство імпліцитне і тому евристично виправданим буде наступне визначення культурного вибору в сучасному політичному процесі: *економікоцентризм*, *соціоцентризм* і *етноцентризм* як культурний вибір в сучасній політиці, який дає певний тип політичної культури⁷.

Мабуть, створюючи нову парадигму політичного знання, доцільно враховувати частку концепцій політичної модернізації, тих, що розроблялися західним суспільством у 1960–1980-ті роки. Характерним для структурно-функціонального аналізу і споріднених методів є те, що політична дійсність виступає як якась цілісність взаємозалежних структур/інститутів, з відповідною політичною культурою, основне завдання яких зводиться до підтримки політичної системи суспільства у врівноваженому стані. Тому в цих теоріях політичні конфлікти розглядалися найчастіше не як результат якісних змін у політичній культурі, а як наслідок нерівномірного розподілу влади і ресурсів між етнічними, регіональними, конфесійними і іншими формуваннями на мікрорівні або як результат зіткнення інтересів різних груп еліти на макрорівні.

Усе вищесказане свідчить, що сам по собі аналіз процесів формування політичної культури України має певні складнощі, оскільки наша країна відрізняється різноманітністю економічних, етнічних і регіональних та інших умов. Це *по-перше*.

По-друге — збереження високого рівня соціальної напруженості в суспільстві як наслідок хаотичності політичної модернізації.

По-третє — підвищення активності населення. Громадяни все менше прислухаються до ради лідера і вважають за краще покладатися на власний аналіз і оцінку ситуації, що складається в регіоні і країні. Індикатором поступального розгортання масових процесів політичної соціалізації може служити зміна співвідно-

шення сил між трьома блоками електорату: політично утвореним, політично свідомим і таким, що діє згідно з пануючими в суспільстві умонастроями. Кількісно зріс також виборчий корпус «середнього класу», на що вказують деякі політичні події в Україні.

По-четверте — перегрупування сил усередині дієздатної частини політичної еліти, що і показали парламентські вибори. Відбулося перегрупування сил, які прийшли з серйозною ревізією нинішнього соціально-економічного курсу при збереженні двох базових початків: економічної модернізації і прихильності до представницького правління.

Таким чином, процеси, що спостерігаються всередині елітних і біляелітних груп у нашій країні, можна атестувати як *зміну парадигми політичного мислення* і формування фундаменту для нового якісного переходу в розвитку політичної культури. Основними установками нової парадигми стають, на мій погляд, наступні:

- відхід від політичного і економічного диктату владними елітами, що виступають від імені держави, для яких характерний побутовий авторитаризм, імпровізація в ухваленні політичних рішень, майстерне маніпулювання зв'язками, патріархальний характер досягнення компромісів;

- перегляд результатів приватизації деяких великих державних об'єктів, які були реалізовані нижче за вартість і з порушенням законодавства;

- стимулювання послідовності соціальних перетворень і вдосконалення механізму захисту громадян.

Подібне коректування в ідеалі має на меті розширення світогляду горизонтів українських громадян, і, відповідно, можливість маніпулювати їхньою соціально-політичною активністю зменшується.

Живлена зрілістю, що зростає, цивільна свідомість сприяє формуванню в країні повноцінної суспільно-політичної думки, тобто створюється політичне явище, суть якого полягає у визначенні співвідношення сил, що фактично діють у суспільстві. Логічним завершенням даного процесу стане виникнення ситуації, за якої персональний склад правлячої еліти і опозиції безпосередньо залежатиме від орієнтації громадської думки.

Політичні зрушення 2004–2006 рр. в Україні можна назвати революцією/еволюцією⁸, що звільняє особу від соціально-інституційних, психологічних і, найголовніше, політико-культурних обмежень, що сковували розвиток її творчого потенціалу. І хоча сам цей процес поки не завершений, проте видно бажану «станцію

призначення» складного історичного шляху. Нам потрібне суспільство, яке здатне критично сприймати світовий досвід і обертати його на користь своїх громадян.

Підсумовуючи, слід зазначити, що Україна не може існувати й розвиватися ізольовано від світу. Сучасні реалії внутрішнього й міжнародного життя владно вимагають нової самоідентифікації України, яка стане основою її стратегії включення в глобалізацію, що враховує національні особливості країни й відповідає її національним інтересам. Тому вважаємо, що в сучасних умовах підхід до політичної культури за шкалою «низька — висока» вже не актуальний. Необхідні зовсім інші якісні характеристики, оскільки нинішня епоха породжує інші залежності й інші принципи взаємодії влади, індивіда й суспільства.

В Україні політично активні в основному елітарні групи суспільства, що досягли успіху під час так званих «реформ» 90-х років ХХ ст. Вони раніше за інших усвідомили власні соціально-економічні інтереси й необхідність їхнього захисту політичними засобами. У той же час, абсолютно більша частина населення через занадто низький рівень політичної культури та кризові явища у нашому суспільстві протягом 2005 року після перемоги «помаранчевої революції» самоліквідувалася від участі в політико-правовому процесі. З цієї точки зору Україна є «країною глядачів», а її політична система — «демократією неучасті».

Занадто низький рівень масової політичної культури характерний і для освіченої частини українського суспільства — інтелігенції. Носії фундаментальних природничо-наукових знань і високих інженерних технологій виявилися зовсім безпомічними в період трансформації економічного устрою. Вони не змогли протиставити розкраданню національного надбання пострадянськими елітами будь-яку осмислену політику. І, тим не менш, якщо в Україні є майбутнє, воно значною мірою визначається тією соціально-політичною позицією, яку усвідомлено займе українська інтелігенція.

Разом з тим, якщо оцінювати процеси, які відбуваються в нашій державі, з історичної точки зору, то переконаємося, що позначилися тенденції й навіть нові зразки політичного мислення й діяльності, які сприяють становленню основ зовсім іншого суспільства.

Зазначені процеси, на погляд авторки, є такими:

– трансформація політико-культурної сфери зумовлена впливом соціально-економічних і духовних процесів, які розгортаються в рамках абсолютно визначених традицій, притаманних нам.

– ліквідація суворих ідеологічних обмежень, раніше властивих українській державній політиці, призвела до того, що різко зросла здатність суспільства до культурної інтеграції і одночасно — до розширення певною мірою впливу на інші культурні світи;

– домінування в українській політичній культурі до цього дня традиційних архетипів ставить певний бар'єр на шляху засвоєння цінностей нової політичної культури (НПК), яка формується в західних країнах (культури інформаційного суспільства), що стримує трансформацію ціннісних структур у полі політики, сприяє закріпленню протиріч між власне культурними і специфічно політичними підґрунтями ціннісних орієнтацій громадян у сфері влади. У будь-якому разі недостатня раціоналізованість і позанормативність системи політичної орієнтації громадян у публічному просторі, за справедливим зауваженням К. Пістора, призводить до багатьох прикладів свавілля політичних гравців, а також до того, що в політиці формальна й неформальна нормативні системи діють паралельно одна одній, не маючи взаємних перехрещень.

Разом з тим видається цілком очевидним, що інформаційні контакти українських громадян з носіями НПК усе ж дадуть певний політично значимий ефект. Це по-перше. А по-друге — НПК, безсумнівно, укріпиться на власному історичному ґрунті й інституціоналізується.

¹ Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. / Т.Кун; Сост. В.Ю.Кузнецов. — М.: ООО Издательство АСТ, 2002. — С. 73–82, 126–128, 129–130, 233–245.

² Там само. — С. 129–130.

³ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — С. 340–349.

⁴ Історія Української культури. В 5 томах. — Т. 1–2. — Наукова думка. — К., 2001, 2002, 2003.

⁵ Ключевский В.О. Курс русской истории. — Т. V. — М., 1989.

⁶ Maier Ch. The Political of Time: Changing Paradigms of Collective Time and Private Time in the Modern Era. — Cambridge. — 1987. — P. 151–154.

⁷ Новая постиндустриальная волна на Западе / Под ред. Л.И.Иноземцева. — М. 1999. — С. 129–136, 470–472.

⁸ Шкляр В.І. Формування моделі «влада — преса — суспільство» в період легітимації політичної системи // Наукові записки Інституту журналістики. — Т. 17. — К., 2004. — Жовтень — грудень. — С. 117.

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ
ЩОДО ПОЛЬСЬКОЇ ОСВІТИ
В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Здобувши державну незалежність, Україна започаткувала нову сторінку взаємин зі своїми історичними сусідами, що базуються на рівноправності, партнерстві, співпраці в усіх галузях життя. Одним з таких сусідів є Польща, стосунки з якою не завжди були безхмарними і визначалися самими народами цих країн. Одним з таких періодів є друга половина ХІХ — початок ХХ ст., коли російський царизм, прагнучи підкорити народи, активно використовував принцип «поділяй і володарюй». Тому дослідження національної політики, яку здійснював російський уряд у Правобережній Україні як історичній території, де віками спільно мешкали українці та поляки, є досить актуальним.

Потрібно зазначити, що дослідники зверталися й звертаються до цього питання. Так, над ним працюють А.А.Кондрацький, І.Т.Лісевич, В.Палієнко, І.І.Кривошея та інші¹. Проте найбільший внесок у дослідження цієї проблеми зробив французький вчений Даніель Бовуа². Все ж ще є питання, які не знайшли повного висвітлення. Особливо це стосується боротьби російського царизму з польським шкільництвом як з одним з останніх bastionів збереження етнічної ідентичності.

Виходячи з цього, автор робить спробу дослідити політику російської влади щодо польського шкільництва на цій території в другій половині ХІХ — на початку ХХ століття.

Аналіз джерел свідчить, що з перших же днів свого панування на Правобережжі С.-Петербургу розпочав боротьбу з польським домінуванням. Вона велася на різних напрямках, від економічного, управлінського до культурного. Одним з них стала польська система освіти, яку царизм прагнув замінити на російську. Протягом першої половини ХІХ століття йому вдалося значно послабити позиції польської школи в Правобережній Україні, але вона існувала і надалі. Більш того, після від'їзду з Києва до С.-Петербурга «активного борця з усім польським» київського генерал-губернатора Д.Г.Бібікова тиск на польське шкільництво дещо ослабився. Це було пов'язано з тим, що новий генерал-губернатор

І.І.Васильчиков був ліберальнішим керівником, ніж його попередник. Велика заслуга у цьому належала й М.І.Пирогову, який за протекцією імператриці Марії Олександрівни очолив Київський навчальний округ³.

У той же час активізувалася діяльність прогресивної польської еліти Правобережної України щодо відродження польського шкільництва. Значний внесок у це зробили київські студенти польського походження. Вони створили «Товариство наукової допомоги польському народові Волині, Поділля й України», яке ставило перед собою завдання створювати «недільні школи» для міських ремісників та відкривати початкові школи⁴.

Крім того, до цього питання повертається й польська аристократія та католицька церква. Саме під впливом першої Олександр II дозволив у кількох гімназіях і школах, що перебували під опікунством благонадійних аристократів, вивчати польську мову. До них було запрошено відомих польських педагогів. Так, завдяки протекції Браницьких до Білої Церкви приїхав вчителювати В.Козловський, до Немирова на прохання Б.Потоцького — В.Коперницький, у Рівному в маєтку Любомирських почав працювати М. Дубецький. З'явилися викладачі польської мови й у гімназіях Житомира та Києва⁵.

Більш того, було прийнято рішення відкрити у Київському університеті кафедру польської мови, для чого в 1860 р. оголосили конкурс. Проте через негативне ставлення до цього «групи університетських викладачів, вихідців із сімей священників», кафедра залишалася незайнятою навіть у 1863 р⁶.

Восени 1859 р., під час перебування Олександра II на Правобережжі, подільська шляхта передала йому послання, в якому 200 знатних подільських шляхтичів просили, «щоб діти ... католицького віросповідання могли вивчати хоча б початкові елементи своєї віри»⁷. Імператор задовольняє це прохання і 16 січні 1860 р. Київський генерал-губернатор отримує розпорядження Ради міністрів: «Віднині римо-католицькому духовенству надаються рівні з православним духовенством права щодо навчання засад віри»⁸.

Проте місцева влада не поспішала виконувати це рішення. До того ж змінилася ситуація в керівництві освітньою галуззю краю. М.І.Пирогов був знятий з посади попечителя Київського навчального округу й її обійняв генерал-губернатор І.І.Васильчиков⁹. Це розв'язало руки місцевим обрусителям. Особливо це стосувалося поліції, яка, за влучним висловом Данієля Бовуа, «і надалі жила

часами Бібікова», коли все польське заборонялося. Вона закриває перші парафіяльні католицькі школи, створені на Поділлі в маєтках Олександри Полоцької та Чеслава Ярославського. Лише в листопаді 1860 р. гайсинський справник припинив у своєму повіті діяльність п'яти таких шкіл, де навчалося 77 учнів¹⁰. Це викликало незадоволення місцевої шляхти. Воно вилилося в протест, який предводитель подільського дворянства Ф.Собанський направив київському генерал-губернатору Васильчикову¹¹. Останній «як законопослушний слуга імператора», який дарував полякам право на освіту, розпочав розгляд скарги. У той же час він направляє листа єпископам католицьких дієцезій України, в якому просить, щоб у цих школах «навчали лише катехізису, а не польської мови»¹². Йому вторить подільський губернатор, котрий у січні 1862 р. видав наказ, в якому зазначалося, що в школах при костьолах можна навчати лише Закону Божому та церковному співу. При цьому вчителями могли бути лише священнослужителі і в жодному разі не цивільні особи¹³.

Губернські адміністрації намагалися взяти під свій контроль процес створення та функціонування шкіл на території Правобережної України. На це, зокрема, вказує циркуляр подільського губернатора від 3 листопада 1861 р., в якому він дає дозвіл на функціонування десяти шкіл при костьолах. При цьому губернатор зажадав від справників вжити усіх заходів, щоб навчання в них велося лише російською мовою¹⁴. Свою позицію він пояснив тим, що «хоч ці селяни є католиками за вірою, вони росіяни за походженням. Оскільки ж між національністю і вірою немає нічого спільного, не варто... дозволяти їм вчити польську мову у ксьондзів; було б природно, щоб вони навчали їх катехізису згідно з католицьким обрядом, але по-російськи, що було б людям зрозуміліше, ніж по-польськи»¹⁵.

Основним виконавцем цієї політики стала поліція, що активно стежила як за відкриттям шкіл в маєтках польської шляхти та при костьолах, так і за навчальним процесом у них. Прикладом цього може слугувати рапорт київської поліції, датований червнем 1861 р., про результати стеження за ксьондзом з містечка Макарів Київської губернії, який організував у своєму будинку школу¹⁶. Виявивши порушення, найстрашнішим з яких було навчання дітей польською мовою, школи безжально закривали й кількість таких шкіл була досить значною. Зокрема, за рішенням волинської поліції були закриті школи в маєтках Любомирських, Чацьких,

Цешковських, Свідерських¹⁷. Схожі події мали місце й в інших губерніях краю. Цей процес супроводжувався поліцейськими обшуками, арештами учителів, нищенням шкільного обладнання, підручників і навіть розгоном учнів. Так, у місті Бердичів Київської губернії «поліцейський особисто розігнав дітей, наказав своїм підлеглим повикидати лавки й стільці з шкільного приміщення і погрожував порозбивати їх на друзки, якщо учні знову зберуться»¹⁸.

На думку відомого французького дослідника Данієля Бовуа, в цей час «розпочалася справжня війна за просвіту. В усіх повітах закривалися початкові католицькі школи. Це смертельний двобій: одних — щоб зберегти вплив, інших — щоб заволодіти душами українців»¹⁹. Аналіз документів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві свідчить, що якщо з боку царської адміністрації це було не лише закриття польських шкіл, а й переслідування вчителів, які «пробуджували польський націоналізм»²⁰, то з боку священнослужителів католицької церкви та заможньої польської шляхти — скарги в урядові установи та конкретні кроки щодо збереження польської освіти²¹. Проте влада на ці скарги практично не реагувала. Більш того, справу організації початкової освіти вона віддала в руки православного духовенства, яке прагнуло не стільки навчити дітей, скільки виховати їх у дусі православної церкви, покори до російської влади. Потрібно зазначити, що в цьому воно досягло певних успіхів. На це, зокрема, вказує збільшення кількості парафіяльних шкіл в краї та учнів у них. Так, у 1860 р. у Волинській єпархії уже нараховувалося 1055 таких шкіл, в яких навчалось 10100 учнів, у Подільській — відповідно, 1263 і 20100²².

Імператор особисто контролював процес створення парафіяльних шкіл і вимагав щомісячних звітів про стан справ у початковій освіті. Потрібно зазначити, що частина російської еліти була проти її клерикалізації й виступала за повну передачу початкових шкіл у віддання Міністерства народної освіти. Спочатку імператор прихильно поставився до такої ідеї, але після того, як Синод активно виступив проти цього, наказав залишити їх у відданні православної церкви. Міністерство народної освіти отримало вказівку всіяко допомагати парафіяльним школам²³.

Усе ж, незважаючи на тиск царської адміністрації та активність православної церкви, на території Правобережної України збереглися школи, навчання в яких проводилося польською мовою.

Зокрема, вони діяли при Ладижинському, Летичівському, Грановському костьолах Подільської губернії²⁴. Були вони й в інших губерніях краю. В них учителі, зазвичай католицькі священнослужителі, намагалися прищепити учням любов до Польщі, до усього польського. Так, ксьондз Барановський, що навчав дітей у школі, яка утримувалася графом Красицьким, активно прищеплював учням ідеї національного визволення, закликав їх і населення до непокори російській владі²⁵.

Не змінилася ситуація й після смерті І.І.Васильчикова. Більш того, новий київський генерал-губернатор М.М.Анненков, якого, як вказувалося в царському рескрипті, призначили тому, що він «користувався повною царською довірою та щиро співчував його поглядам і прагненням»²⁶, зайняв з цього питання ще більш жорстку позицію. До цього його штовхають і події у Варшаві. На початку 1863 р. М.М.Анненков рекомендує губернаторам Київської, Волинської та Подільської губерній активізувати боротьбу з польськими школами, які «поширюють польський патріотизм»²⁷. У лютому, за його наказом, в Київській губернії було закрито сімнадцять парафіяльних католицьких шкіл²⁸.

Схожі процеси відбувалися й в інших губерніях Правобережжя. Проте й цього місцевим чиновникам здається замало. Навесні 1863 р. волинський поліцмейстер запропонував генерал-губернатору «повністю заборонити навчання дітей у парафіях і дозволити його лише в католицьких семінаріях, де навчають службі біля вівтаря». Ця пропозиція так сподобалася М.М.Анненкову, що він відразу ж надав їй законодавчої сили. Як результат, у травні 1863 р. на Правобережжі було надовго заборонено взагалі вивчати католицький катехізіс²⁹.

Поразка повстання 1863 р. посилила наступ російського царизму на польську освіту. Згідно з циркулярами Міністерства народної освіти, існуючі в західних губерніях імперії польські школи підлягали закриттю³⁰. Наслідком цього стало те, що в Правобережній Україні були ліквідовані усі католицькі парафіяльні школи. Особливо багато їх було закрито на Волині. Так, в Житомирському повіті такі школи були закриті в Івниці, Кодні, Коростишеві, Краснополі, Ліщині, Павлинові, Стецькові, Чуднові, Янушполі, в Дубенському повіті — Берестечку та Мізочі, в Кременецькому повіті — Шумську, в Н.-Волинському повіті — Полонному, в Острозькому повіті — Аннополі, в Старокостянтинівському повіті — Купелі та в інших населених пунктах губернії³¹.

Проте це був лише початок. Згодом черга дійшла і до приватних шкіл. У травні 1865 р. новий київський генерал-губернатор О.П.Безак надіслав підпорядкованим йому губернаторам циркуляр, в якому кваліфікував школи, що утримувалися поляками і викладання в яких велося польською мовою, «оплотом польської пропаганди». Виходячи з цього, він наказав вжити «найсуворіших заходів щодо закриття існуючих шкіл та недопущення появи нових». Повітовим справникам, на чий території будуть виявлені польські школи, загрозувало негайне усунення від виконання службових обов'язків³². Як результат, «польські пансіони були закриті, таємне викладання з політичним відтінком (викладання польською мовою — *автор*) припинене»³³.

Таким чином, польська освіта фактично втратила офіційний статус.

Згодом О.П.Безак пішов ще далі. В 1866 р. він заборонив учням-полякам розмовляти рідною мовою в стінах навчальних закладів. За порушення цього наказу учні каралися досить значними грошовими штрафами. Про це, зокрема, свідчать спогади гімназиста Твардовського, що за цю його провину батько змушений був заплатити 200 руб³⁴.

Проте повністю викоринити офіційними постановами, репресивними заходами багавікові традиції польського шкільництва в Правобережній Україні не вдалося. На противагу державним російським школам тут почали виникати неофіційні (таємні) школи, приватні пансіони. Вони зазвичай утримувалися на кошти польської знаті, ксьондзів, і, в основному, в них навчалися діти польських поміщиків, шляхти, заможних міщан і навіть селян³⁵. Зокрема, у різний час такі школи діяли в Луцьку, Старокостянтиніві, містечку Красилів, селі Купелі Старокостянтинівського повіту, містечку Шумськ Кременецького повіту, містечку Людвиполь Рівненського повіту, містечку Шепетівка, селі Брикулі Ізяславського повіту Волинської губернії, Кам'янці-Подільському Подільської губернії та в інших населених пунктах Правобережної України³⁶. Це викликало незадоволення російської адміністрації. Будь-яка інформація про існування таких шкіл перевірялася мировими посередниками, поліцією. При її підтвердженні навчальні заклади закривалися, а особи, які їх утримували, притягувалися до судової відповідальності. За рішенням судів школи закривалися, а на засновників і вчителів накладалися значні грошові штрафи.

Матеріали державних архівів України свідчать: виявлених фактів існування таємних польських шкіл на території Правобережної України було чимало³⁷, що дуже турбувало С.-Петербург. Як наслідок, у квітні 1892 р. світ побачив указ про покарання осіб за причетність до відкриття та функціонування таємних шкіл у західних губерніях імперії³⁸.

Після придушення польського повстання 1863–1864 рр. С.-Петербург вирішив не лише повністю ліквідувати польські школи, а й ще більше зміцнити російський вплив у Правобережній Україні, в тому числі й у навчальних закладах. Для залучення сюди російських чиновників, вчителів, православних священиків у березні 1864 р. вийшов указ «Про збільшення утримання та видачу грошової допомоги, підйомних і прогонних грошей російським чиновникам відомствам Міністерства внутрішніх справ у Південно-Західному краї». В листопаді 1869 р. він був доповнений указом «Про введення додаткової платні від 20 до 50% чиновникам-великоросам»³⁹.

У той же час С.-Петербург пішов на реформування системи початкової освіти. Зокрема, в липні 1864 р. імператор затвердив «Положення про початкові училища», яким вводилася єдина система початкової освіти. Шкільні заклади дозволялося відкривати як державним установам і відомствам, так і громадським об'єднанням і навіть приватним особам. Але загальне керівництво і контроль за навчальним процесом покладалися на відповідні (губернські, повітові) училищні ради, що склалися з чиновників і духовенства. «Положення» передбачало, що губернські училищні ради мали очолити єпархіальні архієреї. Нагляд за релігійно-моральним вихованням учнів і за благонадійністю вчителів здійснювали місцеві священики. Усі школи підпорядковувалися Міністерству народної освіти або Синоду й у навчальному процесі вони повинні були керуватися підготовленими цими відомствами програмами. Все навчання мало проводитися російською мовою й головним його завданням було «виховувати серед народу релігійність і віроповідданство»⁴⁰.

Розуміючи специфіку ситуації, що склалася в Правобережній Україні, де зберігалася протистояння російської колоніальної адміністрації та православної церкви, з одного боку, та польської шляхти і католицького духовенства, з іншого, С.-Петербург пішов тут на встановлення над освітою жорсткого контролю. Зокрема, в травні 1869 р. світ побачило «Положення про народні училища

в губерніях: Київській, Подільській і Волинській», яке фактично підпорядковувало початкові школи Правобережної України православному духовенству. Крім того, над ними встановлювався повний адміністративний нагляд, який мали здійснювати спеціальні інспектори, яких набирали з «великоросів» або вихідців із лівобережних губерній України. Більше того, прийнята в березні 1876 р. спеціальна «Інструкція інспекторам народних училищ губерній Київської, Подільської, Волинської» зобов'язувала останніх «наглядати» не лише за школами, а й за вчителями⁴¹.

Не змінилася ситуація й зі смертю імператора Олександра II, який заповів своєму синові та наступнику Олександру III активно оберігати «єдність монархії» та вести боротьбу проти всього, що може їй загрожувати, й особливо проти «окремого розвитку різних народностей», які входили до імперії⁴². Провідниками національної політики й освітньої як її важливої складової в цей час стали реакційно налаштовані міністри внутрішніх справ і народної освіти Д.А.Толстой та І.Делянов та обер-прокурор Святішого Синоду К.Победоносцев, про яких державний секретар О.Половцев писав, що вони «ставляться з презирством до всього, що виробило життя інших народів ... а німці, поляки, фіни, євреї ... оголошуються ворогами Росії без всяких шансів на примирення»⁴³.

Швидше за все саме під їхнім впливом С.-Петербург вирішив ще більше посилити в початкових навчальних закладах роль православної церкви. На це, зокрема, була направлена затверджена в 1881 р. спеціальна постанова Кабінету міністрів, а також видані в червні 1884 р. нові правила церковно-парафіяльних шкіл. У цих документах підкреслювалося, що навчальний процес у парафіяльних школах повинні здійснювати священики, «прищеплюючи учням дух покори царській владі та насаджуючи у їхній свідомості православні канони»⁴⁴. Як слушно зауважили українські дослідники М.Г.Щербак і Н.О.Щербак, це призвело до того, що «школа виконувала не стільки освітні, скільки політичні функції, русифікуючи місцеве... населення»⁴⁵.

Революційні події 1905–1907 рр. змусили російський царизм піти на певні політичні, економічні, соціальні, культурні, національні поступки. Стосувалися вони й шкільництва. В тому числі й польського. Зокрема, підписаний Миколою II 17 квітня 1905 р. указ «Про зміцнення початків віротерпимості» дозволив викладати в школах Закон Божий рідною мовою⁴⁶. Першого травня світ

побачив закон, що зняв заборону на навчання дітей польською мовою в світських навчальних закладах⁴⁷. 24 серпня 1906 р. С.-Петербург скасував указ від 3 квітня 1892 р. «Про покарання за таємне навчання в західних губерніях імперії», що фактично зняло заборону на відкриття та утримання приватних польських шкіл у Правобережній Україні⁴⁸.

Усе це сприяло тому, що на території краю почали знову активно відкриватися приватні польські школи. Так, в цей час вони почали працювати в Старокостянтиніві, містечку Красилів, селі Западинці Старокостянтинівського повіту, в містечку Шумськ Кременецького повіту, в селі Бутовці Ізяславського повіту, в селі Пчолі Овруцького повіту Волинської губернії⁴⁹. Проте адміністрація намагалася всіляко обмежити можливості цих шкіл. Зокрема, вона вимагала, щоб у них навчалися лише діти польської національності. Всі предмети, окрім польської мови та Закону Божого, мали викладатися російською мовою, а вивчення польської мови повинно було здійснюватися тільки факультативно⁵⁰. Потрібно зазначити, що керівництво новоутворених польських шкіл досить часто ігнорувало ці обмеження. Зрозуміло, що про це досить швидко ставало відомо адміністрації. Аналіз архівних документів свідчить, що дуже активну роль у «викритті неблагонадійних» навчальних закладів відігравали священники православної церкви. Так, священник з села Крошня Житомирського повіту Волинської губернії Іван Ніколаєв 17 грудня 1905 р. надіслав своєму керівництву (єпископу Волинському і Житомирському Антонію) рапорт, в якому повідомляв, що в селі, без належного на це дозволу, була відкрита школа «для навчання польської грамоти». В рапорті також підкреслювалося, що в ній навчаються не лише поляки-католики, а й діти православних селян, а це призведе до «посилення католицького впливу на місцеве населення». Єпископ звернувся до Волинського губернатора з проханням закрити цю школу як небезпечну. У червні 1906 р. воно було задоволене, а проти осіб, які її відкрили, було порушено карну справу⁵¹.

Таких випадків було чимало не лише у Волинській, а й в інших губерніях Правобережної України. Зрозуміло, що це не могло залишитися поза увагою місцевої влади, яка почала активно виступати за відміну урядових послаблень щодо польської освіти. Показовим є звернення Київського генерал-губернатора В.О.Сухомлінова до міністра внутрішніх справ імперії П.А.Столипіна

з проханням про закриття польських шкіл на території краю як шкідливих. Наведені українським дослідником І.Т.Лісевичем дані свідчать, що П.А.Столипін поділяв погляди керівника Південно-Західного краю щодо польської освіти, яка прагне «полонізувати населення» та «сприяє розвитку ідей сепаратизму в цьому регіоні»⁵².

Після спаду революційної активності в імперії влада розпочала новий наступ на польську освіту. Головним його об'єктом стали приватні школи, а виконавцями — повітова влада та поліція. Показовим щодо цього є розісланий повітовим чиновником 25 серпня 1907 р. таємний циркуляр волинського губернатора Ф.О.Штакельберга, в якому вказувалося, що після скасування указу від 3 квітня 1892 р. «Про покарання за таємне навчання в західних губерніях імперії» на території краю почали відкриватися, без належного дозволу, польські школи. Губернатора дуже турбувало те, що вони утримувалися на приватні кошти та перебували під повним контролем ксьондзів, які приймали до шкіл православних дітей з метою їхнього навернення до католицизму. А це, на думку Ф.О.Штакельберга, загрожувало посиленню в краї позицій католицької церкви та польського впливу на населення. Враховуючи ці «небезпеки», губернатор наказував начальникам поліції та мировим посередникам встановити найсуворіший нагляд за створенням і діяльністю таких шкіл і про всі випадки їхнього відкриття повідомляти йому та керівництву Київського навчального округу. Губернатор жорстко попередив чиновників про персональну відповідальність за нагальне виконання наказу щодо закриття польських шкіл, якщо такий поступить⁵³.

Схожі циркуляри отримали чиновники й в інших губерніях краю. Це призвело до активізації «боротьби» проти польського шкільництва. Лише протягом 1909–1910 рр. в Правобережній Україні адміністрація виявила та закрила 20 польських шкіл. Найбільше «постаралися» чиновники Київської губернії, які закрили 11 таких шкіл, за ними — волинські — 6 і подільські чиновники — 3⁵⁴.

Аналіз архівних документів свідчить, що це була лише незначна частина польських шкіл, що діяли на території краю. Так, перехоплений поліцією лист однієї з активних організаторів таких шкіл М.Стабровської свідчить, що протягом 1910 р. лише вона створила на Волині 42 школи та католицькі притулки⁵⁵.

Така політика адміністрації змусила польське шкільництво знову перейти на нелегальне становище, а на місці закритих

поліцією шкіл створювалися нові. Прикладом цього може бути ситуація, що склалася в с. Зозулинці Старокостянтинівського повіту Волинської губернії. Тут у січні 1908 р. влада закрила польську школу, організовану К.Соколовським, проте через деякий час в селі знову працювала така школа, яку відкрив В.Осташевський.

Організаторами польських шкіл в цей час були представники різних прошарків польського населення Правобережної України. Серед них були як великі землевласники-аристократи (князь Ф.Радзивілл, графи Ходкевичі, граф К.Красицький, княжна А.Радзивілл), так і прості селяни (К.Соколовський, В.Осташевський) і навіть цілі трудові колективи (Гулевичівський склозавод Луцького повіту Волинської губернії). А також католицьке духовенство⁵⁶.

Така активність польської еліти в освітній справі змусила колоніальну адміністрацію знову активізувати боротьбу проти польського шкільництва. Так, 9 лютого 1911 р. світ побачила підписана Київським генерал-губернатором Ф.Ф.Треповим постанова, що передбачала покарання не лише тих осіб, які відкривали, керували такими школами, чи викладали в них, а й тих, хто сприяв їхній роботі, надавав для них приміщення та ін⁵⁷. Було відновлено чинність закону «Про покарання за таємне навчання в західних губерніях імперії». Більш того, відповідальність за його порушення була значно посилена (якщо за редакцією 1892 р. накладався штраф у розмірі до 300 руб., то тепер — до 500 руб. або трьохмісячне ув'язнення)⁵⁸.

На виявлення та закриття польських шкіл було кинуте весь місцевий адміністративний апарат. Проте це мало що дало. Київський генерал-губернатор Ф.Ф.Трепов з тривогою повідомляв до С.-Петербурга, що особи, причетні до відкриття та функціонування польських шкіл, виявляються та притягуються до судової відповідальності, але судові заходи мети не досягають, таємні польські школи продовжують відкриватися⁵⁹. Безумовно, це викликало незадоволення С.-Петербурга. Микола II наказав вивчити ситуацію на місці та зробити все необхідне для повної ліквідації польського шкільництва. Для цього на територію Правобережної України було направлено високопоставленого чиновника Міністерства внутрішніх справ, дійсного статського радника Зайончковського.

Результатом його роботи стала досить ґрунтовна доповідна записка, в якій відмічалось, що процес створення та функціону-

вання польських таємних шкіл на території губерній Правобережної України досяг значних масштабів, а поліція, навіть знаючи про факти їхнього функціонування, не поспішає їх закрити. Зайончковський дійшов висновку, що важливу роль у відкритті польських шкіл відігравали численні добродійні організації, які організовували римо-католицька церква та польська еліта. Вихід із ситуації, що склалася з польським шкільництвом у Київському генерал-губернаторстві, він бачив у посиленні роботи поліції, місцевих адміністрацій, а також в обмеженні польського просвітницького руху, фактичній забороні діяльності створених католицькими священиками, польською знаттю добродійних організацій⁶⁰.

Під впливом підготовлених Зайончковським матеріалів С.-Петербургу, адміністрації губерній Правобережної України ще більше посилили репресивні заходи щодо польського шкільництва та польського просвітницького руху.

Зібраний і проаналізований нами матеріал свідчить, що в другій половині XIX століття російський царизм і надалі проводив політику обмеження й, зрештою, повного знищення польського шкільництва в Правобережній Україні. Інтенсивність її реалізації в усі періоди була різною, й залежала вона як від ситуації в регіоні, так і від людей, які визначали та проводили цю політику. Певне її послаблення мало місце на початку XX століття, коли царизм під тиском революційних подій 1905–1907 рр. змушений був дещо послабити національний гніт так званих «іногородців». Проте це тривало недовго.

¹ Кондрацький А.А. Поляки на Україні в X–XIX ст. // Укр. іст. журн. — 1991. — №12; Лісевич І.Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. — на початку XX ст.). — К., 1993; його ж. Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). — К., 1997; Палієнко В.І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX–XX ст. — К., 1998; Поліщук Ю. Політико-правове становище поляків Правобережної України в кінці XVIII — середині XIX ст. // Наукові записки / Збірник. — К.: ІПіЕНД, 2003. — Вип. 24; Сейко Н.А. Польське шкільництво на Волині — Житомирщині у XIX — першій половині XX ст. — Житомир, 2002; Шахрай Т.О. Польська шляхетська верства в суспільно-політичному та культурному житті Волині (1900–1914 рр.) // Ucrainica Polonica. — 2004. — Випуск I та ін.

² Даніель Бовуа. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — К., 1996; його ж. Битва за

землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах. — К., 1998; *його ж.* Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / Перекл. з франц. *Зої Борисук.* — Львів, 2007.

³ *Кудрявцев Л.А.* История губернаторства в Кieve и Украине. — К., 2003. — С. 201.

⁴ *Kieniewicz S.* Powstanie styczniowe. — Warszawa, 1972. — S. 41.

⁵ *Wielhorski W.* Ziemie ukrainne Rzeczypospolitej, zarys dziejow // Pamietnik Kijowski. — Т. I. — London, 1958. — S. 73.

⁶ *Bobrowski T.* Pamietnik mojego zycia. — Т. II. — Warszawa, PIW, 1979. — S. 359–360.

⁷ Там само. — S. 355.

⁸ *Бовуа Даниель.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — С. 119.

⁹ *Кудрявцев Л.А.* Назв. праця. — С. 202.

¹⁰ *Бовуа Даниель.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — С. 120.

¹¹ Див.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАУК). — Ф. 442. — Оп. 810. — Спр. 182.

¹² Там само.

¹³ Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі КПМДА). — Ф. 197. — Оп. 1. — Спр. 201. — Арк. 4 зв.

¹⁴ *Зваричук Е.О.* Діяльність римо-католицької церкви в галузі освіти на Поділлі у першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — 1999. — Т. 3 (5). — С. 140.

¹⁵ *Бовуа Даниель.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — С. 123.

¹⁶ Там само. — С. 121.

¹⁷ ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 810. — Спр. 255.

¹⁸ Там само. — Спр. 182.

¹⁹ *Бовуа Даниель.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — С. 122.

²⁰ Див.: ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 810. — Спр. 182.

²¹ Див.: Там само; Волынские губернские ведомости. — 1867. — №127–134.

²² *Лопухин А.П.* История христианской церкви в XIX веке. — Т. 2. — Петроград, 1901. — С. 648.

²³ *Жилюк С.* Російська церква на Волині (1793–1917). — Житомир, 1996. — С. 42.

²⁴ Див.: КПМДА. — Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. 3373. — Арк. 4.

²⁵ Там само. — Спр. 4281. — Арк. 23.

²⁶ *Кудрявцев Л.А.* Названа праця. — С. 208.

²⁷ ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 811. — Спр. 255.

²⁸ Там само. — Оп. 810. — Спр. 182.

²⁹ Там само. — Оп. 811. — Спр. 255.

- ³⁰ Див.: Там само. — Ф. 707. — Оп. 262. — Спр. 9. — Арк. 1–3.
- ³¹ *Zasztowl L.* Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1997. — S. 337–338.
- ³² *Крочак Е.В.* Переслідування та утиски польської освіти на Поділлі в 60-ті рр. XIX ст. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції. — Хмельницький, 1999. — С. 209.
- ³³ *Кудрявцев Л.А.* Названа праця. — С. 227.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Див.: ЦДІАУК. — Ф. 707. — Оп. 229. — Спр. 107. — Арк. 38; там само. — Оп. 239. — Спр. 1. — Арк. 361.
- ³⁶ Див.: ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 837. — Спр. 250. — Арк. 1–20; там само. — Оп. 810. — Спр. 52. — Арк. 1; там само. — Оп. 860. — Спр. 677. — Арк. 31–32; ДАЖО. — Ф. 70. — Оп. 2. — Спр. 24. — Арк. 40; *Лисевич І.Т.* Духовно спрагли. — С. 8.
- ³⁷ Див.: ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 851. — Спр. 36; ДАВО. — Ф. 359. — Оп. 1. — Спр. 880.
- ³⁸ Див.: Свод законов Российской империи, дополненный по предложениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг. / Под ред. *А.А.Добровольского*. 2-е изд. — Т. XII. — Кн. 3. — СПб., 1913. — С. 223–224.
- ³⁹ *Щербак М.Г., Щербак Н.О.* Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX — початок XX століття). — К., 1997. — С. 45.
- ⁴⁰ Див.: Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. — К., 2000. — С. 29.
- ⁴¹ Див.: Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. — Т. IV. — СПб., 1871. — С. 1212–1217.
- ⁴² Див.: *Корнилович М.* Заповіт Олександра II і окраїнна політика // Україна. — 1924. — Кн. 2. — С. 161–162.
- ⁴³ Див.: *Зайончковський П.А.* Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х — начала 90-х годов). — М., 1970. — С. 117.
- ⁴⁴ *Лопухин А.П.* Указ. соч. — С. 649.
- ⁴⁵ *Щербак М.Г., Щербак Н.О.* Названа праця. — С. 14.
- ⁴⁶ Див.: Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗРИ). — Собр. III. — Т. 25. — С. 258–269.
- ⁴⁷ Там само. — С. 285.
- ⁴⁸ Див.: Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). — Ф. 70. — Оп. 1. — Спр. 9. — С. 2–3.
- ⁴⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 24. — Арк. 41.
- ⁵⁰ Див.: *Буравський О.А.* Поляки Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Чернівці, 2003. — С. 13.
- ⁵¹ Див.: ДАЖО. — Ф. 1. — Оп. 33. — Спр. 2650. — Арк. 1–6.

- ⁵² Лісевич І.Т. Духовно спрагли... — С. 10.
- ⁵³ Див.: ДАЖО. — Ф. 70. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 40.
- ⁵⁴ Щербак М.Г., Щербак Н.О. Названа праця. — С. 53–54.
- ⁵⁵ ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 861. — Спр. 218. — Арк. 37, 72.
- ⁵⁶ Див.: ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 642. — Спр. 497. — Арк. 12 зв; там само. — Оп. 861. — Спр. 218. — Арк. 72; Лісевич І.Т. Духовно спрагли... — С. 29–30.
- ⁵⁷ ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 642. — Спр. 497. — Арк. 12 зв.
- ⁵⁸ Сейко Н.А. Польське шкільництво на Волині — Житомирщині у ХІХ — першій половині ХХ ст. — Житомир, 2002. — С. 76.
- ⁵⁹ ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 642. — Спр. 497. — Арк. 12 зв.
- ⁶⁰ Див.: Там само. — Ф. 442. — Оп. 861. — Спр. 218. — Арк. 37–72.

О.Красівський, Т.Мелінишин

ЗАХІДНА УКРАЇНА В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ Ю.ПІЛСУДСЬКОГО

Національне питання, зокрема українське, належало до найскладніших внутрішніх проблем у Другій Речі Посполитій. Від способу його вирішення могла залежати подальша доля держави, збереження її територіальної інтегральності і політичної самостійності.

Першим кроком польського уряду щодо українців у національній політиці було звернення В.Сікорського наприкінці березня 1923 р. до мешканців східних кресів з відозвою, в якій йшлося про те, що український і білоруський народи дістануть у Польській державі можливість для всебічного національного і культурного розвитку, що співжиття в державі буде побудоване на засадах взаємної поваги. Однак у відозві нічого не згадувалося про обіцяне надання Галичині автономії.

Після ухвали Радою Амбасадорів 14 березня 1923 року рішення про належність Галичини до Другої Речі Посполитої урядом В.Сікорського 7 квітня 1923 року було розроблено проект під назвою «Загальні напрями політики на східних кресах». Найважливішими в документі постали проблеми стратегічного характеру, які впливали з розширення територій на сході та визнання європейськими державами східних кордонів Польщі¹.

В.Сікорський висунув проект стабілізації східних кресів, основна мета якого полягала у реалізації програми, про що вперше офіційно заявив прем'єр. Йшлося про державну асиміляцію там-

тешніх українців. Суть програми зводилась до того, аби «привернути місцеве населення на користь держави» та домогтися «повного злиття кресів з державою». Це, на думку прем'єра, вимагало, з «одного боку конкретної, цілеспрямованої політики уряду щодо східних земель, а з іншого — послідовних зусиль щодо стабілізації стосунків у регіоні, які б базувалися на місцевих чинниках»².

У національній політиці в Західній Україні В.Сікорський виступав за концепцію регіоналізації, надаючи важливого значення деяким політичним, культурним та релігійним відмінностям між Галичиною та Волинню, що склалися внаслідок історичного розвитку та соціально-політичного становища обох регіонів³.

Новий етап у політиці Польщі щодо України розпочався після травневого перевороту 1926 р. та встановлення авторитарного режиму «санації» (оздоровлення), ядро якої становили ідейні соратники Ю.Пілсудського. Значні концептуальні розходження, погіршення економічної ситуації, загострення міжнаціональних відносин і неможливість вирішення цих проблем в рамках парламентаризму та нездатність жодного з політичних таборів легальними методами зреалізувати владу і свою концепцію політики створили умови для військового перевороту 1926 року і встановлення режиму «санації»⁴. В національній політиці новий курс будувався на принципах активізації політики державної асиміляції національних меншин і відмові від національної асиміляції. Державна асиміляція, на думку Ю.Пілсудського, була ефективнішим засобом у налагодженні відносин з українцями, ніж національна асиміляція. Проводилася толерантніша мовна та релігійна політика, українців допускали на окремі посади в органи державного управління, передбачалося задоволення нагальних економічних потреб корінного населення. На думку соратників Ю.Пілсудського, це дало б змогу схилити українців до визнання польської державності та сприяло б їх відверненню від боротьби за національне визволення⁵.

Під час перевороту 1926 р. національні меншини взагалі, і українська, зокрема, зайняли вичікувальні позиції. Українці сподівалися від нового режиму серйозних змін у національній політиці, насамперед, надання територіальної автономії Галичині та Волині. Однак цього не сталося. 18 серпня 1926 р. відбулося спеціальне засідання Ради Міністрів, яка заслухала Директиви в справі ставлення уряду до національних меншин, підготовлені міністром внутрішніх справ К.Млодзяновським. За цим документом пропонувалися

деякі культурні і господарські послаблення, поліпшення роботи адміністрації тощо. У підсумку політика національної асиміляції замінялася політикою державної асиміляції національних меншин. Але в перспективі передбачалося, що державна асиміляція створить ґрунт для асиміляції культурної, а згодом — національної⁶. Фактично, такий підхід означав відмову від виконання закону про воєводське самоуправління 26 вересня 1922 р. та виконання рішення Ради Амбасадорів від 14 березня 1923 р. і малював перспективу лише національно-культурної автономії з подальшою інтеграцією українських земель у Польській державі.

Проводячи українську політику, Ю.Пілсудський стверджував, що:

1) ситуація, яка склалася в Речі Посполитій, не залежить від ставлення до неї громадян української національності;

2) українцям необхідно забезпечити гарантії для реалізації їхніх національно-культурних потреб в Польщі, оскільки єдиною формою співжиття є форма визнання їх рівноправними співгосподарями заселених ними земель. Тому метою соратників Ю.Пілсудського було привернути увагу до вирішення української проблеми в Польщі ширших кіл суспільства, особливо українського та прикордонного польського;

3) необхідно втілити в життя програму національної асиміляції українців в Речі Посполитій;

4) важливо довести, що помилковим є твердження, згідно з яким інтереси місцевого населення на східних землях є національним питанням. Вони мають господарський, суспільний, культурний, а не етнічний характер.

У директивах уряду зазначалося також, що українці усвідомлять необхідність асиміляції української нації, без «якої польська держава не зможе існувати», а екстремізм, політика взаємного поборовання не дасть позитивних результатів. Навпаки, вона породжує ненависть до держави, що проявляється у поширенні сепаратизму⁷.

Такий підхід до питання називався «конституційною програмою», яка виключала можливість укладання угоди з українцями. Єдиним актом, що унормовував відносини державної влади щодо української меншини в Речі Посполитій була Конституція та включений до неї перелік прав та обов'язків.

У 1930–1931 рр., коли прихильники Ю.Пілсудського відійшли від основного принципу «конституційної програми» — відмови

від укладання угоди між владою Речі Посполитої та національними меншинами, спостерігалось загострення дискусії на тему цієї угоди. Українські терористичні акції, що загрожували вибухом національного повстання, а також зростання націоналістичних настроїв серед українського населення призвели до формування Ю.Пілсудським рішень про пацифікаційну акцію, яка була проведена з 16 вересня по 31 листопада 1930 р. та до підписання угоди, укладеної згодом між проурядовими силами в сеймі та Українською Парламентарною Репрезентацією⁸.

Укладання першої та єдиної офіційної угоди між представниками державної влади та представництвом національних меншин, її суб'єктивні (тільки до українців) та суб'єктивно-територіальні (до Галичини) обмеження підтверджували теорію індивідуалізації, селективності та регіоналізації в національній політиці табору прихильників Ю.Пілсудського.

Польський уряд не міг допустити, щоб терор та насильство порушили польсько-українське співжиття. Найповніше проблеми Галичини набули свого відображення в «Меморіалі Національного Відділу Міністерства Внутрішніх Справ у справі національної політики в південно-східних воєводствах», представленому в березні 1931 р. начальником цього ж відділу Г.Сухенек-Сухецьким. Меморіал містив основні завдання та закони, запропоновані соратниками Ю.Пілсудського в національному питанні. До них належали: питання надання рівних прав національним меншинам; розвиток української державної освіти та ліквідація приватних шкіл; запровадження в Галичині єдиного самоврядування, незалежного від партійно-політичних впливів, що унеможливила би боротьбу між національними меншинами та державою⁹.

Як уже зазначалося, після травня 1926 року офіційного визнання у національних справах набула програма державної асиміляції, «щоб за умови збереження власної національності у меншин формувалося свідоме почуття належності до польської державності». Йшлося про виховання лояльних громадян Другої Речі Посполитої методами політичного, соціально-економічного та культурно-освітнього характеру. Програма державної асиміляції розцінювалася прихильниками Ю.Пілсудського як перехідний етап до культурної, а в майбутньому — і до національної асиміляції непольських народів. Однак у польських правлячих колах не було вироблено цілісної концепції щодо реалізації цієї політики.

Виняток становила «Волинська програма» Г.Юзевського. Політичний експеримент, очолюваний цим воєводою, визначався територією лише одного Волинського воєводства і проводився за погодженням з Ю.Пілсудським¹⁰.

Українську проблему Г.Юзевський розглядав не тільки як внутрішню польську, а в контексті міжнародної політики з врахуванням концепції відродження незалежної України зі столицею в Києві. Волинь, на його думку, мала б залишитися в складі Польщі і стати центром співпраці між обома народами.

«Волинська програма» воєводи Г.Юзевського базувалася на: 1) відсутності протиріч між концепцією незалежної України та належністю Волині до Речі Посполитої; 2) виділенні державних коштів для розвитку регіону, поліпшення матеріального добробуту його населення. В перспективі йшлося про створення сучасного стереотипу українця — патріота, як польського, так і українського, який проживав би в цьому краї і одночасно «служив би двом братнім народам».

Оточення Ю.Пілсудського надавало «волинській програмі» великого значення, оскільки вбачало в ній здійснення польської історичної місії щодо українського народу, яка була започаткована співпрацею Ю.Пілсудського з С.Петлюрою в 1920 році. Тут можна виділити такі важливі моменти. По-перше, програма передбачала зміцнення не тільки Речі Посполитої та її державності, але і авторитарних урядів. По-друге, не вся пілсудчиківська еліта в 1926–1935 рр. не визнавала «волинської програми», оскільки вбачала в ній відображення ідей Ю.Пілсудського з 1920 року. По-третє, було переконання, що до української політики воєводи належить весь загал польського суспільства на Волині¹¹.

Нові напрями в національній політиці Ю.Пілсудського щодо української меншини після травня 1926 р. розвивалися, в основному, в двох аспектах: освітньому та релігійному.

Особливої уваги Начальник держави надавав питанням розвитку освіти, яку вважав знаряддям формування почуття в українців лояльності щодо держави та її інтересів. Формуючи шкільну систему на землях, заселених українцями, Ю.Пілсудський та його прихильники поставили перед собою такі основні завдання: 1) кожний польський громадянин повинен володіти державною мовою; 2) представники польського та українського етносів повинні володіти двома мовами: польською та українською; 3) вилучити з ужитку російську мову; 4) реалізувати мовне рівноправ'я в управлінні, суді та самоврядуванні¹².

Пілсудчиками було сформульовано перелік змін у галузі освіти. Головне завдання полягало в тому, щоб в недалекому майбутньому ліквідувати утраквістичну (двомовну) освіту та змінити її функції. Від вчителів, які працювали в таких школах, вимагалось вивчення мови меншин і використання її в спілкуванні з місцевим населенням, підготовка та проведення занять в школах такого типу рідною мовою меншин¹³.

Проблема національних меншин Речі Посполитої була тісно пов'язана також з релігійним питанням.

Ю.Пілсудський намагався вирішити релігійні проблеми, які роз'єднували суспільство: досягти стабільності, спокою та порядку шляхом подолання протиріч між релігією та державою. Для цього необхідно було вирішити такі два завдання: 1) знайти взаєморозуміння між римо-католицькою, греко-католицькою та православною релігіями; 2) вирішити проблеми організації та локалізації в Польській державі окремих релігій, що домінують серед населення. Йшлося про православну церкву, про її автокефалію, мовну та літургійну дерусифікацію.

Принципи дерусифікації були сформульовані на конференції доповідачів східних та люблінського воеводств, що відбулась 12–13 червня 1928 р. На ній йшлося про поширення православ'я серед національних носіїв (українців)¹⁴.

Для вирішення проблем національних меншин у таборі Ю.Пілсудського існувала концепція державної консолідації. Вона була запереченням націоналістичних програм будь-яких проявів націоналізму.

Концепція державної консолідації поєднувала комплекс завдань, методів та засобів, що використовувались у внутрішній політиці Другої Речі Посполитої. Суб'єктом цієї концепції була держава та невід'ємно пов'язаний з нею політичний народ. Їх інтересам були підпорядковані етнічні групи¹⁵.

У концепції державної консолідації чільне місце займала політика індивідуалізації, селективності та регіоналізму. Під індивідуалізацією розуміють усвідомлення того, що багатоманітність умов вимагає різних методів управління, іншого розуміння сукупності суспільних, національних, культурних та господарських справ¹⁶.

Селективність у національній політиці виникла з еволюції міжнародної ситуації, ступеня лояльності меншин щодо Речі Посполитої та правлячого табору. До уваги бралися національна свідомість,

кількість меншин, територіальне розташування, професійна, соціальна та релігійна структура.

Широкого розмаху набирав регіоналізм. Він мав забезпечити свободу розвитку усіх творчих сил народу, але не шляхом нівелювання способу життя громадян, а збереження індивідуальних цінностей суспільних груп. Джерелами, базою регіоналізму виступали господарські структури, економічні відносини та етнічне населення¹⁷.

Характерною рисою політики індивідуалізації, селективності та регіоналізму була відмова у територіальній автономії українцям, які заселяли землі Другої Речі Посполитої.

Антиподом для автономії мало бути різного роду самоврядування з відповідними ознаками та формами. Найвищою його формою мало стати воєводське самоврядування, утворене згідно з тими територіальними правилами, які були встановлені при адміністративному поділі краю і направлені на самоврядування Східної Галичини, Волині та Полісся.

Самоврядування мало виконувати потрібну роль. По-перше, воно повинно було змінити адміністративну політику в Другій Речі Посполитій і обмежити всемогутність сейму. По-друге, вирішити національні питання. По-третє, заблокувати пропозиції щодо надання національним меншинам держави територіальної автономії¹⁸.

Для волинського, поліського та віленського воєводств було запропоновано воєводське самоврядування, яке мало займатися освітніми та суспільними справами, а також керівництвом місцевою адміністрацією. Передбачалося створення підґрунтя для автономії прикордонних територій, яка розглядалась як цілісність держави. Питання автономії Східної Галичини не розглядалося.

Після смерті Ю.Пілсудського 1935 р. у таборі «санації» намітилися протиріччя, що проявилися у відході урядових кіл від політики державної асиміляції і прийнятті концепцій народних демократів. Боротьба за владу розгорнулася між трьома угрупованнями, що об'єднувалися навколо прем'єр-міністра В.Славека, президента І.Мосціцького та новопризначеного генерального інспектора збройних сил Е.Ридз-Смігли. Розбіжності у поглядах в урядовому таборі позначилися на вирішенні української проблеми у Польщі. Поряд з реалізацією урядом «прометеївських» програм було започатковано політику «зміцнення польськості» в державі, яка виходила з необхідності перетворення непольського населення на лояльних громадян держави методами національної асиміляції.

Політика «зміцнення польськості» у південно-східних воєводствах Речі Посполитої розпочалася ще за життя Ю.Пілсудського, проте активна праця в цьому напрямі припала саме на 1935 р. Втручання вищих військових кіл у питання внутрішньої політики були зумовлені боротьбою за владу у правлячому таборі, загостренням політичної ситуації у зв'язку з радикалізацією суспільних настроїв, активізацією діяльності опозиційних партій та складною міжнародною ситуацією. На так званих «східних кресах» єдиною реальною опорою режиму було визнано громадян польської національності. Через їх нечисленність було визначено першочергове завдання — змінити національну структуру населення цих земель.

Політика «зміцнення польськості» супроводжувалася політизацією українського шкільництва, обмеженням діяльності української кооперації та підпорядкуванням органів місцевого самоврядування державним структурам.

Прихильники ліберальних методів на чолі з прем'єр-міністром В.Славеком і міністром внутрішніх справ М.Косцялковським започаткували в травні-червні 1935 р. політику «нормалізації» польсько-українських стосунків у Галичині. На Волині і надалі реалізовували політичний експеримент, що проводився воєводою Г.Юзевським.

Ідейною основою політики «нормалізації» послужили політичні концепції польських консерваторів. Приводом для порозуміння став виборчий компроміс між урядом Польщі та лідерами партії Західної України — Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО)¹⁹.

Виконання нормалізаційної угоди уряд свідомо обмежив територією Галичини. На практиці виявилось, що політика «нормалізації» не розглядалась урядом як важель для вирішення української проблеми, а тільки як тактичний хід для задоволення інтересів правлячого табору. Для української сторони порозуміння з урядом мало деякі негативні наслідки: воно сприяло поглибленню конфронтації між українськими політичними партіями у Польщі й мобілізувало польські організації Галичини в антиукраїнському напрямі.

Однак загалом нормалізація мала певний позитивний вплив на стабілізацію і розвиток українського культурно-національного життя в Польщі. Він виявився в отриманні фінансової допомоги держави для українських кооперативів, культурно-освітніх і наукових товариств. Проте, незважаючи на численні обіцянки польських урядовців щодо запровадження автономії галицьких земель, до реалізації цих постулатів так і не дійшло. Навпаки,

після смерті Ю.Пілсудського відбулися серйозні зміни у правлячому таборі (т. зв. декомпозиція санації).

Отже, ідея утворення на Сході союзу Польщі та низки незалежних національних держав, у тому числі України, не була втілена в життя. Загалом, цю ідею можна оцінити як великодержавну і таку, що створювала у новоствореній Польщі дуже гостру національну проблему. Це пояснювалося тим, що українське населення Галичини відрізнялося високим рівнем національної свідомості і організаційного підпорядкування національним політичним партіям. Розв'язання української національної проблеми в межах Польської держави могло здійснитися лише шляхом взаємного порозуміння на основі певної форми територіальної автономії. Будь-який інший шлях провадив би до стану перманентної громадянської війни і, як наслідок, послаблення позицій Польщі та напруження міжнародних стосунків у Центрально-Східній Європі. Тому Польща не була зацікавлена в цьому. Перемога 1920 р. була знівельована Ризьким договором, який перекреслював привабливість польської державності для українського та білоруського народів.

Крім того, в середовищі польського політикуму не було єдності щодо українського питання. В одному національні демократи і прихильники Ю.Пілсудського погоджувалися, коли стверджували, що Польща повинна стати могутньою державою. А шлях до цієї мети вони вбачали у створенні гарантій безпеки для усіх держав Центрально-Східної Європи, які так само, як і Польща, після війни здобули незалежність, та в підтримці прагнень українців, білорусів, які перебували в складі СРСР до незалежності.

Ю.Пілсудський виступав за створення незалежної Української держави над Дніпром. Але в галицьких справах він дотримувався поміркованості і зберігав рівновагу. Він пропагував ідею українізації Східної Галичини, яку, як стверджував, можна зміцнити, створюючи українцям умови для здобуття освіти, культури, збереження традицій. Однак багато його прихильників не бачили потреби у наданні широкої автономії Галичині.

Кінцевою метою політики польських урядів у Галичині було перетворення її в інтегровану частину Польщі. Задля цього протягом усіх етапів її розвитку (1919–1923, 1923–1926, 1926–1930, 1930–1935) щодо українців застосовувалася політика національної асиміляції. Вона реалізовувалася різноманітними методами, які в загальному можна охарактеризувати латинським принципом «поділяй і владарюй». Українців штучно розділяли і протиставляли за етнічною, політичною, економічною, партійною, становою, релігійною та ін-

шими ознаками. Реалізацією цієї політики займалися міністерства, воєводські й повітові уряди, командування військових округів, польські громадські організації, що значно загострювало напередодні Другої світової війни складні польсько-українські суперечності.

¹ *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945. — Warszawa, 1972. — S. 23–24.

² Там само. — S. 25–26.

³ Там само. — S. 28

⁴ *Геник М.* Українське питання в польській політиці періоду парламентаризму // Українознавчі студії. — Івано-Франківськ. — 1999. — №1. — С. 132–133.

⁵ Державний архів Івано-Франківської області. — Ф. 68. — Оп. 2. — Спр. 191 (Станіславське воєводське управління державної поліції. «Периодические отчеты поветовых староств о политической обстановке, состоянии безопасности, деятельности политических партий и союзов в поветах Станіславского воєводства за 1922 год»). — Арк. 111.

⁶ *Кедрин І.* Життя. — Події. — Люди. Спомини і коментарі. — Нью-Йорк: Червона Калина, 1976. — С. 661–670.

⁷ *Los J.S.* Uwagi programowe // Biuletyn Polsko-Ukraiński, 3 marca 1935. — Nr.9 (96). — S. 93–95.

⁸ *Красівський О.* Польсько-українські конфлікти і компроміси літа 1930 — початку 1931 рр. // Наук. зб. Укр. вільного ун-ту. — Мюнхен — Львів, 1995. — Т. 17. — С. 50–56.

⁹ Archiwum Akt Nowych, Warszawa (Zespył akt Ministerstwa Spraw Zagranicznych (AAN, MSZ)). — Sygn. 2263. — S. 24.

¹⁰ *Piotrkiewicz T.* Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach pilsudczyzny 1926–1930. — Warszawa, 1981. — 165 s.

¹¹ AAN, Zespył akt Artura Dobieckiego 1916–1937 (AAN, Artur Dobiecki). — Sygn. 5. — S. 42.

¹² Sprawy Narodowosciowe, I–II 1927. — Nr. 1. — S. 45–46.

¹³ *Felinski M.* Ukraińcy w Polsce odrodzonej. — Warszawa — Lwyw, 1931. — 180 s.

¹⁴ AAN, Zespył akt Ministerstwa Wyznan i Oswiecenia Publicznego (AAN, MWRiOP). — Sygn. 987. — S. 28–29; 116–118.

¹⁵ *Paprocki S.J.* Interes państwa a mniejszosci narodowe // Przelom. — 9 lutego 1927. — Nr.4. — S. 2.

¹⁶ Wilenskie Biuro Prac Politycznych: Memorial w sprawie kresyw // Droga. — 1925. — Nr. 1. — S. 17–47.

¹⁷ *Patkowski A.* Regionalizm polski wobec ziem zachodnich // Straznica zachodnia, X–XII. 1927, Nr. 4. — S. 502–506.

¹⁸ *Podwinski S.* Samorząd w wewnętrznym życiu Rzeczypospolitej // Przelom, 4. VII. 1926. — Nr. 6. — S. 9–10.

¹⁹ *Кондратюк В., Зайцев О.* Україна в 20–30-х рр. Суспільно-політичне життя ХХ ст. — Львів, 1993. — 153 с.

Розділ II ПРОБЛЕМИ ЕТНОПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ЗАКАРПАТТЯ

Н.Макаренко

ЗАКАРПАТТЯ ПІД ТИСКОМ МАДЯРИЗАЦІЇ: 1867–1914 рр.

Історія процесу мадяризації неугорських народів є практично історією національної (внутрішньої) політики Угорщини. Лейтмотивом діяльності вищих урядовців у цій сфері, особливо після так званого австро-угорського дуалізму у 1867 р., коли Угорщина (Magyarország) домоглася державних прав як рівноправна у двоєдиній Австро-Угорщині, стала асиміляція національних меншин країни. Шовіністична політика угорської правлячої верхівки призвела до деформації їх суспільно-політичного, культурного розвитку. У найгіршому становищі опинилися підкарпатські русини*, які не мали за собою своєї держави.

Угорщина докладала значних зусиль для денационалізації Закарпаття. До 1919 р. Закарпаття не було єдиною адміністративною одиницею. Навіть тоді, коли внаслідок адміністративно-політичної реформи 1849 р. Угорщина була поділена на п'ять військових дистриктів і у складі Кошицького дискрипту було виділено «Руський округ» (до якого увійшли Марамороський, Угочанський, Березький та Ужанський комітати та прилеглі райони Земплинського, Шариського, Списького та Абу-Торнянського комітатів з переважачим українським населенням) з центром в Ужгороді, Закарпаття реально не являло собою самоврядного територіально-адміністративного утворення.

Однак, незважаючи на денационалізаційні та політичні зусилля угорців, Закарпаття не було інтегральною частиною Угорщини.

* Згідно з Енциклопедією українознавства «Русин» — назва на визначення людини, належної до руського роду (у латинському перекладі Rutheni, Ruteni), засвідчена вже в договорах давньоруських князів Олега та Ігоря. На українських землях Австро-Угорщини назва русин утрималася до Першої світової війни, на Закарпатті — до 1944. (Див.: Енциклопедія українознавства. — Львів, 2000. — Т. 7. — С. 2644.)

Завжди, від початку періоду «спільної» історії, який розпочався в XIII ст. і до поч. XX ст., воно мало свій відмінний національний характер. Очевидно, тому угорці намагалися надати Закарпаттю абстрактно-неісторичну позаетнічну назву. Угорці, виходячи з географічного принципу, впродовж 700 років називали Закарпаття і Східну Словаччину Північною чи Верхньою Угорщиною, Верхньою Землею чи просто Верховиною. З кінця XVIII — початку XIX ст. в угорській літературі Закарпаття зрідка з'являлося під назвою Руська Земля, а місцеве населення згадувалось як угорський народ, мадярські русини. Свою етнографічну, історичну назву Закарпаття зберігало лише в працях етнографів, істориків. У працях І.Брадача, А.Юцака населення Закарпаття згадувалося як «руськослов'яни»; «карпаторосами» їх вважали І.Орлай, І.Кеппен, О.Бодяньський. О.Духнович називав місцевих русинів-українців «бескидськими русинами», «підкарпатськими русинами», «крайнянськими русинами» чи «руснаками».

Зазначимо, що всі держави, до складу яких входило Закарпаття до і на початку XX ст.: Австрія, Австро-Угорщина, Угорська буржуазна республіка — визнавали русинську національність, вводили її в державний реєстр при переписах населення. Причини такої «лояльності» полягали в тому, що через національно-політичну незрілість русини не становили небезпеки для австро-угорської корони. Та ситуація докорінно змінилася, коли заявила про себе українська Галичина, за Карпати інтенсивно почало проникати українське слово, на міжнародну арену вийшла Україна, до якої потягнулися русини.

Намагаючись не допустити втрати Закарпаття, Угорщина заговорила про новий народ під Карпатами, угорська пропаганда стала активно поширювати міф про окремий карпаторуський народ. Для цього знайшлися і теоретики, — змадяризовані русини А.Годінка, Ш.Бонкало і Г.Стрипський. Саме ці університетські професори ще до Першої світової війни почали «наукою» обґрунтовувати етнічну культурну і політичну окремішність підкарпатських русинів, пов'язувати їх історично тільки з угорською короною.

Проте в історіографії русинів Закарпаття, як давній (Й.Базилевич, М.Лучкай, І.Дулишкович та інші), так і в українській кінця XIX — першої половини XX ст. (М.Грушевський, І.Крип'якевич, Д.Дорошенко) та найновіший (О.Субтельний, О.Прицак) русини в Угорщині вважалися і вважаються частиною українського народу. Русини-українці жили у Тисо-Дунайській низовині

ще до приходу мадярів (самоназва угорців — *автор*). Лише в другій половині XIII ст., коли кордони Угорського королівства розширилися на північ, до самих Карпат, русинське (українське) населення з угорського боку Карпат увійшло до складу Угорського королівства. Однак українське населення і пізніше переселялося з іншого боку Карпат, з Галичини, на територію вже угорського Закарпаття. Першим таким масовим переселенням українського народу є виїзд з Поділля разом з князем Федором Корятовичем у 40-х р. XIV ст. дружини у складі 40 тис. чоловік, яка зміцнила слов'янське населення Закарпаття фактично українським елементом¹.

Наприкінці XIX — початку XX ст., згідно з результатами переписів 1900 та 1910 рр., на Закарпатті русинську мову вживало, відповідно, 43,4 та 42% населення, угорську — 28,8 та 31%, німецьку — 10,4 та 11%, румунську — 11,2%, словацьку — 5,9 та 4,5%, інші мови близько 3%². Показники етнічної структури городян за мовною ознакою відрізняли від показників сільського населення. Згідно з переписами, близько 60% міських жителів краю розмовляли угорською мовою, 24% — русинською, 11% — німецькою, інші — румунською, словацькою, хорватською, польською мовами³.

Зазначимо, що під час офіційних переписів населення в Австро-Угорщині головним критерієм для визначення етнічної належності було не особисте волевиявлення опитуваного і навіть не рідна мова, а так звана розмовна мова, що, без сумніву, давало змогу представникам влади завищувати питому вагу населення, яке розмовляло угорською мовою на Закарпатті.

Процес мадяризації неугорських народів Австро-Угорщини активізувало рішення угорського парламенту 1843 р., яким на всій території проголошувалася угорська мова державною. Тільки хорватам було дозволено користуватися рідною мовою для внутрішнього вжитку. Навіть цісарський двір у Відні поставився негативно до того, щоб мову двох мільйонів угорців силою закону накинати решті п'яти мільйонам неугорської національності.

Хвиля слов'янофобства, тон якої задавався угорськими офіційними колами, набула сили у другій половині XIX ст. Прем'єр Банфі під оплески парламентарної більшості заявляв: «Легальна держава є мета; але цим питанням зможемо займатися, коли ми вже матимемо запевнену національну державу... Інтерес Мадярщини вимагає створення її найбільш екстремістськими шовіністичними способами... мадяри вже тому не можуть дати місця жодній

іншій мові поряд з власною панівною, що вони придбали цю територію власною кров'ю»⁴.

Найбільш загрозливих форм політика мадяризації набула в освітній галузі. У листопаді 1868 року було видано шкільний закон, який декларував меншинам, що проживають компактно, освіту дітей їхньої рідною мовою, а фактично, через відсутність механізмів впровадження поклав край перспективі існування національних шкіл всіх угорських народів, відкрив шлях до мадяризації населення Угорщини.

Активним курсом на мадяризацію позначився кабінет Коломана Тісо (1875–1890), який вважав що, «мадяри здобули цю державу для мадярів, а не для інших. Тому зверхність і гегемонія мадярів сповна виправдані». У ролі міністра внутрішніх справ він закрив три словацькі гімназії, звинувативши їхніх керівників у проповідуванні панславізму. Така ж доля спіткала і єдину на Закарпатті (м. Ужгород) учительську семінарію, в якій до 1879 р. навчання здійснювалося українською мовою.

Поглинання інших національностей стало головним завданням внутрішньої політики уряду Тісо протягом 1880–1890 рр. Законом 1879 р. угорська мова вводилася як обов'язковий предмет у програми всіх народних шкіл, гімназій. Тоді ж було скасовано «рутенську» мову як обов'язкову в народних школах, гімназіях та греко-католицьких школах. У середніх школах тільки релігія викладалася русинською мовою, та й то лише до 1890 року⁵. 1880 рік «відзначився» спробою запровадити латиницю, замість кирилиці. З 1881 року русинську мову не складали на випускних іспитах у школі. З 1883 року угорська мова і література вводилися як обов'язкові предмети в гімназіях і реальних училищах⁶. Наступним кроком став шкільний закон 1890 року, який запроваджував нову систему організації освіти, а саме: народна школа поділялася на елементарну, вищу народну, горожанську. Елементарні народні школи могли бути церковними, державними і приватними. Між церковними і державними школами істотної різниці не було: вони утримувалися за рахунок «шкільного податку», який сплачувало місцеве населення. Вищих народних, горожанських і середніх шкіл з русинською мовою навчання на Закарпатті взагалі не існувало. Такі школи могли бути і були лише державними і тільки з угорською мовою навчання.

Наведемо зведені в таблицю статистичні дані щодо можливостей здобуття освіти в народних школах на Закарпатті наприкінці ХІХ ст.

Національність	Народна школа:		
	Кількість шкіл:	Кількість дітей:	Кількість учнів:
Мадяри	12 784	1 050 79	26 270
Не мадяри	3 712	85 343	5 547

Таблиця показує, що угорське населення, порівняно з неугорським, майже однакове за кількістю, а мало у своєму розпорядженні в матірній мові у три з половиною рази більше шкіл і майже в п'ять разів більше учнів⁷.

Ескалація процесу мадяризації відбулася після видання нового шкільного закону 1893 року. Так званий «закон Аппонія» передбачав переведення на угорську мову навчання всі школи, в яких не менше 20% дітей вважало угорську рідною мовою. Як наслідок, з кінця XIX ст. сотні русинських народних шкіл, які утримувалися коштами місцевих громад, перетворювалися на так звані змішані двомовні (утраквістичні) школи, в яких все навчання проводилося угорською мовою і за угорськими підручниками, а рідна мова викладалась як окремий предмет. Водночас кількість годин викладання угорської мови постійно збільшувалися. Так, у 1879 р. — 2 год. на тиждень, у 1902 р. — 8,5 год., у 1907 — 13 год⁸.

Політика мадяризації мала катастрофічні наслідки для русинів у освітній галузі, про що свідчать такі дані⁹:

Школи за мовою навчання	Кількість по роках								
	1874	1877	1882	1887	1892	1897	1902	1907	1912
Русинські	571	491	349	273	186	193	74	23	—
Змішані	—	—	246	296	262	263	306	107	61

Отже, з 1874 по 1907 рр. кількість русинських шкіл у Закарпатті скоротилася з 571 до 23. Планова ліквідація русинських шкіл на Закарпатті завершилася в 1912 р., коли були закриті 23 останні русинські школи, а через декілька років там залишилася лише 61 так звана змішана школа. Невдовзі і вони в більшості були ліквідовані, і на 1914 рік залишилося тільки 34 русино-угорські школи на всю територію Закарпаття. Таким чином, систематичне нищення шкільництва мадярським урядом було таке досконале, що на початку Першої світової війни Закарпаття не мало жодної, навіть народної школи, русинською мовою.

Одним з результатів шкільної політики Угорщини стало скорочення кількості дітей, які зберігали русинську тотожність. Так, якщо у 1866 р. русинами вважали себе 286 учнів гімназій та реальних

училищ, то в 1871 таких було — 130, а на початку ХХ ст. — лише 100. У шести русинських комітатах в 1910 р. з 508 греко-католицьких священиків називали себе русинами тільки 72, а з 831 вчителів народних шкіл — 97. В даному разі визнання угорської національності означало можливість зберегти посаду. Дані переписів 1900 та 1910 рр. щодо національного складу населення Закарпаття (за релігійною належністю) також дають нам змогу простежити сумний процес втрати частиною русинського населення національної належності. Якщо у 1900 р. греко-католиками назвала себе 460431 особа, але при цьому українцями вважали себе 327392 особи, тобто 72,1%, то вже через 10 років таких було вже 68,8%. Тобто третина українсько-русинського населення втратила національну тотожність.

Шкільництво інших неугорських народів Закарпаття перебувало в край складному стані. У 1894–1895 рр. в Марамороші (де проживала основна кількість румун Закарпаття), працювало 154 школи, серед яких було: русино-угорських 62, румунських 29, угорських 57, русино-румунських 3, русинських 3, інших 3. На початок Першої світової війни всі румунські школи були закриті. Таким чином, 89 тис. русинів Марамороша були позбавлені права на освіту своїх дітей у національних школах¹⁰.

Не кращим чином розвивалося шкільництво німецької меншини: на початок ХХ ст. німецькі школи охоплювали тільки 10,8% дітей. Майже 70% учнів народних шкіл не вмiли ані писати, ані читати рідною мовою. 90% молодих німців не могли написати батькам листа німецькою. Взагалі німці в Угорщині не мали ані фахових, ані середніх, ані високих шкіл. Лише в Будапешті функціонувала одна німецька гімназія, але тільки для емігрантів з Німеччини¹¹.

Словацьких шкіл на Закарпатті також не було. Понад 38 тис. словаків навчалися грамоти рідною мовою у 53 угорських школах (з них — 7 державних, 4 католицьких, а 42 євангелістських). 9 тис. 417 дітей ходило до шкіл, де вивчали словацьку мову як предмет¹².

Нищення народної освіти здійснювалося і в іншій спосiб. Так, газета Угорського Міністерства освіти для народних учителів, яка з 1868–1873 рр. виходила сімома мовами народів Угорщини (у т.ч. й русинською), з 1874 р. стала друкуватися лише угорською¹³.

Усі національні товариства були позбавлені права на існування. Згідно з законом 1868 р. «всі громадяни Угорщини утворюють одну єдину малярську націю і кожен громадянин, до якої нації він би не належав, автоматично стає її членом»¹⁴. Крім того, офіційні

представники угорського уряду, як, наприклад, Альберт Аппоній (міністр шкільництва, 1906–1910), наголошував, що індивідуально кожний громадянин має рівні права перед законом, але національності, як такі, не мають легального статусу в межах одної та неподільної політичної мадярської нації.

Зазначимо, що підкарпаторусинські «будителі» переважно літературно-просвітницькими засобами намагалися протистояти активній угорській національній та мовній експансії, зберегти ідентичність та самобутність місцевого слов'янського населення. Ці люди намагалися сформулювати систему ідей, кінцевою метою якої була етнічна, духовна і, частково, політична самоідентифікація русинського населення.

Видатні діячі національно-визвольного відродження підкарпатських русинів на чолі з А.Добрянським розробили кілька варіантів національно-культурної автономії «Руського воеводства» чи «Руського коронного краю» в рамках Австрійської імперії. Ними ставилися вимоги: 1) визнати русинів як окрему політичну народність; 2) здійснювати адміністративний поділ за етнографічним принципом; 3) заснувати руські народні школи, гімназії, академію; 4) усунути з русинських округів тих урядників, які не володіють русинською мовою; 5) видавати русинські газети, забезпечити свободу друку кирилицею; 6) в русинських полках поставити русинських офіцерів і капеланів¹⁵. Проте відчутних наслідків їхня діяльність не мала.

Нестерпне соціально-економічне становище та посиленна денационалізація, що мали місце з останньої третини XIX ст., стали основною причиною масової еміграції із Закарпаття. За різними підрахунками, з 1870 по 1913 р. з русинського Підкарпаття емігрувало близько 210 тис. чоловік, тобто третина працездатного населення. За даними угорської статистики, національний стан еміграції з Угорщини був такий: мадяри — 29%, карпатські українці — 43% словаки — 24%, німці — 5%¹⁶.

Про хід еміграції русинського населення з чотирьох комітатів Закарпаття у 1908–1913 рр. свідчать дані угорської статистики¹⁷:

Роки	Комітати			
	Ужанський	Угочанський	Березький	Марамороський
1	2	3	4	5
1908	4408	1163	3385	2229
1909	11118	4481	11010	8877

Продовження табл.

1	2	3	4	5
1910	8101	3376	7731	5529
1911	6613	1184	4418	1172
1912	7738	4498	7771	5562
1913	8805	4462	6611	1170

Починаючи з кінця ХХ століття і до Першої світової війни Угорщини залишило близько 720 тис. словаків, тобто майже четверта частина¹⁸. За іншими підрахунками у 1900 і 1910 роках у межах Угорщини проживало, відповідно, 11,9 та 10,7% словаків і 2,7 та 2,5% русинів, які в загальній кількості емігрантів в Америку та інші світи становили 23 та 19% (словаки) і 3,8 та 3,9% (русини), займаючи рекордне місце серед тих народів, що виїздили із Закарпаття¹⁹.

Зазначимо, що ці дані значно применшені. Вони охоплювали лише тих, хто емігрував законно, з дозволу уряду. Але «нелегальна міграція» часом досягала масштабів легальної, а то й перевищувала їх. Так, у 1912 р. через Гамбург виїхало з Австро-Угорщини 15624 особи за офіційним дозволом і 13933 без дозволу²⁰.

Дискримінаційна національна політика угорського уряду знайшла своє вираження і в галузі самоврядування. Правляча верхівка не допускала неугорців на провідні посади в державі та всіляко обмежувала їхню участь у парламенті. Угорці переважали в жупних зборах навіть тих комітетів, де вони не становили і однієї сої населення.

Виборча система в Угорщині обмежувала національні та політичні права всіх національностей, так само, як і власного народу. Так звана «нація» в Угорщині становила заледве 6% дорослого населення. Виборчий закон 1874 р., який з певними змінами був правочинний аж до Першої світової війни, не допускав до виборів службовців, ремісників, робітників, іншими словами, виключав більшість категорій населення Угорщини з політичного життя. Що вже тоді говорити про неугорське населення. У 1914 р. на 413 місць до парламенту від інших національностей Угорщини було обрано лише 6 депутатів. Два з половиною мільйони угорських румунів були представлені в парламенті одним єдиним депутатом. Німецький посол в угорському парламенті, колишній мадярський міністр меншин проф. Блейер, публічно заявив, що «мадяри нищать німецьку меншину»²¹.

Надзвичайно важливу роль у питанні збереження національної ідентичності в усі періоди на Закарпатті відігравала релігія.

Як уже зазначалося, абсолютну більшість населення Закарпаття становили греко-католики, в середньому 61% усіх жителів краю (у Марамороському комітаті греко-католики становили понад 71% від усіх жителів, в Угочанському — близько 63%)²². Таким чином, греко-католицька церква була єдиним національним бастионом, який уряд Угорщини також всіляко намагався знищити.

Мадяризація греко-католиків мала місце на території всього Закарпаття, однак особливої активності цей процес набув, як свідчать дані перепису 1900 року, в Угочанському комітаті. Підрахунки показують, що у 14 селах комітату проживало 7443 греко-католиків, з них лише 1755 вважали себе русинами (українцями). Це означає, що на 1900 рік 76,4% україно-русинського населення комітату вже було змадяризовано²³. Подібне простежується і вздовж русино-угорського кордону в Березькому і Ужанському комітатах.

Водночас, мадяризація привела до появи у північно-східній Угорщині та на півдні Закарпаття угорців греко-католиків. Цей процес набув такого формату, що у 1912 році була навіть створена Гайдудорозька греко-католицька єпархія, до якої належали угорці східного обряду, нащадки змадяризованих українців. У складі Угорщини в 1930 р. нараховувалось 201 тис. таких угорців греко-католиків²⁴.

Не оминули мадяризації і церковні школи. В 1905 р. Аппоній вніс до парламенту законопроект, за яким усіх учителів церковних шкіл слід було вважати державними урядовцями. Підвищеною платнею та преміями держава спонукала церковних учителів працювати на нищення власного народу. Цій меті слугувала і заборона використовувати кирилицю для написання церковних книг. Під час Першої світової війни, коли вступили в дію воєнні закони, рішенням Міністерства шкільництва в Будапешті у 1916 р. кирилиця була заборонена навіть у науці історія релігії.

Мадяризації допомагали ті руські греко-католицькі священники, які орієнтували свою паству на Будапешт. Пряшевський єпископ Новак заборонив вживання руського письма у всіх школах своєї дієцезії вже в 1914/15 навчальному році. Одночасно було припинене друкування кирилицею всіх молитовних і літургічних книг. Роком пізніше і Мукачівська дієцезія змушена була проводити в життя ті самі нововведення.

Активно використовуючи ідеологеми п'ятої колони, уряд виділяв кошти найманим священникам для пропаганди мадярської культури і нищення національних культур. Так, у липні 1909 року

було виділено А.Волошину, священику Мукачівського єпископства, редактору газети «Наука» 1200 крон на рік. Цільовим призначенням цих грошей вказувалося «за допомогою газети «Наука» ... наша держава може виграти в розпочатій роботі проти поширення слов'янства на Закарпатті!». Після одержаної допомоги Волошин підписав зобов'язання, в якому говориться, що він завжди буде писати згідно з національною лінією Угорської держави: торкаючись питання про народ Закарпаття, про його національність завжди писатиме «наш угорський народ», «наша угорська національність».

Угорська влада активно нав'язувала суспільству думку про те, що в Угорщині немає інших національностей, окрім мадярської. В 1916 р. за спонукою Австрії в Будапешті почав виходити часопис «Україна». «Рішуче й раз назавжди проголошуємо» — підкреслювалося в часописі — «що в Угорщині українці ніколи не були, ані тепер їх нема. Той народ, що живе в північно-східних жупах і який ми називаємо русинами, протягом століть злився з мадярами, а його інтелігенція вже цілком мадярська і то не лише мовою, але й національним почуттям. Піддані пишуть свої листи мадярським письмом».

Проте за першим переписом населення Чехословаччини 1921 року на Підкарпатській Русі (без русинської території, що відійшла до Словаччини) проживало 320648 русинів, 102998 угорців, 82324 євреїв, 19298 чехів і словаків, 13816 румунів, 1157 представників інших національностей.

Підсумовуючи, зазначимо, що в другій половині XIX — першому десятиріччі XX ст. народи, що належали до Австро-Угорщини, зазнали зневаги та заперечення своїх природних національних прав. Це зумовлювалося національним шовінізмом, яким керувалася Угорщина у відносинах з підпорядкованими їй народами. Політика мадяризації виключала будь-яку можливість культурного співжиття мадярів з іншими народами держави.

Загалом політика мадяризації здійснювалася урядом за такими напрямками: 1) заборона національного шкільництва, національних товариств; 2) змадярщення національної церкви; 3) заборона національних партій; 4) заборона національної преси; 5) заміна рідних імен, що пропагувалося спеціальним товариством у школах; 6) заміна географічних русинських, німецьких і словацьких назв.

Тяжкий соціальний гніт та мадяризація русинів, словаків, румунів, німців, інших неугорських народів Угорщини призвів до

уповільнення процесу їх національного розвитку та формування національних політичних еліт, низького рівня соціальної стратифікації, занепаду національно-культурного життя.

Мадяризація та політичні чинники спричинили скорочення україно-русинської етнографічної зони. Якщо на початку XIX ст. вона становила близько 22,3 тис. км. кв. (Марамороський, Угоцький, Березький, Ужанський комітати — 17,9 тис. км. кв.; та близько 4,4 тис. км. кв. прикордонних україно-русинських етнічних територій Земплинського, Шариського, Списького та Абу-Торнянського комітатів) то на 1919 р. українські землі Закарпаття скоротилися до 15,6 тис. км. кв. і втратили цілісність (11,4 тис. км. кв. у — Карпатській Україні, 3,5 тис. км. кв. — у Східній Словаччині та 700 км. кв. — на території у складі Румунії)²⁵.

¹ Мишанич О. «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у XX ст. — Ужгород, 1992. — С. 6.

² Підраховано за матеріалами: *Неточаєв В.І.* Територія, населення, міста Закарпаття в кінці XIX — на початку XX ст. // Доповіді та повідомлення Уж ДУ. Серія історична. — №4. — Ужгород, 1960. — С.114–118.

³ Там само.

⁴ Шандор В. Закарпаття. Історично-правний нарис. — Нью-Йорк, 1992. — С. 92.

⁵ Хичій О.Ф. З історії шкільництва на Закарпатті. З XVIII ст. до возз'єднання його з Радянською Україною // Наукові записки Ужгородського державного університету. Т. XXIX. Історія Закарпаття. — Ужгород, 1957. — С. 339.

⁶ Державний архів Закарпатської області. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1087. — Арк. 3–4.

⁷ Шандор В. Назв. праця. — С. 95.

⁸ Марина В.В. Румуни Закарпаття. Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. — Ужгород, 1995. — С.76.

⁹ Неточаєв В.І. Закарпаття напередодні Першої світової війни // Наукові записки Ужгородського державного університету. Т. XXIX. Історія Закарпаття. — Ужгород. — 1957. — С. 124.

¹⁰ Там само. — С. 77–78.

¹¹ Таньчак. Між Мадярщиною, Польшею й Чехословаччиною. — Ужгород, 1936. — С. 44–45.

¹² Там само. — С. 45

¹³ Марина В.В. Назв. праця. — С. 76.

¹⁴ Шандор В. Назв. праця. — С. 99.

¹⁵ Там само. — С. 95.

¹⁶ Нариси історії Закарпаття у 2-х т. — Ужгород, 1994. — Т. I. — С. 336.

¹⁷ Підраховано за: Науковий збірник т-ва «Просвіта», річник XIII–XIV. — Ужгород, 1938. — С. 25–26.

¹⁸ *Неточаєв В.І.* Закарпаття напередодні Першої світової війни. — С. 119.

¹⁹ *Ванат Іван.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга перша. 1918–1938. — Братислава — Пряшів, 1979. — С. 155.

²⁰ *Неточаєв В.І.* Закарпаття напередодні Першої світової війни. — С. 124.

²¹ *Лебович М.* Венгрія накануне буржуазно-демократической революції 1918 г. // Наукові записки Львівського держуніверситету. — Т. XXV. — Львів, 1954. — С. 123.

²² Підраховано за матеріалами: *Неточаєв В.І.* Територія, населення, міста Закарпаття в кінці XIX — на початку XX ст. — С. 114–118.

²³ *Лавер О.* П'ять хлібин Угочі // Карпатський край. — Ужгород, 1993. — №9–11. — С. 33–34.

²⁴ Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 338; Т. 2. — С. 432.

²⁵ Там само. — Т.2. — С. 715.

А.Ковач

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ЗАКАРПАТТЯ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Здобуття Україною державної незалежності змінило суспільний статус української нації та етнічних спільнот, що проживають на її території, дало могутній поштовх до їх національно-культурного відродження.

Сформована за роки незалежності нормативно-правова база створила надійне підґрунтя для гармонійного поєднання інтересів усіх етнонаціональних компонентів українського суспільства, рівних умов для їхньої активної участі в державотворчих процесах, забезпечення балансу і потреб розвитку як етнічної більшості, так і етнічних меншин.

Права громадян — представників різних національностей, а також гарантії цих прав, у тому числі і в культурно-освітній сфері, зафіксовані в Конституції України (1996 р.), законах України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), «Про громадянство» (1991 р.), «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992 р.), «Про інформацію» (1992 р.), «Про радіо і телебачення» (1993 р.), «Про освіту» (1991 р.), «Про вищу освіту» (2002 р.), «Про місцеве самоврядування» (1997 р.), міжнародно-правових актах — «Рамковій конвенції про захист національних меншин»

(ратифіковано Законом України від 1997 р.), «Європейській хартії регіональних мов або мов меншин» (2003 р.) та деяких інших. Також національним законодавством беруться до уваги такі документи, як Гаазькі рекомендації з прав національних меншин на освіту (1996 р.) та Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин (1998 р.). Крім цього, чинне законодавство України передбачає захист прав національних меншин шляхом укладення міждержавних договорів та угод. Такі договори або угоди наша країна уклала з Російською Федерацією, Угорщиною, Польщею, Словаччиною, Румунією, Молдовою, Литвою та іншими країнами.

За оцінками таких авторитетних міжнародних організацій, як ООН, РЄ, ОБСЄ, українське законодавство щодо захисту прав національних меншин відповідає принциповим засадам і основним вимогам міжнародно-правових стандартів у цій сфері¹.

Водночас, об'єктивним критерієм оцінки конкретних законодавчих актів є суспільна результативність їх реалізації. Світовий та вітчизняний досвід переконливо доводить, що універсальних схем ідеального етнонаціонального функціонування суспільства не існує, але вироблені й перевірені практикою ціннісні орієнтири дають можливість оптимального забезпечення правових засад гармонізації міжнаціональних відносин. Наскільки вони є адекватними й ефективними в нашій державі, прослідкуємо на прикладі Закарпатської області.

Згідно зі Всеукраїнським переписом населення 2001 р. в області проживає 1 млн. 10 тис. 127 (80,5%) українців; 151,5 тис. (12,1%) угорців; 32,2 тис. (2,6%) румунів; 30,9 тис. (2,5%) росіян; 14,0 тис. (1,1%) циган; 5,7 тис. (0,5%) словаків; 3,6 тис. (0,3%) німців; 1,5 тис. (0,1%) білорусів².

Для задоволення їхніх освітніх та культурних потреб створена мережа навчальних закладів, яка приведена у відповідність з національним складом населення. Так, станом на 2003/04 навчальний рік на території області функціонувало: 575 шкіл з українською мовою навчання (151 310 тис. учнів), 69 — з угорською (16 070 учнів), 30 — українською і угорською (9 332 тис. учнів), 12 — румунською (3 318 учнів), 3 — російською (1 442 тис. учнів), 9 — ромською та українською (5 385 учнів), 2 — румунською, російською, українською (1 379 учнів).

Мережа дошкільних навчальних закладів включає 390 — з українською мовою виховання (19 796 дітей) 1 — російською (71 ди-

тина), 65 — угорською (2 226 дітей), 2 — румунською (54 дитини), 18 — змішаною (1 457 дітей), 1 зі словацькою та українською мовами виховання (826 учнів)³. Нещодавно, за сприяння Міжнародного фонду «Відродження» у місті Ужгород організовано перший в Україні ромський дитячий садок⁴.

Підвищенню ефективності навчально-виховного процесу значною мірою сприяє активний обмін учнями та студентами зі спорідненими установами зарубіжних країн. Щоліта група студентів словацького відділення Ужгородського національного університету виїжджає на двотижневу лінгвістичну практику до Словаччини. Університет також направляє студентів кафедри на мовне стажування до інституту мовної підготовки Братиславського університету.

Крім цього, випускники загальноосвітніх навчальних закладів краю за цільовими направленнями вступають до вищих навчальних закладів Угорщини, Словаччини, Румунії та Молдови, з якими підписані відповідні міждержавні угоди. Так, згідно з Угодою між управлінням освіти і науки Закарпатської облдержадміністрації та Кошицьким крайовим шкільництвом Словацької Республіки у 2003 р. на навчання до вищих навчальних закладів Словаччини зараховано 6 випускників загальноосвітніх шкіл області. Всі вони — словацької національності⁵.

За даними, які наводять О.Берегасі, І.Черничко, І.Орос — автори праці «Мова, освіта, політика» — станом на 1991 р. у вищих навчальних закладах Угорщини навчалось 27 закарпатських юнаків і дівчат; в 1992 р. їх кількість зросла до 53 осіб, в 1993 р. — до 80 осіб, в 1995 р. — до 88 осіб. У 1996 р. — 66 осіб, вихідців із Закарпаття, закінчили навчання в угорських навчальних закладах⁶. Однак прикрим є той факт, що більшість з них не повертається додому, а залишається працювати в Угорщині.

Невід'ємною складовою навчально-виховного процесу в області є недільні школи. У них не лише вивчають рідну мову, але й відбувається важливий процес усвідомлення дітьми своєї належності до етнонаціональної спільноти. Учні знайомляться з особливостями традицій і культурним надбанням свого народу, беруть участь у роботі фольклорних гуртків, стають учасниками аматорських колективів. Відкриваються ці школи при загальноосвітніх школах, гімназіях, ліцеях, вищих навчальних закладах, професійно-технічних училищах за наявності двох і більше різновікових класів та не менше 8 осіб для міської місцевості; у сільській місцевості — незалежно від їх кількості, але не більше 15-20 осіб у класі. Рішен-

ня про відкриття недільних шкіл приймають виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів. Фінансування цих шкіл здійснюється за рахунок коштів засновників (громадських організацій, громадських фондів, культурно-освітніх організацій), а також державного і місцевого бюджетів. Оплата праці вчителів відбувається згідно з чинним законодавством. Підпорядковуються школи органам державного управління освітою.

Станом на 2003/04 навчальний рік на Закарпатті функціонувало 8 недільних шкіл. З них 3 єврейські — в містах Ужгород (46 учнів), Мукачеве (11 учнів), Хуст (26 учнів); 1 польська — м. Ужгород (126 учнів); 1 вірменська — м. Ужгород (90 учнів), та 3 ромські — м. Ужгород (56 учнів), с. Концово Ужгородського району (43 учні), смт. В. Березний (27 учнів) недільні школи⁷.

Іншою формою задоволення потреб національних меншин в області стало впровадження практики вивчення їхніх національних мов у загальноосвітніх школах. Так, вивчення словацької мови і літератури як предмета введено в усіх класах Старожницької загальноосвітньої школи Ужгородського району. У місцях компактного проживання словаків у Перечинському, Великоберезнянському, Мукачівському, Свалявському, Ужгородському районах вивчення словацької мови введено факультативно⁸.

Угорську мову як предмет протягом 2003/04 навчального року вивчало 1 268 тис. учнів⁹. Російську мову факультативно викладали у 81 школі (10 592 учні), угорську — у 16 школах (900 учнів), румунську — в 1 школі (16 учнів), українську — в 4 школах (231 учень)¹⁰.

Починаючи з 2002 р. на базі Ужгородської школи №14 працюють класи для циганських дітей зі спортивним ухилом (футбол, волейбол, баскетбол). Свою майстерність діти можуть показати на спеціально створених міні-футбольному, волейбольному та баскетбольному майданчиках міста під час змагань та конкурсів, що організовуються за фінансової підтримки обласного товариства «Амаро Дром» («Наш шлях»). Головний девіз діяльності товариства «Амаро Дром» — життя без «вулиць», без паління, пияцтва і наркотиків¹¹.

У області функціонують 18 державних вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації¹². Центрами освіти, фундаментальної та галузевої науки є Ужгородський національний університет, Ужгородський державний інститут інформатики, економіки і права, Мукачівський технологічний інститут, Мукачівський гу-

манітарно-педагогічний інститут, Інститут електронної фізики НАН України, Закарпатський художній інститут, Гірсько-Карпатська дослідна станція. У 1998 р. при Ужгородському національному університеті почав свою роботу Центр гунгарології¹³. Станом на 2004 р. центром проведено п'ять міжнародних наукових конференцій, видано сім монографій, виходить щорічний журнал «Акти гунгаріка». Підготовлено та затверджено на вченій раді Ужгородського університету шкільний угорсько-український словник для учнів відповідних загальноосвітніх шкіл, на видання якого держава виділила 35 тис. грн. (тираж — 10 тис. примірників). Також видано шкільний українсько-угорський та угорсько-український фразеологічний словник¹⁴.

Ужгородський державний університет на сьогодні є чи не єдиним в Україні вищим навчальним закладом, в якому представники національних меншин складають вступні іспити рідною мовою (угорською, російською, румунською, словацькою). В університеті функціонують угорське, румунське, словацьке, німецьке відділення філологічного факультету. В 2004 р. за ініціативи культурно-просвітницького товариства «Романі Яг» в університеті відкрито першу в Україні кафедру ромології. Серед головних предметів кафедри — історія, культура та традиції ромів. Передбачається, що створена кафедра буде науково-методичним центром підготовки кваліфікованих викладачів для недільних ромських шкіл¹⁵. У 2005 р. на базі історичного факультету Ужгородського національного університету відкрито кафедру угорської історії та європейської інтеграції¹⁶.

Крім цього, на окремих факультетах (біологічному, фізикоматематичному, хімічному, історичному та факультеті романо-германської філології) з-поміж абітурієнтів угорської, румунської та словацької національних меншин готуються вчителі відповідних предметів навчального плану загальноосвітньої школи, які в основному задовольняють кадрові потреби цих шкіл¹⁷.

Угорською мовою підготовка вчителів початкових класів для шкіл з національною мовою навчання проводиться також в Мукачівському педагогічному коледжі. У 1994 р. у м. Берегово відкрито угорськомовний педагогічний інститут (приватної форми власності), який до 1996 року був філіалом Ніредьгазького педагогічного інституту. Угорською мовою здобувають фахову освіту також в окремих групах Мукачівського державного аграрного

технікуму, Ужгородському училищі культури, Берегівських медичному та професійно-технічному училищах¹⁸.

Велика увага органів державної влади і місцевого самоврядування приділяється питанням фінансового забезпечення, зміцнення матеріально-технічної бази установ освіти та культури. Лише у 2003 р. для забезпечення діяльності дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів з вивченням мов національних меншин з обласного бюджету було виділено 21, 8 млн. грн.; на випуск підручників, навчальних посібників та методичної літератури — 1 млн. 177, 3 тис. грн¹⁹. Введено в експлуатацію будинок культури в угорському селі Салівка Ужгородського району; виділено приміщення для угорської бібліотеки та здійснено реконструкцію будівлі для центру циганської культури в м. Ужгороді. Обласна державна адміністрація виділила кошти на придбання сценічних костюмів та музичних інструментів для народного циганського ансамблю «Романі Яг» (м. Ужгород).

21 жовтня 1999 р. за ініціативи облдержадміністрації в Ужгороді було відкрито Центр культур національних меншин Закарпаття. Центр є державним, культурно-інформаційним, організаційно-методичним та консультативним закладом. Його основні завдання — сприяти відновленню духовного потенціалу національних меншин та створювати умови для всебічного розкриття їхньої самотності²⁰. На базі Центру національні товариства області мають можливість безкоштовно проводити збори, конференції, культурно-масові заходи, приймати гостей. Створено Координаційну Раду Центру, членами якої є голови національно-культурних товариств, працівники органів державної виконавчої влади та творчої інтелігенції. Керівництво облдержадміністрації та обласної ради бере активну участь у засіданнях Координаційної Ради Центру. У реалізації своїх завдань Центр тісно співпрацює з міжнародними фондами та організаціями. Так, за сприяння та фінансової підтримки фонду «Відродження» в Україні проведено ряд семінарів голів національно-культурних товариств з правових питань, з проблем соціального захисту, співпраці національно-культурних товариств із засобами масової інформації та міжнародними фондами; семінар-практикум голів національно-культурних товариств та керівників недільних шкіл національних меншин, а також три тренінги вчителів недільних шкіл. Центром розроблено і здійснено проект «Кордони єднання», головна мета якого — за допомогою Карпатського фонду налагоджувати і здійснювати контакти між національно-культурними

товариствами Закарпаття з аналогічними громадськими самоврядними організаціями територій Угорщини, Румунії, Словаччини і Польщі, що входять в Карпатський єврорегіон²¹.

У квітні 2007 р. Закарпатською обласною державною адміністрацією схвалено «Програму забезпечення розвитку освіти, культури, традицій національних меншин області на 2007–2010 роки». На її виконання у 2007 р. планується використати 681,5 тис. грн.; у 2008 р. — 999,0 тис. грн.; 2009 р. — 1194,0 тис. грн.; 2010 р. — 1377,0 тис. грн. Програмою передбачені заходи щодо проведення модернізації навчально-матеріальної бази закладів освіти та культури; впровадження у навчально-виховну практику новітніх педагогічних технологій; поповнення шкільних бібліотек підручниками, навчальними посібниками з української мови і літератури, підручниками та літературою мовами національних меншин, довідковими і методичними матеріалами тощо²².

Однак, незважаючи на позитивні зрушення в системі освіти, існують проблеми, які негативно впливають на стан україномовної освіти як країни в цілому так і її регіонів. Однією з таких проблем є недостатня кількість годин, яку Міністерство освіти і науки України відводить на вивчення державної української мови у школах з мовами навчання національних меншин. Про це свідчить Базовий навчальний план Державного стандарту загальної середньої освіти, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України за №24 від 14 січня 2004 р²³. Державний стандарт загальної середньої освіти — це документ, в якому зведено норми і положення, що визначають державні вимоги до освіченості учнів і випускників шкіл на рівні початкової, базової і повної загальної середньої освіти та гарантій держави в її досягненні. Базовий навчальний план основної і старшої школи охоплює дві складові: інваріативну та варіативну. Інваріативна складова передбачає дотримання всіма навчальними закладами, що надають загальну середню освіту, єдиних вимог до загальноосвітньої підготовки учнів. Варіативна складова спрямована на забезпечення індивідуальної орієнтованості змісту освіти. Під час складання типових навчальних планів для учнів спеціалізованих шкіл, гімназій, ліцеїв і колегіумів дозволяється перерозподіляти між освітніми галузями до 15 відсотків навчального часу, визначеного інваріантною частиною Базового навчального плану.

На основі Базового навчального плану МОН розробляє типові навчальні плани для загальноосвітніх навчальних закладів.

У типових навчальних планах визначається перелік навчальних предметів і курсів, відповідно до змісту освітніх галузей, кількість годин, відведених на їх вивчення у кожному класі. Типові навчальні плани можуть відображати різні варіанти структурування, інтеграції та розподілу навчального змісту за роками навчання в межах годин, визначених Базовим навчальним планом. На основі типових навчальних планів навчальні заклади складають робочі навчальні плани, в яких конкретизується варіативна складова освіти з урахуванням особливостей організації навчально-виховного процесу.

Освітня галузь «Мови і літератури» складається з мовного та літературного компонентів, кожен з яких має свої складові. Зокрема, до мовного компоненту входять: українська мова, мови національних меншин, іноземні мови, а до літературного — українська, зарубіжна, рідна (якщо вона не є українською) література (літературна освіта). Розподіл загальної кількості годин в освітній галузі «Мови і літератури» Базового навчального плану подано в нижченаведеній таблиці.

Таблиця 1²⁴

**Базовий навчальний план
загальноосвітніх навчальних закладів II–III ступенів
(розподіл навчального часу між освітніми галузями)**

Освітні галузі	Загальна кількість годин								
	II ступінь (5–9 класи)			III ступінь (10–12 класи)			II + III ступені (5–12 класи)		
	тиж- день	рік	від- сотків	тиж- день	рік	від- сотків	тиж- день	рік	від- сотків
Інваріативна складова									
Мови і літератури	42	1470	27	19	665	19	61	2135	23,9

Якщо можна погодитися з кількістю годин, що передбачені на вивчення української мови і літератури у школах з російською мовою навчання (за генеалогічною класифікацією споріднені східнослов'янські мови індоєвропейської мовної сім'ї), то незрозумілим є той факт, що для вивчення української мови і літератури у школах, наприклад, з угорською мовою навчання (угро-фінська група уральської сім'ї) відведено таку ж кількість годин, що і в російськомовній школі. Вивчати українську мову росіянам, білорусам, полякам набагато легше, ніж угорцям та румунам. «Потрібно

пам'ятати, що українська й угорська мови за своїм походженням різні, не схожі ані за лексичною, ані за фонетичною чи граматичною структурами. Засвоєння окремих явищ українського граматичного ладу викликає в учнів-угорців труднощі», — пише педагог, яка має досвід роботи в угорськомовній школі²⁵. На думку видатного американського мовознавця Джона Бауга, викладання державної (чи іншої) мови для національних меншин методами рідної — це велика педагогічна і методична помилка, яка призводить до того, що меншина не оволодіває досконало державною мовою²⁶.

Стандарт вивчення мов національних меншин у школах України повинен бути іншим, ніж стандарт вивчення української мови, яка згідно зі статтею 10 Конституції України є державною мовою в Україні. Держава не може висувати однакових вимог до рівня володіння українською мовою і до рівня володіння мовами національних меншин, сфера функціонування яких обмежена. Крім цього, включаючи в інваріативну складову мови національних меншин, держава породжує проблеми з утвердженням державного статусу української мови, перешкоджає розширенню її функціонування не лише в галузі освіти, а й в суспільстві загалом. Логічно було б вилучити з інваріативної частини мови національних меншин як предмет, що вивчається за бажанням учнів (батьків). Держава не повинна ставити вимог до рівнів вивчення предметів за вибором.

Існують проблеми і в самому процесі вивчення державної мови у школах із мовою навчання національних меншин. До 1991 р. українську мову у цих школах ніколи не вивчали. Отже — не набуто відповідного досвіду. Багато вчителів, які навчають української мови і літератури, не володіють мовами меншин, що ускладнює спілкування з учнями. Не вистачає необхідних підручників, словників, іншої літератури. Навіть загальноосвітній рівень педагогічних кадрів, які викладають українську мову у середніх і старших класах, значно нижчий, ніж у інших предметників. Так, серед 201 учителів, які навчають української мови і літератури у школах і класах з угорською мовою навчання, вищу освіту мають лише 85%; 2% — незакінчену вищу, решта — середню педагогічну. З них лише 65% є фахівцями відповідного профілю, 37% — спеціалісти з інших предметів (не українські філологи). Особливо гостро стоїть дане питання в сільських школах, де питома вага спеціалістів зазначеного фаху є дуже низькою. У цих закладах, особливо у школах I–II ступенів, українську мову та

літературу часто викладають інші фахові спеціалісти, які володіють державною мовою.

Із 27 вчителів державної мови у школах і класах з румунською мовою навчання лише 81,5% (22 особи) мають вищу освіту, 1 особа — незакінчену вищу та 4 — середню спеціальну. Але третина з них також не є українськими філологами²⁷.

Тому цілком закономірно, що за даних умов оволодіти державною мовою у школах з угорською та румунською мовами навчання на рівні, який гарантує учням цих шкіл успішну інтеграцію в українське суспільство і є однією з найважливіших умов їх самореалізації, надзвичайно складно. Це частково підтверджують результати анкетування учнів 10–12 класів угорськомовних шкіл області, проведеного Закарпатським угорським інститутом ім. Ф.Ракоці II у 2001 р. За результатами опитування з 595 учнів 10–12 класів шкіл області з угорською мовою навчання 93% респондентів бажає вивчити українську мову на високому рівні і лише 1% не хоче оволодіти державною мовою; але тільки 23% вважає, що оволодіти українською мовою можна у школі²⁸.

Проблема умов і рівня викладання державної мови у школах з мовами навчання національних меншин — це суспільно-політична проблема. Національна меншина, не володіючи на належному рівні українською мовою, не зможе рівноправно брати участь у громадському, економічному, політичному і культурному житті країни, тобто сегрегується. А сегрегація так само шкідлива для національних меншин, як мовна та етнічна асиміляція. Закон України «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови» (1997 р.), Постанова Кабінету Міністрів «Про внесення змін і доповнень до постанови Кабінету Міністрів України від 8 вересня 1997 р. №998» (2000 р.) та Національна доктрина розвитку освіти (2002 р.) визначають, що держава гарантує всі необхідні умови для того, щоб національні меншини змогли оволодіти державною українською мовою. Якщо Україна цього справді хоче досягти, тоді викладені вище проблеми обов'язково потрібно вирішувати.

Помітною тенденцією в області є зниження престижу російськомовної освіти: 14 російськомовних шкіл на початок 1989 р.²⁹ і 3 школи — на початок 2003 р. Значною мірою це спричинено виїздом російського етносу до Російської Федерації, інтеграцією

російськомовного населення в українське суспільство, відчутним відпливом дітей титульної національності з російськомовних шкіл. Проте зниження освітньо-виховних показників російськомовної освіти в регіоні значно компенсується широким спектром російськомовних мас-медіа, діяльністю культурних закладів та поширенням російської літератури. В 1993 р. книжковий фонд обласних бібліотек (8,7 млн. екземплярів) на 54,7% складався із російськомовної літератури. В 1997 р. — на 53,2% (4 млн. 102 тис. примірників. В 2001 р. цей показник становив 52,4% (3 795 487 примірників)³⁰. Ще в 1947 р. в області започаткував свою діяльність російський драматичний театр в м. Мукачеве. В його репертуарі — п'єси сучасної світової та російської драматургії. Театр є єдиним російським у західному регіоні України.

Важливу роль у формуванні суспільної думки, збереженні національної самосвідомості, задоволенні інформаційних потреб відіграють засоби масової інформації. Станом на 2003 р. кількість та тираж обласних періодичних видань у краї за мовами видання були представлені в такій кількості: українською мовою — 79 видань, тираж — 304 401 примірників; російською мовою — 1 видання, тираж — 3000 примірників; угорською мовою — 10, тираж — 44 840 примірників; змішаними мовами — 19 видань, тираж — 152 000 примірників. Видавалася 131 назва україномовних книжок, тираж — 86 650 примірників; 8 назв угорськомовних книжок, тираж — 15 000 примірників, 5 назв російськомовних книжок, тираж — 1000 примірників³¹.

Населення Закарпаття також має можливість дивитися телеканали та слухати радіопередачі рідною мовою. Інформацію про річні обсяги теле- та радіопродукції подано в нижченаведеній таблиці (див. табл. 2).

Окрім цього, двічі на місяць випускається телерадіоальманах «Національно-культурні товариства Закарпаття», мета якого — повніше висвітлити життя всіх національностей, які проживають в області. Виходить телевізійна авторська програма мовою русинської спільноти.

У області функціонує 481 клубний заклад, з яких 94 розташовані у місцях компактного проживання національних меншин. З них 76 обслуговують угорців, 11 — словаків, 4 — німців, 3 — румунів. При них діє 455 колективів художньої самодіяльності³³.

Плідна робота щодо розвитку та збагачення духовності населення області здійснюється музейними закладами. В музейних експо-

зиціях знайшли своє відображення історія та культура представників усіх національностей. Так, у Закарпатському краєзнавчому музеї експонуються постійно діючі виставки «Народний одяг Закарпаття», «Народні музичні інструменти», на яких представлено одяг та музичні інструменти всіх національностей краю.

Таблиця 2³²

Річні та квартальні обсяги використання ефірного часу теле- та радіопродукції українською мовою та мовами національних меншин

Мова	Обсяг річний, год.		Обсяг квартальний, год.	
	телепередач	радіопередач	телепередач	радіопередач
українська	593	685	148	172
угорська	95	109	24	27
румунська	55	64	13	15
німецька	24	27	6	7
словацька	24	27	6	7
<i>Усього</i>	791	912	197	228

Характерними для Закарпаття є інтенсивні культурно-мистецькі зв'язки творчої інтелігенції краю із зарубіжними колегами. Такі контакти мистецьких колективів сприяють налагодженню й поглибленню зв'язків у різних сферах життя, взаємозбагаченню та розвитку культур. Так, протягом 1995–2000 рр., на запрошення «Матіци Словенської», у містах Східної Словаччини в різних мистецьких заходах взяли участь народні ансамблі Закарпаття — «Липтаки» (сmt. В. Березний), «Словенка» (с. Середнє), «Бетяри» (с. Сторожниця), «Цинторія» (м. Ужгород). На традиційному фестивалі квітів та інших заходах в угорському місті Ніредьгаза побували заслужений ансамбль танцю «Юність Закарпаття», народний танцювальний ансамбль «Золотий колос» (с. Дяково Виноградівського району), народний вокальний ансамбль «Ружа» (с. Сюрте Ужгородського району), дитячий фольклорний ансамбль «Дзвіночки Карпат» (м. Ужгород) та інші. На запрошення української громади повіту Марамуреш (Румунія) окремі колективи області щороку беруть участь у традиційних фестивалях «Вертеп», а також у святкуванні річниць Т. Шевченка. На ці та інші свята в Румунію виїжджають кращі колективи Рахівського і Тячівського районів. Це, зокрема, народний ансамбль пісні і танцю «Лісоруб» (с. В. Бички), оркестр гуцульських народних інструментів з міста Рахова,

сімейні ансамблі родин Баранів, Гудаків та Маньо із Тячівського району. На фестивалях у Польщі виступали народний ансамбль «Красія» Ужгородського училища культури та народний фольклорний ансамбль «Ужгород» міського Будинку культури³⁴.

Завдяки зусиллям облдержадміністрації відновлено дні добросусідства на кордоні зі Словаччиною, Румунією, Польщею та Угорщиною. У 2003 р. проведено перший фестиваль культур національних меншин Закарпаття та Карпатського євро регіону «Мелодії солоних озер», у рамках якого відбулася зустріч жителів Солотвиного з вихідцями селища, які нині проживають у різних куточках України та за її межами. Стали традиційними свята: словацької народної творчості «Словацька веселіца», румунського мистецтва «Мерцишор», угорського мистецтва, народної творчості німців Закарпаття.

Однак поряд із наявністю позитивних прикладів у задоволенні культурно-освітніх потреб національних меншин залишаються й проблеми. Крім тих, про які вже говорилося, невирішеним в області є питання створення відповідних умов для навчання і виховання дітей національних меншин в сільській місцевості. Проблемним залишається питання забезпечення шкіл з національними мовами навчання необхідними підручниками та посібниками. Насамперед, це стосується шкіл Закарпаття з угорською та румунськими мовами навчання, недільних шкіл тощо. Недостатніми є обсяги фінансування освітніх та культурних закладів.

Загалом же на Закарпатті накопичено цінний позитивний досвід мирного співіснування різних етносів, який заслуговує особливої уваги і може бути врахований для забезпечення національної гармонії в інших регіонах України.

¹ *Табачник Д., Попов Г., Пилипенко Т.* Національні меншини України: етнокультурний вимір. — К.: Етнос, 2007. — С.4.

² Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — К., 2003. — С. 132–133.

³ Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. — К.: Етнос, 2004. — С. 113–115.

⁴ Там само. — С. 330.

⁵ *Лойко Л.Л.* Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. — К.: Фоліант, 2005. — С. 341–342.

⁶ *Бабинець І.І.* Науково-освітні зв'язки України з Угорською республікою в 1991–2001 рр. (на прикладі Закарпатської області) // Науковий вісник Ужгородського університету. — Серія: Історія. — 2003. — №9. — С. 101.

⁷ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — С. 115.

⁸ Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. — С. 315–316.

⁹ Там само. — С. 322.

¹⁰ Там само. — С. 114.

¹¹ Там само. — С. 330.

¹² Там само. — С. 115.

¹³ *Черепаня М.І.* Етнокультурні процеси в Закарпатській області // Кордони єднання. Проблеми міжетнічних відносин у карпатському євро регіоні: Матеріали міжнародної наукової конференції (м. Ужгород 19–21 квітня 2001 р.). — Ужгород: Карпати, 2001. — С. 18.

¹⁴ *Ткач Д.І.* Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — К.: МАУП, 2004. — С. 435–436.

¹⁵ *Лойко Л.І.* Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. — К.: Фоліант, 2005. — С. 391.

¹⁶ <http://www.carpathia.gov.ua/ua/publication/content/497.htm>.

¹⁷ *Сагарда В.В., Токар М.Ю., Фернега В.С.* Освітньовиховні проблеми національних меншин Закарпаття. — Ужгород, 2000. — С. 62.

¹⁸ *Ерделі К.* (голова Брегівської районної ради) Злагода — річ конкретна // Віче. — 2004. — №12 (153).

¹⁹ Там само. — С.111–112.

²⁰ *Арканова О.* Перший в Україні // Новини Закарпаття. — 1999. — 23 жовтня. — С. 2.

²¹ Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. — С. 111–112.

²² <http://www.carpathia.gov.ua/ua/catalog/tem/876htm>

²³ <http://www.mon.gov.ua/education/average>

²⁴ Там само. <http://www.mon.gov.ua/education/average>

²⁵ *Берегасі А.* Українська мова у школах з угорською мовою навчання у соціолінгвістичному аспекті // <http://www.ualogos.kiev.ua/tex.htm>

²⁶ *Vaugh D.* Out of the Mouths of Slaves: African American language and educational Malpractice. — Austin: University of Texas Press, 1999.

²⁷ *Сагарда В.В., Токар М.Ю., Фернега В.С.* Освітньовиховні проблеми національних меншин Закарпаття. — С. 64–65.

²⁸ *Берегасі А.* Назв. праця // <http://www.ualogos.kiev.ua/tex.htm>

²⁹ *Малець О.О.* Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80 х рр. ХХ ст. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 — етнологія / Ужгородський національний університет. Інститут народознавства НАН України. — Л., 2002. — С. 14–15.

³⁰ *Зан М.П.* Етнокультурний розвиток росіян Закарпаття (1989–2001) // Науковий вісник Ужгородського університету. — Серія: Історія. — 2003. — №9. — С. 121.

³¹ Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. — С. 121.

³² Там само. — С. 119.

³³ <http://www.carpathia.gov.ua/ua/publication/content/497.htm>.

³⁴ *Рак П.М.* (начальник управління культури Закарпатської державної адміністрації) Про практику дружніх творчих зв'язків Закарпаття з країнами Карпатського євро регіону // Кордини єднання. Проблеми міжетнічних відносин у карпатському євро регіоні: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород 19–21 квітня 2001 р.). — С. 62–64.

Н.Кочан

ФОРМУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ СПЕЦИФІКИ ЗАКАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ НА ЗЛАМІ ХVІІІ–ХІХ СТ.

Зацікавлення національними мовами і зародження національних літератур вважаються важливими передумовами формування національної самосвідомості; власне й етнологія як наука веде свої витoki з виникнення порівняльного мовознавства. Формування національної свідомості багатьох європейських народів надихалось ідеями німецького філософа, лютеранського пастора Йогана Готфріда Гердера (1744–1803) про визначальне значення мови для існування нації, цінність національних літератур, культур, традицій, закорінених у певному ґрунті, рівноцінність культур різних народів. Дух романтизму панував у трактуванні поняття «нація» та національної історії. Вважалося, що спільна мова є визначальною ознакою нації і обумовлює право народу на створення окремої держави; національна ж історія — покликана окреслити територіальні межі національної держави. Нація вважалась єдино можливим середовищем, у якому міг реалізувати себе індивід. Пробуджена національна свідомість європейських народів неминуче мала привести до конфлікту «націоналізмів» під час національного самовизначення кожного з них, у ході перебігу процесів націє- та державотворення.

Землі історичного Закарпаття охоплюють територію Закарпатської області сучасної України, Пряшівщину у Словаччині, більшу частину Потисся нинішньої Угорщини, колишню Трансільванію або Семиграддя в Румунії. Історія цих земель та історія народів, які в усі часи заселяли їх, — різні історії. У досліджуваний період

ці землі входили до складу Угорського королівства, яке, своєю чергою, на певних умовах підпорядковувалось Австрійській імперії Габсбургів. Австрійські імператори одночасно вважалися королями Угорщини. Крім того, до складу Угорщини входило на правах автономії триєдине королівство Хорватії, Славонії і Далмації, етнополітичний розвиток якого дещо випереджав аналогічний на Закарпатті, і хоча й опосередковано, але впливав на характер перебігу процесів зростання національної свідомості на Закарпатті.

Безпосередньо ж на формування національної свідомості більшості народів Закарпатського регіону впливали конкретно-історичні обставини їхнього буття. Місцеві національні еліти надавали цьому процесові відповідне ідеологічне обґрунтування у руслі тогочасних панівних європейських доктрин, насамперед, гердерівської. В економічно відсталих регіонах — такою була Угорщина у порівнянні з Австрією і Закарпатський регіон у порівнянні з центральною Угорщиною — боротьба за національну культуру і мову набувала особливого значення, набагато більшого, ніж у країнах з розвинутою економікою. Боротьба народів за національне самовизначення стала вагомим рушієм тих суспільно-політичних процесів, які врешті привели і до революції 1848–1849 рр. в Угорщині, і до краху Австро-Угорської імперії у 1918 році. У маляр і хорватів носієм національної ідей виступило дворянство. У інших народів земель «Корони святого Іштвана», за браком національної аристократії, — духовенство, інтелігенція, городяни.

Найдинамічніше процеси націє- та державотворення розвивалися серед мадярського населення Угорського королівства. За іронією долі саме едикт імператора Йосифа II від 1784 р. про введення в Угорщині німецької мови як державної, замість традиційної латини, дав потужний імпульс зацікавленню угорців власною мовою, їхній боротьбі за захист угорської мови на законодавчому рівні. На угорських державних зборах, скликаних у 1790 р. по смерті Йосифа II одразу ж після коронації його наступника Леопольда II опозиція порушила питання про надання угорській мові статусу державної у королівстві. Питання було поставлене, але на той час воно не набуло підтримки більшості. Однак цей самий сейм ухвалив закон про обов'язкове вивчення угорської мови у середніх та вищих навчальних закладах; вимоги закону не поширювалися на церковні заклади освіти. Державні збори 1825 року прийняли ще одну ухвалу на захист угорської мови: про видання законів у межах королівства додатково до латини також угорською мовою. На-

самкінець, державними зборами 1843–1844 років скликання було ухвалено закон про запровадження угорської мови як офіційної (державної) в межах Угорського королівства. Відтак розпочинається процес витіснення з ужитку латини та німецької мови, а політика мадяризації національних меншин стає дедалі жорсткішою.

Початок процесу стандартизації угорської мови як літературної пов'язаний з іменем Дьордя Бешен'єї, який не лише обстоював необхідність розвитку національної мови, але й наполягав на необхідності переходу на угорську мову викладання на усіх рівнях системи освіти. Продовжили цю лінію угорські «неологісти» (Ф.Казінці, Я.Бачані, М.Чоконаї-Вітез, Й.Катону), з діяльністю яких пов'язане формування угорської літературної мови (процес оновлення мови завершився до 1820 р.), розвиток національної літератури.

Ідеї етнічної та історичної спільності дуже швидко опанували умами освіченої частини угорського суспільства. У 30–40-х роках ХІХ ст. національний рух мадяр втрачає притаманні йому на початковому етапі станово-корпоративні риси і переростає у рух за створення «*natio Hungarica*», угорської політичної нації. Лідери національного руху включно з Лайошем Кошутом вірили, що надання усім недворянським станам в Угорщині тих громадянських і юридичних прав, якими користувалось у королівстві виключно дворянство (а воно на сер. 40-х рр. ХІХ ст. становило 5% населення Угорщини)¹, а також послідовне законодавче запровадження пріоритету індивідуальних прав над колективними нейтралізує національні рухи неугорських народів королівства, полегшить їхню відмову від вимог етнонаціонального характеру.

З одного боку, за цими планами лібералів бачимо інтернаціоналізацію угорського національного руху, що робила його привабливим для чималої кількості представників національних меншин. На цьому ґрунті зріс прошарок «мадяронів», промадярського крила у складі неугорських народів королівства. З другого ж, гасло лібералів «одна держава — одна нація» ставило поза законом незалежні національні рухи та вимоги немадярських народів, ідеологічно обґрунтовувало їхню прискорену мадяризацію. Тим більше, що угорські ліберали не вважали мову і етнос достатньою підставою для створення сучасної політичної нації, наголошуючи на пріоритетності спільної історії та багатовікової традиції існування державності (серед усіх національних меншин угорці не заперечували у праві на національне самовизначення лише хорватам).

Національні ж лідери етнічних меншин, для яких нарізним каменем нації- та державотворення були мова та етнонаціональна самобутність і окремішність, принципово заперечували поняття «єдиної політичної нації». Інтерпретація поняття «нація» по різні боки таборів національних рухів була взаємовиключною. Абсолютизація мадярської культури, почуття зверхності угорської аристократії (яке перейняла інтелігенція, а також середній клас) стосовно немадярських народів спричинилося до конфліктів з «націоналізмами» інших народів, які проживали в королівстві, наростання в Угорщині суспільно-політичної напруги впродовж ХІХ ст. Ті права, які угорці виборювали для себе від віденського уряду, свідомо нехтувались і придушувалися, коли йшлося про національні меншини всередині королівства. Крім того, у своїх національних прагненнях лідери національних спільнот спиралися на підтримку Відня. Усі вони зазвичай були лояльними до Габсбургів, а це лише додавало гостроти у боротьбі проти мадяризації за етнонаціональну ідентичність².

Одержимість вченням Гердера, страх перед химерою панславізму (ідеєю «братнього єднання слов'янських народів»), а також віра в те, що за відсутності у національних меншин дієвого класу дворянства воно легко зречеться етнонаціональної ідентичності заради національно-політичної — все це наперед визначило, на думку сучасного угорського історика Ласло Контлера, радикалізм позиції угорських лібералів у національному питанні. Іштван Сечені, політичний опонент Лайоша Кошута, критикував надмірне захоплення угорських лібералів націоналізмом і пояснював загострення національних почуттів неугорських народів королівства виключно необхідністю самозахисту перед загрозою суцільної мадяризації. Сечені став першим з угорських інтелектуалів-політиків, хто звернув увагу суспільства на проблему, яку становить для Угорщини багатонаціональний характер населення Закарпатського регіону³.

Етнонаціональний склад 13-мільйонного населення Угорщини у 1842 р. мав такий вигляд: лише 38% від цієї кількості становили мадяри, а саме — 4,8 млн. Другу за чисельністю групу становили румуни — 2,2 млн. чоловік (17%). Далі йшли словаки — 1,7 млн. (13%), німці — 1,3 млн. (10%), серби — 1,2 млн. (9%), хорвати — 900 тис. (7%), русини — 450 тис. (3,5%), євреї — 250 тис. (2%); окрім того в межах королівства проживали представники щонайменше десяти дрібних етнічних спільнот. Лише

невелика частина цих народів проживала компактними групами або діаспорами. Більшість з них була розпорошена й переплетена з іншими народами на кшталт строкатої мозаїки, що, практично, унеможливило виділення окремих «національних округів»⁴.

Перші конфлікти між мадяризаторською політикою Угорщини та пробудженими націоналізмами неугорських народів сталися саме на мовному ґрунті, коли державні збори спробували визнати за угорською мовою офіційний (державний) статус у межах королівства. Першими відреагували представники еліт королівства Хорватії як політично найдозріліша спільнота (у складі Угорщини лише триєдине королівство мало статус територіальної автономії). У 1791 р. хорватські депутати до угорських державних зборів навіть визнали за Угорщиною право визначати податково-фінансову політику Хорватії, але проголосували проти запровадження угорської мови як державної. І це попри те, що тим самим законом передбачалося запровадження паралельно до угорської також і хорватської мови в Хорватії. Опираючись зростаючому тиску мадяризації, хорвати воліли зберегти як офіційну мову мертву латину⁵.

Політичним вимогам хорватів передував процес розвитку хорватської мови. У 1767 р. побачила світ перша граматика славонської (хорватської) мови Матія Рельковича. Хорватська мова, після невдалої спроби поєднати три існуючі діалекти, все ж таки народилась, але вже під прапором політичного ілліризму на чолі з Людевітом Гаєм. Ідеолог ілліризму одноосібно вирішив, що найбільш наближений до сербської мови діалект й буде стандартом мовно-літературного.

Як політичний лідер ілліризму Л. Гай обстоював необхідність об'єднання усіх південних слов'ян, яких він називав «іллїрійцями». Концепція ілліризму як така була суто умоглядною конструкцією: історія не знає такого народу, що його можна було б ідентифікувати як «іллїрійський», так само як не знає й чітко визначених географічних координат Іллірії. Зазвичай прихильники цієї концепції узагальнено стверджували, що Іллірія пролягає на землях «від Вілаха до Варни». Іллїрійці проголошувалися нащадками вихідців зі Стародавньої Греції та Риму, а сучасні південнослов'янські народи (хорвати, словени, серби, болгари), своєю чергою, прямими нащадками іллїрійців. У такий спосіб «іллїрійцям» забезпечувалося шляхетне походження та «споконвічність» проживання на «іллїрійських землях». Важливу складову концепції становив постулат про спільність походження південнослов'янських народів,

на основі якого висувалася вимога об'єднання цих народів і створення ними спільної держави «Великої Іллірії»⁶. Якщо на початку свого виникнення іллірійський рух співчутливо ставився до антигабсбурзьких рухів в Угорщині, то у 40-х роках ХІХ ст. він набув гострої антимадярської спрямованості; така еволюція пояснюється агресивною мадьяризаторською політикою угорських провідників.

Надзвичайно динамічно розпочався процес румунського націєтворення, який очолило уніатське духовенство на чолі з Самуїлом Міку-Клейном та його послідовниками (Г.Шинкаєм, П.Майором, Й.Будай-Деляну), згуртованими довкола уніатської трансільванської школи у Блажі (Балажфальві). Волохи/румуні становили більше половини населення Трансільванії, але ніколи вони не володіли тими правами, якими згідно з «історичним правом» користувалися панівні «нації» — мадяри, секеї і сакси. Православна церква румунів також не мала офіційного визнання, перебуваючи у статусі «терпимої». У дещо сприятливішому становищі перебувала греко-католицька церква румун, переважно за рахунок її інтеграції у структури католицької церкви. Саме уніатське духовенство краю очолило процес становлення національної самосвідомості волохів. Першим вимогу визнання волохів Трансільванії четвертою нацією висунув блазький уніатський єпископ Міку-Клейн.

У 1780 р. побачила світ унормована граматика румунської мови С. Міку-Клейна, на основі якої була створена орфографія з застосуванням латинського шрифту. Граматика була укладена під сильним впливом французької та італійської мов на підтвердження тези лідерів національного руху про латинське походження румунської мови. Останнє випливало з вимог створеної С. Міку-Клейном концепції національної історії румунів, викладеній у його програмній праці «*Historia Daco-Romanorum*» (1781 р.).

Згідно з духом того часу, коли давність і знатність походження вважалися за достатній аргумент і остаточний доказ «історичних прав», С.Міку-Клейн доводив споконвічне заселення земель Трансільванії румунами, які проживали тут набагато раніше від угорців, саксонців, германців і слов'ян. Другим наріжним каменем його концепції було твердження про родовитість, шляхетність походження румунів, які проголошувалися нащадками давньоримських поселенців і спадкоємцями славної історії Стародавнього Риму. Згідно з концепцією С. Міку-Клейна колишнє населення цих земель — даки — було цілковито винищене римськими

легіонерами. Після того, як у 270 р. римляни були змушені відступити за Дунай, частина римських поселенців залишилася на цих землях. Коли навала угорців дісталася Трансільванії, тут правили нащадки римлян — румуни. Вождь румунів був убитий угорцями, і тоді румуни визнали над собою владу угорського короля, але обумовили цю згоду вимогою гарантування рівності прав румунів і угорців. З часом угорці порушили цю угоду і румуни втратили усі свої колишні права. Зрозуміло, що такого роду умоглядні конструкції не мали наукового підґрунтя, адже відомо, що румунське населення прийшло переважно з балканських земель; даки ж не були винищені на корені римлянами, а поступово асимілювались.

Погляди С. Міку-Клейна були покладені в основу петиції «*Supplex Libellus Valachorum*» («Покірне прохання волохів»), з якою румунські інтелектуали, представники греко-католицького духовенства, звернулись у 1791 р. до імператора Леопольда II з вимогою конституційного визнання румунів четвертою трансільванською нацією. У петиції наголошувалося на римському походженні румунської нації, рівноправному становищі аж до XV століття румунів та їхньої церкви, з одного боку, та угорців і саксонців, з іншого. У документі йшлося не про надання румунам певних прав і привілеїв, а про відновлення втрачених давніх прав. Румунська сторона вимагала постійного пропорційного представництва в адміністративних органах Трансільванії, зрівняння у правах своїх церков з церквами інших «націй», а також надання румунам права на скликання національних зборів на взірць того, що його мала Сербська православна церква⁷. Імператор Леопольд II, на якого, власне, поклали надії румуни, усунувся від розв'язання питання, подавши петицію на розгляд Трансільванських зборів (1790–1791), проти яких петиція була спрямована. Зрозуміло, що угорські й саксонські депутати одностайно її відхилили. На цих же зборах саксонці не дозволили мадярам провести в життя рішення про об'єднання (унію) Трансільванії з Угорщиною згідно з пропагованим угорцями гаслом «двох батьківщин», натомість саксонці не змогли перешкодити прийняттю ряду законів на розширення сфери використання угорської мови⁸.

Серед сербів процес становлення національної самосвідомості розпочинається аналогічним шляхом — із зацікавлення мовою. Завдяки зусиллям спочатку Досифея Обрадовіча, а потім Вуко Караджича, який уклав перший сербський словник і граматику,

в основу сербської мови було покладено розмовну народну мову, а не досить штучну сербо-слов'янську, що використовувалася переважно церквою та інтелектуалами і яка становила варіант церковнослов'янської з великою кількістю запозичених російських слів. Інтерес до національної мови і традицій невдовзі призвів її до порушення сербськими провідниками, а ними було переважно православне духовенство, вимог щодо захисту національних прав, тобто до виникнення політичної свідомості сербів. Запрошені навесні 1790 р. взяти участь у роботі державних зборів у Відні, митрополит Сербської православної церкви М.Путник та сім єпископів висунули до зборів вимогу визнання сербів окремою «нацією», яка була відхилена зборами. Однак влітку того ж року імператор дозволив сербам скликати церковний собор, своєрідні національні збори, які висунули більш радикальні вимоги — виокремлення зі складу Угорщини самостійної територіальної одиниці «Іллірія». «Іллірія» вважалася «споконвічною» землею сербів (Банат, Бачка, Бараня, Срем), хоча там, окрім сербів, мешкало чимало румунів, німців, мадярів. Відень у прагненні приборкати угорський націоналізм підтримував цю ідею впродовж кількох років, доти, доки вона спрацьовувала як важіль тиску на корону. Але через кілька десятиліть саме вимога територіальної автономії стане головною у програмі національної боротьби сербів в Угорщині⁹.

Подібного роду процеси розвивалися й у словацькому середовищі. У 1780 р. з'являється перша історія словаків Юрая Папанека, а у 1787 р. — словацька граматика та історія словацької літератури Антона Бернолака. Лютеранська інтелектуальна еліта деякий час ще наполягала на використанні чеського варіанту словацької літературної мови. Однак творчість Яна Коллара та літературна діяльність Людовіта Штура остаточно закріпили як нормативний варіант граматику Бернолака і середньословацький діалект. У розвиток ідей панславізму П.Шафарика Ян Коллар пише поему «Дочка Слави» (1827 р.), яка стала духовним та ідеологічним маніфестом усіх панславістів.

Зародження усвідомлення самобутності русинів Закарпаття як окремого народу спостерігається вже в творах Михайла Оросвиговського Андрелли (1637–1709), де привертено увагу до мови русинів, особливостей їхнього віросповідання, культури. Однак вирішальний поштовх процесу формування національної свідомості русинів дала багатогранна діяльність мукачівського греко-католицького єпископа Андрія Бачинського (1773–1809) та інтелек-

туалів із середовища греко-католицького духовенства, єдиної освіченої верстви русинського населення. Андрій Бачинський у посланнях до духовенства наголошував на вирішальному значенні мови та релігії для розвитку народу і його майбутнього. «Історичний досвід, численні приклади, — зазначав А.Бачинський, — переконливо свідчать, що для зміцнення будь-якої народності або нації немає підойми міцнішої та тривкішої, аніж збереження питомої батьківської та материнської мови, писемності та віри. Як тільки який-небудь народ починає соромитися і цуратися рідної мови, писемності та релігії, а відтак і зовсім їх забувати, одразу ж починають відбуватися необоротні зміни і з самим цим народом [...] Не втрачай пильності і належно дбай про міць Мукачівської угро-руської єпархії, бо така ж лиха доля може спіткати і тебе, якщо ти занедбаєш батьківщину та материнську мову і писемність: адже із їхньою втраченою загубимо найнадійнішого друга і союзника нашого народу»¹⁰.

Стосовно національної історії русинів, то її наріжним каменем були тези про автохтонність русинського населення Закарпаття, їхню «споковічну» присутність на цій землі (першим її висловив Ян Коллар у 1749 р.), а також їхню належність до великого народу руського. Одні дослідники виводили генеалогію Закарпатських русинів від слов'янських племен Київської Русі (Іван Пастелій, Д.Йоанікій Базилович)¹¹. Інші доводили належність русинів до росіян (великоросів) (Іван Орлай, Ю.Гуца-Венелін)¹². Найвидатніший історик Закарпаття ХІХ ст. Михайло Лучкай (1789–1843) у 6-томній «Історії карпатських русинів, священній і громадянській» (написаній латинською мовою) однозначно підтримує тезу про русинів як автохтонне населення Закарпаття, але на доказ цього наводить лише топоніміку краю (Поляна, Бистра, Люта, Тиха, Березна): «Отже, поки хтось не доведе, що тут існував інший народ, ніж руський (слов'янський), і назви поселень, і гір і племен були іншими, до тих пір русини залишаються аборигенами своїх країв»¹³. «Истинная история карпатороссов» Олександра Духновича (1803–1865) написана під впливом історичної концепції панславізму П. Шафарика. Ідеалізуючи, як то було притаманне багатьом панславістам, роль Росії у процесі об'єднання слов'янства, О. Духнович бачив національне майбутнє русинів в об'єднанні з українськими землями по інший бік Карпат (на той час у складі Російської імперії)¹⁴.

Отже, процес формування етнонаціональної специфіки Закарпатського регіону на зламі ХVІІІ–ХІХ ст. визначали типологічно

споріднені процеси. Імпульс до виникнення самоідентифікації народів Закарпаття в етнонаціональних категоріях дали (крім набагато давнішого за часом постановня усвідомлення релігійної ідентичності) щойно зроджені інтерес до мови, її унормування та стандартизації, прагнення законодавчо захистити народну/національну культуру і традиції, творення національних історій у відповідь на потребу поточного моменту. Вже в цей період формуються відмінні інтерпретації поняття «нація» — під кутом зору етнонаціональним або ж — політичним, фактично взаємовиключні, що не могли не зіштовхнутися між собою.

Про наукове обґрунтування «національних історій» у сьогоdnішньому розумінні цього слова у той час не могло бути мови. Національні історії — з їхніми національними міфами та нерідко притягнутими за вуха «героями» — були покликані стати інструментом формування національної свідомості, національної окремішності, націєтворення, боротьби за національні права і, насамкінець, створення національних держав. «Національні історії» на довгий час стали каменем спотикання у дискусіях істориків — представників різних «національних» історіографічних шкіл. Будучи етноцентричними за своєю суттю, ці історії були не лише потужним фактором націє- та державотворення; водночас вони заклали підґрунтя майбутніх міжнаціональних конфліктів і воєн.

Порубіжжя XVIII–XIX ст. вважається періодом формування не лише великих сучасних європейських націй, які досить швидко стали тлумачити поняття «нації» в політичних категоріях, але й «малих» націоналізмів, як у деяких народів Закарпатського регіону, деякі з яких і на початку XXI століття остаточно не змогли перейти з етноцентричного рівня тлумачення нації на рівень політичний.

¹ История Венгрии // Под ред. Т.М.Исламова. Т. 2. — М.: Наука, 1972. — С. 81.

² Там само. — С. 90–91.

³ Контлер Л. Тысячелетие в центре // История Венгрии. — С. 311–312.

⁴ Статистичні дані Елека Феньеша див: Контлер Л. Указ. соч. — С. 313.

⁵ История Югославки. — Т. 1. — М.: Наука, 1963. — С. 250–251; *Лециловская И.И.*, Иллиризм. К истории хорватского национального Возрождения. — М.: Наука, 1968.

⁶ История Югославии. — С. 388–391.

⁷ *Славич Барбара*. История Балкан XVIII і XIX століття. — Т. 1. — К., 2003. — С. 198–294.

⁸ История Венгрии. — С. 86–88; Контлер Л. Указ. соч. — С. 277–278.

⁹ История Венгрии. — С. 85–90.

¹⁰ Цит. за: *Удварі Іштван* «Народ — це мова та віра» // Карпатський край. — 1991. — 24 вересня.

¹¹ *Данилюк Д.* «Наукова і культурно-освітня діяльність духовенства Закарпаття у XVIII–XXIX ст.» // Важливі віхи історії Мукачівської греко-католицької єпархії. Доповіді наук. семінару, присвяченого 250-річчю заснування духовної семінарії. — Ужгород, 1998. — С. 34.

¹² Детальніше див.: *Ю.І.Гуца-Венелін* і слов'янський світ. Матеріали міжнародної наукової конференції // Упорядн. *І.М.Гранчак, М.І.Зимомря.* — Ужгород, 1992.

¹³ *Лучкай М.* Історія карпатських русинів. — Т.2. Наук. збірник Музею української культури у Свиднику. — Пряшів, 1988. — №13. — С. 139; див. також: *Данилюк Д.* Михайло Лучкай — патріарх закарпатської історіографії. — Ужгород, 1995.

¹⁴ *Бача Ю., Данилюк Д.* Невідомий Олександр Духнович. — Ужгород, 1993.

О.Ляшенко

РУСИНСЬКИЙ ПАРТИКУЛЯРИЗМ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ВИТОКИ, ІДЕОЛОГІЯ, ПРОЯВ

У контексті етнополітичного і етнокультурного життя на Закарпатті і за його межами, починаючи з кінця 1980-х — початку 1990-х років, точаться дискусії навколо русинського питання. Феномен русинства має різні аспекти: історичний, етнополітичний, етнокультурний, державно-правовий, науковий. У практичній площині русинський рух має два виміри: культурно-освітній та політичний, який дістав назву «політичного русинства». Реалістичним, історично обумовленим і дійсно перспективним є перший напрям, який спрямований на збереження та примноження самобутньої культури тієї частини громадян України, яка має русинську самоідентифікацію. Другий напрям, названий «політичним русинством», «русинізмом», «неорусинізмом», прихильники якого віддають перевагу висуванню перед місцевими, загальнодержавними властями, міжнародними організаціями різнопланових, іноді нереальних вимог, носить деструктивний, а подекуди й агресивний характер.

На рубежі 80–90-х рр. XX ст. в Україні відбулися суспільно-політичні події, які привели до краху тоталітарного радянського ладу і започаткували становлення нової, побудованої на демократичних

засадах, політичної системи. Невід'ємними частинами цього складного і подекуди болісного процесу стали етнічне відродження та перехід до громадянського суспільства. Водночас, одним із наслідків переходу від тоталітаризму до демократії стало й відродження різноманітних, раніше заморожених, прагнень, протиріч і навіть конфліктів, у тому числі й на етнічному ґрунті. Чим більш громадянським є суспільство, тим більше в ньому потенційних конфліктантів, оскільки найкраще підготованими до захисту інтересів етнічних спільнот і боротьби заради них є громадські організації¹. У тоталітарному суспільстві вони або відсутні, або жорстко контрольовані державою. Демократія, заснована на принципах самовираження і публічної діяльності, спонукає етнічних активістів до організаційного гуртування, становлення політичної суб'єктності етнічних спільнот.

На початкових етапах цей процес проходив переважно у культурному вимірі, який передбачав створення національно-культурних товариств, проведення заходів культурницького спрямування тощо. Згодом, прискорений перебудовою, демократизацією та гласністю, впливом зарубіжних діаспор, консолідацією національної інтелігенції та рядом інших чинників, дедалі виразніше став проявлятися політичний вимір, під яким слід розуміти процес відродження етнічної самосвідомості, політичної свідомості етнічних груп і, зрештою, їх вихід на політичну арену. Сучасний зміст політизації етнічності полягає у тому, що цей процес є однією з форм переходу частини суверенітету влади до народу і його етнічних сегментів, зокрема. Політизація етносів у межах однієї держави часто має провокативний характер, який проявляється у «ланцюговій реакції», коли один з етносів активізується у політичному плані, а інші — намагаються діяти подібним чином. При цьому вирішальну роль відіграє позиція лідерів етнічних громад і реакція влади. Під впливом обставин та особистісних якостей керівників навіть громадські організації культурологічного спрямування здатні до політизації своєї діяльності і прагнуть залучити до неї якомога більше прибічників. Особливістю етнічного відродження в СРСР стала стрімка політизація етнонаціональних спільнот. Одним з проявів вищезначених процесів в Україні стало русинське питання, або проблема русинського партикуляризму.

Ідея закарпатської окремішності та автономії набула найбільшого резонансу у регіоні на початку 1990-х років. Така постановка питання мала під собою певні історичні підстави: протягом

століть закарпатські українці варилися у власному казані, втворюючи якусь окрему субстанцію. З одного боку, вони сусідили з іншомовними й іновірними народами (угорці, словаки, румуни, поляки), що стримувало їх від розчинення. З іншого боку, від решти українців їх відділяли природні та штучні бар'єри — Карпати та державні кордони. Водночас Закарпаття було відкрите для різноманітних впливів. Не змінюючись в основі, закарпатці переймали щось від кожного сусіда. Свідчення цього — закарпатські діалекти, в яких можна знайти слова чи не з половини європейських мов.

Найбільший західний вплив несли угорці та словаки, з якими закарпатці жили у спільних державах століттями. Окрім того, угорці були панівним етносом. Свідомо чи несвідомо, закарпатці наслідували, копіювали все панське, а отже — малярське. Словаки теж, порівняно із закарпатськими українцями, почувалися в соціальному плані краще і впевненіше.

Відчутним впродовж століть був і галицький вплив. Власне, вся закарпатська Верховина, на думку дослідників, — це галичани, які постійно переселялися за Карпати, втікаючи від злиднів, переслідувань чи закону. Звідси маємо одні й ті ж етнографічні групи гуцулів, бойків чи лемків по обидва боки Карпат. Потужним був також інтелектуальний вплив галичан — від спільної віри, спочатку православної, а далі — греко-католицької, і до «просвітанського» й національного рухів у ХХ столітті².

Таким чином, географічна і геополітична замкнутість (з одного боку Карпати, з іншого — кордони чотирьох держав), помножена на різноманітні впливи, історично обумовила формування регіону з населенням, якому притаманні специфічна ментальність і світосприйняття. Фактори, що зумовили реанімацію політичного русинства на початку 90-х років ХХ ст., лежать у соціально-економічній, ціннісно-психологічній, зовнішній і внутрішній політичній площині.

У строкатому, поліетнічному середовищі кризові явища проявляються зазвичай гостріше, а їх подолання стримується додатковими труднощами — як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Загальна економічна криза початку 90-х років на Закарпатті була особливо відчутною. Обумовлено це насамперед аграрним характером економіки області. На думку О.М.Майбороди, аграрність є найхарактернішою особливістю знехтуваної периферії. Усвідомлення такого статусу зазвичай підштовхує периферію до

відчуження від загальнонаціонального організму. До того ж промисловість області була зорієнтована переважно на привізну сировину і мала незавершений виробничий цикл. Падіння виробництва на таких підприємствах, що було неминучим в умовах розпаду СРСР, породжувало певні ностальгічні настрої за «єдиним радянським народногосподарським комплексом» і також ініціювало упередженість до української незалежності³. За таким показником, як ВВП на душу населення, Закарпаття станом на 1994 р. посідало останнє в Україні місце з показником 1613 дол. США (48,4% від середнього по Україні), а індекс людського розвитку Закарпаття становив 0,623 (84,6% від середнього по Україні)⁴. Надто низький і надто високий показники ВВП на душу населення сприяють поширенню відцентрових тенденцій.

В умовах системної суспільної кризи у більшості людей порушуються традиційні форми адаптації, знецінюється особистісний досвід, знання, дезорганізований внутрішній світ, вкрай важко досягається рівновага з оточуючим середовищем. Дестабілізуючим чинником стала зміна реального статусу етнічних спільнот в новоутворених державах. Українці Закарпаття, які століттями розвивалися відірвано від основного масиву українського етносу, не мали окремішнього політичного статусу. Спроби возз'єднання Закарпаття з Україною (1919 р. та 1944 р.), а також проголошення незалежної Карпатської України (1939 р.) мали в основі один мотиваційний ряд: низький рівень життя, безземелля селян, колоніальна експлуатація природних ресурсів, мовна і культурна асиміляція, вимушена еміграція, відсторонення закарпатських українців від владних органів. Спираючись на історичний досвід, окремі представники місцевої еліти Закарпаття на початку 1990-х рр. виявили бажання розв'язати наявні соціальні проблеми черговою зміною правового статусу краю.

У ході трансформаційних процесів поширюється й таке явище, як соціальна міфологія. Її визначають як систему соціальних символів та емоційно значущих для членів спільноти соціальних орієнтирів, побудованих на засадах певної світоглядної концепції, що є спонукальним чинником соціальної поведінки індивідів і груп. На відміну від ідеології, яка тяжіє до раціонального світобачення, соціальній міфології властиве акцентування на емоційно-образному сприйнятті соціальної реальності⁵. У цьому зв'язку звертає на себе увагу таке соціально-економічне явище, як модернізація. З одного боку, вона стимулює урбанізацію, яка веде до ніве-

лювання локальних, етнічних, культурних особливостей і сприяє загальнонаціональній інтеграції. А з іншого — модернізація в умовах ринкового середовища посилює конкуренцію навколо проблем добробуту, соціального престижу. В умовах конкуренції, коли індивіди особливо потребують колективної підтримки, зміцнюється етнічна солідарність і групова мобілізація. За таких обставин для осіб із подвійною ідентичністю (закарпатці належать саме до таких) важливого значення набуває питання пріоритетності у власній самоідентифікації⁶. Необхідно зважати на те, що закарпатці звикли порівнювати свій життєвий рівень не стільки з мешканцями інших регіонів України, як із сусідами на Заході, що зумовило досить високий рівень матеріальних потреб, намагання якнайшвидше запровадити ринкові відносини, здійснити приватизацію, земельну реформу, створити вільну економічну зону тощо. Ці запити різко дисонували з реальним соціально-економічним становищем області.

На тлі погіршення загального соціального самопочуття актуалізуються такі ціннісно-психологічні аспекти, як утвердження і захист рис своєї ідентичності (мови, культури, традицій, історичних міфів, версій та інтерпретацій історії), історичної справедливості тощо. Вони істотно гальмують процеси адаптації і самореалізації етнічних спільнот. На Закарпатті вони спровокували дезінтеграційні прояви серед автохтонного слов'янського населення області, яке поділяється на українців-місцевих, східних та галичан, українців-русинів і русинів. Є особи, які ідентифікують себе «закарпатцями» або взагалі затрудняються визначити свою національну належність. На початку 1990-х років у краї стали поширюватися концепції, які обґрунтовували окремішність русинів. Великим авторитетом користувалися праці професора Торонтського університету (Канада) П. Магочого. Він доводив, що русини є окремим східнослов'янським народом, який не мав власної державності, національне відродження якого припадає на період із середини ХІХ ст. до другої половини ХХ ст.⁷.

У своїй розлогій концепції П.Магочий особливе місце відводить зовнішньополітичним аспектам русинської окремішності. Зокрема, він стверджує, що русинська проблема набула міжнародного політичного звучання після Першої світової війни: дві міжнародні угоди, підписані під час Паризької мирної конференції у Сен-Жермені (10.09.1919 р.) та у Тріанові (4.06.1920 р.), а також чехословацька Конституція від 29.02.1920 р. «гарантували

русинській території на південь від Карпат найвищий ступінь самоврядування». А наприкінці 1938 р. Підкарпатська Русь отримала реальну автономію, що було одним з пунктів Мюнхенської угоди. Крім того, П.Магочий наводить приклад СФРЮ, у якій русини стали однією з п'яти офіційних національностей в автономній Воеводині⁸.

У часи існування соціалістичного блоку про русинське питання у його країнах-членах забули. Однак ситуація змінилася після низки оксамитових революцій. В умовах демократії у сусідніх країнах почали виникати товариства русинського спрямування. Вони вимагали визнання русинів окремою національністю, кодифікації русинської мови, гарантування русинам прав національної меншини, а у Закарпатті визнати їх як домінуючий етнос. Перші сучасні прояви русинства О.Гаврош вбачає у появі саме в угорській пресі 1989 р. публікацій, у яких, крім іншого, звучала й теза, що закарпатці — це насправді добрі старі русини, які тисячу років жили спільно з угорцями, а українцями їх зробив Сталін⁹. Згодом подібні публікації з'явилися у пресі Канади, Словаччини і Росії. Таким чином, не останню роль у відродженні окремішніх настроїв відіграли зовнішні чинники.

Політичні аспекти актуалізації русинського партикуляризму зазвичай пов'язані з питаннями участі у владі. Процес виборювання влади має тісний зв'язок із діяльністю і суспільним призначенням політичних партій. Демократичні перетворення початку 1990-х років поклали початок формуванню в Україні багатопартійної системи. Паралельно із формуванням загальноукраїнських політичних партій виникали також регіональні суспільно-політичні рухи. Не стало винятком і Закарпаття.

Збіг у просторі й часі таких факторів, як загострення соціально-економічних проблем, зміна реального статусу етнічних спільнот в Україні після здобуття нею незалежності, поширення альтернативних поглядів на історію (що подекуди мало спекулятивний характер), реанімація проблеми національних інтересів, у тому числі й питання кордонів, у сусідніх постсоціалістичних країнах і Росії, становлення політичної системи, заснованої на принципах плюралізму і багатопартійності — все це створило сприятливе підґрунтя для реанімації на Закарпатті ідей русинської окремішності і автономістських устремлінь.

У вересні 1989 р. відбувся установчий з'їзд Народного Руху України. Попервах Рух відстоював проголошені 27-м з'їздом КПРС,

19-ю Всесоюзною партконференцією принципи радикального оновлення суспільства та перетворення СРСР на союз справді суверенних держав. Новий етап у діяльності Руху розпочався після обрання у березні 1990 р. нового складу Верховної Ради УРСР та обласних рад. Після виборів до вимог Руху додалися й такі, як усунення від влади Компартії та вихід України зі складу СРСР. У Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській обласних радах саме представники Руху здобули більшість.

За сприяння Народного Руху України у серпні–вересні 1989 р. в Ужгороді розпочало діяльність міське товариство «Просвіта». Просвітяни почали проводити щотижневі зібрання — віча біля пам'ятника Т.Г. Шевченку. Серед найактивніших членів товариства були М.Басараб, А.Скрипка, В.Тегза, І.Мишанич, П.Кучер та інші¹⁰. У грудні 1990 р. відбулась установча конференція крайової «Просвіти». У заключній Резолюції конференції засуджувалися дії і вчинки тих посадових осіб і окремих державних установ, які мали антиукраїнський характер, через що «Просвіта» вважає їх такими, що принижують національну гідність і честь корінного і основного етносу краю — українського¹¹. Діяльність просвітян сприяла українському національному відродженню на Закарпатті. Водночас компартійна влада поступово втрачала ідеологічну монополію і контроль над ситуацією в області. Кращим є той факт, що із 187 делегатів установчої конференції крайової «Просвіти» 30 чоловік були членами КПРС¹².

Місцева партноменклатура вжила ряд заходів для протидії українським національно-демократичним силам. Закарпатський дослідник М.Зан, посилаючись на матеріали Закарпатського обласного архіву, наводить такий приклад циркулярів, спрямованих проти Народного Руху України: 23 вересня 1989 р. в Закарпатській обком КПУ надійшов лист «Про план практичних дій відділів обкому партії у зв'язку з установчим з'їздом Народного Руху України за перебудову», де було зафіксовано 12 пунктів протидії осередкам НРУ. В одному з них рекомендувалось направити для виступів у містах і районах, трудових колективах області «інформаційно-пропагандистські групи обкому партії ... озброївши необхідною інформацією». У виступах потрібно було звертати максимальну увагу на забезпечення «витриманого тону виступів» і «недопущення голосливих звинувачень». На обласному ТБ рекомендувалось організувати спеціальні передачі, «в яких викричалися б політичні цілі лідерів НРУ, обличчя окремих делегатів

НРУ і тих сил, які вони представляють»¹³. Інший дослідник, В.Довгей, щоправда без посилання на джерело, стверджує, що для того, щоб створити противагу українським національно-демократичним силам, у 1989 р. в Ужгороді для місцевої партноменклатури негласно було організовано серію «русинських» семінарів для вишколу ідеологів русинського сепаратизму¹⁴.

Тим часом націонал-демократичні сили набирали популярності. Зокрема, викликало до них симпатії широких верств, як правило, аполітичних закарпатців, те, що вони очолили рух проти Пістрялівської радіолокаційної станції. У відповідь партійні ЗМІ свідомо роздухували напругу між Закарпаттям і сусідньою Галичиною. Доходило навіть до звинувачень, буцімто галичани відмовляються поставляти на Закарпаття цигарки, горілку, кондитерські вироби, натомість масово скуповуючи товари в закарпатських магазинах¹⁵.

9 лютого 1990 р. новим керманичем області, замість Г.Бандровського, пленум обкому обрав М.Волощука, який зробив своїм гаслом локальний патріотизм. Обласне керівництво заявляло, що на високі посади в області повинні призначатися виключно закарпатці, за сприяння обкому КПУ поширювалася ідея створення вільної економічної зони. Її базою мали стати підприємства союзного підпорядкування і зарубіжні фірми¹⁶. Нове керівництво області не чинило перепон у проведенні установчого зібрання національно-культурного Товариства карпатських русинів. Воно відбулося 17 лютого 1990 р. в Ужгороді. Першим головою Товариства став М.Томчаній. До правління Товариства увійшло 25 осіб, в основному представників місцевої інтелігенції, серед яких були М.Томчаній, Б.Сливка, М.Михальова, П.Годьмаш, В.Фединишинець, П.Кампов. У статуті організації проголошувалися різні види культурно-освітньої діяльності: збирання фольклору, дослідження русинської мови та історії¹⁷. Втім, у своєму виступі П.Кампов зазначив, що «Товариство русинів не може обходити стороною політичні питання, йому необхідно брати активну участь у діяльності органів влади і допомагати русинам займати керівні посади»¹⁸. Вже 19 лютого Товариство карпатських русинів було зареєстровано. Для порівняння — з реєстрацією обласної організації Руху місцева влада зволікала півроку. Це дало націонал-демократам підстави звинуватити обласне керівництво у симпатіях до русинського руху.

У зв'язку із перипетіями довкола Пістрялівської РЛС М.Волощук часто відвідував Москву. За спостереженнями впливового

на той час у області журналіста М.Бабидорича, після чергового повернення М.Волощука з Москви відбувався новий спалах політичного русинства у області¹⁹. Ще однією знаковою подією у політичному житті Закарпаття став пленум обкому, який відбувся 12 травня 1990 р. На ньому секретарем обкому було обрано І.Миговича, а завідувачем ідеологічного відділу — М.Макару. Згодом вони стали активними учасниками і апологетами політичного русинства.

У своїй діяльності Товариство карпатських русинів зблизилося із Товариством угорської культури Закарпаття. Свідченням цього стало ініціювання Товариством карпатських русинів перейменування вулиць обласного центру на честь угорських діячів, а також підтримка близькими до русинства структурами реабілітації угрофільських політиків А.Бродія та С.Фенцика, а навзаєм з'явилися заяви окремих лідерів угорських організацій з вимогою надання права корінному населенню повернути в документах свою одвічну національність²⁰. 14 липня 1991 р. Товариство угорської культури прийняло «Декларацію про автономний статус Закарпаття»²¹.

Через місяць після проголошення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет, 14–16 серпня 1990 р., у друкованому органі Закарпатського обкому «Закарпатській правді» публікується розлога стаття В.Фединишинця «Я — русин, мій син — русин...». Надалі на шпальтах цієї партійної газети започатковується широка дискусія про належність закарпатців до українського народу.

Учасники русинського руху і прихильники автономності Закарпаття брати Годьмаші у своїй праці «Підкарпатська Русь і Україна» не приховують сприяння обласної влади у реєстрації Товариства, а також вказують, що «Україна самостійно, без вказівки Москви, не вирішить проблему русинської нації і її автономної республіки»²². П.Годьмаш підготував проект Декларації про цілі і завдання Товариства карпатських русинів. Зміст її зводився до заперечення законодавчих актів Верховних Рад СРСР і УРСР 1945–1946 рр. про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Єдино законним і чинним, на думку творців Декларації, є рішення Мюнхенської угоди Німеччини, Італії, Франції та Великої Британії від 29–30 вересня 1938 р. про розчленування Чехо-Словацької Республіки і створення внаслідок цього автономної Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини²³. У декларації містилося звернення до Президента СРСР, Президії Верховної

Ради СРСР, Верховної Ради СРСР з проханням скасувати Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. про перетворення Закарпатської України в Закарпатську область як такого, що суперечить міжнародному праву і Конституції СРСР, та прийняти замість нього новий Указ про перетворення Закарпатської України на автономну республіку Підкарпатська Русь»²⁴.

На думку закарпатських дослідників — виразників національно-демократичних поглядів, зокрема О.Мишанича, — справжні причини появи декларації крилися у спробі союзного центру зберегти надійне «вікно у Європу». Зважаючи на географічне розташування у цій якості могла виступити Закарпатська область. Однак московським планам могло завадити існування незалежної України. Саме тому й було розроблено план виведення Закарпаття із підпорядкування України і приєднання на правах автономії до складу Росії²⁵. Самі русинські діячі неодноразово наголошували на тому, що у них на меті зовсім не було від'єднання від України, а питання про Підкарпатську Русь ставилося винятково у розрізі історичних традицій існування на цій території автономного утворення, а не відокремлення від України²⁶. У вересні 1990 р. Товариство карпатських русинів виступило з декларацією «Про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки» за аналогією із автономією, яку край отримав у 1938 р. у складі Чехо-Словаччини. А у 1991 р. воно звернулося до чехо-словацького уряду із закликом відновити автономію Підкарпатської Русі у складі Чехо-Словаччини²⁷.

Від самого початку Товариство русинів намагалося протиставити себе представникам національно-демократичних сил («галицьким емісарам»), при цьому досить активно апелюючи до урядів сусідніх держав та союзного керівництва. Звертаючись до члена політбюро ЦК КПРС О.Дзасохова, П.Годьмаш повідомив, що має інформацію про те, що голова координаційної ради українців Америки Є.Стахів у конфіденційній бесіді висловлював наміри діаспори галичан у США реанімувати ЗУНР і на її базі створити суверенну Карпатську Україну, включивши до неї Закарпаття. Щоб сусіди-галичани залишили русинів у спокої, О.Дзасохову пропонувалося посприяти скасуванню Указів УРСР і СРСР про утворення Закарпатської області і видати указ про відродження русинської автономної республіки у складі УРСР, на яку галичани не зможуть претендувати. Емісар О.Дзасохова повідомив М.Томчанію, що на друге півріччя до плану роботи Президії Верховної Ради СРСР включено відповідні питання.

Та цим планам не судилося здійснитись. У серпні 1991 у Москві відбувся путч, а 24 серпня Верховна Рада УРСР проголосила незалежність України. Русинські лідери спробували вивести русинське питання на міжнародний рівень. 12 вересня 1991 р. у Москві на Нараді з безпеки і співробітництва у Європі (НБСЄ) виступив М. Попович, а 16 листопада 1991 р. на Всеукраїнському з'їзді національних меншин — В.Фединишинець. Він, зокрема, заявив: «Численні вчені вважають, що ми донині знаходимося в окупації, схожій на окупацію Естонії, Латвії і Литви. Русинів 45 років переконували, що їх звільнили. Від чого? Рівень життя і культури у русинів був значно вищим, ніж у визволителів. За одну ніч ми стали українцями і втратили республіку...»²⁸. Цю частину його виступу транслиувала програма «Час» на союзному телебаченні.

Активна діяльність Товариства русинів сприяла внесенню до порядку денного позачергової 8-ї сесії обласної Ради народних депутатів питання «Про автономію Закарпаття у складі України». Внаслідок гострих дискусій було прийнято рішення про саморозпуск облради і про винесення питання щодо автономії на розгляд безпосередньо закарпатців шляхом проведення обласного референдуму. Питання у бюлетені для голосування звучало таким чином: «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало статус автономної території як суб'єкта у складі незалежної України і не входило у будь-які інші адміністративні утворення?»²⁹. Після особистого втручання голови Верховної Ради України Л.Кравчука питання було переформульовано наступним чином: «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало, із закріпленням у Конституції, статус особливої самоврядної адміністративної території, як суб'єкта у складі незалежної України і не входило до будь-яких інших адміністративно-територіальних об'єднань?» На думку русинських діячів, таке формулювання зводило нанівець референдум, оскільки Закарпаття вже було адміністративним утворенням і це утворення у вигляді Закарпатської області вже було закріплено в Конституції. Вказуючи на те, що ЗМІ замовчували, що голосування буде не за автономію, а за «якусь фікцію», русинські діячі схильні вважати результати референдуму (92% виборців взяли участь, з них 78% позитивно відповіли на поставлене питання) як схвалення саме повернення Закарпаттю статусу автономної республіки. 6 березня 1992 р. Закарпатська облрада вирішила просити Верховну Раду України прийняти закон про спеціальну адміністративну територію Закарпаття та визнати національність «русин»³⁰.

У березні 1992 р. русинофільський рух оформився політично у вигляді Підкарпатської республіканської партії, що серед цілей мала: 1) утворити незалежну нейтральну Республіку Підкарпатську Русь за типом Швейцарії; 2) дістати повну політичну та економічну незалежність. Голова партії В.Заяць своїми виступами у пресі підтвердив, що стратегія і тактика руху за «Карпатську республіку» визначатимуться ситуативними розрахунками — геополітичними змінами, орієнтацією на панславизм і координацію дій із проросійськими і великодержавними силами в країнах СНД, апеляцією до міжнародного правозахисного руху та до іноземних урядів³¹.

Зміщення акцентів у бік політичних вимог серед русинських провідників спричинило відсів деяких його прихильників. Водночас серед інших русинофілів посилювалися радикальні погляди. У травні 1993 р. активісти Товариства карпатських русинів і Підкарпатської республіканської партії сформували Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі (ТУПР). Його створення було неоднозначно сприйняте більшістю облради. Навіть русинські активісти В.В.Сарканич, І.Д.Талабішка вважали, що створення ТУПР відбулося завдяки діяльності спецслужб з метою дискредитації русинства³².

У 1992 р. представники радикальних русинських організацій змогли донести свої вимоги до Конгресу США та З'їзду народних депутатів Росії. Російських парламентарів вдалося переконати у необхідності створення у Верховній Раді Росії депутатської групи для вивчення обставин ліквідації у 1946 р. автономії Закарпаття. У грудні 1994 р. «міністр закордонних справ Республіки Підкарпатська Русь (РПР)» Т.Ондик звернувся до Б.Єльцина із закликом скасувати договір 1945 р. між СРСР і Чехо-Словаччиною про Закарпатську Україну. Ціною підтримки Б.Єльцина міг би стати вступ РПР до СНД. Паралельно «прем'єр-міністр» І.Тураїця звернувся до президентів США та Угорщини з меморандумом «Волю і демократію Закарпаттю», у якому звинуватив український уряд у політиці асиміляції і нищення русинів і угорців³³.

Русинські організації наполегливо домагалися втілення результатів референдуму й від української влади. У 1994 р. через Організацію непередставлених націй і народів зверталися до Президента Л.Кучми з пропозицією відновити статус Підкарпатської Русі як автономної республіки в складі України³⁴. Наступного року ТУПР оприлюднило заяву на адресу Президента України Л.Кучми, в якій вимагало кодифікувати національність «русин»

і русинської мови, визнання результатів референдуму (у плані надання автономії). Насамкінець, заява містила досить зухвалу вимогу визначити час переговорів між урядом України і ТУПР для розробки договору про розмежування повноважень і функцій державних і республіканських органів влади³⁵. У жовтні 1996 р. Регіональна нарада Організації непередставлених народів ухвалила спеціальну резолюцію «Про статус Автономної Республіки Підкарпатської Русі і право вільного національного самовизначення русинів».

Спалахи активізації діяльності русинських організацій часто збігалися у часі із загальнодержавними процесами. Зокрема, це було пов'язано із прийняттям Конституції України. 26 січня 1996 р. група русинських активістів (І.Турияниця, Ю.Думнич, П.Годьмаш) звернулася з позовною заявою до Верховного Суду України. Позовні вимоги зводилися до необхідності врахування у Конституції факту юридичного існування Закарпатської автономної республіки і визнання недійсним указу Президії Верховної Ради УРСР «Про утворення Закарпатської області у складі Української РСР» від 22 січня 1946 р.³⁶.

Черговий раз русинський рух активізувався у зв'язку із всеукраїнським переписом населення у грудні 2001 р. У області поширювалися листівки із закликом записуватися русинами. А Закарпатська облрада 13 серпня 2001 р. звернулася із листом до Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин Верховної Ради. У листі з посиланням на Закон України «Про національні меншини в Україні» було зазначено, що русини є відмінною від українців національністю і на цій підставі національність «русин» повинна увійти до держреєстру під час перепису населення³⁷. Під час перепису населення 10100 осіб записали себе русинами, що, на думку активістів руху, дало підстави вважати їх окремим народом.

У 2003 р. приводом до активізації русинства стало святкування 200-річчя з дня народження О.Духновича. Користуючись нагодою, Товариство карпатських русинів звинуватило жителів сусідніх областей у тому, що вони зайняли усі керівні посади, і виступило із закликом, «щоб ніхто із чужих не командував на нашій землі і доводив би нам народ до бідноти». Крім того було започатковано пропагандистську кампанію, основу на опублікованій у газеті «Карпатський євроміст» статті І.Попа «Умертвленний европеизм и утаенное политическое предательство». Суть кампанії

звелася до звинувачення української влади у нещадному грабуванні природних ресурсів краю³⁸. Справжні причини активізації політичного русинства у 2003 р. полягають у тому, що саме в цей час у владних коридорах активно обговорювалася ідея утворення 7 макрорегіонів на основі територіально-виробничої доцільності. У русинських організацій відродилися страхи, що утворення Карпатського регіону у межах Івано-Франківської, Львівської, Чернівецької та Закарпатської областей означатиме ліквідацію окремого Закарпаття. Незгоду з подібними планами 17 серпня 2003 р. висловив Сойм карпатських русинів. Він спільно з кількома організаціями опозиційних тодішній владі партій прийняв звернення до голови облради М.Андрюся, Президента України, Верховної Ради та Уряду. У ньому містилося застереження від спроб ліквідації Закарпатської області і приєднання її до Карпатської області, а також вимога при розгляді адміністративно-територіальної реформи визначити Закарпатську область, як окрему адміністративно-територіальну одиницю, враховуючи волю виборців на референдумі 1 грудня 1991 р.³⁹.

Зверталися представники русинських організацій і до обраного Президентом України В.Ющенко у 2005 р. Так, Б.В.Саркинич, голова Свалявського товариства Підкарпатських русинів, звернувся до Президента України, а також до керівництва Європейського Союзу із листом, у якому вкотре наголосив на тому, що українською владою нехтуються результати референдуму 1991 р. Загалом це звернення повторює безліч інших, але має й певні нові моменти: «Якщо Ви вважаєте, що ми, русини, неправі — дозвольте провести референдум (як у Чорногорії), то побачите, чи бажає корінний народ Закарпаття жити в Україні без права на визнання своєї національності, мови та автономії, але під контролем Євросоюзу!» Таким чином, простежується спроба вивести русинське питання на міжнародний рівень у спосіб, який може призвести до порушення територіальної цілісності України.

В умовах загальноукраїнської політичної кризи зразка 2007 р., коли в державі відбувається так зване «перетягування повноважень» різними гілками влади, русинським ідеологам вдалося реалізувати одну зі своїх цілей. 7 березня сесією Закарпатської обласної ради було ухвалено рішення про внесення національності «русин» до переліку національностей Закарпатської області. За це рішення проголосував 71 депутат із 75⁴⁰. Головним ініціатором даного кроку облради став відомий громадський діяч Євген Жупан,

який є депутатом облради п'яти останніх скликань (цього разу від блоку «Наша Україна»). Він і ще декілька членів облради, що називають себе русинами, робили спробу проведення такого рішення і раніше — в 1992, 1996 і 2006 роках. Головним аргументом при ухваленні цього рішення було те, що понад 10 тис. закарпатців під час останнього перепису населення назвалися русинами. Показово, що рішення Закарпатської облради вітали головний кримський комуніст Л.Грач та керівник українського філіалу Інституту країн СНД В.Корнілов. Натомість О.Майборода вважає ініціативу закарпатських русинів політичною спекуляцією: «В українській народності є так звані субетноси, такі як лемки, бойки, гуцули. Русини — це теж субетнос, але вони намагаються довести, що вони окрема нація. У 2001 р., коли був перепис населення, практично всі закарпатці назвали себе українцями, і серед них тільки 10 тис. осіб назвали себе русинами. При цьому ще невідомо, чи вважають вони себе русинами, або русинами і українцями одночасно. Це просто політична спекуляція на ґрунті подвійної ідентифікації. З економічної точки зору це вигідно місцевим властям, для яких це інструмент для отримання контролю над ресурсами регіону. Адже якщо виділити жителів Закарпаття в окремий етнос, то можна вимагати особливі привілеї і статус для області»⁴¹. Також таке рішення облради може зіграти на користь деяких сил у Російській Федерації, які зацікавлені у створенні зони нестабільності на території України.

Характерною рисою організаційної складової русинського руху стала значна розпорошеність русинських організацій, зумовлена різними причинами, і насамперед амбітністю русинських лідерів. У 1998 р. було здійснено спробу об'єднати русинські організації в Асоціацію русинських товариств. До неї увійшли Русинське науково-освітнє товариство (очолюване М.Макарою), Товариство карпатських русинів (І.Турянниця), Товариство підкарпатських русинів (Л.Лецович), Товариство Кирила і Мефодія (отець Дмитрій Сидор), Товариство ім. Духновича (Л.Філіп) і Асоціація корінного населення Закарпаття (І.Кривський)⁴². Організація взяла на себе зобов'язання обговорювати важливі проблеми русинського руху, приймати рішення і їх здійснювати. Такими проблемами визнано соціально-економічне становище русинів, зміцнення і розвиток самоврядування в краї, відродження русинської культури. Крім того, в області діяло християнсько-демократичне об'єднання автономної в складі України Республіки «Русинія»

на чолі з П.Годьмашем, Ужгородське товариство карпатських русинів (Ю.Думнич) та ряд інших.

1 квітня 2000 р. в Ужгороді відбулася установча сесія Союму Підкарпатських русинів (СПР) до якого увійшли представники 11 зареєстрованих міських, районних та обласних русинських організацій та тих, що їм співчують. Метою СПР проголошено відновлення, збереження і розвиток самоврядних традицій краю. На практиці — закріплення за Закарпаттям у Конституції статусу самоврядної адміністративної території, гарантування її не входження до інших адміністративно-територіальних утворень, законодавче закріплення чіткого розмежування повноважень центральної і місцевої влади⁴³.

Одним з механізмів координації діяльності русинських організацій є проведення всесвітніх русинських конгресів. Перший з них відбувся у березні 1991 р. у м. Медзилаборець. Конгреси проводяться кожні два роки на території країн, де проживають русини. У 1999 р. такий конгрес відбувся в Ужгороді.

Останній, восьмий за ліком, відбувся у польській Криниці. Конгрес ухвалив завершальне рішення і відповідні документи і звернення. Серед них і рішення про формування делегації Світової Ради (русинів) до Президента України В.Ющенка та дипломатичну і парламентську роботу щодо визнання в Україні народу русинської національності⁴⁴.

Говорячи про політичне русинство, не можна обійти увагою зацікавленості ним окремих російських науковців і деяких відверто антиукраїнських політиків. Загалом русинська тематика, на відміну від кримської, у Росії ніколи не користувалася широкою популярністю і розроблялася лише окремими науковцями. Зокрема, доктором історичних наук Т.Ф.Арістовою. Вона є автором ряду публікацій, серед яких «Священна Русь, Росія — рідний дім русинів», «Життєвість карпаторуської проблеми». Вона домоглася включення до енциклопедії «Вітчизняна історія» статей про видатних карпаторосів.

Певне підвищення інтересу до русинської проблеми сприяло появі у Росії організацій прорусинського спрямування. Першою такою організацією стало Товариство друзів Карпатської Русі імені Ф.Ф.Арістова, що виникло у Москві у 1999 р. Його головою було обрано Т.Ф.Арістову. Її заступниками стали К.А.Фролов і С.В.Шарапов, секретарем — М.Ю.Дронов. Метою товариства було об'єднання професійних і непрофесійних московських «карпатовідів».

Одним з головних проектів товариства є видання частин рукопису 2-го і 3-го томів праці Ф.Ф.Арістова «Карпато-руські письменники»⁴⁵. Товариство підтримує відносини з русинськими об'єднаннями в Україні, Словаччині, Угорщині, США, Канаді.

Проте є підстави вважати, що московське Товариство друзів Карпатської Русі (ТДКР) домагається не лише культурологічних цілей. Варто зазначити, що К.Фролов водночас є консультантом Відділу України і Криму Інституту країн СНД, очолюваного скандально відомим російським політиком К.Затуліним. На переконання К.Фролова, «історія Підкарпатської Русі є частиною національної історії російського народу, а сучасне відчайдушне становище закарпатських русинів є частиною трагедії розділеної російської нації»⁴⁶. При цьому він ставить питання, чи залишиться православна Росія байдужою до проблем Закарпаття. Тобто, існує ймовірність того, що за сприятливих умов буде спроба розіграти певними колами в Росії русинську карту, як це вже відбулося з російським населенням Криму. Діячам ТДКР вже «приємно констатувати, що збільшилася кількість статей у пресі, де русини згадуються як самостійна нація або ж невід'ємна гілка російського народу»⁴⁷. Зокрема, подібні публікації розміщувалися у таких виданнях, як «Русский вестник», «Независимая газета», «Московская правда».

Паралельно з ТДКР у Росії здійснюються спроби створення власне русинських об'єднань. Серед них Товариство карпатських русинів Й. Ливки у Москві та русинська організація Санкт-Петербурга, ініціатором створення якої є В.Бержинець.

Таким чином, у випадку із політичним русинством ми маємо справу насамперед із таким явищем, як політизація етнічності. На початку 1990-х років на Закарпатті для цього існували історичні, соціально-економічні, ціннісно-психологічні, зовнішні і внутрішні політичні передумови. Ними й скористались окремі представники місцевої інтелігенції за певної підтримки з-за меж України.

Характеризуючи русинський рух загалом, слід відзначити наступні його особливості. Насамперед, власне, основним і головним русинським питанням є набуття окремого статусу русинського народу на території України.

Русинськими товариствами ведеться активна робота з кодифікації русинських діалектів, створення і поширення власної літературної мови, відродження специфічно русинського погляду на історію. Важливим елементом такої діяльності є русинськомовне книгодрукування. Зокрема, на цьому спеціалізуються «Видавництво

В.Падяка» і «ПоліПрінт». Крім того, побачили світ такі видання, як «Русинська бесіда», «Християнська родина», науково-популярний збірник «Руснацький світ». При цьому, на переконання В.Падяка, поза увагою Книжкової палати України залишаються десятки русинських видань⁴⁸.

Наступна особливість полягає у тому, що, як правило, велика частина означеної діяльності адресована самим русинам. Русини самі з собою дискутують про русинів⁴⁹. У русинському русі відсутня скоординована співпраця як між окремими організаціями, так і між окремими амбітними лідерами. Один з них назвав це явище «русинським вождізмом»⁵⁰.

Загалом діяльність русинських організацій відбувається у двох напрямках: культурно-освітньому і політичному. Першого дотримуються ті організації, для яких головним є збереження і розвиток русинської народної культури, мови, традицій, звичаїв тощо. Головне завдання своєї діяльності вони вбачають у досягненні правового визнання русинської національності. Вимоги у сфері етнокультурного русинства узгоджені русинськими організаціями і подані до владних структур України. Представники цього напрямку прагнуть залучити на свій бік якомога більшу кількість закарпатської інтелігенції.

Представники політичного напрямку вирішення соціально-економічних і культурних проблем русинів вбачають у зміні адміністративного статусу Закарпаття у складі України шляхом відродження Закарпатської республіки у складі України. Часто ці вимоги ставляться у формі, далекій від дипломатичності, наукової обґрунтованості, толерантності щодо представників влади⁵¹. На думку одного з активістів русинського руху М.Макари, стиль роботи таких організацій, як Тимчасовий уряд, Товариство карпатських русинів і ще низки радикальних діячів, а також підтримка радикального крила з боку декотрих закордонних організацій лише напружує ситуацію і викликає підозри у антиукраїнській діяльності⁵².

Попри неоднорідність русинського руху єднають його основні вимоги: визнання русинів окремим народом, надання області автономного або іншого особливого статусу. Крім того, підтримку у інших політичних сил області знаходить теза про недопущення включення Закарпаття до складу більшого адміністративного утворення у разі проведення адміністративно-територіальної реформи. Лідери Союзу підкарпатських русинів, обласних організацій Комуністичної і Соціалістичної партій, а також «Батьківщини»

прийняли у 2005 р. Звернення до найвищих державних органів «Про врахування специфіки Закарпаття в майбутній адміністративно-територіальній реформі і реалізації результатів обласного референдуму 1 грудня 1991 р.»⁵³. Неприпустимим територіальний переділ України назвав ряд делегатів звітно-виборної конференції Закарпатської обласної організації Народно-демократичної партії.

Центральна влада у Києві критично і з недовірою ставиться до вимог русинського руху. Запевнення у відсутності сепаратистських намірів, що рефреном лунають у русинських виданнях, залишаються переважно поза увагою. І справді, є вагомі підстави до недовіри: наполегливе вживання назви Підкарпатська Русь, замість Закарпатська Україна, заклики до недопущення у керівництво області «чужинців», обґрунтування цивілізаційної окремішності русинів, яке грає на руку тим силам у середовищі національних меншин Закарпаття, які мають черезкордонне сполучення із країнами походження і серед яких є й сепаратистські настрої. Окремо у цьому ряду слід відзначити орієнтацію на Росію, багато державних діячів якої не приховують територіальних претензій до України.

Проведення у 1991 р. референдуму відносно автономного статусу Закарпаття не є ані виключно витвором активістів русинського руху, ані лише компартійно-номенклатурним проектом. Водночас під впливом збігу ряду обставин ідея політичного русинства об'єднала щирих русинів і верстви, орієнтовані на комуністичні ідеали або Росію. Активна спільна агітація, у тому числі й за надання Закарпаттю особливого статусу у складі Української держави, привернула до цієї ідеї значну частину місцевого населення, що й зумовило результати референдуму про самоврядність.

На сьогодні апеляції до автономії не переконують закарпатське населення в економічній самодостатності області, у спроможності налагодити своє життя поза загальноукраїнськими проектами. Залежність від решти України у екстремальних ситуаціях (на кшталт повеней) ще більше зміцнює українську ідентичність закарпатців.

У той же час, як свідчить аналіз документів (зокрема звернень до центральних органів влади України), результати того референдуму стали для русинських активістів своєрідним джерелом, до якого вони постійно звертаються у пошуках аргументів на користь своїх вимог.

Втім не слід недооцінювати перспектив політичного русинства. Невизначеність найближчих перспектив розвитку України, особливо у питаннях суспільно-політичного устрою, геостратегічного

вибору, майнових відносин не виключає можливості виникнення ситуації зростання підтримки русинського руху місцевим населенням і окремими загальнонаціональними політичними партіями. Тому державна етнополітика у Закарпатській області має враховувати і регулювати динаміку соціальних настроїв, у тому числі за допомогою постійного соціологічного моніторингу таких настроїв.

¹ *Котигоренко В.О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К.: Світогляд, 2004. — С. 581–582.

² *Гаврош О.* Ревізія однієї ревізії, або куди поділося гасло закарпатсько-го сепаратизму? // *Дзеркало тижня.* — 2004. — 19 червня.

³ *Майборода О.* «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму. — К.: Києво-Могилянська академія, 1999. — С. 18–19.

⁴ *Долішній М., Симоненко В.* Макрорегіоналізація України як основа здійснення регіональної політики // <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/dolishnij.htm>.

⁵ *Мигович І., Макара М.* Закарпатський соціум: етнологічний аспект. — Ужгород, 2000. — С. 40–41.

⁶ *Майборода О.* Назв. праця. — С. 25.

⁷ *Магочий П.Р.* Русинське питання // <http://litopys.org.ua/rizne/magoci.html>.

⁸ Там само.

⁹ *Гаврош О.* Автономія Закарпаття: народний самовияв чи номенклатурний путч? // <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/havrosh.htm>.

¹⁰ *Басараб М., Токар М.* Крайова «Просвіта»: відродження організації та її статутні документи // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія.* — Вип.11. — 2004. — С. 174.

¹¹ Там само. — С. 176–177.

¹² Там само. — С. 175.

¹³ *Зан М.П.* Розвиток демократії та етнічні процеси в Україні (на прикладі Закарпаття) // <http://www.dep.kiev.ua/confer/Conference%202002/section2u.html>

¹⁴ *Довгей В.* Передмова до другого видання книги проф. Петра Стерча «Карпато-Українська держава» // *Стерчо П.* Карпато-Українська держава. — Львів, 1994. — С. V–XXIV.

¹⁵ *Ілько І.* Вояж галицьких емісарів, або замальовки з натури про діяння закарпатноменклатури з переднім словом епілогом // *За вільну Україну.* — 1991. — 19 березня.

¹⁶ *Адамович С.* Проблема автономії Закарпаття та політичне русинство у незалежній Україні // *Людина і політика.* — 2004. — №4. — С. 11–12.

¹⁷ *Грегор О.* Розділяй і владарюй, або русинська карта у шовіністичному покері Москви // *Галичина.* — 1990. — 25 листопада.

¹⁸ *Годьмаш П., Годьмаш С.* Подкарпатская Русь и Украина. — Ужгород, 2003. — С. 313.

¹⁹ Там само.

²⁰ Довгей В. «Неорусинство»? Ні, тіньовий реваншизм // За вільну Україну. — 1992. — 20 березня.

²¹ Гаврош О. Автономія Закарпаття: народний самовияв чи номенклатурний путч?

²² Годьмаш П., Годьмаш С. Подкарпатская Русь и Украина. — С. 316.

²³ Мишанич О. Ідейні витоки новітнього «карпаторусинства» // «Карпаторусинство»: історія і сучасність. — К.: Обереги, 1994. — С. 40–41.

²⁴ Там само. — С. 317.

²⁵ Там само. — С. 44.

²⁶ Болдижар М. Про «закарпатський сепаратизм», «політичне русинство» та їх основателів // Руснацький світ. — Т.3. — Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2003. — С. 15.

²⁷ Майборода О. «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму. — С. 10.

²⁸ Фединишинец В. Вчора народ! А сьогодні — меньшинство? // Подкарпатская Русь. — 1992. — 8 мая.

²⁹ Годьмаш П., Годьмаш С. Назв. праця. — С. 331–332.

³⁰ Адамович С. Назв. праця. — С. 13.

³¹ Майборода О. Назв. праця. — С. 10.

³² Адамович С. Назв. праця. — С. 14.

³³ Літературна Україна. — 1997. — 6 лютого.

³⁴ Обращение ОНК // Подкарпатская Русь. — 1994. — 17 ноября.

³⁵ Майборода О. Назв. праця. — С. 12.

³⁶ Від Автономної Підкарпатської Русі до Суверенної Закарпатської України. — Ужгород, 1996. — С. 18.

³⁷ Про стан русинського руху в Закарпатській області // Руснацький світ. — Вип.2. — Ужгород, 2001. — 138–140.

³⁸ Адамович С. Назв. праця. — С. 16.

³⁹ Звернення «Про врахування специфіки Закарпаття у майбутній адміністративно-територіальній реформі» // Руснацький світ. — Т. 3. — Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2003. — С. 81–82.

⁴⁰ <http://www.otechestvo.org.ua/main/20073/916.htm>

⁴¹ Закарпатские русины требуют национальности // <http://www.eizvestia.com/articles/43/0/11166/>

⁴² Угода про утворення асоціації русинських товариств // Руснацький світ. — Т.3. — Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2003. — С.100.

⁴³ Заява Союму підкарпатських русинів // Руснацький світ. — Т.3. — Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2003. — С. 119–120.

⁴⁴ http://www.karpatorusyns.org/more.php?id=153_0_1_0_C32&PHPSSESID=a10172a7837d7b03700df69f34_70cc64

⁴⁵ Дронов М. Русинская тема в современной России // Наш чесько-русинський календар, 2001. — С. 91.

⁴⁶ *Фролов К.* История Подкарпатской Руси является частью национальной истории русского народа // <http://www.edinenie.kiev.ua/Flash/0501071.htm>.

⁴⁷ *Дронов М.* Русинская тема в современной России. — С. 92.

⁴⁸ *Падяк В.* Русинськомовні видання у дзеркалі української статистики (1991–2002) // Руснацький світ. — Т. 3. — Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2003. — С. 32.

⁴⁹ *Сапожников О.* Суть русинской проблемы // http://pravoslavye.org.ua/index.php?r_type=article&action=fullinfo&id=8666.

⁵⁰ *Годьмаш П., Годьмаш С.* Назв. праця. — С. 338.

⁵¹ *Макара М.* Проблеми відродження русинів України // Руснацький світ. — Вип. 2. — Ужгород, 2001. — С. 30.

⁵² Там само.

⁵³ *Бедзир В.* Долгострой с угрозой сепаратизма, или Админреформа — это потеря лица // Украина и мир сегодня. — 2005. — 1 апреля.

Розділ III ПИТАННЯ МІЖНАРОДНОЇ (ЗОВНІШНЬОЇ) ПОЛІТИКИ

Н.Латиліна

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ: РІЗНОМАНІТНІ ПІДХОДИ І УНІВЕРСАЛЬНІ ОЗНАКИ

Дану статтю присвячено теоретичному аналізу демократичних перетворень в країнах Центральної та Східної Європи; обґрунтуванню неможливості одночасної радикальної демократичної трансформації економічної і політичної системи; характеристикі посткомуністичних змін в контексті розвитку сучасних демократичних суспільств крізь призму типології шарів соціальної реальності і послідовності її перетворення Ф.Броделя; визначенню універсальних ознак демократизаційних процесів в країнах Центральної та Східної Європи.

Наприкінці ХХ століття демократичні політичні системи утвердилися у понад 100 державах світу. Значний відсоток серед них становлять посткомуністичні країни, в яких відбувається активний політичний транзит, тобто утвердження перехідних суспільств. Враховуючи такі показники, як культурно-цивілізаційна своєрідність, політична і громадянська культура, історичний, соціальний і політичний досвід, необхідно диференціювати посткомуністичні країни, принаймні за геополітичною і культурною ознаками. Отже, в даній статті акцент буде зроблено на демократизаційні процеси в галузі політики, інституційного розвитку, становлення структур громадянського суспільства у країнах Центральної і Східної Європи. І незважаючи на те, що процес демократизації у більшості країн Східної Європи ще дуже далекий від остаточного завершення, певний трансформаційний досвід дає можливість охарактеризувати динаміку демократичних процесів та виявити деякі особливості демократизації у різних країнах, що буде, безумовно, корисним для України, яка крокує шляхом побудови демократії, громадянського суспільства та правової держави.

У сучасній політичній науці відмічається, що унікальність змін, які переживають колишні комуністичні країни, зв'язана із здійсненням ними не одного, а одразу декількох складніших «переходів».

На той факт, що в деяких східноєвропейських країнах відбувається «потрійна» трансформація (політична, економічна і територіальна), першим ще на початку 1990-х рр. звернув увагу німецький політолог К.Оффе¹. Слідом за ним «триєдиний» характер радикальних перетворень в посткомуністичному світі (створення плюралістичної політичної системи, ринкової економіки і нової державності) почав підкреслюватися і багатьма іншими дослідниками. «Посткомунізм, — пише, зокрема, В.Банс, — це дещо значно більше, ніж перехід до демократії; це революція, яка простягається на політику, економіку і суспільне життя»². Американський політолог Ф.Редер також говорить про три революції в цьому світі, які відбулися одночасно: про національну революцію, у ході якої виникли нові національні держави, про політичну революцію, яка знищила одні з найміцніших авторитарних режимів ХХ ст., і про економічну революцію, що призводить до заміни адміністративної системи виробництва і розподілу ринковою економікою. Національні, демократичні і капіталістичні революції, кожна з яких зокрема розворушила в XVIII, XIX і на початку ХХ ст. країни Західної Європи, прокотилися майже одночасно у кінці ХХ ст. по дев'яти комуністичним країнам, що призвело до одноманітної появи на їхньому місці двадцяти восьми держав з новими суспільно-політичними системами³.

Потрібно зазначити, що перешкодою для здійснення посткомуністичних демократичних реформ є не лише необхідність одночасної реалізації цілої низки складніших завдань. Перспективи цих реформ у величезній мірі залежать і від того, наскільки в принципі можливе сполучення вельми різнорідних за своєю сутністю цілей.

Проблема ця займає істотне місце в сучасних теоріях посткомуністичного розвитку, але поки що існує багато нез'ясованих моментів щодо процесів демократичної трансформації. Зважаючи на це, цілями нашої статті є: теоретичний аналіз демократичних перетворень в країнах Центральної та Східної Європи; обґрунтування неможливості одночасної радикальної демократичної трансформації економічної і політичної системи; характеристика посткомуністичних змін в контексті розвитку сучасних демократичних суспільств крізь призму типології шарів соціальної реальності і послідовності її перетворення Ф.Броделя; визначення універсальних ознак демократизаційних процесів в країнах Центральної та Східної Європи.

Найбільшу увагу дослідників привертає осмислення феномена одночасних радикальних реформ в політичній і економічній сферах, який визначається терміном «подвійний перехід». «Усі переходи в колишніх комуністичних країнах, — відзначив ще в 1990 р. Х.Лінц, — фундаментальним чином відрізняються від переходів, що відбувалися в країнах Заходу, із-за неефективних, централізованих соціалістичних економік, які склалися тут. Цим країнам доведеться здійснити економічні реформи і переходи до деякої форми ринкової економіки одночасно із здійсненням політичної реформи в результаті політичних змін. Однак є свідчення того, що змінювання економічної системи зв'язані з більшими складнощами, ніж політичні змінювання, почасти із-за того, що поки ще не існує моделі переходу від командної економіки до ринкової економіки і до деякої форми капіталізму»⁴.

Згідно з закономірностями суспільно-політичного розвитку, які склалися історично, поступове визрівання капіталізму завжди було передумовою і в той самий час каталізатором встановлення демократичних форм правління. Один з уроків історії, як підкреслює американський політолог Р.Дач, полягає в тому, що «принаймні, в минулому ринкова економіка передувала виникненню демократичних інститутів»⁵. У світлі цього історичного досвіду теперішнє прагнення посткомуністичних країн перейти одночасно і до демократії, і до ринку є спробою змінити модель взаємозв'язків між економічними і політичними перетвореннями, що складалася віками, котра являє собою експеримент, який не має історичних прецедентів.

Оцінюючи перспективи цього унікального експерименту, ряд авторів доходять висновку про неможливість одночасної радикальної трансформації економічної і політичної систем. При цьому загальна теза про «несумісність двох переходів» обґрунтовується двояким чином⁶.

Одна система аргументації зосереджує увагу на процедурних аспектах здійснення економічних реформ, підкреслюючи, що в умовах демократичної системи неможливі рішучі і швидкі дії, необхідні для радикальних змін в сфері економіки. Процес прийняття рішень в умовах демократичної системи, особливо з питань, з яких у суспільстві не існує консенсусу, ускладнюється тривалими процедурами політичного торгу, різного роду узгоджень і пошуку компромісів. Ще складніше відбувається прийняття рішень в умовах «нових демократій». Як відзначає американська дослідниця

Дж.Нелсон, в посткомуністичних країнах законодавчий процес істотним чином паралізується появою безлічі конкуруючих між собою нових політичних партій і груп інтересів. Партії, профспілки, асоціації бізнесу й інші групи, що виникають на політичній сцені, намагаються «блокувати деякі аспекти економічної реформи», а також прагнуть спрямувати їх у вигідне для себе русло⁷. До того ж в умовах «нових демократій» процедурні труднощі прийняття рішень, характерні загалом для будь-якої політичної демократії, посилюються складним, багато у чому ще невизначеним характером відносин в структурах влади, які виникають. Все це найнегативнішим чином впливає на реформування економіки, призводячи до різкого уповільнення темпів економічних перетворень.

Інша система аргументації підкреслює негативні, з точки зору розвитку процесу демократизації, соціально-психологічні і політичні наслідки радикальних економічних перетворень. «Так само як демократизація може зруйнувати економічну реформу, так і процес економічної реформи може обернути основних соціальних акторів проти демократизації», — зазначають деякі політологи⁸. Погіршення умов існування широких верств населення, яке породжується перебудовою економічної системи, різке зменшення їхнього життєвого рівня і загострення соціальної та матеріальної нестабільності у суспільстві викликають глибокі розчарування мас. У зв'язку із болісними наслідками економічних реформ істотно знижується імовірність успішної реалізації демократичних перетворень.

Переважає більшість вчених-політологів дотримуються єдиної точки зору стосовно питання про несумісність економічного і політичного переходів до демократії: для того, щоб не потрапити у «глухий кут несумісності», потрібно уникати одночасного проведення політичних і економічних реформ⁹. Однак запропоновані ними варіанти такої стратегії є принципово різними. Одні автори, відзначаючи ту обставину, що радикальні економічні перетворення потребують послідовних, рішучих і в той самий час непопулярних дій, які може здійснити тільки сильна, авторитарна влада, вважають, що проведення економічної реформи повинно передувати демократизації режиму. Інші говорять про ризикованість подібної стратегії, звертаючи увагу, по-перше, на те, що багато авторитарних урядів зазнають поразки в лібералізації своєї економіки, а, по-друге, на те, що ті з них, котрим все ж таки вдається

успішна економічна реформа, втрачають, принаймні, у коротко-строковій перспективі імпульси до демократизації та використовують свої досягнення на ниві економічних перетворень як аргумент на користь збереження диктатури¹⁰. Прихильники цієї позиції обстоюють те, що, перш ніж удатися до проведення ринкових реформ, потрібно забезпечити зміцнення демократії. Як зазначає шведський економіст-транзитолог А.Ослунд «демократичний прорив» (тобто перехід до демократії) має бути «першим кроком» у політичному та економічному реформуванні суспільства. «Демократичний прорив, — пише він, — робить можливим перехід до ринкової економіки»¹¹.

Ще більш категорично висловлюється З.Бжезинський, який вважає, що один з важливіших уроків, котрий може бути отриманий з досвіду перших посткомуністичних трансформацій, полягає у тому, що «політична реформа є первинною як основа для ефективної економічної реформи»¹².

Необхідно констатувати, що процес демократизації, який відбувається в посткомуністичних країнах, завершив свою початкову фазу. Досліджуючи це питання потрібно звернутися до типології шарів соціальної реальності і послідовності її перетворення, яку запропонував Фернан Бродель. Він розрізняє «історію подій» (*histoire evenementielle*), тобто фактичний рівень з дуже коротким часовим ритмом змін, і її протилежність — «структурну історію» (*histoire structurelle*), що означає лінію поступових епохальних історичних змін, котрі Ф.Бродель називав поняттям «історична тривалість» (*longue duree*). Між ними знаходяться «кон'юнктурна історія» (*histoire conjoncturelle*), тобто середньостроковий ритм циклічних фаз, в яких певні структурні конфігурації ідей, економічних і соціальних зв'язків повторюються, хоча і в різних часових контекстах. Зміни на рівні подій і на рівні циклів спричиняють довгострокові структурні зміни «тривалої перспективи», котрі часто можна розпізнати лише коли минуть століття¹³.

При перенесенні на проблему демократичної трансформації посткомуністичних країн цей тричленний розподіл перспектив аналізу означає приблизно наступне: рівень подій і їх часової послідовності, ще прискореної революційними змінами посткомуністичних країн — надто короткої тривалості, щоб можна було виробити надійну теоретичну політико-соціологічну концепцію. Разом з тим історична тривалість як довгострокова тенденція створює перспективу, котра принципово відкрита і не пропонує

необхідних структуруючих підстав для теоретичного осмислення. Таким чином, для розгляду посткомуністичних змін в контексті розвитку сучасних суспільств найкраще, на нашу думку, підходить показаний Ф.Броделем середній рівень циклічної конфігурації.

Цей підхід має деякі методологічні переваги. Лише коли трансформаційні процеси розглядаються як період більшого циклу розвитку, з'являється бажана можливість розмістити ці процеси в контекст попереднього розвитку європейських суспільств. Позитивним результатом цього стає і той факт, що події у посткомуністичних країнах не потрібно розглядати як *terra incognita*¹⁴, для аналізу котрих ще не вироблено відповідних категорій. На основі періодизації циклів розвитку, яку можна припустити, ми маємо змогу звернутися до теоретичних концептів, вироблених політологією і соціологією у процесі тривалого спостереження за розвитком сучасних суспільств. Подібний підхід не означає механістичного підпорядкування в принципі відкритих трансформаційних процесів вже закритій категоріальній схемі орієнтованій на Захід теорії модернізації. Для Ф.Броделя виокремлення циклічності означає указання на конфігурації, що повторюються, і різні результати яких створюють відкритий процес змін на рівні історичної тривалості.

Про те, що демократична трансформація посткомуністичних суспільств є не лише зміною векторів розвитку, а і моментом циклічного руху, говорить наступне. На соціально-структурному рівні не можна не помітити, що трансформація цих суспільств є процесом реінтеграції в соціальні, політичні і економічні структури, для подолання і усунення яких, вони були колись створені. При цьому спостерігається ще одна загальна для цих країн тенденція, що показує пройдений ними цикл: вони всі повинні знайти нову доктрину суспільства, яка легітимувала би політичний плюралізм, приватизацію економіки і сильну соціальну нерівність, що виникає знову. Цю доктрину більшість посткомуністичних країн знаходять в різних формах політичної і економічної ліберальної демократії.

На початку 1990-х рр. у західноєвропейській і американській політологічній і економічній літературі переважали песимістичні прогнози подальшого розвитку держав Східної та Центральної Європи. Після того, як минула ейфорія часів падіння Берлінської стіни і перемоги народного повстання проти Н.Чаушеску в Бухаресті, переважна більшість західних аналітиків вважали, що перспективи становлення ринку і демократії в цьому регіоні

є вельми туманними. В якості основних причин для песимізму називали відсутність або надзвичайну слабкість в цих країнах таких передумов для демократії, як розвинута система багатопартійності, групи професійних політиків, належний ступінь розвитку громадянського суспільства, ефективність держави, уявлення про панування закону і т.п.¹⁵. Багато науковців писали про те, що соціально-політична спадщина комуністичних режимів є несумісною зі становленням демократичних систем із-за міцного «стадного почуття», суспільної індиферентності, егалітарно-патерналістських моделей поведінки¹⁶. Прибічники такого підходу вважали, що ступінь успішності становлення демократичної системи у Східній та Центральній Європі буде прямо залежати від швидкості подолання господарської кризи, яка, затягуючись в умовах соціально-політичного хаосу, підриває суспільну і інституціональну базу демократії.

В якості найбільш імовірного результату процесів в цьому регіоні у середньостроковій перспективі частіше всього називали або приход до влади авторитарно-популістських режимів на хвилі радикального націоналізму, або (у кращому випадку) «диктатуру інтелектуальної еліти», яка, зрештою, також спирається на армійські багнети¹⁷. Будувалися прогнози масових хвилювань, що захльостують і троцуть крихкі островки демократії. Лише вельми незначна кількість авторів припускали можливість порівняно стабільної соціально-економічної і політичної еволюції посткомуністичної Центральної та Східної Європи¹⁸. Латиноамериканські асоціації виникали самі собою: спроба здійснення радикальних економічних і політичних реформ «неоліберального» характеру за підтримки міжнародних фінансових організацій в країнах з глибокою соціально-економічною кризою і явним дефіцитом демократичних традицій і інститутів.

Аналізуючи оцінки і підходи закордонних спостерігачів до ситуації в країнах Центральної та Східної Європи на початку 1990-х рр., можна прийти до низки вельми важливих висновків. По-перше, прогнози стосовно перспектив розвитку країн цього регіону в іноземній літературі (а також і в наукових, і в політичних колах в самих цих країнах) не стільки спиралися на аналіз реального стану речей у Центральній та Східній Європі, скільки були зв'язані з прийняттям або, навпаки, різко критичним ставленням до демократичної парадигми перетворень, віддзеркалюючи таким чином більш загальні розбіжності у середовищі західної інтелектуальної

і політичної спільноти. Економічні, політичні і світоглядні суперечності між «лівими» та «лібералами» на Заході і в самій Східній та Центральній Європі надали дискусіям про майбутнє цього регіону яскраво виражений ідеологічний колорит, відсунувши на другий план розробку конкретної проблематики¹⁹.

По-друге, не менш важлива методологічна причина песимізму з приводу перспектив центрально- та східноєвропейського розвитку полягала в тому, що в якості кінцевої мети демократичних перетворень в регіоні більшість закордонних аналітиків вважали розвинуту парламентську демократію західноєвропейського зразка, ледь не «вестмінстерську модель» з усіма необхідними атрибутами у вигляді правової держави, чіткого розподілу влад, громадянського суспільства і т. ін. Найменше відхилення від цього зразка, недостатній ступінь розвитку або відсутність хоча б якогось з перелічених компонентів розглядалися в якості невдачі або (в кращому випадку) неповноти демократичної трансформації.

В цілому, оцінюючи ситуацію у Східній та Центральній Європі другої половини 1990-х рр., ми вважаємо за потрібне констатувати непереконливість більшості песимістичних прогнозів західних аналітиків. Незважаючи на глибоку економічну кризу, радикальні перетворення «неоліберального» характеру і одночасне здійснення господарських та політичних реформ, жоден з найдраматичніших сценаріїв краху демократичних систем і торжества авторитаризму або популізму у Східній та Центральній Європі не був реалізований. Соціальні протести мали місце, але носили спорадичний і у більшості випадків локальний та ненасильницький характер. Авторитарно-популістська і націоналістична риторика періодично використовувалася правлячими групами різного забарвлення і орієнтації в багатьох країнах регіону, однак, ніде не обернулася реальним підривом політичного плюралізму або відверто популістським економічним курсом за латиноамериканським зразком.

Отже, в результаті не в усьому послідовних і не доведених «до кінця» одночасних економічних і політичних перетворень в дусі «неолібералізму» в кінці 1990-х рр. у країнах Центральної та Східної Європи сформувалися порівняно усталені демократичні системи у суспільствах з відносно низьким (за західноєвропейськими і північноамериканськими стандартами) рівнем доходів. З точки зору структурної і функціональної сутності цих систем, на думку Б.Грешковича, їх можна охарактеризувати як «дуальні демократії»²⁰.

Сенс дуалізму полягає в тому, що механізм прийняття політичних рішень базується на альянсі між правлячою елітою і «стратегічною» меншістю опозиції з метою нейтралізації опозиційної більшості.

З нашої точки зору, на відміну від демократизаційних переходів у Південній Європі і Латинській Америці, в посткомуністичних суспільствах ці переходи виявляються в одночасності навіть не трьох, як вважалося раніше, а чотирьох різних процесів: побудова національної держави, політичне запровадження ринкової економіки, демократизація політичної системи і побудова громадянського суспільства. Разом з цими особливостями можна відзначити і величезну швидкість, з якою країни Центральної і Східної Європи розпочали цей процес. Протягом кількох місяців комуністичні диктатури, що здавалися надстабільними, зруйнувалися і були замінені демократичними системами правління. Конституції були або написані заново, або знайшли через численні поправки демократично-правові масштаби. Знову обрані парламенти затвердили перші заходи і рамкові закони для введення ринкової економіки, були забезпечені перші реформи державного устрою, як, наприклад, нові вибори регіональних і місцевих органів влади та реформи органів управління. Тому недивно, що в цілому ряді колишніх соціалістичних країн з переходом до багатопартійності і прийняттям нових виборчих законів електоральний корпус (у своїй основі) не відчував ефекту новизни інституціональних форм, а центр ваги протистояння різних політичних сил був перенесений на зміст демократичної політики, її цільові настанови, на проблему вибору між різними уявленнями про демократію як таку, на здатність партій виступити носіями тих або інших цінностей та вимог і забезпечити їх здійснення у житті.

Швидкість зміни посткомуністичних режимів обернено пропорційна глибині бажаної демократичної трансформації. Тому треба думати, що її консолідація — у порівнянні з Латинською Америкою і Південною Європою — є більш тривалою і заплутаною і, можливо, застигне у невизначеному проміжному стані.

Необхідно зазначити, що демократизація проходила і відбувається в країнах з різним початковим рівнем економічного розвитку, з різними культурними і релігійними традиціями (що часто не береться до уваги). Частина держав реформували інститути державності, а багато держав регіону заново створювали свою державність на уламках федерацій. Це зумовило і багатоваріантність

шляхів просування до демократії в країнах Центральної та Східної Європи. З цієї причини важко знайти єдиний для даних процесів знаменник.

Проте, незважаючи на розмаїтість моделей суспільної трансформації, можна визначити певні спільні й навіть універсальні ознаки демократизації суспільно-політичного життя у посткомуністичних країнах:

- утвердження на рівні політичної свідомості ставлення до демократії як до безальтернативної мети суспільного розвитку;
- делегітимізація тоталітаризму й авторитаризму та масова підтримка демократичного шляху суспільних перетворень, адекватної національним традиціям та історичному досвіду країни моделі демократичного розвитку;
- закріплені практично в усіх конституціях демократичні права і свободи людини й громадянина та їх конституційні гарантії;
- чітка ідентифікація демократії з ринковою економікою, інститутом приватної власності, свободою підприємницької діяльності, структурами громадянського суспільства, становленням середнього класу як основи економічної, соціальної та політичної стабільності;
- міжнародна підтримка ліберально-демократичних перетворень в економічній і політичній сферах²¹.

Latygina N.

DEMOCRATIZATION IN THE COUNTRIES OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE: DIFFERENT APPROACHES AND UNIVERSAL FEATURES

This article is devoted to the theoretic analysis of democratic transformations in the countries of Central and Eastern Europe; impossibility of a simultaneous radical democratic transformation of an economic and political system. It describes F.Brodel's characteristics of postcommunist changes in the context of modern democratic societies development through classifying spheres of social reality and succession of its transformation and defines universal features of democratic processes in the countries of Central and Eastern Europe.

¹ Offe Cl. Capitalism by Democratic Design? Democrtatic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe // Social Research. — 1991. — Vol. 58. — Winter. — P. 865.

² Bunce V. Comparing East and South // *Journal of Democracy*. — 1995. — Vol. 6, № 3. — P. 92.

³ Roeder Ph.G. The Revolution of 1989: Postcommunism and the Social Science // *Slavic Review*. — 1999. — Vol. 58, № 4. — Winter. — P.743.

⁴ Linz J. Transitions to Democracy // *Washington Quarterly*. — Summer 1990. — P. 156.

⁵ Dutch R. Tolerating Economic Reform: Popular Support for Transition to a Free Market in the Former Soviet Union // *American Political Science Review*. — 1993. — No. 87. — P. 594.

⁶ Weintraub J. Democracy and the Market. A Marriage of Inconvenience // *From Leninism to Freedom. The Challenges of Democratization* / M.L.Nugent (Ed.). — Boulder, 1992. — P. 47.

⁷ Политические институты на рубеже тысячелетий. — Дубна: ООО «Феникс +», 2001. — С. 148.

⁸ Armijo L.E., Bierkster Th.J., Lowenthal A.F. The Problems of Simultaneous Transitions // *Economic Reform and Democracy*/L.Diamond and M.F. Plattner (Eds.). — Baltimore, 1995. — P. 229.

⁹ Там само. — P. 231.

¹⁰ Encarnacion O.G. The Politics of Dual Transitions // *Comparative Politics*. — 1996. — Vol. 28, № 4. — July. — P. 478.

¹¹ Aslund A. The Case for Radical Reform // *Journal of Democracy*. — 1994. — Vol. 5, № 4. — October. — P. 72.

¹² Brzezinski Z. The Great Transformation // *The National Interest*. — Fall 1993. — No 33. — P. 6.

¹³ Braudel F. *Historie at Sciences Sociales: La longue duree* // Braudel F. *Ecrits sur l'histoire*. — Paris, 1962. — P. 41.

¹⁴ Там само. — P. 43.

¹⁵ Crawford B., Lijphart A. Explaining Political and Economic Change in Post-Communist Eastern Europe: Old Legacies, New Institutions, Hegemonic Norms and International Pressures // *Comparative Political Studies* 28. — 1995. — No 2. — P. 175.

¹⁶ Elster J. The Necessity and Impossibility of Simultaneous Economic and Political Reform Constitutionalism and Democracy. — Oxford, 1993. — P. 268.

¹⁷ Ost D. Labor, Class and Democracy: Shaping Political Antagonisms in Post-Communist Society. Markets, States and Democracy: The Political Economy of Post-Communist Transformation. — Westview Press, 1995. — P. 342.

¹⁸ Ekiert G., Kubik J. Strategies of Collective Protest in Democratizing Societies: Hungary, Poland and Slovakia since 1989 // 10th International Conference of Europeanists Buklet. — Chicago, 1996. — P. 181.

¹⁹ Карпов М.В. Блеск нищих демократий (Размышления по поводу книги Б.Грешковича «Политическая экономия протеста и терпения») // *Общественные науки и современность*. — 1999. — № 3. — С. 48.

²⁰ Цит. за: Acuna C.H., Smith W.C. The Political Economy of Structural Adjustment: The Logic of Support and Opposition to Neoliberal Reform // Latin American Political Economy in the Age of Neoliberal Reform. — 1994. — P. 17.

²¹ Цветков В.В. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти/ В.В.Цветков, І.О.Кресіна, А.А.Коваленко. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — С. 22–23.

О. Опанасенко

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ НАУКОВІ ЗВ'ЯЗКИ В ПЕРІОД 1994–2004 РР.

Співпраця між Україною та Федеративною Республікою Німеччина в галузі науки здійснюється на основі Угоди між Урядом України і Урядом ФРН про культурне співробітництво від 15 лютого 1993 р., Спільної заяви Державного комітету України з питань науки і технологій та Федерального Міністерства наукових досліджень і технологій Федеративної Республіки Німеччина про науково-технічні відносини від 01.06.2000 р.¹

Найбільш плідними є контакти між Україною та Вільною Державою Баварія. Ця співпраця має давні традиції. Станом на 2004 р. здійснювалася співпраця між 9 вузами України і 8 університетами Баварії.

Слід відзначити широку освітянську діяльність Українського вільного університету (УВУ) в м. Мюнхен, що є одним з найстаріших культурних центрів української діаспори в Західній Європі (Угода про співпрацю з цим закладом підписана 12.11.1992 р.). Український вільний університет встановив тісні зв'язки з Міністерством освіти і науки України, Київським, Львівським, Івано-Франківським та іншими університетами, багатьма науково-дослідними інститутами НАН України. Проводяться спільні наукові конференції, семінари. До УВУ виїждять студенти, аспіранти, викладачі на літні науково-навчальні семінари. Співробітники університету брали участь у східноєвропейських семінарах, що їх влаштовували Східноєвропейський інститут в Мюнхені та УВУ в 1995 і 1996 рр. На цих семінарських курсах німецькі студенти здобували знання з найважливіших проблем Східної Європи, у тому числі й України.

Активну участь вчені УВУ брали в роботі німецької секції ЮНЕСКО в Мюнхені під керівництвом проф. Рогге. Лише в

2000–2001 рр. університетом проведено 122 конференції та зустрічі з ученими Німеччини, Болгарії, Австрії, Польщі та ін. Десятки разів вчені університету виступали на міжнародних конференціях, які влаштовували університети Європи, США, Канади, інших країн і континентів.

Своєю діяльністю науковці та професорсько-викладацький склад Українського вільного університету в Мюнхені багато зробили для пропаганди наукових знань серед зарубіжної громадськості Європи, США, Канади, Австралії та інших країн і континентів.

Головною проблемою в його діяльності є припинення фінансування цього закладу з німецького боку. Українське законодавство не дозволяє прямо фінансувати іноземні навчальні заклади. Існує два варіанти розв'язання питання УВУ: пошук шляхів фінансування УВУ в рамках чинного законодавства або зміна законодавства щодо фінансування іноземних навчальних закладів. Перший варіант малоімовірний, хоча і можливий. Це може бути:

- прийняття виняткової, цільової Постанови Кабінету Міністрів України;

- виділення цільових коштів департаменту міжнародного співробітництва Міністерства освіти і науки України (на зв'язки з зарубіжними закладами);

- надання допомоги УВУ у спосіб його фінансового поєднання з одним із міцних українських університетів (попередню згоду дав Київський лінгвістичний університет);

- передача частини площі УВУ під створення культурно-інформаційного Центру України в Мюнхені².

У жовтні 1998 р. під час проведення Днів культури Баварії в Україні з делегацією Міністерства науки, досліджень та мистецтва Баварії були досягнуті домовленості щодо підготовки до підписання Протоколу про співробітництво в галузі освіти між Україною та Баварією.

У рамках вищезазначених Угод 50 вищих навчальних закладів і 15 науково-дослідних інститутів України у 2004 р. здійснювали співпрацю з 61 вищим навчальним закладом Німеччини.

Значна робота з розширення співпраці між вузами України і Німеччини здійснюється також в рамках програми ТЕМПУС. З підписанням 27.04.1998 р. Угоди між Спілкою ректорів ВНЗ України та Конференцією ректорів і президентів ВНЗ Німеччини про академічне співробітництво між вищими навчальними закладами України та ФРН було закладено солідну основу для подальшого

поглиблення і урізноманітнення співробітництва обох держав у науково-педагогічній сфері.

05.02.1998 р. було підписано Меморандум про співпрацю між Міністерством освіти і науки України та Німецькою службою академічних обмінів (ДААД)³. У рамках реалізації цього документа ДААД виділила більше 30 млн. нім. марок на навчання та стажування близько 5 тис. студентів і науковців (4 тис. українців відвідали Німеччину, 1 тис. німців — Україну). На час дослідження в Україні за сприяння ДААД працювало 10 викладачів німецької мови з ФРН, при цьому 4 з них — у Києві.

Лише в 1999 р. ДААД профінансувала обміни з Україною на 3,4 млн. DM, не враховуючи коштів, що реалізовувалися за програмою ТЕМПУС. У 1998 р. в Києві було відкрито Офіс ДААД.

У рамках вищезазначеної Угоди в лютому 2001 р. в м. Бонн (Німеччина) відбулася перша зустріч представників Спільки ректорів вищих навчальних закладів України та Конференції ректорів і президентів вищих навчальних закладів Німеччини, на якій демонструвалася виставка «Освіта України на порозі ХХІ століття».

Друга зустріч проводилася українською стороною в жовтні 2003 р. в м. Сімферополь та м. Алушта. В ході зустрічі обговорювалася низка важливих питань українсько-німецького співробітництва в галузі освіти і науки. Особлива увага приділялася питанням забезпечення якості навчання і рівня підготовки випускників вузів України і Німеччини, фінансової підтримки українсько-німецької співпраці в сфері вищої освіти, перспективи розвитку вищої освіти в Україні і Німеччині в контексті створення єдиного європейського простору у сфері вищої освіти відповідно до принципів і завдань Болонської декларації, а також розширення та вдосконалення двосторонньої співпраці між вищими навчальними закладами України і Німеччини.

Хороші контакти підтримуються з київською філією Інституту Гете, на базі якої розробляються навчально-методичні матеріали з питань викладання і вивчення німецької мови в Україні, проводяться мовні курси, здійснюється підготовка і підвищення кваліфікації вчителів німецької мови і студентів-германістів, реалізуються спеціальні культурні програми для етнічних німців в Україні тощо.

За сприяння представництва Гете Інституту 3760 українських викладачів пройшли курси підвищення кваліфікації, понад

200 вчителів відвідали у ФРН семінари. Станом на 2004 р. понад 650 осіб навчалося на курсах німецької мови.

У галузі профтехосвіти Міністерство освіти і науки України активно співпрацює з Федеральним інститутом професійної освіти ФРН та Товариством Карла Дюйсберга.

Лише в рамках програми уряду ФРН для України «ТРАНС-ФОРМ» у столиці та регіонах України було відкрито 17 модельних навчальних центрів з питань підготовки і перепідготовки фахівців для підприємницької діяльності, банківської справи та вивчення особливостей партнерства на зовнішньому ринку, деревообробної і харчової промисловості, автосервісу і здійснення ремонтних робіт.

Слід зазначити, що Україна також зробила свій внесок в підготовку фахівців для Німеччини. Так, в період з 1992 по 2004 рр. вузи України підготували для ФРН понад 4 тис. спеціалістів. У 2004/05 навчальному році в Україні здобували освіту 32 громадяни ФРН (в минулому році — 37).

Науково-технічне співробітництво між Україною і Німеччиною здійснюється на основі Спільної заяви Державного комітету України у справах науки і техніки та Федерального міністерства досліджень і технологій Німеччини про науково-технічне співробітництво від 10 червня 1993 р., яка має статус міжвідомчої угоди⁴.

У рамках цієї Заяви на першому спільному засіданні, яке відбулося в 1997 р. в Бонні, була створена українсько-німецька Робоча група з науково-технічного співробітництва.

Серед пріоритетів, що були визначені Робочою групою є такі:

– співробітництво в галузях: матеріалознавство, фізика та хімія, біотехнології, інформаційні технології, нанофізика та нанотехнології;

– трансфер технологій та створення підприємств, орієнтованих на створення передових технологій;

– наукові дослідження та інновації на малих та середніх підприємствах⁵.

У ході спільних засідань, що відбуваються раз на рік по чергово в Україні і Німеччині, обговорюються питання щодо стану та шляхів розвитку співпраці. Результатом спільної роботи є помітна активізація співробітництва.

Треба відмітити, що науково-технічне співробітництво між Україною і ФРН здійснюється на взаємовигідній основі відповідно до інтересів двох країн. Починаючи з 1997 р. відбулося шість засідань Робочої групи, в ході яких обговорювалися питання розвитку

як двосторонньої співпраці, так і участі у європейських і міжнародних програмах у науково-технічній сфері. За цей період за підтримки Міністерства освіти і науки України та Федерального міністерства освіти і досліджень Німеччини здійснювалося близько 130 українсько-німецьких науково-дослідних проектів.

Станом на 2004 р. виконувалося 19 спільних науково-дослідних проектів вищезазначених напрямів. Активно розвивалося співробітництво в галузі нанофізики та нанотехнологій. Так, в 2000 р. в м. Київ відбувся перший українсько-німецький семінар з цієї тематики, в ході якого було прийнято до виконання п'ять спільних проектів. У 2001 р. в м. Мюнхен було проведено другий семінар, під час якого було заслухано та погоджено ще 6 проектів.

Згідно з п.14 Протоколу п'ятого засідання українсько-німецької Робочої групи з науково-технічного співробітництва, що відбулося 27–30 січня 2003 р. в Німеччині, 18–19 грудня 2003 р. в м. Київ відбувся третій спільний семінар з нанофізики і нанотехнологій, в якому взяло участь біля 80 українських та німецьких вчених.

На час дослідження за результатами проведених семінарів, що здійснювалися за підтримки Міністерства освіти і науки України та Федерального міністерства освіти і досліджень ФРН, виконувалося 15 українсько-німецьких проектів у галузі нанофізики, нанотехнологій та нанобіотехнологій.

Згідно з рішеннями шостого засідання українсько-німецької Робочої групи з науково-технічного співробітництва (19–23 липня 2004 р., м.Київ) у грудні 2005 р. в м. Дрезден (Німеччина) проводився четвертий семінар з вищезазначеної тематики.

Між українським та німецькими вченими здійснюється співробітництво в галузі екології. Так, з жовтня 2001 р. триває заключна фаза розпочатої у 1997 р. під егідою ЮНЕСКО українсько-німецького проекту з дослідження екосистеми верхньої частини Дністра. Під час цієї фази, яка завершується у 2007 р., повинні бути закінчені наукові дослідження та підготовлене впровадження результатів⁶.

Одним із важливих напрямів співробітництва є інноваційна діяльність. У вересні 2001 р. в Алушті відбувся багатосторонній семінар з інноваційної діяльності за участю організацій України, Росії, Білорусії та Німеччини, на якому були присутні представники Міністерства освіти і науки України, Федерального міністерства

освіти і досліджень ФРН та Федерального міністерства економіки і технологій ФРН.

На цьому семінарі розглядалися такі питання: стан інноваційної діяльності в країнах; цілі та інструменти державної інноваційної політики; законодавче забезпечення інноваційної діяльності; інструменти фінансування; технопарки та інноваційні центри: досвід і перспективи.

З метою підтримки інноваційної діяльності та запровадження розробок українських вчених у малий та середній бізнес Міністерство освіти і науки України активно співпрацює з Асоціацією промислових дослідних об'єднань Німеччини ім. Отто фон Геріке (АіФ) при Бюро делегата німецької економіки в Україні.

У 1999 р. спільно з АіФ та Федеральним міністерством економіки і технологій ФРН було проведено Коопераційний день для інноваційних підприємств і фірм, що надають технічні послуги. В цьому заході взяло участь близько 700 учасників. Успішне проведення цього заходу констатувало достатньо великий інтерес до України з боку підприємців Німеччини. У зв'язку з цим у 2000 та 2001 рр. були проведені такі ж спільні заходи в м. Київ, м. Одеса та м. Донецьк.

Так, в листопаді 2001 р. на базі Інституту електрозварювання ім. Є.О.Патона відбувся українсько-німецький інноваційний семінар «Нові матеріали. Обробка матеріалів», у ході якого були проведені переговори представників Міністерства освіти і науки України, Федерального міністерства освіти і наукових досліджень ФРН, Федерального міністерства економіки і технологій ФРН щодо розвитку співробітництва в галузі інноваційної діяльності.

22–25 червня 2003 р. в м. Донецьк було проведено зустріч представників малих і середніх підприємств, під час якої учасники зустрічі могли налагодити перспективні контакти в таких галузях, як охорона навколишнього середовища, зварювальна і вакуумна техніка.

У рамках програми Федерального міністерства економіки і праці (раніше Федеральне міністерство економіки і технологій) у 1999–2003 рр. з 418 фінансованих проектів німецьких малих і середніх підприємств з іноземними партнерами 53 німецько-українські проекти кількісно займають друге місце. За останні роки було отримано згоду на 11 нових проектів.

Станом на 2004 р. проводилося 13 спільних проектів, передусім проекти з охорони навколишнього середовища, вимірювань, а також в інженерно-технічній галузі.

У жовтні 2002 р. та у жовтні 2004 р. у Києві відбулись українсько-німецькі семінари АіФ з біотехнологій в рамках програми Федерального міністерства економіки і праці ФРН «ПРО ІННО» за участю більш ніж 60-ти учасників.

Згідно з рішеннями п'ятого засідання українсько-німецької Робочої групи з науково-технічного співробітництва Федеральне міністерство освіти і досліджень ФРН надає п'ять стипендій для представників українських організацій у галузі інноваційної діяльності.

16 жовтня 2003 р. в Міністерстві освіти і науки України відбувся спільний семінар, у ході якого представлені доповіді претендентів від українських організацій на здобуття зазначеної стипендії. За результатами обговорень було відібрано дві кандидатури: від Донецького технічного університету за темою «Розробка інтегрованих навігаційних систем для автоматизованого судноплавства в басейнах Дунаю та Дніпра» та Львівського центру науково-технічної та економічної інформації за темою «Впровадження біогазових установок в сільському господарстві України».

Були розглянуті пропозиції щодо надання ще трьох стипендій Федерального міністерства освіти і досліджень ФРН в галузі інноваційної діяльності.

Українські і німецькі вчені активно співпрацюють в рамках європейських і міжнародних програм, як ІНКО, ІНТАС, ЕУРЕКА/КОСТ та науковій програмі НАТО⁷.

Українські та німецькі організації разом брали участь у майже 20 проєктах шостої Рамкової дослідницької програми Європейського Союзу. Внаслідок конкурсів, оголошених програмою ІНТАС у 2003 р., українські і німецькі організації співпрацювали у 26 проєктах.

У рамках програми НАТО «Наука заради миру» виконувалися 4 українсько-німецьких проєкти, а в рамках діяльності Українського науково-технологічного центру у 2003 р. з 65 європейських регулярних проєктів було профінансовано 13 проєктів за участю української та німецької сторін, а також один українсько-німецький партнерський проєкт.

19–23 липня 2004 р. в Україні відбулося шосте засідання українсько-німецької Робочої групи з науково-технічного співробітництва, в якому взяв участь Державний секретар Федерального міністерства освіти і досліджень ФРН В.М.Катенхузен. У ході засідання обговорювалися такі питання:

– науково-технічна політика в обох країнах;

- стан двосторонньої співпраці;
- співробітництво у рамках європейських і міжнародних програм;
- співпраця у галузі інноваційної діяльності;
- перспективи співробітництва в галузі морських та полярних досліджень⁸.

Німецька делегація відвідала Морський гідрофізичний інститут НАН України та Інститут біології південних морів ім. О.О.Ковалевського НАН України в м. Севастополь, Національний авіаційний університет МОН України та Український науково-технологічний центр в м. Київ.

За результатами засідання було прийнято рішення щодо сприяння розвитку співробітництва між вченими обох країн у вищезазначених галузях, а також приділено особливу увагу розширенню співпраці в галузі морських досліджень, у зв'язку з чим заплановано проведення спільного семінару з цієї тематики.

Розвиток найновіших технологій в Україні вигідний як для України, так і для Німеччини. Обмін високими технологіями робить обидві країни рівними, а відносини між ними стабільними⁹.

Щодо українсько-німецького досить ефективного співробітництва у галузі науки права, то існувала низка історичних і політичних передумов, серед яких варто назвати спорідненість правових систем країн, вагомий вплив німецької філософсько-правової школи на формування філософії права у східноєвропейських країнах, проголошений Україною курс на європейські цінності, засади ринкової економіки, поваги до основних прав і свобод людини, а також добра воля народів України та Німеччини всебічно сприяти реалізації вищезазначеного курсу¹⁰.

Системність українсько-німецького науково-правового співробітництва опосередковується як на рівні парламентів двох держав, так і через старі зв'язки між неурядовими організаціями.

Вагомий внесок у розвиток українсько-німецького науково-правового співробітництва роблять відкриті в Україні на початку 1990-х рр. представництва, зокрема німецького Фонду міжнародного правового співробітництва, Фонду Ганса Зейделя, Фонду Конрада Аденауера¹¹.

Слід звернути увагу, що українсько-німецьке науково-правове співробітництво реалізується за такими важливими напрямами, як кодифікація українського законодавства, зокрема процесуального. Ніякі економічні проекти й інвестиції не можуть бути

розвинуті, якщо інвестор не буде впевнений, що у країні інвестицій він може спертися на сталий і об'єктивний судовий захист.

За майже 15-річний період українсько-німецького науково-правового співробітництва напрацьовано чимало ефективних форм і методів спільної роботи, серед яких варто відзначити інформаційно-методичну й організаційну допомогу з німецького боку в підготовці проектів законів України¹².

Дуже важливою є і традиційна науково-технічна допомога Україні з боку Німеччини. Саме Інститут політичних та економічних консультацій, який упродовж багатьох років підтримується фондами німецького уряду, є одним із найефективніших інструментів надання консультацій уряду як щодо вироблення стратегії, так і конкретних секторальних перетворень в економіці України. Демократичні перетворення в Україні зумовили суттєве підвищення інтересу німців до України, стимулювали співробітництво в гуманітарній сфері. Отримано цікаві пропозиції щодо проведення в найближчі роки спільних масштабних культурологічних проектів, у тому числі під патронатом глав держав¹³.

Таким чином, можна виділити такі основні напрями та рівні наукового співробітництва України та Німеччини, як: розробка спільних проектів на державному рівні (саме співпраця національних органів державної влади та федерального уряду, місцевих органів самоврядування Німеччини є важливим кроком на шляху до ефективного розвитку та процвітання держави); співробітництво на освітньому рівні, що включає залучення середніх, вищих спеціалізованих навчальних закладів до розробки проектів обміну науковим та викладацьким досвідом вчителів, викладачів, а також розробка молодіжних, студентських програм та програм для школярів; спільні дії в культурно-мистецькому напрямі (проведення виставок, літературних вечорів, «круглих столів» з питань культури Німеччини та України); науково-технічна співпраця (посилення дослідницької кооперації у стратегічних галузях, до яких належать нанофізика та нанотехнології, дослідження нових матеріалів, фізичні та хімічні технології, вивчення довкілля і морів, а також біологічна наука).

¹ Рамкова угода між урядом України та урядом ФРН про консультативне і технічне співробітництво від 29.05.1996 р. // Вісник Кабінету Міністрів України. — 1997. — 25 січня. — №2. — С. 1.

² Український вільний університет в Мюнхені потребує захисту // www.nation.org.ua/content/view/1963/78/

³ Україна — Німеччина: чи можливе стратегічне партнерство // Німецько-український огляд. — 2000. — №5. — С. 11.

⁴ Рамкова угода між урядом України та урядом ФРН про консультативне і технічне співробітництво від 29.05.1996 р. — С. 2.

⁵ *Дергачов О.* Міжнародний стан України // Політична думка. — 2000. — №2. — С. 23.

⁶ Співробітництво України та Німеччини. Матеріали парламентських слухань // Співробітництво між Україною та ФРН в галузі освіти та науки. — К.: Видавництво Верховної Ради України, 1999. — С. 128–129.

⁷ *Власенко В.* Українсько-німецькі відносини: тест на міцність // Урядовий кур'єр. — 1999. — 10 липня. — №27. — С. 2.

⁸ Співробітництво України та Німеччини. Матеріали парламентських слухань. — С. 131–132.

⁹ *Врублевський В.* Український шлях. — К.: Демократична Україна, 2005. — 425 с.

¹⁰ *Погорельская С.* Некоторые аспекты европейской политики объединенной Германии // Мировая экономика и международные отношения. — 2000. — №1. — С. 19.

¹¹ *Рудич Ф.* Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспект. — К.: МАУП, 2002. — С. 310.

¹² *Хабан И.* Украина и Германия: современная составляющая двухсторонних отношений // Персонал. — 2004. — №2. — С. 17.

¹³ *Кудряченко А.* Об'єднана Німеччина та Україна в оновленій Європі // Президентський вісник. — 2005. — №16. — С. 4.

Ю. Волошин

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ГРЕКО-ТУРЕЦЬКОГО КОНФЛІКТУ В КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСІВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МІЖДЕРЖАВНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Активізація процесів міждержавної інтеграції в сучасній Європі пов'язана перш за все з вирішенням питання майбутнього розширення Європейського Союзу. Періодизація становлення та формування цього міждержавного об'єднання свідчить про наявність певних політичних, соціально-економічних, навіть етнопціональних та конфесійних протиріч між державами-членами та асоційованими державами. На жаль, більшість таких протиріч не вирішено ані з правової, ані з політичної точки зору. Найбільш складною та суперечливою ситуацією для Європейського Союзу

є кіпрська проблема, адже історично поділений Кіпр так і не став єдиним географічним, політичним, правовим суб'єктом в інтеграційних процесах. У 2004 р. тільки грецька частина Кіпрської Республіки ввійшла до складу Європейського Союзу.

Метою цього дослідження є вивчення та визначення впливу сучасного греко-турецького конфлікту на розвиток європейської міждержавної інтеграції. З цього приводу варто підкреслити роль саме політичних гарантій та європейських стандартів у вирішенні міжетнічних суперечок, їх конституційного закріплення на національному та наднаціональному рівні.

Незважаючи на дослідження даної проблеми з боку вітчизняних та зарубіжних вчених¹, у такій постановці питання розглядається вперше. Зокрема, йдеться про розробку універсальних наднаціональних конституційних положень задля розв'язання будь-яких етноконфесійних суперечностей усередині міждержавного об'єднання. Адже питання щодо обґрунтування появи нової територіальної поліетнічної спільноти, як народ Європи, у даному аспекті залишається дуже складною, майже не вирішеною теоретичною конструкцією².

Для ретельного аналізу греко-турецьких суперечностей необхідно звернутися до історичного аспекту їх виникнення³. Закладення сучасних конфліктів можна датувати подіями, що відбувалися після Першої й Другої світових війн. Першим у цьому ряді можна назвати підписання Лозанського мирного договору 23 липня 1923 р., за умовами якого колишня Османська імперія відмовлялася від усіх своїх європейських територій за винятком Східної Фракії. Анкара змушена була відмовитися від усіх прав на острів Кіпр. Що ж до островів Егейського моря, то вони були розділені між Грецією та Італією. Остання отримала острови Додеканесу, розташовані поряд із південним узбережжям Анатолійського півострова. Найбільші острови Егейського моря — Самофракі, Лемнос, Лесбос і Хіос разом із меншими островами відійшли до складу Греції.

Фактично, зазначена мирна угода, за якою було здійснено розподіл володінь переможеної Османської імперії, й заклала перший камінь у територіальні суперечки двох країн.

Наступним кроком у поповненні низки проблем стало підписання 1947 р. в Парижі мирного договору з Італією, за яким усі острови Егейського моря перейшли під суверенітет Греції. Важливим пунктом статті 14 цієї угоди було те, що острови Додеканесу мали бути демілітаризовані. Під час підписання договору

переможці не звертали уваги на протести Туреччини. Очевидно, це й стало причиною жорсткої політики Анкари щодо населення островів, які належали Туреччині, але були заселені греками.

У вересні 1955 р. в Стамбулі було спровоковано погроми грецького населення, що спричинило зменшення грецької діаспори в місті з 120 тис. до 2 тис. осіб. У 1958 р. турецький уряд заборонив Грецький Союз Константинополя — культурно-просвітницьку організацію. В 1964 році Туреччина односторонньо денонсувала договір про торгівлю й навігацію від 1930 р. Того ж року з Туреччини було вислано всіх громадян Греції, а на турецьких островах Імбросі й Тенедосі почала проводитися політика, яка призвела до зменшення грецького населення з 8 тис. до 250–300 осіб⁴.

Усі ці заходи турецького уряду було спрямовано на зменшення й кількості, й ваги грецького населення на турецькій території. І мали вони більше політичний характер, адже посилювали негативне ставлення греків до турків і навпаки, а також загострення стосунків між обома країнами. Всупереч цьому, формально і фактично відносини між ними залишалися мирними.

Як вже відзначалося, політика США щодо Греції й Туреччини протягом 1940 — першої половини 1960-х років була досить стриманою. Слід зазначити, що після вступу Греції і Туреччини до Північноатлантичного альянсу в 1952 р. та прийняття «доктрини Трумена» про фінансову і військову допомогу цим країнам стратеги НАТО, а точніше — Вашингтон, небезпідставно вважали, що «радянська загроза» змусить південно-східних союзників утримуватися від взаємних радикальних заходів.

І справді, незважаючи на те, що в зовнішній політиці обох країн відбувалися деякі зміни, загальний її напрям на співпрацю з Північноатлантичним союзом зберігався. Перше ускладнення відносин з НАТО виникло після загострення кіпрської проблеми. В 1964 р. під час сутичок між греками і турками на острові, а саме: після оприлюднення Палатою представників Кіпру рішення про незалежність острова, Туреччина, щоб не допустити об'єднання Кіпру з континентальною Грецією, вдалася до військових дій. Було навіть проведено бомбардування узбережжя Кіпру. Греція мобілізувала свої військові формування.

Початком якісно нового періоду в історії греко-турецьких відносин можна вважати спалах Кіпрської кризи в 1974 р. США, очевидно, намагаючись усунути загрозу єдності альянсу і відтіснити

таку досить самостійну фігуру, як грецький архієпископ Макаріос, спровокувала за допомогою військової хунти в Афінах державний замах на Кіпрі. Туреччина висадила на острові військовий десант і захопила його північну частину. Вибух громадянського протесту призвів до ліквідації диктатури «чорних полковників» в Афінах і виходу Греції з військової організації НАТО⁵.

Події, що відбулися на Кіпрі, стали каталізатором процесів, що значно ускладнили відносини між Грецією та НАТО. Загострилися також і стосунки між блоком і Туреччиною. Досить сильне прогрещке лобі в Конгресі США змусило його накласти ембарго на поставки зброї Анкарі. Але тодішній прем'єр-міністр Туреччини С.Демірель, розуміючи, що його вартість як союзника альянсу після виходу з нього Греції значно зросла, фактично змусив Вашингтон зняти санкції. Більше того, Анкара протягом другої половини 1970-х рр., після подій в Ірані і введення радянських військ до Афганістану, забезпечила собі більш позитивне ставлення США. І це знайшло своє відображення в угоді «Про співпрацю в галузі оборони й економіки» від 29 березня 1980 р., яка забезпечувала Туреччині значне збільшення економічної допомоги.

Періодичні спалахи напруження навколо кіпрської проблеми наприкінці 1960-х та в 1970-х рр. призвели до зародження другої хвилі греко-турецьких суперечностей, насамперед економічного і військово-стратегічного характеру. В листопаді 1973 р. офіційна турецька преса оприлюднила карту територій, на які було видано ліцензії для розвідки нафти. Незабаром у цей район було відправлено дослідницьке судно, яке почало розвідку на шельфі, що його грецька сторона вважала своїм⁶.

Суперечка щодо делімітації континентального шельфу Егейського моря триває й досі. Причому обидві країни мотивують свої позиції нормами міжнародного права. Грецька сторона наполягає на тому, що острови Егейського моря є продовженням ділянок суші, які згідно з положенням Конвенції про морське право від 1982 р. мають право на свій континентальний шельф. Турецька ж сторона базує свої аргументи на тому, що континентальний шельф є морське дно — від берегової лінії до того місця, де глибина сягає 200 метрів. А оскільки глибини біля берегів більшості грецьких островів, розташованих уздовж анатолійського узбережжя, не перебільшують вказаних, то ці острови і шельф є продовженням материка, а саме — його анатолійської частини⁷.

Наступне загострення у відносинах Греції та Туреччини відбулося в 1975 р. Тоді Греція оголосила про розширення своїх територіальних вод до 12 морських миль. Але у відповідь на це Анкара заявила, що таке розширення буде вважатися експансією і взагалі перетворило б Егейське море на грецький ставок. У такому разі територіальні води грецьких островів блокували б три з п'яти Егейських портів Туреччини. Греція ж стверджувала, що вживані нею заходи, спровоковані розміщенням IV Егейської армії Туреччини в тих районах анатолійського узбережжя, що максимально наближені до грецьких островів.

Цю проблему не було вирішено й у другій половині 1970-х рр., оскільки Вашингтон не вважав за доцільне ризикувати добрими стосунками з Туреччиною, одним зі своїх найважливіших союзників у НАТО і джерел розвідувальної інформації, заради підтримки Греції, яка вийшла з військової організації альянсу.

Ситуація змінилася лише наприкінці 1970-х рр., після того, як лідер грецької правлячої партії «Нова демократія» Прем'єр-міністр К.Караманліс оприлюднив заяву про можливість повернення Греції до військової структури НАТО. Щоправда, ситуація ускладнювалася тим, що Туреччина щоразу накладала вето на рішення про повернення Греції до альянсу. Конфлікт затягувався ще й тим, що після виходу Греції з військової організації НАТО всі займані нею командні пости було розподілено між турецькими офіцерами.

Повернення Греції до альянсу відбулося лише після військового перевороту в Туреччині в 1980 р. Новий військовий уряд Анкари більше керувався інтересами НАТО, ніж попередні. Для врегулювання суперечок у регіон прибув головнокомандувач збройних сил НАТО в Європі генерал Роджерс, за посередництвом якого Анкара та Афіни прийняли план врегулювання конфлікту. У вересні 1980 р. Греція повернулася до військової структури блоку⁸.

Вісімдесяті роки ознаменували деяке прояснення у ставленні Вашингтона до своїх середземноморських партнерів. Для адміністрації Рейгана цінність Туреччини як союзника була вагомішою, особливо після приходу до влади в Греції соціалістичної партії ПАСОК на чолі з А.Папандреу. Цей лідер на початку 1980-х рр. став проводити більш незалежну від загального курсу блоку політику. Він заявив, що Греція може припинити співробітництво з НАТО та існування військових баз США в країні. Пізніше він

зажадав від НАТО гарантій кордонів його країни від зовнішніх загроз, маючи на увазі Туреччину.

У відповідь на ці заяви представники адміністрації Рейгана, а пізніше й Буша, виступили з вимогами до Конгресу про зменшення розмірів військової допомоги Греції. Ще одним доказом особливого ставлення Вашингтона до Туреччини була його мовчазна згода на проголошення Турецької Республіки Північного Кіпру у 1983 р⁹.

Деяке поліпшення стосунків між державами припало на 1987–1989 рр. Саме тоді, коли ЄС розглядав заяву Туреччини про вступ до цієї організації. У свою чергу, А.Папандреу і турецький Прем'єр-міністр Т.Озал під час зустрічі в Давосі оприлюднили заяви про намір поліпшувати стосунки між своїми країнами.

Але після відмови Європейської комісії розглядати питання про вступ Туреччини до ЄС Анкара вже не вважала необхідним поліпшувати відносини з Грецією. Навпаки, в 1989 р. вона оприлюднила закон «Про пошуки і рятування», який розширював її компетенцію аж до середини Егейського моря. Взагалі, незважаючи на повернення Греції до військової організації НАТО, її позиції в альянсі були значно послаблені, чим і пояснюється «консервація» кіпрського питання і висування нових претензій в Егейському морі.

Початок 1990-х рр. приніс людству глобальні геополітичні зміни, що знайшло своє відображення і в стосунках у трикутнику Туреччина — Греція — НАТО. Зникнення Радянського Союзу як постійного фактора загрози для Заходу, швидке економічне посилення Туреччини привели до значної активізації зовнішньої політики Анкари¹⁰. Ще в 1991 р. Т.Озал зробив кілька заяв щодо спірного статусу островів Егейського моря. З наміром продемонструвати свою «політичну волю» Анкара розробила, а в 1994 р. ввела в дію інструкцію про обмеження проходу торгових суден через чорноморські протоки, мотивуючи це екологічною обстановкою в Мармуровому морі, хоч режим проток регламентується Конвенцією Монтре від 1936 р.¹¹.

У 1994 р. відбулася нова серія інцидентів щодо дванадцятимильної зони територіальних вод Греції. Вона досягла свого апогею в 1995 р. Уже у грудні турецьке судно увійшло в води грецького острова Імія (архіпелаг Додеканес). Офіційна Анкара заявила, що вказаний район не є територіальними водами Греції. Випадок на острові Імія набув дещо символічного характеру: час від часу

представники однієї зі сторін висаджувалися там, знімали державний прапор своїх противників і піднімали свій. І якщо ці випадки не дуже турбувало НАТО, то події 1996 р. змусили їх знов привернути увагу до Егейського басейну.

Так, 30 травня 1996 р. представники Генерального штабу Туреччини звернулися до керівництва НАТО із заявою про неможливість включення острова Гавдос (на південний схід від Криту) в план військових навчань блоку. Прем'єр-міністр Туреччини М. Йелмаз підтримав цю заяву на офіційному рівні. У відповідь Греція відмовилася брати участь у навчаннях.

Якщо на всі ці претензії Туреччини НАТО реагувала досить спокійно, то прихід до влади ісламістського руху та його лідера Н. Ербакана, який на певний час став Прем'єр-міністром, активізував спроби Заходу мирно залагодити справу. В західній пресі розгорнулася кампанія тиску на Грецію, що мотивувала безцільність військових дій заради «скелі в морі». Але позиція Афін лишалася непохитною: Греція не дозволить «порушувати її суверенні права, незалежно від того, чи то площа Синтагма в Афінах, чи то великий острів у морі»¹².

Протягом 1997 р. керівництво Північноатлантичного альянсу вдалося до тиску перед підготовкою липневого саміту НАТО в Мадриді, що привело до деякого прогресу у стосунках двох країн. На саміті було підписано декларацію, якою Греція і Туреччина проголошували дотримання принципу недоторканності кордонів, цілісності території обох країн, дотримання норм міжнародного права у вирішенні конфліктів, відмову від застосування сили. Декларацію розцінювали як «нову еру» в двосторонніх відносинах країн.

Причиною нового підвищення політичної напруги в регіоні стало чергове ускладнення кіпрського питання. На початку 1998 р. офіційний Кіпр заявив про розміщення на острові російських комплексів протиповітряної оборони С-300, що дуже стурбувало Анкару. Вже через кілька днів лідер турецької меншості Кіпру Р.Денктаї заявив, що такі дії уряду Кіпру порушують баланс сил у регіоні. Після того, як цей тиск виявився безрезультатним, начальник Генерального штабу Туреччини звернувся до керівництва НАТО, стверджуючи, що російсько-грецьке співробітництво в галузі озброєння «розхитує» лави альянсу. Цей інцидент викликав активні дії Вашингтона, який уже мав нагоду відчутти вплив «кіпрського фактора» на загальний стан греко-турецьких відносин.

Наприкінці квітня 1998 р. в Афіни з офіційним візитом прибув міністр оборони США, який звернувся до обох країн із закликом докласти зусиль для зміни клімату недовіри в греко-турецьких відносинах. Незадовго до цього візиту Генеральний секретар НАТО Х.Солана також запропонував обом країнам вдатися до «заходів створення довіри» в Егейському регіоні. Добре розуміючи, що лише тиском на Афіни проблему не вирішити, Вашингтон направив на Кіпр головного експерта з балканських питань Р.Холбрука. Його формула мирного врегулювання «кіпрського питання» включала також відкладення розгортання на острові комплексів С-300.

Дискусії щодо розміщення на острові С-300 тривали протягом усього 1998 р. На початку січня 1999 р. офіційний представник Нікосії заявив про відмову від закупівлі комплексів. Замість цього ракети було розташовано на Криті.

Цей інцидент яскраво відображує боротьбу Росії та США за ринок озброєння у східному Середземномор'ї. Показовим є той факт, що у квітні 1998 р. Греція відмовилася допустити до участі в тендері на постачання бойової техніки російські танки Т-80, які могли створити серйозну конкуренцію американським зразкам.

Деякі вважали, що з улагодженням цього конфлікту сторонам вдасться дійти згоди з інших питань, але загальний клімат у відносинах країн лишився негативним. Протягом 1997–1998 рр. продовжувалися систематичні порушення повітряного простору Греції літаками ВПС Туреччини. Ці дії турецька сторона пояснювала фактом розширення повітряного простору Греції до 10 миль, а також передачі прав контролю за прольотом над Егейськими островами грецьким службам, що Анкара розглядала як прояв експансіонізму. Кілька разів затримувався цивільний літак грецької авіакомпанії, що перевозив офіційних представників грецького уряду.

На тлі всіх цих подій досить загрозово виглядав скандал щодо зв'язку грецької розвідки з лідером Курдської Робітничої Партії А. Оджаланом. Його перебування на території Греції та її дипломатичних установ за кордоном, а також загальна підтримка визвольного руху курдів грецькими спецслужбами дали Туреччині ще один доказ того, що Афіни не є беззахисною жертвою «агресивного сусіда». З метою врятувати ситуацію Афіни фактично віддали Оджалана в руки турецьких спецслужб, і це трохи заспокоїло Анкару.

Деякі позитивні зрушення в греко-турецьких відносинах припали на 2000 р. при підготовці саміту ЄС. Під тиском європейських

партнерів міністр закордонних справ Греції Г.Папандреу заявив, що Афіни деблокують процес подальшої інтеграції Туреччини в Європу. Незважаючи на жорстоку критику з боку внутріполітичної опозиції, міністри закордонних справ двох країн оприлюднили заяви про те, що, за винятком питання континентального шельфу, у відносинах двох країн не існує територіальних проблем. Крім того, на саміті ЄС в Гельсінкі Туреччині було надано статус країни-кандидата.

Ще одне важливе рішення стосувалося вступу Кіпру в ЄС. Після тривалих дискусій було прийнято декларацію відносно поновлення переговорів щодо об'єднання острова на основі двозональної, двоспільнотної федеративної держави¹³. Тут необхідно підкреслити, що попри безпрецедентний прогрес у відносинах двох країн самі дипломати дуже стримано оцінюють перспективи домовленостей і ніхто впевнено не може заявити, що майбутнє греко-турецьких відносин уже остаточно визначено.

Аналізуючи історію і сучасний стан греко-турецьких суперечностей, вітчизняні дослідники дійшли деяких висновків.

Причиною виникнення гострих проблем у стосунках Греції та Туреччини можна вважати підписані після Першої та Другої світових воєн мирні угоди. Вони визначили таке територіальне розмежування, в результаті якого острови, що лежали близько від узбережжя Туреччини, перейшли до Греції. Це вважалось Анкарою безпосередньою загрозою безпеці країни, тим більше, що історичне минуле обох держав вже було затьмарене війнами та конфліктами.

Якщо протягом 1950–1960-х рр. суперечності у відносинах названих країн не дуже турбували НАТО, то загострення кіпрського питання призвело до активізації дій з метою зміцнити альянс. Спроба вирішити проблеми радикальними методами коштувала Вашингтону дорого: Греція вийшла з НАТО, а Туреччина стала більш самостійною в питаннях зовнішньої політики. Атлантичне партнерство значно послабилось у цей період.

Повернення Греції до НАТО породило нові суперечки тактичного характеру щодо контролю за авіапростором та командуванням силами блоку в регіоні. Але ці питання Вашингтон вирішив відносно успішно. Взагалі, головною подією цього етапу виявилось визнання Анкари головним союзником Вашингтона. На перший погляд, рішення Білого дому було цілком логічним. Особливо в умовах економічного зростання в Туреччині, зникнення «радянської

загрози» країні та активізації там ісламізму. І все ж США інколи потрапляли в складне становище, як це було після загрози Туреччини блокувати вступ нових членів до альянсу, якщо ЄС не визнає її право на вступ до цієї організації.

Але попри все жодна з обох країн не піддає сумніву роль НАТО в процесі вирішення найбільш гострих проблем їх двосторонніх відносин. Навпаки, обидві столиці й зараз вважають НАТО тим самим «запобіжником», що не дасть їх суперечкам перейти в пряме військове зіткнення. Саме таку роль блоку доводять численні офіційні візити його представників у регіон. Зі свого боку, Вашингтон за нових геополітичних реалій ще більше розуміє цінність своїх союзників у регіоні Балканського півострова та Близького Сходу.

Для вирішення ще існуючого комплексу проблем необхідно, як вважають багато дослідників, вдатися до довгострокового закріплення атмосфери мирного співіснування. Мається на увазі:

а) демілітаризувати регіон з виводом IV Егейської армії із районів анатолійського узбережжя та припинити військове будівництво на грецьких островах поряд із грецькою територією;

б) лібералізувати режим регіону у формі утворення там зони вільної торгівлі, полегшення циркуляції вантажів, бізнесменів та туристів і тим самим зміцнити економічне підґрунтя для подальшого поліпшення відносин;

в) активізувати культурну взаємодію між обома країнами, тобто створити можливості для культурного обміну студентами, представниками різноманітних структур, творчою та науковою інтелігенцією та просто населенням, ввести в навчальні програми вивчення культури та історії свого візаві з метою змінити образ ворога в свідомості та настроях людей кожної з країн.

Резюмуючи, можна зробити висновок, що перспективи подальшої європейської міждержавної інтеграції цілком залежить від ефективного вирішення низки питань, пов'язаних із етнонаціональними конфліктами, що мають місце в регіоні.

Вирішення етнонаціональних питань пов'язано із застосуванням комплексу ефективних засобів конституційного та політичного впливу на ці процеси. Насамперед, розв'язання греко-турецького конфлікту безпосередньо торкається подальшої долі розширення Європейського Союзу. Адже вступ саме Туреччини до ЄС прямо залежить від подолання етноконфесійної кризи, яка вийшла за

межі міжнародно-правового та конституційно-правового регулювання. У цьому плані, на наш погляд, тільки політичні домовленості, доктрина «європейської єдності», активні процеси глобалізації та інтернаціоналізації мають можливість поставити крапку етноконфесійному протистоянню в регіоні.

¹ Політико-правові проблеми греко-турецького конфлікту було досліджено у наукових працях *С.В.Биховського, О.М.Барабанова, С.Б.Дружиловського, А.Я.Капустіна, В.С.Котляра, М.Г.Кирєєва, Ю.О.Матвієвського, В.О.Самохвалова, Ужуна, О.Ероздена, Й.Пападімітріу, Ф.Саглама, С.Тахмазоглу, Д.Цацоца* та ін.

² Про це докладніше див.: *Кашкин С.Ю., Четвериков А.О.* Основные положения новой Конституции для Европы // Правовое обеспечение межгосударственной интеграции. Сборник статей. — М., 2005. — С. 63–96.

³ У вітчизняній політико-правовій літературі має місце низка аналітичних досліджень з даної проблеми, а саме: *Самохвалов В.О.* Конфлікти — кроки до безодні: греко-турецькі суперечності й фактор НАТО у відносинах двох країн // Політика і час. — 2001. — №12. — С. 69–75; *Гринько С.В.* Проблеми безпеки Середземномор'я в 90-ті роки. Автореф. 23.00.04. к. п. н. — К., 2001. — С. 9 та ін.

⁴ *Самохвалов В.О.* Назв. праця. — С. 69.

⁵ Про це докл. див.: *Улунян А.А.* Политическая история Греции (конец XVIII в. — 90-е гг. XX в.). Курс Лекцій. — М., 1998. — С. 301.

⁶ *Самохвалов В.О.* Назв. праця. — С. 71.

⁷ *Ευθυμίου Γ.Η.* Ελλάδα ως διαδοχο κράτος. Η ίδριση του Ελληνικού κράτους και η ένωση των Επτανήσων. — Αθήνα, 1992. — Σ. 135.

⁸ *Самохвалов В.О.* Назв. праця. — С. 73.

⁹ Про це докл. див.: *The Republic of Cyprus. A study in international Law.* — London, 2000. — P. 45–78.

¹⁰ *Гринько С.В.* Назв. праця. — С. 9.

¹¹ Конвенция о режиме проливов от 20 июля 1936 года // Турция между Европой и Азией / Отв. ред. *Н.Г.Киреев.* — М., 2001. — С. 520–532.

¹² *Самохвалов В.О.* Назв. праця. — С. 74.

¹³ Про це докладніше див.: *Παλαδημητρούου Γ.* Το Συνταγματικό πρόβλημα της Κυπριακής Δημοκρατίας. — Αθήνα, 1999. — Σ. 87–93.

ЕТНОПОЛІТИКА УГОРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЩОДО ЗАКОРДОННИХ УГОРЦІВ

Політика Угорської Республіки щодо підтримки і забезпечення прав угорців за кордоном має три основні напрями: офіційний — урядова і парламентська лінія; неофіційний — дії опозиційних партій та громадсько-політичних організацій різного ідейного спрямування; загальносвітовий (міжнародний) — лінія Всесвітнього Союзу Угорців (ВСУ), закордонної угорської діаспори, угорських меншин у сусідніх країнах та їх політичних репрезентацій. Конгломерат цих суперечливих, а іноді і протилежних векторів дії суб'єктів так званих «угорсько-угорських» відносин, тобто взаємин між материнською Угорщиною та угорцями за кордоном, в останні роки досить важко зводиться до рівнодіяної — концептуально єдиної загальнодержавної та загальносупільної лінії стосовно угорської меншини в сусідніх країнах.

Соціалістично-центристська більшість в угорському парламенті задля врегулювання взаємин із сусідніми постсоціалістичними країнами, як однієї з головних умов членства УР в ЄС і НАТО, намагається не гіперболізувати і не політизувати проблеми угорської меншини за кордоном. Їх офіційним пріоритетом визнано орієнтацію на переговірне вирішення проблем угорської меншини в міжнародно-правових документах, у тому числі генеральних двосторонніх договорів Угорщини з сусідами, та практична реалізація вимог щодо гарантії прав національних меншин, закріплених у загальноєвропейських документах. Керівними органами ЄС Угорщина попереджена про недопустимість висунення територіальних претензій до сусідів та спроб змінити існуючі державні кордони. Уряд УР не може підтримувати будь-які прагнення до створення автономії угорців у сусідніх державах на етнічному принципі. Але офіційні угорські кола поки що не мають домінуючого впливу на інших суб'єктів «угорсько-угорських» відносин, які висувають націонал-радикальні гасла.

Унаслідок майже мононаціонального складу населення країни громадянський принцип державного будівництва і суспільно-політичних перетворень в умовах нової демократії в Угорщині занадто тісно переплівся з національним принципом. Угорський націоналізм, у позитивному значенні державотворення, фактично зали-

пається офіційною ідеологією в країні. Як консервативний, закостенілий комплекс етнічних стереотипів, угорський націоналізм характеризується певною інертністю. У сучасному його ідеологічному стержні і далі діють негативні елементи — концепції, закладені ще на початку 1990-х рр. — у період правління кабінету Й.Антала, — національна винятковість, панмадяронство, мрії про відновлення «Великої Угорщини» тощо.

Соціалісти не можуть моментально ліквідувати ці радикал-націоналістичні стереотипи, котрі засіли і в масовій свідомості угорців. Уряд лівоцентристів — однозначний прихильник загальноєвропейської інтеграції, противник примітивного націоналізму. Але для консолідації на шляху в Європу він кон'юнктурно використовував і націоналістськи орієнтовані гасла та ідеї. Офіційні загравання з національною ідеєю падають на хиткий ґрунт націоналістських стереотипів масової свідомості населення країни, підігриваються представниками угорського радикального політичного націоналізму і кумулюються в «ура-патріотизмі» нації. Зрештою, його важко стає виділити, розмежовуючи грань між піднесенням національної свідомості та спалахом угорського націоналізму, що охоплює офіційні органи, з нею вони не спроможні справитися і самі починають діяти за законами націоналпопулізму. Те, що в основу державного будівництва незалежної Угорщини покладено комбінований громадсько-національний принцип, обтяжений «історичним угорським націоналізмом», й надалі зумовлює суперечливий характер офіційної політики УР стосовно угорської національної меншини в сусідніх країнах.

Основною суб'єктивною причиною неоднозначної політики урядів соціалістів і лібералів щодо прав і гарантій розвитку угорської меншини за кордоном, в тому числі в Україні, є специфіка політичної еволюції угорського суспільства з початку 1990-х рр. Сучасна правляча коаліція в Угорщині прийшла до влади після тривалого періоду домінування у державних органах правоконсервативних і націоналістськи орієнтованих сил. Їх лідери проводили патерналістську лінію стосовно угорських меншин у сусідніх країнах. Стисло її виклав покійний прем'єр УР Й.Антал, який заявив, що він є прем'єром усіх 15 млн. угорців, тобто не тільки 10 млн. громадян УР, але й 5 млн. «співвітчизників» за кордоном. Офіційні представники УР не тільки демонстрували солідарність з закордонними угорцями, але й брали безпосередню участь у оживленні або новостворенні культурно-національних і націоналполі-

тичних організацій угорської меншини в сусідніх країнах, підтримували просування чи й прямо насаджували в керівництво цих організацій осіб, близьких за духом до ідейно-політичної платформи правих сил УР.

У самій Угорщині в апарат державних органів, які опікувалися долею закордонних угорців, направлялися, насамперед, представники націоналорієнтованих політичних сил. Соціалісти за роки перебування при владі не змогли провести повну «чистку» цієї частини державного апарату УР. А замінити керівництво закордонних організацій угорців уряд УР взагалі не мав можливостей. Радикальні лідери націоналістичних організацій угорців у сусідніх країнах завоювали авторитет «непримиримих» борців за права угорської меншини, відомі в Угорщині та світі, їм неодноразово надавалася для виступів трибуна парламенту УР, їхні погляди постійно оприлюднює угорська преса та засоби масової інформації інших країн, тобто вони перетворилися у відомих і, певною мірою, автономно діючих від УР, які займаються угорцями за кордоном.

Лівоцентристські уряди та інші державні органи УР з 2002 р. намагалися переломити негативні тенденції у розвитку взаємин з одноплемінниками за кордоном. Як першочергове завдання, урядові кола УР виходили з необхідності встановлення власного контролю за розвитком угорського національно-культурного руху і націонал-політичних організацій угорської меншини у сусідніх державах. Своїм першим кроком соціалісти намагалися вивести їх з-під впливу націонал-радикалів Угорщини. Паралельно вони взяли курс на згортання офіційної державної підтримки особливо одіозних організацій закордонних угорців та ультрарадикальних лідерів угорської меншини в сусідніх державах¹.

Угорською діаспорою опікується Управління в справах закордонних угорців. Головною функцією Управління є координація урядових дій, пов'язаних з меншинами за кордоном. Це означає, що Управління бере участь у підготовці урядових рішень, пов'язаних з угорськими меншинами, у формуванні і забезпеченні реалізації політики у сфері меншин; співпрацює з міністерствами (та іншими органами загальнонаціонального характеру) у їхніх діях, пов'язаних із угорськими меншинами, ініціювання відповідних рішень; опрацьовує пропозиції/рекомендації до програм законодавчих ініціатив і забезпечення контактів з відповідними комітетами і фракціями парламенту; бере участь в аналізі законопроектів, що стосуються угорських меншин, у підготовці міжнародних угод

і безпосередньому ініціюванні підписання міжнародних угод; розробляє пропозиції із найважливіших напрямів бюджетної підтримки угорських меншин і координації діяльності громадських фондів, що стосуються цих меншин².

У 1999 р. задля розширення співробітництва між угорськими меншинами, які проживають за кордоном, і політичними силами й інститутами Угорщини було створено, як консультативну організацію, Угорську Постійну Конференцію, у складі якої сформовано такі спеціальні комітети: з питань культури, економіки, соціальних питань і охорони здоров'я, питань громадянства і самоврядування, європейської інтеграції. Зусилля спеціальних комітетів зосереджено на вирішенні поточних проблем меншин, а розроблені ними пропозиції надсилаються безпосередньо урядові. Обслуговування роботи комітетів забезпечують відповідні міністерства, хоча певну адміністративну й координаційну роботу покладено безпосередньо на Постійну Конференцію і її Секретаріат³. Результатом роботи Постійної Конференції стала розробка закону, прийнятого в 2001 р. «Про угорців, які проживають у сусідніх країнах».

Згідно зі Ст. 1, цей закон діє до осіб, які визнають себе такими, що належать до угорської національності, але не є угорськими громадянами і мають місце свого постійного проживання в Республіці Хорватія, Федеративній Республіці Югославія, Румунії, Республіці Словенія, Словацькій Республіці або Україні та які втратили своє угорське громадянство з інших причин, ніж добровільна відмова, та не мають дозволу на постійне перебування в Угорщині. Закон також застосовується до дружин осіб, визначених у параграфі, та неповнолітніх дітей, які виховуються в їхній сім'ї, навіть якщо ці особи не належать до угорської національності⁴. А Ст. 2 закону вказує на те, що особи, на яких поширюється сфера застосування цього Закону, мають право на пільги та допомогу на території Угорської Республіки, а також в місці їхнього постійного проживання в сусідніх країнах⁵.

Починаючи з 2001 р., Управління в справах закордонних угорців виконує функції щодо забезпечення впровадження положень цього закону в життя. Управління очолює голова, якого призначає на посаду і звільняє з посади прем'єр-міністр за рекомендацією міністра закордонних справ. Голова несе відповідальність за керівництво діяльністю Управління, пов'язане з угорськими меншинами за кордоном, і виконання ним урядових рішень і представляє Управління перед міністерствами, зовнішніми органами,

безпосередньо здійснює керівництво діяльністю секретаріату Угорської Постійної Конференції. Структура Управління об'єднує п'ять головних територіальних департаментів (Румунія, Словаччина, Україна, Сербія і Чорногорія, Словенія і Хорватія) для виконання завдань, безпосередньо пов'язаних з угорською діаспорою в цих регіонах, а також шість функціональних департаментів (стратегії й оцінки преси і документації з юридичних питань, адміністративних і людських ресурсів економічного розвитку та інформаційних послуг розвитку освіти, культури і релігійних відносин, бюджетного) та секретаріат Угорської Постійної Конференції⁶

З приходом до влади в Угорщині в 2002 р. уряду Пітера Меддеші, почав розроблятися новий підхід до проблеми підтримки етнічних угорців, що проживають за межами країни. Необхідність такої зміни викликана негативною оцінкою сучасним керівництвом країни діяльності попереднього правоконсервативного уряду Угорщини.

У рамках нової стратегії було замінено керівництво Управління у справах закордонних угорців до начальників відділів включно, призупинено фінансування всіма державними і громадськими фондами програм, створених для підтримки закордонних угорських організацій. Одночасно, уряд розпочав формування нової кураторії фондів «Ійеша», «Нового рукостискання», «Добродійного фонду Сечені», «Фонду Мочарі» і «Фонду Опаці».

Названі дії викликали гостру критику з боку правих політичних сил. Однак уряд П.Меддеші мотивував необхідність такого рішення тим, що колишній уряд В.Орбана, використовуючи політичну та матеріальну залежність, деморалізував угорські громади, надаючи свою підтримку виключно тим представникам, які ідеологічно влаштовували націонал-консерваторів. Через вказані фонди у квітні — червні 2002 р. (період формування нового уряду) було розподілено 3 млрд. форинтів серед тих зарубіжних організацій угорців, які були близькими до уряду Віктора Орбана.

Протягом вересня–жовтня 2002 р. керівництвом Управління у справах закордонних угорців адміністрації прем'єр-міністра УР було здійснено низку заходів, у ході яких оприлюднено інформацію про принципово новий підхід уряду УР до проблеми підтримки етнічних угорців, що проживають за межами Угорщини.

25 вересня 2002 р. в угорському місті Вишеград відбулась офіційна зустріч відповідальних за вказану сферу угорських урядовців з громадсько-політичним активом угорців, які проживають

у суміжних з УР країнах. Центральною темою заходу стало висвітлення нових підходів правлячої в УР соціал-ліберальної коаліції до шляхів забезпечення прав та інтересів закордонних угорців суміжних держав.

На зустрічі було відзначено, що головною помилкою попередників було орієнтування угорських громад у сусідніх державах на пасивність у загальнополітичних процесах держав проживання і концентрація всіх зусиль на відстоюванні, за дипломатичної підтримки УР, виключно своїх специфічних культурно-національних потреб. Внаслідок такого підходу відбулася маргіналізація угорських політичних сил і нехтування значних можливостей щодо захисту прав та інтересів етнічних угорців, зокрема блокування з прогресивними у національній сфері загальнодержавними політичними партіями та громадськими об'єднаннями суміжних з УР країн. Як наслідок, виникла залежність закордонних угорців від допомоги УР і певною мірою дестабілізувалися міжнаціональні відносини у ряді країн. Уряд, використовуючи політичну та матеріальну залежність, деморалізував угорські громади, надаючи свою підтримку тільки тим їх представникам, які ідеологічно влаштовували націонал-консерваторів. Закордонні об'єднання угорців активно використовувалися для забезпечення інтересів УР, що викликало негативну реакцію суміжних країн.

Новий угорський уряд соціалістів та лібералів з самого початку своєї діяльності змінив підходи в політиці щодо закордонних угорців. Він наполягав на підтримці всіх легітимних угорських сил у сусідніх з УР державах, закликав до їх активної участі в політичних процесах, які відбувалися в цих країнах.

Для збереження своїх позицій серед суспільно-культурологічних і політичних організацій угорців за кордоном колишній прем'єр-міністр В.Орбан вийшов із пропозицією про створення правими силами свого фонду, з якого фінансувалася б діяльність усіх правих політичних і суспільних сил як у середині країни, так і за кордоном. 5 вересня 2002 р. створені за ініціативи В.Орбана «громадські гуртки» звернулися до суду в м. Будапешт із заявою про реєстрацію фонду «Союз за націю» («Szövetség a Nemzetért»). 24 вересня новостворений фонд набув юридичної сили.

В установчому статуті зазначається, що фонд «Союз за націю» створений з метою фінансової підтримки громадських рухів та об'єднань, діяльність яких спрямована на збереження угорської нації, підвищення угорської ідентичності (створення в країні духу

«здорового націоналізму»), захисту культурних цінностей, які безпосередньо пов'язані з історією угорського народу, а також створення власних засобів масової інформації, які будуть підтримувати та висвітлювати діяльність правих політичних сил.

Однією із гострих проблем протистояння лівоцентристських і правоконсервативних сил в УР стало питання надання закордонним угорцям права на подвійне громадянство. 13 вересня 2004 р. на засіданні Державних Зборів Угорщини переважною більшістю депутатів було підтримано пропозицію введення в Угорщині інституту «подвійного громадянства» для угорців, які проживають за межами УР. Остаточне рішення з цього питання мало бути прийнято залежно від результатів голосування на всенародному референдумі.

Єдиною політичною силою, яка виступила проти введення інституту подвійного громадянства, стала партія Союзу вільних демократів (СВД) Угорщини. Представники останньої подали на розгляд Конституційного суду УР позов щодо правомірності прийняття зазначеного рішення.

Наприкінці жовтня 2004 р. Конституційний суд УР відхилив заперечення СВД, після чого президентом УР оголошено рішення про проведення 5 грудня 2004 р. всенародного референдуму в УР з вказаного питання.

2 листопада 2004 р. на засіданні парламенту УР представники правлячої коаліції Угорської соціалістичної партії та Союзу вільних демократів заявили, що будуть закликати своїх прихильників не підтримувати пропозицію введення інституту «подвійного громадянства», оскільки це призведе до масового переселення закордонних угорців на територію Угорщини.

На 5 грудня 2004 р. в Угорській Республіці було призначено загальнонародний референдум щодо введення подвійного громадянства. Голосування проводилося з питання про можливість набуття особами угорської національності — громадянами інших держав водночас і громадянства Угорської Республіки.

Правляча ліволіберальна коаліція — Угорська соціалістична партія (УСП) та Союз вільних демократів (СВД), коаліційний Кабінет Міністрів УР і особисто прем'єр Ф.Дюрчань категорично відкидали можливість і доцільність введення Угорщиною подвійного громадянства для закордонних угорців. Прем'єр-міністр мотивував таку позицію насамперед загрозою переселення значних мас угорців з інших держав до УР і необхідністю додаткових багато-

мільярдних бюджетних витрат на вирішення їх соціальних, економічних та інших проблем після прибуття на проживання до Угорщини. Ф.Дюрчань публічно заявляв, що правляча коаліція і уряд зроблять усе можливе для блокування навіть схваленого на референдумі рішення про можливість набуття громадянства УР закордонними угорцями — через парламент, Конституційний суд та всі інші законні механізми⁷.

Опозиційні сили, насамперед їх провідна партія Союз молодих демократів (ФІДЕС), разом зі Світовим союзом угорців (ССУ), ініціатори проведення референдуму, відкидали «меркантильну» аргументацію правлячих сил і вимагали задля зміцнення угорської національної єдності та ідентичності йти на будь-які фінансово-економічні та інші жертви і провести референдум щодо набуття закордонними угорцями громадянства УР та затвердити в парламенті його рішення. Лідер ФІДЕС В.Орбан стверджував на адресу прем'єра Ф.Дюрчань, що державно-політичний діяч, який виступає проти такої ідеї та референдуму, не має права йменуватися прем'єром 15 мільйонів угорців. Більшість закордонних угорців та їх політичних і культурно-національних організацій однозначно підтримали ідею референдуму і можливе введення Угорщиною подвійного громадянства для закордонних одноплемінників.

Фактично, слід констатувати непримиримість концептуальних підходів до ідеї референдуму щодо подвійного громадянства між, з одного боку, раціонально-прагматичною, негативно налаштованою платформою ліволіберальних правлячих сил коаліційного уряду Ф.Дюрчань та, з іншого — агресивно-наступальною пронаціоналістською платформою правоконсервативної парламентської опозиції, закордонного угорства.

Це, окрім іншого, відбивало реальний стан патового співвідношення ідейно-політичних сил в угорському суспільстві. Після парламентських виборів 2002 р. воно залишилося розділеним на дві політично ворогуючі частини — правоорієнтовану (націонал-консервативну) і ліволіберально орієнтовану (соціалізуючу), між якими, згідно з твердженнями угорських експертів-політологів, тривала так звана «холодна громадянська війна»⁸

Референдум 5 грудня 2004 р., з внутрішньополітичного погляду, з-поміж іншого, мав стати генеральною перевіркою реального співвідношення сил на угорській політичній арені саме в середині виборчого періоду 2002–2006 рр.

Загалом, були підстави вважати ініційований угорською опозицією референдум щодо подвійного громадянства для закордонних угорців важливим знаряддям стратегічної зміни співвідношення сил на внутрішньополітичній арені задля забезпечення поразки ліволіберального блоку та повернення до влади правонаціоналістичних сил за результатами майбутніх парламентських виборів і, по змозі, утримання влади в своїх руках на довгостроковий період.

У разі позитивного для угорської правонаціоналістської опозиції голосування на референдумі 5 грудня 2004 р. та наступного парламентського і президентського затвердження рішення щодо введення подвійного громадянства для закордонних угорців праві партії УР мали змогу суттєво розширити свою електоральну базу⁹.

Таким чином, першочерговою метою референдуму 5 грудня 2004 р., ініційованого правонаціоналістською опозицією УР, та можливого введення подвійного громадянства є майбутнє використання правими партіями електорального потенціалу нових «закордонних» громадян УР для кардинальної зміни розстановки політичних сил в Угорщині, перемоги на парламентських виборах та тривалого утримання влади в своїх руках.

Гостра постановка угорською опозицією проблеми можливого введення Угорщиною подвійного громадянства для представників угорської національної меншини з інших країн не могла мати під собою нагальних об'єктивних підстав і носила виключно політичний характер. Будь-які аргументи щодо необхідності консолідації угорців та посилення турботи батьківщини про закордонних одноплемінників, надання можливості угорцям з країн-нечленів ЄС вільно переміщатися через шенгенський кордон та відвідувати країну материнської нації тощо є лише камуфляжем.

Уперше ідея щодо подвійного громадянства була висунута в 2003 р. представниками організацій угорської національної меншини з Воєводини і далі підтримана політичним і культурно-національним представництвом закордонних угорців (у тому числі і з України) та на «угорсько-угорських» конференціях 2003–2004 рр. Причому, спочатку — саме в ракурсі вступу Угорщини до Євросоюзу і необхідності збереження в нових умовах традиційно тісних зв'язків із закордонними одноплемінниками. Правда, з початку 2004 р. ця ідея не набула подальшого практичного розвитку. І лише коли баланс співвідношення політичних сил в Угорщині коливнувся після виборів до Європарламенту в середині 2004 р. на користь правих партій, вона була реанімована.

Таким чином, під більшістю принципово відмінних підходів лівоцентристських і правоцентристських сил УР до підтримки одноплемінників за кордоном приховуються значним чином внутрішньополітичні інтереси й ідейні протиріччя.

¹ Див.: Ткач Д.І. Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. — К.: МАУП, 2004. — С. 399–411; Gazsy T., Giry-Szász A., Stumpf I. Hgéreték sodrásában, A Medgyessy-kormány elso éve, Századvég Kiady. — Budapest, 2003. — 532 oldal; Blénesi Ї., Mandel K. Kisebbségek és kormánypolitika Közép-Eurypában (2002–2004). Gondolat Kiady 2004. — 402 old.

² Антонюк О. Етнополітичний менеджмент: теоретичне обґрунтування та емпірична реальність // Персонал. — 2007. — №8. — С. 4–9.

³ Там само.

⁴ Закон Угорської республіки №LXII 2001 року про угорців, які проживають у сусідніх країнах// Угорщина на шляху до Шенгену: Матеріали міжнародного «круглого столу» експертів (м.Ужгород, 1–3 листопада 2001 року) / Національний інститут стратегічних досліджень, Закарпатський філіал. — Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2001. — С. 166.

⁵ Там само. — С. 167.

⁶ Антонюк О. Названа праця.

⁷ Провал референдуму в Угорщині // http://www.ea-ua.info/news.php?news_show_type=1&news_id=1233

⁸ Дорош Л., Сюсько І. Політичні зміни в країнах Центрально-Східної Європи: рік 2002 — завершення трансформації // Регіональні студії (випуск № 5) // Збірник наукових праць. — Ужгород: Ліра, 2002. — С. 107.

⁹ Кіш Т., Остапець Ю. Партії і вибори в Угорщині: 1990– 1998 рр. // Carpatica — Карпатика. — Випуск 16. Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної і Південно-Східної Європи. — Ужгород: УжНУ, 2002. — С. 257– 274.

С.Білошицький

ГЕОПОЛІТИЧНІ ВИКЛИКИ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ СВІТОВОГО ПОРЯДКУ

Україна як одне з найбільш молодих державних утворень сучасності нагально потребує вироблення орієнтирів для власного політичного, економічного й духовного розвитку. Джерелом подібних пошуків можуть стати як внутрішні національні цінності і традиції, так і цінності і традиції, що були вироблені найбільш розвиненими та процвітаючими державами.

Доволі поширеною серед політологів і політиків залишається думка про те, що саме сповідання ліберально-демократичних цінностей може стати джерелом успіху сучасного суспільства. Однак, на наше переконання, тверезий і не надто заідеологізований погляд на проблему сьогодення і майбутнього ліберальної демократії може привести дослідника до більш глибокого розуміння природи даного явища, виробленню принципово нового підходу до усвідомлення ролі і місця ліберальної демократії у формуванні майбутнього світового порядку і визначення в ньому місця Української Держави.

У рамках комплексного дослідження феномена ліберальної демократії, крім внутрішньосистемних чинників, дуже важливо встановити наявність або відсутність геополітичних перешкод на шляху поширення ліберальних цінностей у сучасному світі. Деякі аспекти цієї проблеми у своїх наукових працях висвітлювали такі діячі, як Зб.Бжезінський, П.Б'юкенен, Ф.Закарія, Г.Кіссінджер, Ф.Фукуяма, С.Гантінгтон, М.Гардт, А.Негрі, А.Етціоні, Дж.Сорос, Е.Тодд, О.Арін, В.Деркачов, О.Дугін, О.Панарін, С.Переслєгін, А.Уткін та інші¹, однак вони скоріше виявили тенденцію поступового формування монополярного світового ладу, не відповідаючи на питання про її ідеологічний зміст та ідеологічні перспективи.

Таким чином, завдання статті, — окреслити геополітичні виклики лібералізації світового порядку.

Після геополітичного краху СРСР і світової системи соціалізму Захід, і в першу чергу США, заявив про зміну принципів світового устрою. Спочатку керівництво єдиної наддержави декларувало проведення курсу на подолання риторики «холодної війни» і формування нової світової системи, яка заснована на «легітимній демократії, що поширюється від одного суб'єкта до іншого», в якій «свобода і пошана прав людини знайдуть своє місце в кожній країні». Передбачалося, що режими ліберальної демократії поступово затвердяться в більшості країн, і США перетворяться на «першого серед рівних» зразкового демократа.

Однак розвал біполярної моделі не привів до зняття напруженості в системі міжнародних відносин, а, навпаки, повернув до життя значну кількість «заморожених» конфліктів і геоамбіцій. Як заявив Зб.Бжезінський, тодішнє керівництво США недооцінювало міру наростаючої глобальної незадоволеності, що «якось затьмарилася тривалим конфліктом з Радянським Союзом». «Ця незадоволеність, що виникає з національних і релігійних конф-

ліктів і підсилюється наростаючою соціальною нетерпимістю до різних форм нерівності і пригноблення, довго бродила приховано і вирвалася назовні тільки після закінчення «холодної війни». Надії на новий світовий порядок і на плідну глобальну співпрацю померли насильницькою смертю 11 вересня 2001 р.»², — констатував американський політолог.

Правда, слід зазначити, що сам чинник 11 вересня швидше за все став лише формальним приводом для зміни політичного курсу. Вже в 1997 р. група неоконсерваторів — впливових державних діячів і політологів (серед яких Д.Чейні, С.Форбз, П.Вулфовіц, Ф.Фукуяма, Д.Рамсфелд та ін.) розповсюдили серед політичної еліти США документ під назвою «Програма «Новий американський вік»», в якому призвали «розгорнути рух на підтримку глобального лідерства Америки».

У документі підкреслювалося: щоб США змогли «скористатися плодами успіхів, досягнутих у цьому сторіччі, і забезпечити свою безпеку і велич у наступному», необхідно «взяти ситуацію під контроль ... підтримувати ідею американського лідерства».

Для цього американцям пропонувалося значно збільшити витрати на оборону негайно і модернізувати свої збройні сили в майбутньому; укріпити зв'язки з демократичними союзниками і кинути виклик режимам, які не приймають інтересів і цінностей США; підтримувати рух за політичну і економічну свободу за кордоном; узяти на себе відповідальність за особливу роль Америки в збереженні та поширенні міжнародного порядку, сприятливого для країни, її безпеки, процвітання і принципів³.

Пізніше багато хто з авторів документа взяв участь у підготовці нового, «гегемоністського» зовнішньополітичного курсу США, який дістав назву «Доктрина Буша». Сам Дж.Буш, озвучуючи цю доктрину в Уест-Пойнті в червні 2002 р., підкреслив, що в основі курсу гегемонії знаходяться інтереси національної безпеки самих США. Вона, в свою чергу, тримається на двох китах: 1) Сполучені Штати робитимуть все від них залежне для збереження незаперечної військової переваги; 2) Сполучені Штати привласнюють собі право робити попереджуючі дії⁴. Ця заява дозволила Дж.Соросу дійти висновку: «Загалом ці «кити» припускають існування двох видів суверенітету: суверенітет Сполучених Штатів, який має пріоритет перед міжнародними договорами і зобов'язаннями, і суверенітет всіх інших держав, які підкоряються доктрині Буша»⁵.

Саме ж доктрину Дж.Сорос охарактеризував таким чином: «Міжнародні відносини будуються на основі сили, а не закону; сила домінує, а закон визнає те, що домінує. Сполучені Штати, безумовно, домінуюча держава в світі після «холодної війни», тому в них є право нав'язувати свої погляди, інтереси і цінності світу. Прийняття американських цінностей повинне піти світу на користь, оскільки американська модель довела свою перевагу. У минулому Сполучені Штати не використали повною мірою свою потужність. Таке становище необхідно змінити. Сполучені Штати повинні заявити про своє верховенство в світі»⁶.

Проте і до проголошення «Доктрини Буша» адміністрації президентів Дж.Буша-старшого і Б.Клінтона проводили зовнішньополітичний курс, який свідчив про те, що США поводяться як одноосібний лідер, не охочий зважати на інші країни. Про це, на думку російського дослідника Т.Шаклеїної, свідчить примусове впровадження американських цінностей та інститутів демократії; порушення принципу державного суверенітету; втручання у внутрішні конфлікти окремих держав; жорстка протидія нарощуванню звичайного озброєння в інших країнах; просування американських корпоративних інтересів під прикриттям гасел про вільну торгівлю; втручання в конфлікти, де США не мають прямих інтересів; розширення НАТО; розділення держав на категорії, як, наприклад, «держави, що не відбулися», або «небезпечні держави», відмова їм у членстві в міжнародних організаціях та ін.⁷

Як відзначають О.Бузгалін і А.Колганов, разом зі зміною зовнішнього курсу США почала трансформуватися і внутрішньополітична ситуація в американському суспільстві. Якщо раніше будь-які агресивні акції і гегемоністські спрямування спиралися на стандартні ліберальні ідеологеми «вільного суспільства»: захист прав людини, свободу конкурентних відносин, інститутів, свободу слова, свободу утворення громадських організацій і антитоталітарної риторики, то, починаючи з 11 вересня, ідеолого-політичне і духовне оформлення агресивних гегемоністських акцій стало істотно іншим — в американському суспільстві стала формуватися «імперська ідейно-духовна атмосфера і ідеологічна парадигма»⁸.

Французький соціолог А.Турен підкреслює, що, здійснюючи політику гегемонії, американці виходять за рамки ліберальної демократії, яка і виростила американську могутність: «Америка створює новий, придуманий нею світовий порядок, в якому можна служити лише одному Господу, і виходить, що США з щораз

більше стають схожі на ті правлячі режими, про небезпеку яких вони говорять»⁹.

Фактично в американському суспільстві відбувається відкочування від ліберально-демократичної моделі розвитку. Це вимушений був визнати і Зб.Бжезінський, який дійшов висновку, що «американська глобальна потужність суперечить американській демократії як внутрішній, так і експортованій. Внутрішня американська демократія ускладнює здійснення національної могутності на міжнародній арені, і навпаки — глобальна могутність Америки може створити загрозу демократії в США»¹⁰.

Крім того, однополярна модель, що підтримується американською елітою, несе в собі значні ризики для майбутнього світу та США.

Ряд експертів мають сумнів у здатності американського суспільства винести тягар світової гегемонії. Наприклад, російський учений А.Уткін зі всією серйозністю стверджує, що перед американськими будівниками однополярного світу надто гостро виникають два питання. По-перше: чи може країна з населенням в 280 млн. чоловік, що становить менше 5% всього світового населення, диктувати свою волю іншим шести з чимось мільярдам? До того ж в умовах, коли американський народ не готовий понести значні жертви за успіхи на зовнішній арені. По-друге: чи погодиться решта могутніх країн на добровільне підпорядкування «доброзичливій» гегемонії Америки?¹¹

Слід зазначити, що побоювання А.Уткіна частково розділяє і Зб. Бжезінський, визнаючи, що в США посилюється криза політичної ідентичності населення із-за прогресуючого домінування в суспільстві представників расових і етнічних меншин. Уже тепер з 285 мільйонів громадян США 37 мільйонів — латиноамериканського походження, майже стільки ж афроамериканців, 11 мільйонів вихідців з Азії, більше 3 мільйонів американських індіців, гавайців і жителів Аляски. Незабаром Каліфорнія стане першим штатом, де буде відсутня переважаюча расова більшість. Ці тенденції впритул приводять до питань: чи може конкретна расова або етнічна меншина зайняти в Америці панівне становище і які можливі наслідки?¹²

На думку американця Ч.Капхена, існуючий однополярний світ володіє вкрай обмеженим ресурсом і скоро буде демонтований. Про це свідчать дві тенденції. Перша: розосередження влади — «втрата економічної потужності сьогодні відбувається набагато швидше, ніж в попередні історичні періоди». Друга: однополярність

зобов'язує США «утихомирювати» багато держав заради міжнародного порядку, що призведе до виснаження ресурсів «навіть за умови, що американські ресурси, як і досі, залишаться невичерпними»¹³. Як наслідок, США можуть втратити гегемонію набагато раніше, ніж навіть припускають песимісти. Світ повернеться до стану багатополярності, а «геополітичні розмежувальні лінії проляжуть знов — між силовими центрами в Північній Америці, Європі і Східній Азії»¹⁴.

З цими тезами загалом згоден і О.Арін, який стверджує, що в геополітиці спостерігається циклічна закономірність зміни структури світового порядку: зазвичай (хоча бувають і винятки) однополярна структура переходить в багатополярну, остання, в свою чергу, породжує біполярну, яка знов переходить в однополярність і т. д.¹⁵.

На його думку, США, проводячи гегемоністський курс, породжують антиамериканські настрої по всьому світу, стимулюючи тим самим формування антиамериканського блоку. Центром цього блоку приречений стати Китай, до якого приєднаються країни «третього світу» і деякі держави Близького Сходу і Південної Азії. Цей антиамериканський блок (який, на думку О.Аріна, швидше за все почне формуватися в другій чверті нашого століття) за сукупним економічним потенціалом буде зіставлений із західним блоком, очолюваним США. У військовому ж відношенні він досягне стратегічного паритету. Внаслідок цього до середини ХХІ століття відновиться системна біполярність.

Таким чином, «структура системи міжнародних відносин буде змінюватися від нинішньої однополярності через короточасну багатополярність до системної і досить тривалої біполярності»¹⁶. При цьому критичною крапкою в розвитку світового порядку стане не біполярність, а проміжна стадія — багатополярність, оскільки вона «є найнестійкішою системою. Це — світ хаосу, боротьби всіх проти всіх. Він призводить до почастищення регіональних конфліктів, включаючи і військові. З погляду міжнародної стабільності — це якнайгірший варіант структури міжнародної системи»¹⁷.

Американський політолог Ф.Стівенс уже зараз відзначає тенденцію до «ослаблення «лідерської ролі» США і зміни балансу сил на світовій арені». У 2007 р., на його думку, «геополітичний пристрій швидше за все взагалі позбудеться яких-небудь організуючих принципів». США, під важкістю невирішених проблем, у зовнішній політиці перейдуть до оборонної риторики¹⁸.

У будь-якому разі гегемоністська модель, яку вибрали США для просування в світі своїх національних інтересів, завдає серйозного удару по іміджу ліберально-демократичних цінностей як на периферії, так і в самому гегемоністському співтоваристві. Як тонко помічає О.Панарін, «американізований лібералізм переживає сьогодні фазу більшовізації». На його думку, «новий, однополярний світ означає те ж саме, що однопартійний політичний режим: і у тій, і в іншій системі не може бути третьої сили, що не визначилася: або ви з нами — з першим світом, або ви за межами цивілізованого людства взагалі, в четвертому світі «недоторканих»¹⁹.

Зворотним боком політики гегемонії стало різке ослаблення тих міжнародних організацій і норм міжнародного права, які забезпечували глобальну стабільність впродовж другої половини ХХ сторіччя.

Як відомо, внаслідок підсумків Другої світової війни сформувалась унікальна система міжнародних відносин, яка, з одного боку, характеризувалася рівновагою військових потенціалів двох наддержав, а з іншого — визначалася не стільки письмовими угодами, які були між ними, скільки неформальними правилами і процедурами, виробленими сторонами в процесі взаємодії.

У цій системі існували два контури відносин: перший — між СРСР і США; другий — відносини наддержав з державами, що входили в її сферу впливу, або «нічийми» державами. Таким чином, в другому контурі наддержави виступали як наднаціональні структури, а в першому — функціями наднаціональних структур володіли авторитетні міжнародні організації. Це означало, що міжнародні організації могли висловлюватися практично з будь-якого приводу, зокрема, засуджувати будь-яку агресію, а малі держави, користуючись «зв'язком» СРСР і США, отримали такий ступінь суверенітету, на який вони не могли розраховувати до війни.

Міжнародні організації в першу чергу створювалися для взаємного узгодження позицій різних країн у широкому спектрі питань, згладжування диспропорцій розвитку, попередження конфліктів і створення сприятливих умов для міжнародної співпраці, розвитку торгівлі, економіки, культурного обміну.

Необхідно відзначити, що до початку 80-х років ХХ століття міжнародні організації, такі як ООН, ЮНІСЕФ, МОП, МВФ, ВБ, ОЕСР, ЮНЕСКО, ГАТТ і ряд інших, достатньо успішно справлялися з функціями згладжування гострих питань, що виникають унаслідок нерівномірного розвитку різних країн. Крім того, в умовах

протистояння наддержав вони виконували функції арбітрів і майданчиків для переговорів. Як відзначає С.Удовік, «кожний із учасників «холодної війни» хотів проявити себе з кращого боку, тому, наприклад, в рамках ЮНЕСКО активно розвивалися програми з ліквідації неписьменності і порятунку культурної спадщини, в рамках ЮНІСЕФ — з ліквідації голоду і допомоги дітям, а в рамках МОТ — боротьби з бідністю і забезпечення соціальних гарантій»²⁰.

Однак у зв'язку з порушенням паритету можливостей між США і СРСР в 1980-х, і особливо в 1990-х, ця міжнародна система розвалилася. Поступово в міжнародних правових документах почастилася присутність такого суб'єкта, як «світова спільнота», або «міжнародне співтовариство», від імені якого як зазвичай, виступали США. Фактично виникла суперечність між досить демократичним характером устрою ООН і формуванням єдиної в світі ієрархії влади з Америкою на її вершині. І хоча США мали вирішальний вплив на події світової політики, залишалася система міжнародної колективної безпеки у вигляді ООН, що включала Генеральну Асамблею і Раду Безпеки. Будь-які військові дії проти інших країн повинні були мати санкцію Ради Безпеки. Іншими словами, система влади США над світом, що склалася до початку ХХІ століття, ще не була абсолютною. Але на передній план американської зовнішньої політики елітами вже висувалося завдання її досягнення.

Зб.Бжезінський вважає, що після закінчення «холодної війни» більшість американців розділяли багатостороннє бачення світу. Вони виступали за законність процесуальних норм, визнавали загрозу глобалізації, яка набувала дедалі реальніших рис, і вважали за необхідне діяти з допомогою міжнародних організацій. В опитуваннях громадської думки, що проводились наприкінці минулого сторіччя, близько 67% респондентів висловилися за посилення ООН; 60% — за посилення СОТ; 56% — за посилення ролі Міжнародного суду і 44% — за зміцнення МВФ; 66% підтримали ідею Міжнародного кримінального суду.

Навіть після подій 11 вересня 2001 р. 85% населення США вважали, що Америка «повинна прислухатися до думки своїх основних союзників». «Змінювання перспектив, що настало, коли замість досить м'якого уявлення про роль Америки в світі прийшла стурбованість її власною безпекою, виявилось не стільки на рівні громадської думки, скільки у вищій політичній свідомості»²¹, — резюмував політолог.

Нова президентська команда вирішила продемонструвати, що вона не бажає мати нічого спільного з договорами, які вважає застарілими або які обмежують свободу дій США. Видний американський політик С.Телботт охарактеризував позицію адміністрації Дж.Буша так: «Вона не бачила великої користі від союзів і міжнародних органів. До ООН і навіть до НАТО вона ставилася скоріше з поблажливостю, ніж з повагою»²².

Як наслідок, США приступили до активного реформування ООН — з метою встановити над цією структурою повний контроль. Зокрема, в 2004 р., в рамках роботи з реалізації положень Декларації тисячоліття була підготовлена доповідь Групи високого рівня, яка досліджує погрози, виклики і переміни, «Більш безпечний світ: наша загальна відповідальність». Там відображені наступні найважливіші положення: 1. Створення «політичних мереж» — організації регіональних структур для забезпечення стабільності; 2. Просування «тихої революції» — збільшення фінансових і політичних можливостей ООН; 3. Розширення взаємодії ООН з приватним сектором і неурядовими організаціями; 4. Розширення з ухваленням рішень ООН прав тих держав, які забезпечують найбільші фінансові вливання в діяльність ООН і беруть найширшу участь у військових операціях ООН²³. Очевидно, що всі ці пункти відображатимуть легітимне збільшення впливу США на ООН. При цьому раніше американцям уже вдалося отримати право вето у СОТ і поставити під контроль Всесвітній банк і МВФ.

Ті ж міжнародні організації, які не вдається поставити під прямий контроль, США, як правило, ігнорують. Наприклад, у липні 1998 р. було підписано Римську угоду про створення Міжнародного кримінального суду, і, хоча в період президентства Б.Клінтона США поставили свій підпис під цим документом, адміністрація Дж.Буша фактично дезавувувала згоду американської сторони. При цьому аргументом у бік недоцільності співпраці США з Міжнародним кримінальним судом висувається теза, яка свідчить, що «з боку більш не контролюваного Вашингтоном суду можна чекати показових процесів стосовно громадян США»²⁴.

На думку французького міжнародника Д.Суле-Лярів'єра, війна США в Іраку показала, що у Міжнародного кримінального суду не так вже багато шансів перетворитися на ефективний міжнародний інститут. Америка вибрала стратегічний шлях світового розвитку, зауважує учений, і знаходиться він поза площиною «багатопольярного світу, заснованого на верховенстві міжнародного права»²⁵.

Доводиться визнати, що ми є свідками не тільки вибудовування однополярного світового порядку, але й перетворення ключових міжнародних організацій на виконавські органи влади світового гегемона.

Ще однією глобальною проблемою, що створює перешкоду для лібералізації світового порядку, є поглиблення ресурсної кризи, пов'язаної з екстенсивним зростанням енерговитратних технологій, зростанням населення і стандартів споживання.

Якщо в 1999 р. світові ціни на нафту становили приблизно 15 доларів за барель, то в 2007 р. вони вирости вчетверо. На думку Міжнародного енергетичного агентства, загальносвітовий попит на енергоносії до 2030 р. збільшиться на 37–50%. Сьогодні експерти з проблем енергетичного сектору побоюються, що видобуток нафти може не встигати за все більше зростаючим попитом.

Попит на нафту та газ збільшується надто швидко перш за все через споживання цієї сировини в Китаї та Індії, хоча численне населення цих країн робить лише перші кроки по сходинах матеріального добробуту. У 2004 р. один Китай забезпечив 30% збільшення загальносвітового попиту на енергоносії, і рано чи пізно він обжене США за кількістю споживання нафти.

При цьому важливо відзначити, що все більш зростаюча частка нафтогазових ресурсів світу зосереджуватиметься в руках добувних країн Близького Сходу, колишнього СРСР і Латинської Америки, а не демократичних держав на зразок Норвегії, Великої Британії і США. Запаси енергоносіїв у Північному морі, на думку експертів, виснажуються, а об'єм видобутку нафти на території США неухильно падає вже 20 років. Найбільшими в світі запасами природного газу володіють Росія та Іран.

Іншими словами, як заявляє Дж.Курланцик, вперше після розпаду СРСР у видобувних країн з авторитарними режимами, чийм головним клієнтом все частіше стає Китай, з'явилася могутня зброя проти Заходу, при цьому, зазначає він досить відверто, «в наступаючу епоху «сировинного націоналізму» питання, пов'язані з демократизацією і правами людини, можуть взагалі опинитися за бортом»²⁶.

Ситуація, що склалася, вкрай турбує політичних спостерігачів, оскільки боротьба за ресурси різко загострює ескалацію напруженості між основними «полюсами сили». Колишній державний секретар США Г.Кіссінджер вимушений визнати, що бурхливий економічний розвиток Китаю та Індії, «яким би вигідним це не було

для індивідуумів, вносить до політики великі питання, що завдають збитків світовій економіці». На його думку, «пропорційне регулювання доступу до світових енергетичних ресурсів і сировини перевищує можливості міжнародної системи в її нинішній формі. Виникає реальна небезпека повернення до суперництва колоніальної ери — при цьому сварки через напрямок трубопроводів замінять минулі сварки через території — і до кризи цін на товари, який може закінчитися загальносвітовим економічним спадом»²⁷.

Крім того, загостренню ситуації «сировинної кризи» сприяє сильна соціальна поляризація по осі «Північ — Південь». За прогнозами Зб.Бжезінського, до 2020 р. населення бідних регіонів складатиметься в основному з молоді (найнеспокійнішого контингенту в політичному і соціальному плані), а це ще більше підсилить соціальну напруженість. Очікується, що до 2020 р. населення у віці до 30 років становитиме, відповідно: у Азії — 47%, на Близькому Сході і в Північній Африці — 57%, в зоні на південь від Сахари — 70%. У більшості країн не буде умов для успішної інтеграції цієї молоді в суспільство, що перетворить її на найлютішого опонента існуючого міжнародного порядку. Таким чином, доходить висновку американський учений, «Америка, Європа, деякі багаті країни і, можливо, незабаром Японія стають для знедолених, з одного боку, привабливим магнітом, а з іншого — об'єктом ненависті»²⁸.

З подібною оцінкою погоджується і М.Горбачов, який вважає, що «розділення світу на острови добробуту і зони убогості і відчаю небезпечніше, ніж «холодна війна», тому що їх неможливо відгородити один від одного. Відчай створює ґрунт для екстремізму і тероризму, не говорячи вже про потоки міграції, епідемії, появу нових вогнищ нестабільності»²⁹.

Вищенаведені фактори дозволяють зробити наступні висновки:

– Розвал біполярної моделі не призвів до зняття напруженості в системі міжнародних відносин, а, навпаки, викликав до життя значну кількість «заморожених» конфліктів і геоамбіцій.

– Курс на посилення американського гегемонізму створює загрозу розвитку як демократії всередині США, так і в решті світу. Крім того, однополюсна модель, підтримувана американською елітою, несе в собі значні ризики для майбутнього світу і США, оскільки не є результатом консенсусу основних світових діячів. Ця модель завдає серйозного удару по іміджу ліберально-демократичних цінностей як на периферії, так і у самому гегемоністському співтоваристві.

– Швидше за все, існуючий однополюсний світ має вкрай обмежений ресурс і незабаром буде демонтований. Структура системи міжнародних відносин змінюватиметься від нинішньої однополюсності через короткочасну багатополярність до системної й досить тривалої біполярності. При цьому критичною крапкою в розвитку світового порядку стане не біполярність, а проміжна стадія — багатополярність, оскільки вона є найнестійкішою системою. Це — світ хаосу, боротьби всіх проти всіх. Він приводить до частішання регіональних конфліктів, включаючи і військові.

– Результатом реалізації політики гегемонізму стало різке ослаблення тих міжнародних організацій і норм міжнародного права, які забезпечували глобальну стабільність протягом другої половини ХХ сторіччя. Зокрема, США розпочали активне реформування ООН з метою встановити над цією структурою повний контроль. Ті ж міжнародні організації, які не вдається поставити під прямий контроль, США, як правило, ігнорують. У результаті світ стає свідком не просто вибудовування однополюсного світового порядку, але й перетворення ключових міжнародних організацій у виконавчі органи влади світового гегемона.

– Ще однією глобальною проблемою, що створює перешкоду для лібералізації світового порядку, є поглиблення ресурсної кризи, пов'язаної із екстенсивним зростанням енергоспоживаючих технологій, збільшенням кількості населення і стандартів споживання. Всезростаюча частка нафтогазових ресурсів світу буде зосереджуватись у руках видобувних країн Близького Сходу, колишнього СРСР і Латинської Америки, а не демократичних держав.

Подальше опрацювання запропонованої теми дасть змогу отримати результати, які можна буде використовувати для: вироблення адекватної державної політики; підготовки фундаментальних наукових праць, присвячених проблемам розвитку сучасних політичних систем; написання навчальних підручників з політичних і суспільних дисциплін.

¹ Див: *Бжезинский Зб.* Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / Пер. с англ. — М.: Междунар. отношения, 2004. — 288 с.; *Бжезинський З.* Велика шахівниця / Пер. з англ. — Львів-Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. — 236 с.; *Бьюкенен П.Дж.* Правые и не-правые: Как неоконсерваторы заставили нас забыть о рейгановской революции и повлияли на президента Буша / Пер. с англ. *К.Ковешникова.* — М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Транзиткнига, 2006. — 348 с.; *Закария Ф.* Будущее свободы: нелибе-

ральная демократия в США и за их пределами / Пер. с англ. под ред. *В.Л.Иноземцева*. — М.: Ладомир, 2004. — 383 с.; *Киссинджер Г.* Нужна ли Америке внешняя политика? / Пер. с англ., под ред. *В.Л.Иноземцева*. — М.: Ладомир, 2002. — 352 с.; *Фукуяма Ф.* Америка на распутье: Демократия, власть и неоконсервативное наследие / Пер. с англ. *А.Георгиева*. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. — 282 с.; *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. *Т.Велимеева, Ю.Новикова*. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 603 с.; *Хардт М., Негри А.* Множество: война и демократия в эпоху империи / Пер. с англ., под ред. *В.Л.Иноземцева*. — М.: Культурная революция, 2006. — 559 с.; *Этциони А.* От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / Пер. с англ., под ред. *В.Л.Иноземцева*. — М.: Ладомир, 2004. — 384 с.; *Сорос Дж.* Мыльный пузырь американского превосходства. На что следует направить американскую мощь / Пер. с англ. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. — 192 с.; *Тодд Э.* После империи. Рах Americana — начало конца / Пер. с фр. *Е.Н.Корендясова*. — М.: Междунар. отношения, 2004. — 240 с.; *Арин О.А. (Алиев Р.Ш.)* Мир без России. — М.: Изд-во Эксмо, 2002. — 480 с.; *Дергачев В.А.* Цивилизационная геополитика (Геофилософия): Учебник для вузов. — Киев: ВИРА-Р, 2004. — 672 с.; *Дугин А.Г.* Проект «Евразия». — М.: Эксмо, Яуза, 2004. — 512 с.; *Дугин А.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить Пространством — Изд. 4-е, Москва, «АРКТОГЕЯ-центр», 2000. — 928 с.; *Панарин А.С.* Стратегическая нестабильность в XXI веке. — М.: Алгоритм, 2003. — 560 с.; *Переслегин С.Б.* Самоучитель игры на мировой шахматной доске. — М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2006. — 619 с.; *Уткин А.И.* Единственная сверхдержава. — М.: Алгоритм, 2003. — 576 с.; *Уткин А.И.* Мировой порядок XXI века. — М.: Изд-во Эксмо, 2002. — 512 с.; *Къеза Дж.* Война империй: Восток — Запад. Раздел сфер влияния / Пер. с ит. *Н.Мироновой*. — М.: Эксмо, 2006. — 320 с.

² *Бжезинский Зб.* Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство. — М.: Междунар. отношения, 2004. — С. 182.

³ Project for the New American Century, Statement of Principles, June 3, 1997. Project for the New American Century Web site. — <http://www.newamerican-century.org>.

⁴ *Ostermann Dietmar.* Unberechenbare USA // Frankfurter Rundschau. — 2002. — 17 June.

⁵ *Сорос Дж.* Мыльный пузырь американского превосходства. На что следует направить американскую мощь. — С. 25.

⁶ Там само. — С. 18.

⁷ *Шаклеина Т.А.* Дискуссии в США по внешней политике. «США и Канада: экономика, политика, культура». — 1999 г. — №12. — <http://iskran.iip.net/russ/index-ru.html>.

⁸ *Бузгалин А.В., Колганов А.И.* Глобальный капитал. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — С. 470.

⁹ *Touraine Alain.* El imperio guerrero // El Pais. — 2003. — 1 septiembre.

- ¹⁰ *Бжезинский Зб.* Выбор. Глобальное господство... — С. 179.
- ¹¹ *Уткин А.И.* Единственная сверхдержава. — М.: Алгоритм, 2003. — С. 262–263.
- ¹² *Бжезинский Зб.* Выбор. Глобальное господство... — С. 245.
- ¹³ *Капхен Ч.* Закат Америки: Уже скоро / Пер. с англ. *Б.Сыркова.* — М.: ООО «Издательство АСТ»; ОАО «ЛЮКС», 2004. — С. 136 с.
- ¹⁴ Там само. — С. 18.
- ¹⁵ *Арин О.А. (Алиев Р.Ш.)* Россия: ни шагу вперед. — М.: Изд-во Эксмо, 2003. — С. 357.
- ¹⁶ Там само. — С. 76–77.
- ¹⁷ Там само. — С. 365.
- ¹⁸ *Stephens Philip.* World in 2007: Unhappy about today and unsure about tomorrow // *The Financial Times.* — 2007. — 24 January.
- ¹⁹ *Панарин А.С.* Стратегическая нестабильность в XXI веке. — М.: Алгоритм, 2003. — С. 241.
- ²⁰ *Удовик С.Л.* Глобализация: семиотические подходы — М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2002. — С. 418.
- ²¹ *Бжезинский Зб.* Выбор. Глобальное господство... — С. 253.
- ²² *Talbot Strobe.* Back toward multilateralism as usual // *The International Herald Tribune.* — 2002. — 4 December.
- ²³ Сверхдержавность и международное право. Официальный сервер Сергея Глазьева. — <http://www.glazev.ru/print.php?article=633>.
- ²⁴ *Paasch Rolf.* Weltmacht gegen Weltgericht // *Frankfurter Rundschau.* — 2002. — 1 Juli.
- ²⁵ *Soulez-Lariviere Daniel.* L'ineluctable defaite de l'unilateralisme // *Liberation.* — 2003. — 27 avril.
- ²⁶ *Курланчик Джошуа.* Грубое пробуждение для Запада: грядет «сырневая война» // «*The New Republic*» (США). — 2006. — 2 октября. Сайт ИноСМИ.Ru. — <http://www.inosmi.ru/translation/230191.html>
- ²⁷ *Kissinger Henry A.* America's Assignment // *Newsweek.* — 2004. — 4 November.
- ²⁸ *Бжезинский Зб.* Выбор. Глобальное господство... — С. 216.
- ²⁹ *Gorbachev Mikhail.* Why the poor are still with us // *Global Agenda.* — 2005. — 10 February.

САМОПРОГОЛОШЕНІ ДЕРЖАВИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ ПРОВІДНИХ ДЕРЖАВ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТИНЕНТІ

На сучасній політичній карті світу існують досить специфічні державні утворення: так звані невизнані або самопроголошені держави. Специфічність ця полягає не стільки в особливостях державного чи адміністративного устрою, як у міжнародному статусі цих держав, які де-факто існують, володіючи всіма ознаками державності, а де-юре їх ніби й немає.

Що ж розуміють під терміном невизнані держави? Невизнані держави — це державні утворення, які, володіючи всіма ознаками державності (контроль над територією, система управління, фактичний суверенітет), не мають повного чи часткового міжнародного дипломатичного визнання й, таким чином, не можуть де-юре виступати в якості суб'єкта міжнародних відносин¹.

Через стадію «самопроголошеної держави» пройшли чи не більшість держав світу, починаючи від Нідерландів (отримали міжнародне визнання через 70 років після здобуття фактичної незалежності), США, країни Латинської Америки. Справжній вибух утворення невизнаних держав спостерігався в 1917–1918 рр. у зв'язку з розпадом великих імперій (Російської, Австро-Угорської). Проте політичне майбутнє цих держав формувалося по-різному: одні з них були добровільно чи примусово ліквідовані, а інші дістали міжнародне визнання. Антанта зайняла ліберальну позицію, проголосивши «право націй на самовизначення».

Новий вибух «самопроголошення» відбувся на межі 1990-х рр. у зв'язку з розпадом СРСР і Югославії. Проте розпад багатонаціональних держав супроводжувався кривавими етнонаціональними і релігійними конфліктами.

Досить часто проблема невизнаних держав зводиться до формально-юридичного підходу. Проте це не просто правові казуси й сторонам конфлікту не завжди варто обмежуватись інструктивними положеннями засідань Ради Безпеки ООН.

В основному, самопроголошені держави як предмет дослідження більше розглядаються з позиції міжнародного права, у вигляді правового прецеденту або ж невідповідності між юридичним та

фактичним становищем країни. Досить мало дослідників звертають увагу на це явище в геополітичному контексті. Проте існування невизнаних держав — це реальний факт. Вони є учасниками стратегічної боротьби провідних держав за поширення власного політичного та економічного впливу, уникаючи при цьому будь-яких правових наслідків, оскільки де-юре їх не існує. Це досить небезпечний прецедент, який в останній час все більше вимагає вирішення, загрожуючи перетворитися водночас на зони кривавих локальних конфліктів.

Проблемою невизнаних держав цілеспрямовано займаються не так вже й багато вчених. Аналіз наукової спадщини з даного питання доводить, що в основному — це політологи, яскравим представником яких є, зокрема, німецький політолог Штефан Трьобст: вчений дотримується наукової позиції поетапного, комплексного вирішення цієї проблеми, обов'язково із врахуванням пропозицій всіх сторін конфлікту та міжнародної спільноти. Дослідженням самопроголошених держав саме в політико-географічному напрямі займається нідерландський науковець Томас де Ваал, якому належить праця «Черный сад», де розглянуто конфлікт в Нагорному Карабасі. До російських дослідників, що вивчають названу проблематику, слід віднести В'ячеслава Ніконова, доктора історичних наук, президента фонду «Політика». Серед експертів з цього питання значне місце займають грузинські фахівці (зокрема, Олександр Ранделі).

Використовуючи в процесі дослідження у науковому обігу понятійно-термінологічне посилення «невизнані держави», перш за все слід відзначити певну відносність терміна «невизнані». Що під ним розуміється? Невизнання їх світовою спільнотою? Проте нині світова спільнота як певний інститут знаходиться в глибокій не лише політико-правовій, а й аксіологічній кризі. До світової спільноті апелюють всі — визнані держави й невизнані. Але, чіткої відповіді немає.

В епоху глобального постмодерну, який настав після краху ялтинсько-потсдамської системи, не зовсім зрозумілі (оскільки вони ще не визначені остаточно) обриси нової розстановки сил на світовій політичній карті. Виходячи з цього, не зовсім зрозумілі й критерії визнання або ж невизнання певного утворення як самостійної держави².

Що ж доцільно брати за основу в процесі визначення статусу? Єдиний суверенітет на підвідомчій території? Тоді, звичайно,

Грузію чи Азербайджан не можна було б визнати державами, оскільки жодне з цих утворень, до моменту свого офіційного визнання, не здійснювало єдиний суверенітет над всією територією. До 1991 р. Азербайджан фактично втратив контроль над Нагорним Карабахом, а Грузія над Південною Осетією. У цьому разі і у Російській Федерації могли виникнути проблеми, оскільки в 1991–1992 рр. Ічкерія фактично опинилася поза російським правовим і політичним простором.

У разі визнання за основу існування державних інститутів потрібно вказати, що армія, поліція, чиновницький апарат Нагорного Карабаху не поступається в ефективності азербайджанським інституціям, те ж саме стосується Абхазії та Придністров'я³.

Саме державна самодостатність є головною перепоною в розгляді самопроголошених держав як таких собі анклавів мафії. Мафіозним анклавам не потрібна державна символіка, претензії на легітимність, а найголовніше — державно-історичний міф. Ідеологічні системи невизнаних держав відрізняються чіткими концепціями відновлення історичної справедливості. Тут є доречним запитання: що більше схоже на державу — Афганістан, Сомалі, Ліберія, які на даний час є не більше ніж прапорці на галявині перед будівлею ООН, чи Нагорний Карабах, Абхазія або ж Придністров'я? Не можна не сказати про найголовнішу проблему — це визнання невизнаної держави її підданими⁴.

Вочевидь, навіть домовившись з політичною елітою про певний алгоритм вирішення проблеми невизнаності на даному етапі розвитку цих країн, неможливо домовитися з цілою державою. Отже, невизнані держави, попри відсутність міжнародного визнання, не перестають бути важливими політичними фігурантами на геополітичній карті Європи та головоломкою для міжнародного співтовариства.

Проблема самопроголошених держав стає дедалі актуальнішою. Це пов'язано не лише з очікуванням міжнародного визнання Косово, що може відбутися найближчим часом та стати, на думку деяких експертів, прикладом вирішення подібних ситуацій. Швидше за все, визначальним чинником є зростання політичної активності цих держав (президентські вибори в Придністров'ї та Південній Осетії, референдум про прийняття конституції в Нагорному Карабасі)⁵. Активізація означає загострення боротьби. Боротьби кого? Самопроголошених держав і міжнародної спільноти? Чи самопроголошених держав та метрополій, яким вони колись належали?

Не можна дати однозначної відповіді, не висвітливши ще один бік цієї досить заплутаної проблеми: чи могли б існувати державні утворення без офіційного визнання, по суті, нелегально, в повній ізоляції, не маючи будь-якої підтримки? Звичайно — ні. Чи могли б вони створити ефективний управлінський апарат, налагодити функціонування економічної системи території без певної допомоги інших держав. Навряд чи це було б можливим. Отже, на нашу думку, ключовим моментом вироблення стратегії щодо вирішення проблеми самовизначених країн є насамперед чітке розуміння, сателітами яких провідних держав вони є. Ні для кого не секрет, що сьогодні на Європейському континенті присутні три досить потужні гравці, які намагаються посилити свої позиції в умовах процесу зміни геополітичних зв'язків минулого. Це США, ЄС та Росія. Взнявши за основу цю початкову розстановку полюсів впливу на політичній карті Європи, можна визначити роль самопроголошених держав у сучасній геополітичній боротьбі в Європі. По суті, вони є зручними плацдармами для поширення впливу певних провідних держав. Також вони є джерелом тиску на «неслухняних» держав-сусідів, засобом для повернення їх у простір політичного впливу колишніх метрополій. З метою ілюстрації цього твердження варто взяти хоча б самопроголошені держави Південного Кавказу (Абхазію, Південну Осетію, Нагірно-Карабахську республіку). Ці території знаходяться на своєрідній межі між різними сферами впливу. Є сенс провести аналогію з межею між літосферними плитами, яка ніколи не залишається стабільною, а весь час перебуває в русі. Тільки в даному випадку існує межа між своєрідними геополітичними плитами. Саме тут відбувається взаємодія та боротьба протилежних векторів впливу.

З одного боку — Росія, яка прагне відродити колишню значущість у даному регіоні, з іншого — Грузія, вектор зовнішньої політики якої направлений в бік зближення з США, Азербайджан, з потужними родовищами паливних ресурсів й прагненням самостійно вирішувати свої зовнішні й внутрішні питання.

Подібний підхід може бути застосований до розуміння проблем Косово. Балкани традиційно є регіоном досить високого рівня політичної напруги. Тут відбувається зіткнення інтересів багатьох потужних держав, адже політичний вплив у цьому регіоні автоматично дає вирішальну перевагу в економіко-політичному житті всього Середземномор'я⁶.

Проаналізувавши весь період існування невизнаних держав в Європі, мимоволі напрашується висновок, що їхня наявність вигідна державам, які мають незгаслі імперські амбіції або ж намагаються посилити та закріпити свій вплив у регіонах, які колись були поза сферою цього впливу. Критично оцінивши всі пафосні висловлювання на кшталт «захисту права народу на самовизначення» або ж «введення військ з метою збереження стабільності в регіоні», що так часто проголошують політики, виникає думка про те, що самопроголошені держави є просто буферними територіями, своєрідними політичними плацдармами, які служать для просування геополітичних стратегій провідних держав Європи. Вивчаючи проблематику територій саме з таких позицій, можна прогнозувати наслідки, до яких може призвести ігнорування самого факту їх існування. Також стане можливим вироблення стратегії відносно вирішення даної проблеми.

Має бути розуміння, що відсутність факту міжнародного визнання не означає заперечення існування території фактично, зникнення її впливу, зв'язків, взаємодій. Тим більше, якщо йдеться про території, які мають важливе геополітичне значення. Їхнє нелегальне становище вигідне державам, для яких ці країни є всього лише розмінною фігурою в геополітичній грі. Проблему самопроголошених держав неможливо вирішити в односторонньому порядку. Потрібний активний міжнародний моніторинг та обговорення їхньої ситуації. При цьому, важливою буде економічна та політична ситуація в колишніх «метрополіях», яким належали певні невизнані держави. Теоретично можливим став би процес приєднання за умови стабільного розвитку економіки в даних державах. Ситуацію ускладнює ще один нюанс: офіційне визнання незалежності не гарантує, що в майбутньому сателіти будуть дотримуватися попереднього курсу зовнішньої політики, а не змінять вектор на протилежний. Тобто державам, що зараз мають визначальний вплив на самопроголошені республіки, є не вигідною їх самостійність. Існує думка, що вирішення проблеми самопроголошених республік — це справа не кількох років. Потрібна міжнародна стратегія вирішення даної проблеми, яка б скоординувала зусилля всіх сторін конфлікту. Першим кроком цієї стратегії має бути міжнародна публічність висвітлення ситуації, в якій перебувають зазначені регіони. Зникнення своєрідної завіси суттєво зменшить привабливість невизнаних держав як суб'єкта геополітичних комбінацій⁷.

Досить знаковими є слова Б. Парахонського, професора Національного інституту стратегічних досліджень: «Мабуть, історична справедливість все ж таки має свої межі. Іноді спроби повернутися в минуле стають актом історичної несправедливості по відношенню до сучасності». Цю істину мають прийняти лідери як визнаних, так і невизнаних держав, здійснивши перший крок задля врегулювання такої багатоскладової міжнародної проблеми.

¹ <http://wapedia.mobi/ru/>

² За матеріалами інформаційно-аналітичного бюлетеня «ЄвроАзія». — М., 2006. — Август.

³ www.regnum.ru

⁴ За матеріалами інформаційно-аналітичного бюлетеня «ЄвроАзія». — М., 2006. — Август.

⁵ *Погорельский А.* Непризнанные государства — вызов XXI века // Прогнозис. — 2006. — Декабрь.

⁶ *Бжезинский З.* Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. — М.: Международные отношения, 2005. — С. 119–121.

⁷ www.rg.ru

А.Попок, Є.Васильчук

ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ СУЧАСНИХ ПРАВорадикальних рухів у Росії

В умовах ідейного плюралізму, точкою відліку якого стала доба Перебудови у СРСР, виникла значна кількість об'єднань, які репрезентували і репрезентують себе як націоналістичні. Враховуючи широкий ідейний спектр сучасного російського націоналізму, постає необхідність виокремити етапи його становлення та розвитку з метою подальшої ідейно-політичної класифікації.

Російському націоналістичному рухові присвячено чимало наукових праць, з'явилися навіть наукові центри з дослідження цієї проблематики, зокрема російські інформаційно-аналітичні центри «Панорама» та «Сова».

Серед публікацій, які так чи інакше торкаються проблем періодизації становлення і розвитку російського націоналізму, варто згадати роботи російських дослідників В.Прибиловського, В.Лихачова та І.Стогова¹, програмні статті Е.Лимонова, О.Лапшина та О.Баркашова².

У цій статті автори поставили за мету проаналізувати та виокремити основні етапи становлення та розвитку сучасного російського націоналізму наприкінці ХХ — початку ХХІ століття.

Сучасний російський націоналізм у своєму розвитку пройшов три основні етапи, які можна охарактеризувати як становлення, переродження та осучаснення. Е.Лимонов та О.Лапшин у статтях «Роздуми про націоналізм» та «Ще раз про націоналізм» подають ці етапи як «патріархальний» (Е.Лимонов) (у О.Лапшина, відповідно, «православно-монархічний»), «гітлеризм» (у О.Лапшина — «правонаціоналістичний») та «сучасний» (у О.Лапшина — «лівонаціоналістичний»)³.

Формування сучасного російського націоналізму почалося в першій половині 1980-х рр. Націонал-патріотичні організації, що виникли в цей період, в основній своїй масі являли собою слов'янофільські, православно-монархічні гуртки, що об'єднували студентську молодь гуманітарного спрямування і окремих представників «... радянської інтелігенції, що думала по-російськи...»⁴. О.Баркашов характеризував їх як «патріотичні організації просвітницького напрямку»⁵. Основним напрямом їх діяльності була просвітницька агітаційно-пропагандистська робота, що носила локальний характер. Наприклад, керівник організації «Чорна сотня» та редактор однойменної газети О.Штільмарк виділяв такі напрями діяльності своєї структури: «...Робимо газету, реставруємо церкви, боремося з сектами...»⁶. Такі структури були нечисленими, організаційно нестійкими, на початковому етапі діяли нелегально і не являли собою серйозної сили. Найпомітнішими легальними організаціями, утвореними на цьому етапі, були: Православний монархічний орден-союз (ПРАМОС, Голова — С.Енгельгардт-Юрков); Російський імперський союз-орден (РІСО, Голова — М.Лук'янов); Православна монархічна згода (ПМЗ, лідери — Ю.Соколов, М.Смирнов); Санкт-петербурзький монархічний центр (лідери — Г.Никифоров і М.Александров); Всеросійська партія монархічного центру (Голова — Ю.Антонов); Всеросійський монархічний центр (Голова — М.Лук'янов); Союз російського народу (Голова — В.Кликов); різноманітні козачі організації (Донське, Кубанське тощо війська).

Однією з найбільших організацій православно-монархічного спрямування була громадська організація «Пам'ять», що виникла в 1982 р. В 1987–1989 рр. під цією назвою в різних містах діяло декілька відокремлених одне від одного об'єднань однорідного

спрямування: Національно-патріотичний фронт «Пам'ять» (НПФ «Пам'ять») (голова — Д.Васильєв); Національно-патріотичний фронт «Пам'ять» (співголови — М.Філімонов, І. Кварталов); Православний національний патріотичний фронт «Пам'ять» (лідери — О.Кулаков, С.Воротинцев); Російський Народно-демократичний фронт — Рух «Пам'ять» (голова — І.Сичов); Союз за національно-пропорційне представництво — «Пам'ять» (голова — К.Смірнов-Осташвілі); Всесвітній антисіоністський та антимаасонський фронт «Пам'ять» (голова — В.Ємельянов); Координаційна рада Патріотичного руху «Пам'ять» (лідери — В. та Є.Попови); Російське зібрання «Пам'ять» (голова — І.Щеглов) та ін. Найбільш активною та відомою з них була НПФ «Пам'ять» Д.Васильєва.

За словами одного з керівників Московської регіональної організації руху «Російська національна єдність» (РНЕ) О.Дружиніна, роль «Пам'яті» полягає в тому, що «... вона порушувала перед громадською думкою такі питання: від'ємна демографія корінних народів Росії, непропорційне представництво Російського Народу в органах радянської влади, перекидання вод північних російських річок до центральної Азії, будівництво атомних електростанцій в густонаселених регіонах СРСР, знищення релігійних і культурних пам'яток Народів Росії...»⁷.

Ідейний багаж, втілений в гаслі «За Віру, Царя та Батьківщину» та в уварівській тріаді «Православ'я, Самодержавство, Народність», форми та методи практичної діяльності організацій цього напрямку мали ретроспективний характер (наприклад, О.Баркашов виходячи з НПФ «Пам'ять» Д.Васильєва, назвав цю структуру «...вечором костюмованих спогадів...»⁸), оскільки вони були успадковані в мало-зміненому або взагалі в незміненому вигляді від дореволюційних націоналістичних партій та чорносотенних організацій. Відповідно, компонентами ідеологічного інструментарію православних монархістів і неочорносотенців є антисемітизм, шовінізм, культурний та соціальний консерватизм, неприйняття більшовицької ідеології і практики. З урахуванням сучасних реалій слід відзначити і неприйняття екуменічних тенденцій у православної церкві та негативне ставлення до сучасного капіталізму. Ідеалом державного устрою цих об'єднань є монархія в її найбільш реакційних антидемократичних формах. Підтвердити ці теоретичні викладки можна цитатою зі Статуту Союзу російського народу: «...Союз бере на себе тверде спрямування просвітництва народу для розвинення в населенні свідомого політичного життя

у дусі самодержавства та для поширення серед населення християнських основ, які зміцнюють патріотичні почуття й почуття обов'язку перед Батьківщиною, суспільством та родиною...»⁹. Наведена формула С.Уварова вказує на те, що в ідейному плані акцент робиться на апелюванні до «... національного духу (Народність), релігійної істини (Православ'я) та традиційного сакрального політичного устрою (Самодержавство)...»¹⁰.

За стильовими особливостями, керуючись критеріями, запропонованими О.Дугіним в статті «Нові проти старих», представників православно-монархічного напрямку можна віднести саме до «старих правих».

До характерних особливостей «старих правих» О.Дугін відносить: реакційність, під якою розуміється схильність «старих правих» до реставрації і консерватизму (тобто опір будь-яким соціально-політичним змінам); бюрократизм; нездатність до формулювання власної політичної позиції, нерозуміння аналогічних позицій опонентів і відсутність бачення різниці між ідеологією і політикою; традиціоналізм «старих правих», тобто орієнтація уваги на культурних особливостях і традиціях, своєрідне «народництво»; ізоляціоністська позиція «старих правих», зумовлена їх консерватизмом; «конспірологічна свідомість» «старих правих», під якою мається на увазі схильність до викриття «змови» або «зради», на які часто списуються об'єктивні чинники, що ускладнюють діяльність і власні прорахунки; нездатність до осмислення і розуміння революції. Ідеальним сценарієм приходу до влади «старих правих» може бути «верхівковий переворот», двірська змова або путч; антинімецька спрямованість і слов'янофільська орієнтація; антипатії до революційного соціалізму, розуміння його лише як консервативного елемента, визнання в ньому лише цінностей пройденого етапу; заперечення екзистенціальної проблематики, неприйняття глибинних стихій людської душі і пов'язаних з ними переживань.

Стильові особливості «нових правих» діаметрально протилежні поглядам «старих». Їх світогляду притаманні: революційність, тобто орієнтація на докорінне перетворення суспільства, нове творче будівництво і драматичне творення; відсутність бюрократичних підходів, тобто «нові праві» своєю метою вважають не просто прихід до влади або допуск до важелів управління, а докорінну зміну природи влади, створення «нової еліти» і нових принципів управління; першочергова орієнтація на ідеологію і підлегла роль

політики; орієнтованість на революційні виступи і народні повстання; пронимецькі симпатії; прагнення до екзистенціальних переживань, умовами для яких є періоди нестабільності і кризові моменти¹¹.

Пік розквіту православно-монархічних організацій припав на момент розпаду СРСР. В цей час зміни, що відбувалися в суспільній свідомості (ідеалізація образу царської Росії, підвищений інтерес до православ'я і культурної спадщини) створили живильне середовище для появи і зростання подібних структур. Проте через догматичну обмеженість і архаїчність ідеології, перебільшену увагу до історії за рахунок недостатньої уваги до актуальної проблематики, надмірний консерватизм, неготовність функціонувати в принципово нових політичних та історичних умовах, православні монархісти були приречені на сектантство і деградацію і, як наслідок, виявилися виключеними з реального політичного життя країни (за словами О.Баркашова не змогли «... вирішити завдання щодо створення масового, дієздатного, дисциплінованого національно-патріотичного руху...»¹²). Е.Лимонов у статті «Лимонка» в лібералів» відзначав, що це «... найслабший з наших націоналізмів»¹³.

Нині православно-монархічні організації перебувають у кризовому стані і нездатні здійснювати серйозний вплив на суспільні процеси.

Процес переродження сучасного російського націоналізму припав на кінець 1980 — початок 1990-х рр. Цей етап, за словами Е. Лимонова, «... був порівняно з «Пам'яттю» більш прогресивним, але, як на сучасні реалії, також архаїчним...»¹⁴. О.Баркашов вважає цей період становленням «патріотичних організацій воєнізованого устрою»¹⁵. Тоді відбулося ряд розколів в НПФ «Пам'ять» Д.Васильєва (яка, за словами російського дослідника В.Лихачова, «... була справжньою кузнею кадрів для правих радикалів...»¹⁶), що призвело до створення організацій, які, на думку О.Баркашова, «...володіють потужною енергетикою, користуються великою довірою народу і, незважаючи на усі труднощі природного та штучного характеру, набирають сили...»¹⁷. Найбільшими з них стали: Російська національна єдність, створена в жовтні 1990 р. (Голова — О.Баркашов); Національно-республіканська партія Росії, заснована в квітні 1990 р. (Голова — М.Лисенко); Російська партія, утворена в січні 1991 р. (Лідери — з листопада 1991 по березень 1993 р. — В.Корчагін, з березня 1993 до цього часу — В.Милосердов).

Ідеологія представників правонаціоналістичної течії являє собою здебільшого еклектичне поєднання європейського націонал-соціалізму зразка 1920–1930-х рр. і патріархального православ'я як рудимента православно-монархічного напрямку. Правонаціоналістична течія, так само як і православно-монархічна, належить до категорії епігонських, оскільки пов'язана з копіюванням форм і методів діяльності і програмних принципів своїх європейських аналогів. Орієнтація на фашизм, що історично вичерпав себе, і, як наслідок, неможливість розширення соціальної бази через неадекватне сприйняття стилістичних особливостей правих націоналістів значною частиною населення, закономірно привела цю течію до деградації і виродження. Е.Лимонов пояснює це тим, що «...гітлеризм — ідеологія і політична організація, що виникла наприкінці 10-х — на початку 20-х в Німеччині, мало придатна для російської дійсності 90-х років»¹⁸. На думку О.Лапшина, слабкість цієї течії зумовлена відсутністю «...здатності до соціальної адаптації і мобільності»¹⁹. А керівник Хабаровського відділення Націонал-більшовицької партії (НБП) Р.Латипов у статті «Націонал-революціонер» вказує на те, що «...гітлерівський Націонал-соціалізм є неадекватним сучасній російській дійсності і придатний лише для задоволення потреб маргінальних груп»²⁰.

Ідейна криза, що охопила правонаціоналістичні рухи після офіційного переходу влади на патріотичну риторику, відцентрові тенденції, що призвели до розколів у Російській партії в 1994 р., НРПР в 1996 р., РНС в різні роки і завершилися повним розпадом організації на більш дрібні структури (Слов'янський Союз (СС) Д.Дьомушкіна, РНС-І О.Баркашова, РНС-ІІ Е. та М.Лалочкіних, Зведений загін РНС В.Гончаренка, Рух «Російське відродження» (РВ) О.Кассина і Ю.Васіна, Російська православна партія (РПП) О.Веденкіна і О.Денісова, що відкололися в 1996 р.) призвели до подрібнення і маргіналізації правонаціоналістичних організацій. Редактор націоналістичної газети «Корпус» Д.Рум'янцев, підсумовуючи діяльність представників вищеперелічених напрямів, зазначив: «...попередня діяльність була деякою мірою «марною роботою». Причому не тільки через зраду і непорядність окремих націоналістичних лідерів, але і через їх інтелектуальну імпотенцію. Не володіючи природними даними для генерації нових ідей, ці люди тупо взяли інтелектуальні напрацювання минулого століття — хтось ліз в «Mein Kampf», хтось вивчав російських філософів, але загальним було одне — в постіндустріальному

інформаційному суспільстві кінця ХХ століття вони намагалися працювати за технологічними кліше вікової давності. Але ж світ дуже змінився»²¹.

Нинішній етап, що розпочався в середині 1990-х рр., позначений формуванням структур, які О.Баркашов назвав «патріотичними організаціями партійного спрямування»²². Найпомітнішими з них стали: Націонал-більшовицька партія (НБП), створена весною 1993 р. (Голова — Е.Лимонов); Російський національний союз (РНС), створений у травні 1993 р. (лідер — К.Касимовський); Народна національна партія (ННП), утворена в грудні 1994 р. (Голова — А.Іванов-Сухаревський).

У цей же період формується російський скінхед-рух — молодіжна субкультура ультранационалістичного, расистського характеру, на основі якої згодом виник ряд організацій, таких як «Російська ціль», «Blood@Норпоур», «Російський кулак» і ін.

Ідеологія організацій, що виникли на даному етапі, являє собою різноманітні варіанти націонал-соціалізму, вільного від патріархально-православних забобонів (на думку Е.Лимонова, «...православ'я знесилоє націоналізм»²³) і базується на концепціях західноєвропейських «нових правих» та західноєвропейських тенденціях (наприклад, імпортована із Західної Європи ідея «White power», що стала основою для ідеологічних продуктів скінхедів) з накладенням російської специфіки. Разом з тим слід зазначити, що на даному етапі націоналізму властиві раніше не притаманні йому культурні авангардні форми, які значною мірою дисонують з російською консервативною традицією.

На всіх етапах розвитку націоналістичні організації супроводжували нечисленні формування неонацистського спрямування, виокремлювати та класифікувати які немає сенсу через стереотипність їх ідейних мотивів та ліній поведінки. Як правило, їх існування фіксувалося та документувалося лише органами внутрішніх справ, державної безпеки та, частково, засобами масової інформації.

Дослідник цього явища С.Чарний у статті «Нацистські групи в СРСР в 1950–1980-ті роки» наводить дані про існування близько двох десятків різних неонацистських об'єднань. Розрізнені дані про них можна знайти також і в праці російського публіциста І.Стогова «Революція тепер!». Для зручності з'ясування причин їх появи і подальшого функціонування С.Чарний поділяє неонацистів на дві групи: «стиляги» і «політики»²⁴. Під «стилягами» розуміються ті учасники неонацистських формувань, яких приваблю-

вала зовнішня естетика німецького нацизму (ритуали, символіка у вигляді розпізнавальних знаків і т.д.). Слід зазначити, що та сама мотивація для націоналістично ангажованих індивідів у ряді випадків була стимулом для приєднання до структур, що стоять на платформі різних версій російського націоналізму. (Наприклад, у закритому бюлетені Націонал-більшовицької партії «НБП-інфо №1» наголошувалося, що «...основний контингент [РНЄ] — борці з жидами від 25 до 50 років, плюс молодь 14–17 років, якій подобається «фашистська» уніформа»²⁵, маючи на увазі схожі зовнішні риси символіки РНЄ та німецьких нацистських організацій). Як правило, діяльність подібних утворень носила характер гри і проявлялася, в основному, у відкритій (наскільки це було можливо) демонстрації нацистської символіки (кустарно виготовлених пов'язок, прапорів, предметів фалеристики), що часто мала епатажний характер, зважаючи на табуйоване ставлення до її використання. Розвинулися в добре організовані структури ця течія не змогла і продовжувала функціонувати, залишаючись у своїй суті маргінальною та рудиментарною. Надалі це явище породило феномен т.з. «гламурного фашизму», під яким мається на увазі естетизація нацистської символіки і практики шляхом епатажного протесту проти тиску антифашистської пропаганди і домінуючої офіційної ідеологічної доктрини. Прояви гламурного фашизму спостерігаються в російській панк-культурі (особливо в стилі «Oi!»), де нацистська свастика та різні нацистські власні назви використовувалися як епатаж.

Під категорію «політиків», за твердженням С. Чарного, підпадали «...достатньо зрілі люди, які іноді входили до складу яких-небудь дисидентських груп...»²⁶, для яких орієнтирами були не нацистська символіка, а історична фігура А. Гітлера та антисемітизм як один з компонентів расової теорії, що знайшла свій розвиток в роботах А.Гітлера «Моя боротьба» і А.Розенберга «Міф ХХ століття» та стала основою для нацистської ідеології. В архівних документах «Меморіалу», дослідженнях С. Чарного та І.Стогова згадуються наступні неонацистські утворення, що виникли в період 1950–1980-х рр: «Народно-демократична партія Росії»²⁷ В. Поленова; «Російська національна партія»²⁸ В.Соленєва; «Російська націонал-соціалістична партія»²⁹ О.Добровольського; «Нова робітничая націоналістична партія Росії»³⁰ О.Веденкіна; група «оасівців-націонал-соціалістів»³¹; «Нелегальна організація фашистів»; «Естонська націонал-фашистська партія» С.Жолдіна.

До цього переліку входять лише ті гуртки, за фактом існування яких були відкриті кримінальні справи.

З організацій неонацистського спрямування, що виникли в 1990-ті рр., слід назвати: Національно-соціальний союз (НСС), утворений в листопаді 1990 р. (голова — В.Якушев); Націонал-соціалістичне об'єднання (НСО), утворене в 2004 р. (лідери — Д.Румянцев, С.Малюта); Партія «Національний фронт» (ПНФ) (первинна назва — Фронт націонал-революційної дії, ФНРД), утворена в 1991 р. (лідер — І.Лазаренко); Легіон «Вервольф», утворений в 1993 р. (лідер — І.Пиріжок).

Останній перебував на позиціях ортодоксального нацизму гітлерівського зразка. В статуті організації, зокрема, зазначалося: «...Остаточне вирішення єврейського питання радикальними методами. Звільнення від химер моралі стосовно неповноцінних людей. Боротьба з неортодоксальними релігійними організаціями. Основи нашої ідеології: антикомунізм, антисемітизм, апартеїд, антилібералізм»³².

Релігійна позиція представників зазначених організацій різноманітна. У випадку ПНФ простежується ухил у бік неоязичництва (згодом ця структура дістала назву «Церква Наві») з поєднанням елементів расових теорій і сатанізму; НСС, за словами його лідера В.Якушева, орієнтувався на канони «...ведичної традиції та традиції «Авести», з урахуванням їх преломлення в російській національній традиції»³³, та заперечення при цьому православ'я («...це релігія має вади, вона відходить в небуття...»³⁴); представники НСО надають релігії другорядне значення, залишаючись прихильниками традиційного православ'я.

Діяльність більшості з вищеназваних організацій неонацистського спрямування нині припинилася, її представники відійшли від політики або розчинилися в споріднених націоналістичних структурах, що виникли в основному на «правонаціоналістичному етапі» розвитку сучасного російського націоналізму.

Отже, підсумовуючи, зазначаємо, що сучасний російський націоналізм і суміжні з ним явища у своєму розвитку пройшли три основні етапи, які були детерміновані еволюцією політичного режиму в країні.

Зокрема, православно-монархічний етап зумовлений лібералізацією суспільно-політичного життя в другій половині 1980-х рр. Подальше розширення політичних можливостей, накладаючись на складну політичну і соціально-економічну ситуацію в Росії

початку 1990-х рр., призвело до появи воєнізованих структур, які відразу обрали непарламентську форму і були характерним явищем для правонаціоналістичного етапу, існування яких було неможливе в Радянському Союзі навіть напередодні розпаду останнього.

Політика «зміцнення держави» і розгортання «боротьби з екстремізмом» у другій половині 1990-х рр. значною мірою зумовили зародження третього етапу, характерною особливістю якого стала орієнтація на парламентські форми функціонування.

Появу і функціонування структурних утворень неонацистського спрямування можна позиціонувати як один з варіантів пошуку, адаптації і розвитку різних ідеологічних продуктів, що входять в арсенал правої думки. Еволюційні процеси, що протікають усередині неонацистських утворень, відштовхуючись від базової нацистської ідеології, запозичивши і інкорпоруєючи окремі елементи її символіки, ідеологічного інструментарію і сценаріїв соціальної практики, тісно переплівшись з різними ідеологічними концептами російського націоналізму, породжують різноманітні русифіковані політико-ідеологічні гібриди.

Зрозуміло, така картина є узагальненою, кожний етап не завершився повністю, (оскільки його рецидиви усе ще функціонують на рівні рудиментів або рефлексії), а це, у свою чергу, накладає відповідний відбиток на сучасні організації, їх ідеологію і практичну діяльність.

У якості подальших напрямів дослідження можуть бути запропоновані: аналіз ідеологічних засад російських націоналістичних організацій, особливості діяльності фашистських організацій в Росії, ідеологія і практика партій націоналістичного спрямування тощо.

¹ *Лихачев В.А.* Национал-радикалы в современной России: идеология, деятельность и отношения с властью — Национализм, ксенофобия и нетерпимость в современной России. — М.: Московская Хельсинская группа, 2002. — С.253–281; *Прибыловский В.В.* Легион «Вервольф» // <http://www.anticomproamat.ru/naziki/verwolf1.html>; *Прибыловский В.В.* Ликург, Чингис-Хан и Гитлер // Панорама. — 1991. — №1(28). — С.2.; *Стогов И.* Революция сейчас! — С.-Пб.: Амфора, 2001. — 336 с.

² *Баркашов А.П.* Азбука русского националиста. — М.: Слово-1, 1994. — 104 с.; *Лапшин А.* Еще раз о национализме // Лимонка. — 2002. — №194. — С.2; *Лимонов Э.В.* Моя политическая биография. — СПб.: Амфора, 2002. — 302 с.; *Лимонов Э.В.* Размышления о национализме // Как мы строили будущее России. — М.: Изд-во Язуза, Пресском, 2004. — 512 с.; *Лимонов Э.В.* «Лимонка» в либералов // Как мы строили будущее России.

- ³ Лимонов Э.В. Размышления о национализме. — С. 125–129; *Латыпов Р.* Национал-революционер // Лимонка. — 2004. — №227. — С. 2.
- ⁴ *Дружинин А.* 10 лет РНЕ // Русский порядок. — 2001. — №1. — С. 1.
- ⁵ *Баркашов А.П.* Указ. соч. — С. 8.
- ⁶ Черная сотня: вчера, сегодня, завтра // Штурм. — 1996. — №2. — С. 16.
- ⁷ *Дружинин А.* Указ. соч. — С. 1.
- ⁸ Что такое РНЕ, каковы его основные задачи // Русский стяг. — 2001. — №1. — С. 1.
- ⁹ Устав общества «Союз Русского Народа». — М.: Русский вестник, 2005. — С. 37.
- ¹⁰ *Дугин А.Г.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. — Изд-во 3-е, дополн. — М.: Арктогея-центр, 1999. — С. 207.
- ¹¹ *Дугин А.Г.* Новые против старых // Лимонка. — 1994. — №1. — С. 1.
- ¹² *Баркашов А.П.* Указ. соч. — С. 8.
- ¹³ Лимонов Э.В. Размышления о национализме. — С. 7.
- ¹⁴ Там само. — С. 127.
- ¹⁵ *Баркашов А.П.* Указ. соч. — С. 8.
- ¹⁶ *Лихачев В.А.* Указ. соч. — С. 268.
- ¹⁷ *Баркашов А.П.* Указ. соч. — С. 9.
- ¹⁸ Лимонов Э.В. Размышления о национализме. — С. 127–128.
- ¹⁹ *Лапшин А.* Указ. соч. — С. 2.
- ²⁰ *Латыпов Р.* Указ. соч. — С. 3.
- ²¹ Российские соратники // Русская воля. — 2004. — №8. — С. 9.
- ²² *Баркашов А.П.* Указ. соч. — С. 9.
- ²³ Лимонов Э.В. Размышления о национализме. — С. 127.
- ²⁴ *Чарный С.А.* Нацистские группы в СССР в 1950–1980-е годы // Неприкосновенный запас. — 2004. — №5(37). — С. 71.
- ²⁵ О фактической численности наших союзников // НБП-инфо. — 1999. — №1. — С. 7.
- ²⁶ *Чарный С.А.* Указ. соч. — С. 72.
- ²⁷ Архив «Мемориала». — Ф. 156. — Дело Алексея Добровольского; *Митрохин Н.* Интервью с Алексеем Добровольским. — С. 8–10.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Архив «Мемориала». — Ф. 156. — Дело Алексея Добровольского; *Митрохин Н.* Интервью с Алексеем Добровольским. — С.6–7.
- ³⁰ *Стогов И.* Указ. соч. — С. 69.
- ³¹ *Чарный С.А.* Указ. соч. — С. 74.
- ³² *Прибыловский В.В.* Ликиург, Чингис-Хан и Гитлер. — С. 2.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само.

Розділ IV **ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ:** **СТАН ТА ПРОБЛЕМИ**

Я.Олексин

ВПЛИВ СУСПІЛЬНИХ І ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Незважаючи на свій могутній людський, природний, економічний та науковий потенціал, деякий період стабілізації, Україна має багато ознак кризових явищ. Належним чином не проведені ані політичні, ані економічні, ані судові реформи, а суспільство після подій «помаранчевої революції», політично поляризоване на Схід та Захід. Становлення демократії в Україні об'єктивно залежить від розв'язання проблем, пов'язаних з дослідженням політико-правових та ідеологічних процесів в Україні: або українське суспільство знайде в собі внутрішні резерви для утвердження демократії, або ж уповільняться державотворчі процеси.

Соціологічні дослідження релігії в Україні в останнє десятиріччя мають досить спорадичний характер, а їх методологія та методика обґрунтовані ще явно недостатньо. А тому часто результати емпіричних досліджень відносно конфесійної та церковної ідентифікації розходяться не на 2–3%, як в інших галузях соціології, а дуже значно. І це стосується не тільки напівпрофесійних чи регіональних досліджень, але і національних досліджень провідних соціологічних центрів та інститутів. Тому в роботі використано найбільш методично досконало виконане соціологічне дослідження, проведене фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» на замовлення Української греко-католицької церкви з 5 по 21 листопада 2004 року¹.

Дослідження показало, що близько 70% громадян ідентифікують себе з віруючими, 16,1% — з невіруючими, а 14,3% — не можуть себе ідентифікувати однозначно щодо віри. Сімдесят же відсотків віруючих розпадаються на 40,7% тих, хто належить до певних конкретних релігійних конфесій, а 29% — не належать. Об'єктивно визначити свою конфесійну належність змогли тільки 40% громадян України.

Необхідно зазначити, що жодна з конфесій в Україні не охоплює половини всіх віруючих та шостої частини дорослого населення України. Україна є поліконфесійною країною, де християнські церкви, традиційні для України, є домінуючими. При цьому однозначно неможливо позаконфесійних віруючих відносити навіть до православної течії християнства, як це роблять деякі дослідники.

Відродження релігійності населення в останні два десятиріччя в Україні має досить складний характер. З даних, наведених О.Саганом, А.Колодним, ми бачимо значне зростання кількості релігійних організацій за роки незалежності: серед православних у 2,5 раза, серед католиків більш ніж на 30%, серед протестантів в 6 разів². При цьому великою є група позаконфесійних номінативних віруючих і незначною — участь номінативних віруючих у церковному житті, особливо православних церков (УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ тощо). Тільки 73,3% віруючих взагалі відвідують релігійні храми, а регулярно (не рідше одного разу на місяць) відвідують храми та належать до релігійних громад тільки 20–22% громадян України.

Серед активних віруючих, які (а таких 8% всіх громадян України та 23% всіх конфесійно визначених віруючих) відвідують релігійні храми щотижня чи частіше, конфесійна структура зовсім інша. Серед них та тих, хто відвідує церкви хоча б раз на місяць, найчисельнішою конфесією є Українська греко-католицька церква (близько третини всіх активних віруючих), далі йдуть УПЦ(МП) та УПЦ(КП) і протестантські конфесії (кожна близько п'ятої частини віруючих). Таким чином, серед найбільш активних віруючих представники всіх православних церков становлять менше половини всіх віруючих, а серед менш активних — близько 60%. При цьому серед активних віруючих кількість вірних у двох основних православних конфесій (УПЦ(МП) та УПЦ(КП)) майже рівна.

Конфесійна строкатість активних віруючих в Україні суттєво вища, ніж номінативних. А саме ця група віруючих і відіграє найважливішу роль у релігійному житті країни. Зокрема, дослідження показало, що найбільш нетерпимо громадяни України ставляться до всіх протестантських церков та Свідків Єгови. При цьому для більшості громадян (окрім вірних цих церков) вони сприймаються як одне ціле (сектанти), а тому позитивно оцінюють їх діяльність 6,5–8,0% громадян, а негативно — від 25% (адвентисти) до 34% (Свідки Єгови). Не дуже толерантні громадяни і щодо іудейської релігії (8% позитивних оцінок та 19% негативних) та

мусульманства³ (13% позитивних оцінок та 15% негативних), релігій національних меншин України.

Віруючі, невіруючі та невизначені щодо віри громадяни України у абсолютній більшості або взагалі не цікавляться питанням про розкол між Церквами Київської християнської традиції, або не мають власної позиції щодо відповідності розколу Церков інтересам віруючих та держави.

Майже половина нинішніх віруючих України — усвідомила віру в Бога ще в дитячому, дошкільному чи шкільному віці, десята частина віруючих не можуть однозначно вказати вік релігійного самоусвідомлення, близько п'ятої частини усвідомили свою віру в Бога в роки молодості (18-30 років) і майже п'ята — в зрілому віці (30-60 років)⁴.

У громадській думці вже склалася впевненість у позитивній ролі релігії та церкви у формуванні громадянської злагоди та зменшенні соціальної напруги в суспільстві⁵. Тобто, громадяни не бачать прямого зв'язку між міжнаціональними відносинами та розвитком релігії і церкви; — більшість всіх громадян (при невеликій кількості невизначених) дотримується думки, що церкви взагалі не повинні займатися політичною діяльністю. Тільки трохи більше десятої частини громадян в Україні сьогодні вважають, що релігія та церква не відіграють практично ніякої ролі у зміцненні традицій та моралі в українському суспільстві. Абсолютну більшість серед них становлять невіруючі, невизначені щодо віри та позаконфесійні віруючі.

Зміна в суспільній свідомості оцінки історичної й сучасної ролі релігії й релігійних організацій, у першу чергу традиційних в Україні конфесій, сприяла зростанню їхнього престижу, індексу довіри до релігійних організацій в очах суспільної думки. Це породило певні суспільні очікування, що частково виправдалися, частково — перебільшені, про здатність церкви (релігійних організацій) сприяти подоланню кризи українського суспільства. Ця зміна ставлення суспільства до релігії й церкви знаходила своє вираження у зверненні до релігії, у прийнятті віри значними масами населення. Тут ми маємо два емпіричних показники, нерівноцінних у соціологічному плані для оцінки релігійності населення.

Якщо в 80-х рр. рівень релігійності в містах становив 10–20%, а в сільській місцевості — 25–30% і вище, тобто в середньому десь близько 20%, то дослідження початку 90-х рр. показують зростання рівня релігійності до 40–45%⁶, а на початку 2004 рр.,

як ми бачимо у вибраному нами соціологічному дослідженні, цей показник лежить у діапазоні від 40 до 70%. Як наслідок, в усіх церквах і конфесіях відбувся наплив неофітів (перетворених). У багатьох громадах їхня кількість перевищує число віруючих, що є давніми, постійними й активними членами цих релігійних об'єднань, що більш-менш ґрунтовно знають основи віровчення своєї релігії й норми її культової практики. Неофіти часом бувають дуже активні, навіть агресивні стосовно послідовників інших конфесій і невіруючих, але при цьому мають досить неясне уявлення про основи віровчення, обрядову практику, норми поведінки, що пропонуються тією релігією, до якої вони недавно звернулися. У їхній свідомості уривчасто схоплені елементи віровчення переплітаються з вірою в прикмети, гадання, пророкування астрологів, з нерелігійними поглядами на багато явищ дійсності.

Інший показник — це конфесійна ідентифікація населення, тобто ким себе вважає, до якої конфесії себе відносить респондент у процесі проведених соціологічних опитувань. Цей важливий соціологічний показник розподілу населення по конфесіях характеризує одну зі сторін релігійної ситуації, конфесійного простору країни або регіону, але його не можна плутати з рівнем релігійності. До речі, деякі соціологи саме по цьому показнику намагаються визначити рівень релігійності, але це соціологічно некоректно. Справа в тому, що називаючи себе при відповідях на питання анкети православним, мусульманином тощо, багато респондентів мають на увазі зовсім не те, що вони вірують у Бога, а те, що вони походять із даного етнокультурного середовища, відносять себе до православної, мусульманської, буддистської культурної традиції. Нерідко у свідомості частини респондентів конфесійна самоідентифікація виступає заступником ідентифікації етнонаціонального. Тому просте підсумовування відповідей про конфесійне самовизначення дає перекручене уявлення про дійсний рівень релігійності. Це треба мати на увазі, щоб не створювати соціологічних міфів і не вводити в оману споживачів соціологічної інформації.

Варто назвати ще один показник, що характеризує зміну ставлення суспільства до релігії й церкви. Це зміна позиції й настроїв нерелігійної частини населення, що, за даними дослідження, в останні роки становить стійку групу — у середньому більше 50% населення. Певна частина представників цієї категорії населення при опитуваннях позитивно відповідають на запитання

про довіру церкві (релігійним організаціям), високо оцінюють роль релігії в духовно-моральній сфері, у розвитку української державності й культури, у процесі консолідації українського суспільства. Цю категорію населення характеризує зростаюча толерантність відносно релігії. Якщо врахувати, що в роки радянської влади нетерпимість невіруючих стосовно релігії, до релігійних цінностей, а часто й до віруючих була досить висока, культивува-лася засобами пропаганди, то цю зміну у свідомості нерелігійної частини населення треба визнати дуже істотним показником зміни ставлення до релігії й церкви суспільства загалом⁷.

У цьому ракурсі слід звернути увагу й на зміну позицій засобів масової інформації як виразника, певною мірою, стану суспільної свідомості й суспільних настроїв. Тут також існує тепер повна свобода для публікацій з релігійної проблематики, у тому числі й поглядів й думок церковної ієрархії, богословів, релігійно й конфесійно орієнтованих авторів з-поміж діячів культури, учених, журналістів тощо. Зважаючи на високу впливовість, працівникам ЗМІ потрібно постійно усвідомлювати свою суспільну відповідальність.

Виникли й швидко вирости як за кількістю видань, так і за тиражами конфесійні ЗМІ. Релігійні організації різних конфесій широко використовують світські ЗМІ, включаючи радіо й телебачення, інтернет для пропаганди свого віровчення, релігійних моральних цінностей.

Розглядаючи питання впливу громадянського суспільства на розвиток релігійної сфери України, необхідно зазначити, що в останній час кількість релігій, конфесій, релігійних напрямів і деномінацій істотно виросло, і тенденція до зростання конфесійної розмаїтості зберігається. Також можна констатувати, що багатоконфесійність поширилася на регіони, у тому числі такі, які колись були повністю або в основному моноконфесійними.

Західні області України — зона поширення римо-католицизму й греко-католицизму. Ці регіони й тепер певною мірою зберігають свою традиційну етнічну й конфесійну визначеність. Але їх етноконфесійні границі вже розмиті, а багато які взагалі перестали бути моноконфесійними.

У ХХ ст. відбулися гігантські процеси міграції, насамперед трудової, стимульованої індустріалізацією й урбанізацією країни, бурхливим економічним розвитком окремих регіонів. Це спричинило і планомірне, і стихійне переміщення трудових ресурсів, маси

людей із праценадлишкових регіонів або регіонів з дисбалансом статевого складу населення. До більших переміщень мас людей й, відповідно, змін етнічного складу населення приводили масові депортації, у тому числі цілих народів (Крим), евакуація в роки Великої Вітчизняної війни й, нарешті, змушена міграція в останні роки, викликана розпадом СРСР, міжнаціональними конфліктами, економічним спадом. І цей процес поки не слабшає.

Таким чином, особливості історичного розвитку України, зокрема демократичні перетворення, спричинили істотну зміну національної й конфесійної структури населення більшості регіонів України в останні роки. Й, як наслідок, розгортання там діяльності нетрадиційних для цих регіонів конфесій і релігійних напрямів. Нині практично в кожній області проживають люди, як мінімум, послідовники 20–30 конфесій або релігійних напрямів. Серед усієї цієї конфесійної розмаїтості в Україні загалом й у більшості регіонів, зокрема, найбільше як за кількістю напрямів, так і кількістю послідовників й їхніх релігійних об'єднань представлено християнство. В Україні нині діють, як мінімум, лише 50 християнських церков, напрямів, деномінацій. Це різноманіття веде до дезорієнтації людей і, як наслідок, до дезінтеграції українського народу⁸.

Демократизація суспільно-політичного життя, а також процеси формування в Україні громадянського суспільства, зокрема розробка відповідної нормативно-правової бази, зумовили зміну ставлення суспільства до релігійної сфери і підвищення рівня релігійності українців.

На сьогодні завдяки продуманій державній політиці щодо церкви та релігії можна констатувати, що всі ці релігійні об'єднання існують у нашій країні на законних підставах. Як би не ставилися до них й їхніх організаторів, керівників і проповідників ті або інші представники органів влади, деякі верстви населення або віруючі інших конфесій, не можна забувати, що їхні послідовники — це наші співгромадяни, співвітчизники, що реалізували тим самим своє конституційне право на свободу совісті.

Завдяки закріпленню на законодавчому рівні права свободи совісті більша частина громадян України незалежно від релігійних переконань задоволена можливістю вільно відвідувати церкву і вважає церковну освіту для дітей потрібною. Оскільки 85% віруючих — християни різних конфесій, то вони, здавалося б, повинні мати значний вплив на загальну громадську свідомість.

Дослідження показує, що релігійність людей, які відносять себе до традиційних конфесій, мають скоріше традиційний, ніж релігійний характер. Однак з огляду на низьку активність віруючих традиційних для України православних конфесій і високу активність віруючих багатьох інших конфесій, їхнім суспільним впливом не можна зневажати. Тут слід наголосити, що такий стан речей веде до більшого впливу на реальну політику церков, що не є традиційними для України.

Нині на шляху розбудови громадянського суспільства в Україні постає подвійне стратегічне завдання: по-перше, сформувати чітке розуміння характеру та функцій громадянського суспільства з погляду національної специфіки; по-друге, розкрити потенційну роль інститутів громадянського суспільства в посиленні продуктивності влади.

Проте взаємовідносини держави і громадянського суспільства є відносним показником розвитку останнього. Цей показник може свідчити не про силу громадянського суспільства, а про слабкість держави. Зрештою, він може означати підміну держави певними організаціями (приклад — КІРС), що призводить до утвердження жорсткого авторитарного режиму, за якого розвиток інститутів громадянського суспільства є сумнівним.

Новітня історія України розвінчала головну ілюзію минулого сторіччя: достатньо спочатку створити наддержаву, підпорядкувавши цьому зусилля усього суспільства, а згодом, залежно від волі політичного керівництва, гарантувати громадянам повний обсяг їхніх природних прав і свобод. Тому діяльність громадянського суспільства спрямована на реалізацію потенціалу особистості і на доцільне у кожний конкретно-історичний момент обмеження кількості владних структур та поля їхньої діяльності. У зв'язку з цим серед стратегічних пріоритетів реформування політичної системи України нині окреслена оптимізація взаємовідносин політичної влади з інститутами громадянського суспільства.

Досвід політичного розвитку людства свідчить, що між проголошенням Конституції держави та реальним виконанням кожного її положення кожним громадянином існує тривалий історичний період часу. Країни сталого розвитку пройшли його досить давно. Україна перебуває на початку цього періоду, внаслідок чого у гальмуванні розбудови громадянського суспільства значну роль відіграє дефіцит дієвих правових механізмів, здатних вичерпно й постійно гарантувати повний обсяг проголошених прав і свобод

громадян⁹. Тому у фундамент ідеології розбудови громадянсько-го суспільства має бути закладена ідея правового порядку.

Не найліпшим є ступінь усвідомлення українським соціумом таких базових понять громадянського суспільства, як демократія, права людини та верховенство закону, розподіл влади, світський характер держави, поліконфесійність і поважання прав національних меншин. Змістовне наповнення та трансляція цих понять у громадській думці засновані, швидше, на іноземному, ніж на вітчизняному досвіді. А це означає, що досвіду розбудови власного громадянського суспільства доведеться набувати власними силами.

Процеси становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні сприяли демократизації майже всіх сфер суспільного життя. Не стала винятком і церковно-релігійна сфера суспільних відносин.

Так, сучасна політика Української держави щодо релігії і церкви є вагомим чинником демократизації церковно-релігійного життя, оскільки вона сприяє як сталому динамічному розвитку мережі релігійних організацій, так і конфесійній різноманітності релігійного середовища відповідно до етноконфесійних та культурних потреб українського народу.

Ще після проголошення незалежності та започаткування демократичних перетворень роль церкви та релігії набула принципово нових рис за всю історію існування християнства на території України. Найістотнішими кроками влади незалежної України було визнання на законодавчому рівні церкви як вагомого інституту суспільства.

Ґрунтового і чіткого визначення в ньому набула й конституційна формула відокремлення церкви від держави. Це означає, що держава не втручається у здійснювану в межах Конституції України ідіяльність релігійних організацій, не фінансує діяльності будь-яких релігійних (а також атеїстичних) організацій чи спільнот. Крім того, релігійні організації не виконують державних функцій.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» надав релігійним організаціям право юридичної особи, якого раніше вони не мали. Релігійними організаціями, які визначаються юридичними особами з моменту реєстрації їх статутів (положень), є: релігійні громади віруючих, релігійні (церковні) управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства

(місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, які складаються із названих релігійних організацій.

Упродовж дії Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» кілька разів уточнювався і доповнювався законодавцями у Верховній Раді України¹⁰ і позитивно оцінений європейською громадськістю як правовий акт, що відповідає міжнародним правовим актам, зокрема «Загальній декларації прав людини», «Міжнародному пакту про громадянські і політичні права», «Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань», «Підсумковому документу віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі» та ін.

Лібералізація державної політики щодо церкви та релігії сприяла, як вже зазначалося, підвищенню рівня релігійності українського суспільства. Так, соціологічні дослідження проведені в роки незалежності України, виявляють чітку тенденцію зростання кількості осіб, які прихильно ставляться до релігії. У 1991 р. за даними опитування, здійсненого Інститутом філософії НАН України, тих, хто декларував себе віруючими, було 43%¹¹, за даними Київського міжнародного інституту соціології — 48% опитаних¹². У 2000 р. згідно з результатами Українського центру економічних і політичних досліджень віруючими вважали себе вже 57,8%¹³, а у жовтні 2002 р. їх кількість зросла до 60,2%.

Релігійність сучасного українського суспільства стає все більш помітним фактором не лише приватного, але і публічного життя. Появу такої тенденції можна пояснити залученням церкви до суспільного життя і, водночас, — зростанням її уваги до найгостріших соціально-політичних проблем, що зумовлює започаткування діалогу між церквою і суспільством. З огляду на це, спостерігається певна активність церкви у відстоюванні прав людини та інтересів суспільства. Церква все частіше висловлює своє ставлення до соціально-політичних подій, які супроводжуються суттєвими трансформаціями суспільного життя. Соціально значуща діяльність церкви знаходить все більшу підтримку з боку громадськості. Це стосується, зокрема, вивчення в загальноосвітніх школах курсу християнської етики — на підтримку цієї ініціативи висловилися 65,7% респондентів¹⁴. Аналогічна ситуація склалася з ініціативою церкви щодо впровадження в армії капеланства.

Міжцерковні відносини в Україні на сьогодні ще характеризуються помітним рівнем конфліктності. Існують, як вже зазначалося,

суперечності між традиційними церквами та новітніми релігійними рухами, між традиційними церквами різних віросповідань, а також між церквами одного й того ж віросповідання. Напруженість не завжди виявляється на рівні протистояння церков як інститутів, частіше вона має характер локальних суперечностей на рівні громад, епархій тощо. З іншого боку, глобальні протистояння не завжди сягають рівня низових ланок церковних структур.

Суперечності між церквами різних віросповідань зумовлені переплетінням догматичних, канонічних і майнових чинників, але головною їх причиною є поєднання церковно-релігійного чинника з етнічним та політичним. Активність церкви помітно змінюється з суто релігійного поля до соціальної сфери: суспільство сьогодні потребує не лише душпастирського, але й соціального служіння церкви. Близько половини (46,2%) громадян підтримують соціально значущу діяльність церкви, в той час коли лише 1,4% (в межах похибки) з них вважають, що церква не відіграє помітної ролі в суспільстві. Отже, перспективи подальшого розвитку церкви значною мірою залежать від її соціальної активності та участі у вирішенні проблем, які сьогодні найбільше хвилюють громадян України¹⁵.

Активна розбудова церковно-релігійної мережі супроводжується просуванням церкви до всіх сфер суспільного життя, які раніше були для неї закритими. Сьогодні соціальна діяльність церкви здійснюється переважно за двома напрямками: доброчинна та освітньо-виховна.

Практично всі релігійні організації України створили структури (місії) для реалізації доброчинних проєктів. Доброчинна діяльність здійснюється переважно в наступних формах: відпочинок та оздоровлення дітей; допомога бідним; заснування та утримання притулків, дитячих будинків, будинків для літніх людей, дитячих садків для дітей-сиріт, соціально-реабілітаційних центрів; доброчинна діяльність у місцях позбавлення волі; надання гуманітарної допомоги тим, хто постраждав від стихійного лиха та біженцям тощо.

Церква приділяє значну увагу роботі з молоддю. Практично в кожній релігійній організації діють спеціальні структурні підрозділи, що опікуються проблемами дітей, підлітків та юнацтва. В роботі з молоддю церква активно використовує ЗМІ. Близько третини релігійних періодичних видань спрямовані на дитячу та молодіжну аудиторію. Діяльність церкви, спрямована на залучення молоді засобами впливу з допомогою біляцерковних структур,

не є достатньо ефективною. Це спонукає церкву до прагнення поширити свій вплив на державну мережу освітньо-виховних закладів.

Помітною є тенденція політизації релігійного середовища в Україні. Навколо церков згрупувалися політичні та громадські структури, які мають різні позиції щодо її геополітичних пріоритетів. Церкви залучаються до підтримки кандидатів на парламентських і президентських виборах. З огляду на досить тісні зв'язки церков з певними політичними силами вплив церкви на політику й на політичні орієнтації громадян стає дедалі помітнішим.

Протистояння церков із залученням політичних чинників не призводить до істотних політичних збурень, оскільки загалом вплив церкви на політичні переконання населення сьогодні незначний¹⁶. Міжконфесійні протистояння маніфестує невелика частина активних парафіян. Конфесійна належність нерідко стає чинником політичного самовизначення громадян. Накладаючись на релігійно-відмінні історичні та культурні особливості, на протилежні політичні інтереси, релігійний чинник несе в собі значний конфліктний потенціал, що може суттєво впливати на стабільність українського суспільства.

Підсумовуючи, можна зазначити, що за роки незалежності України значно підвищилася роль громадянського суспільства в демократизації церковно-релігійної сфери суспільного життя. Лібералізація державної політики щодо церкви та релігії сприяла підвищенню рівня релігійності українського суспільства. Так, прийняття відповідних нормативних актів заклало демократичні підвалини відносин між церквою та іншими інститутами громадянського суспільства, регламентувало відносини між різними релігійними конфесіями, а також певним чином сприяло демократизації внутрішньоцерковних відносин.

Церква та політика як складові формування і розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні усе ще залишаються доволі взаємопов'язаними сферами суспільного життя¹⁷. Громадянське ж суспільство, в даних умовах, як чинник демократизації релігійно-церковного життя має стати основою для подолання політизації релігійних об'єднань та знизити ступінь включення конфесій у політичні процеси через зменшення вагомості патронату органів влади над окремими конфесіями.

Таким чином, міра взаємодії релігійного та історичного чинників цілком спроможна коригуватися суб'єктами самого процесу

взаємодії. Так, для вирішення наявних проблем у зазначеній сфері, перш за все необхідно на законодавчому рівні приділити належну увагу регламентації функціонування церкви і релігії в громадянському суспільстві України.

¹ Результати соціологічного дослідження «Релігія та Церква в сучасній Україні». Презентація відбулася 14 червня 2004 р., м. Київ, УНІАН РІСУ — Релігійно-інформаційна служба України.

² Релігійна панорама. — Київ., 2000. — С. 51–59.

³ Результати соціологічного дослідження «Релігія та Церква в сучасній Україні». Презентація відбулася 14 червня 2004 р., м. Київ, УНІАН РІСУ — Релігійно-інформаційна служба України.

⁴ Церква і соціальні проблеми. Доповіді та документи: Єпархальний Собор Стрийської єпархії УГКЦ, 17–20 лютого 2002, Стрий-Моршин. — Л.: Монастир Свято-Іванівська Лавра, 2002. — 136с.

⁵ Саган О. Держава і Церква — основні моделі взаємодії // Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії: Науковий щорічник. За заг. ред. д. філос. н. А.Колодного і к. філос. н. В.Єленського. — К.: Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, 1999. — С.45–49.

⁶ Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи 1396 (1999) з релігії та демократії // Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії: Науковий щорічник. За заг. ред. д. філос. н. А.Колодного і к. філос. н. В.Єленського. — К.: Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, 1999. — С.157–159.

⁷ Новиченко М.Р. Динаміка розвитку християнських церков у сучасній Україні // Зб. наук. пр. Християнство: контекст світової історії і культури. — К.: Гнозис, — 2000. — С. 224.

⁸ Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи 1396 (1999) з релігії та демократії. — С. 157–159.

⁹ Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). — Полтава, 2002. — 614 с.; Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. — Полтава, 2001. — 413 с.

¹⁰ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — №25. — С. 656–666; Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1996 року // Відомості Верховної Ради — 1996. — №41. — Ст. 389.

¹¹ Результати соціологічного дослідження «Релігія та Церква в сучасній Україні». Презентація відбулася 14 червня 2004 р., м. Київ, УНІАН РІСУ — Релігійно-інформаційна служба України.

¹² Там само.

¹³ Релігійна панорама. — С. 51–59.

¹⁴ Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи 1396 (1999) з релігії та демократії. — С. 157–159.

¹⁵ Новиченко М.Р. Назв. праця. — С. 224.

¹⁶ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). — Львів: В-во УКУ, 2005. — 268 с.

¹⁷ Саган О. Релігія як суспільно-функціонуючий феномен: Автореф. дис. ... д-ра філософ. наук: Ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди НАН України. — К., 2005. — 250 с.

С.Краснолюдська

СУБ'ЄКТНІСТЬ ІСЛАМУ У СВІТОВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

Аналізуючи роль та місце ісламу у світових соціально-політичних процесах варто зауважити, що поява ісламу як самостійного геополітичного гравця на міжнародній арені пов'язана, перш за все, із його «пристосуванням» до процесів глобалізації, а також усвідомленням сировинної залежності Західного світу від країн ісламу, де знаходяться найбільші запаси енергоресурсів світу. Тому ми маємо за мету у статті розглянути такі питання як: історичні передумови та процес становлення ісламу як суб'єкта міжнародних відносин у другій половині ХХ століття; методи впливу ісламу на світові політичні процеси; чинники посилення ролі ісламу у політичному житті мусульманських країн.

Розпочинаючи розгляд історичних передумов становлення ісламу як суб'єкта міжнародних відносин варто зауважити, що в останні десятиліття ХХ ст. розпочався процес розбудови та становлення нової системи міжнародних відносин. Це в першу чергу пов'язано з процесами тотальної глобалізації, що охопили всі сфери життєдіяльності людини, і, особливо сферу міжнародних відносин. На арену міжнародних відносин вийшло цілий ряд нових акторів, зокрема: транснаціональні корпорації, радикальні рухи та їх очільники, лідери думок, а також ряд неурядових спеціалізованих організацій і т. п.

Через історичні причини, країни ісламу (до них зазвичай відносять держав-членів Організації Ісламська конференція) не брали участі в процесі формування основних контурів системи міжнародних відносин, формування якої розпочалося після Першої світової війни. Єдиною великою державою, яка могла б претендувати на певну роль в цьому процесі як представниця мусульманського

світу, була Оттоманська імперія, але вона після Першої світової війни припинила своє існування.

На думку багатьох дослідників, вирішальне значення у витісненні ісламу з сфери політики в новітній час мали цілеспрямовані дії колоніальних властей, а також вплив західної політичної культури у мусульманському світі. Як відзначає один з авторитетних дослідників ісламу П. Дж. Ватікіотіс «протягом останніх 150 років іслам як релігія і закон безжально і послідовно викорінювався у веденні державних справ, економіки і міжнародних відносин»¹.

Хоча в період між Першою і Другою світовими війнами, а також у післявоєнний період мали місце ситуації, коли мусульманська релігія відігравала певну роль в антиколоніальних рухах, а також в регіональних конфліктах, в західній науці аж до кінця 70-х рр. іслам розглядався як чинник значення якого зменшується у формулюванні і реалізації внутрішньої і зовнішньої політики мусульманських держав.

Невисоку оцінку ролі ісламу в міжнародних справах давали аналітики і з ісламського світу. Так, на конференції, присвяченій ісламу і міжнародним відносинам (1963 р., Великобританія), в якій брали участь і учені з мусульманських країн, мовилося про «вельми обмежений вплив ісламу на переваги і поведінку мусульманських держав в міжнародній сфері». Один з доповідачів на конференції — палестинець Фуад ас-Саег — зробив висновок про те, що «іслам не має якого-небудь помітного впливу на мотивацію, планування, ухвалення рішень, а також на мову політиків як нейтральних, так і не нейтральних мусульманських держав»².

Як показав час, і на Заході, і на Сході мала місце недооцінка ступеню впливу ісламу на широкі маси в мусульманських країнах, потенційних можливостей цієї релігії як мобілізуючої і інтегруючої соціальної сили.

Сьогодні ставлення політиків, науковців та журналістів до ісламу корінним чином змінилося. Стало загальноприйнятим твердження, що мусульманська релігія переживає бурхливе відродження (починаючи з 80-х рр. ХХ ст.), що вона вже перетворилася на самостійну політичну силу практично у всіх мусульманських державах і грає дедалі помітнішу, до того ж переважно деструктивну роль і на міжнародній арені.

Насправді посилення ролі ісламу («ісламське пробудження», як вважають за краще називати цей процес у мусульманському світі) в політичному житті багатьох країн мусульманського світу,

починаючи приблизно з середини 60-х рр., тобто задовго до революції в Ірані, було обумовлено цілим рядом чинників локального, регіонального і загальносвітового масштабу, серед яких можна виділити наступні:

— очевидні ознаки кризи як західної, так і радянської моделі розвитку, на які орієнтувалася політична еліта в більшості мусульманських держав. Ця криза виявилася в революційних подіях кінця 60-х рр. в Західній Європі, в «Празькій весні» 1968 р. і введенням радянських військ, а також в неефективності програм прискореної модернізації суспільства згідно західного або радянського зразків у багатьох мусульманських країнах;

— поразка арабських країн у війні з Ізраїлем у червні 1967 р., яка підірвала вплив націоналістичних (світських) ідеологій, зокрема насеризму і баасизму, в широких масах населення мусульманських країн, яке почало звертатися до ісламу у пошуках відповіді на актуальні питання сучасності;

— невдача міждержавних об'єднувачих проектів у мусульманському світі на національній основі (арабська єдність, магрибська інтеграція і ін.) перед лицем наростаючих інтеграційних процесів на Заході;

— значна фінансова потужність і певний політичний вплив, які отримали в зоні розповсюдження ісламу Саудівська Аравія, Кувейт, Лівія і деякі інші мусульманські держави, що дотримуються курсу на ісламську солідарність і активно допомагають рухам ісламізму в різних країнах³.

Разом з тим перемога революції під ісламськими гаслами в Ірані і встановлення режиму, при якому влада опинилася в руках мусульманського духівництва, будівництво держави за ісламською моделлю, конфронтація нового іранського режиму з США і проголошення ним курсу в зовнішній політиці на формування «ісламського світоустрою» — все це справило велике враження на широкі маси в інших мусульманських країнах, помітно посилило інтерес до ісламу, особливо серед молоді. У всьому мусульманському світі і навіть за його межами різко зросла активність рухів, що одержали на Заході назву «фундаменталістських» або «інтегралістських». У мусульманських країнах ці рухи, найбільш яскравим прикладом яких в новітній час вважаються організації Хізбулла в Лівані, Ісламський фронт порятунку в Алжирі, Аль-гамаа аль-Ісламія в Єгипті та ін., зазвичай, відносять до «політичного ісламу», а їх учасників називають частіше «ісламістами».

Політизація ісламу відбувалася в різних частинах мусульманського світу неодноразово, будучи обумовленою перш за все внутрішніми соціально-економічними і політичними причинами кожної окремої країни.

Рухів ісламізму багато: від вельми помірних, таких, що хоч і критикують державну владу, але готових йти з нею на компроміс, таких, що беруть участь у владних структурах (у парламенті, навіть в уряді), до екстремістських, таких, що діють у підпіллі і використовують методи терору. Ряд організацій політичного ісламу має досить складну організаційну структуру: у одній і тій же організації можуть бути підрозділи, що використовують мирні, легальні методи роботи, і законспіровані структури, що вдаються до терору.

При всій різноманітності методів і програм рухів ісламізму загальними для них є політична активність і організованість — те, чим вони відрізняються від інших рухів в ісламі⁴.

Прагнення мусульманських держав здійснювати більший вплив на міжнародні справи, а також привнести окремі принципи ісламу у взаємини між державами, поки що малопродуктивні як через об'єктивні закономірності, яким підкоряються загальносвітові процеси, так і унаслідок внутрішніх особливостей мусульманського світу, що є надзвичайно різноманітним.

Мусульманські держави інтегровані в систему міждержавних відносин, що склалася, їх економіки — в світову економіку. Це є однією з причин того, що мусульманські держави, хоч і намагаються створити нові контури міжнародних зв'язків, вплинути на процес формування нового світового порядку, але не відмовляються від роботи в існуючих міжнародних організаціях. Всі мусульманські держави є членами ООН. Навіть ті мусульманські держави, які Захід відносить до держав, що підтримують міжнародний тероризм (Іран, Лівія, Судан).

Ісламська концепція світового порядку виходить з поділу народів світу на дві групи: мусульманська община — «умма» і всі інші люди.

У суннітських радикалів і шиїтів різне розуміння державного устрою, до якого вони прагнуть, а також різний підхід до ісламського світопорядку. Шиїти відкидають монархію, верховним авторитетом в державі для них є імам. Шиїти вважають, що настане день, коли у всьому світі запанує загальна справедливість — загальне людське суспільство імаму Махді. На думку суннітів, ідеальним державним устроєм є такий який існував при пророці

Мухаммаді і перших (праведних) халіфах. У суннітів важливе місце займає ідея халіфату як форми міжнародного устрою мусульманського світу.

З погляду ісламіста-шиїта, країни Заходу є «світом невіри». Багато країн, що традиційно вважалися ісламськими, на сьогоднішній день є «світом війни». Уряди цих країн знаходяться в руках невірних. Класичний випадок такого роду — Алжир і Єгипет. Іран же є «світом Ісламу». З урахуванням того, що найбільш радикальні кола Заходу виділили іслам як основного ворога, а це прирікає мусульман на цивілізаційне, геополітичне і духовне знищення, мусульманин зобов'язаний усвідомлювати себе політиком, для якого небайдужа доля його країни у світовому масштабі. Реальний шлях ісламського політичного руху сьогодні — це опозиція. Ісламська опозиція повинна реально нагадувати про «третю силу» в тому справжньому сенсі цього визначення, в якому воно вперше прозвучало з вуст імама Хомейні, що заявив після ісламської революції в Ірані: «Ми ні Схід, ні Захід»⁵.

Іншими словами, ісламізм — це політичний, а не релігійний рух, оскільки його представники не виступають з ідеями реформування власне релігії як системи догм і обрядів. Вони вимагають зміни місця і ролі релігії в житті суспільства, відкидаючи пануючу ідеологію, політичну практику існуючого режиму і державний устрій як не відповідний нормам мусульманської релігії. Енергія цих рухів направлена на істотні перетворення всієї системи соціально-політичних і економічних відносин в суспільстві, тобто на зміну суспільного устрою, до того ж не лише в рамках окремої взятої мусульманської держави, але і у всьому світі. Йдеться, по суті справи, про створення ісламського світового порядку.

Ісламізм критикує лідерів офіційного ісламу (муфтіїв, алімів, шейхів різних тарикатів) за те, що вони закликають бути покірними владі, що потонула, як вони вважають, в корупції, та ігнорує інтереси народу.

Далеко не всі організації політичного ісламу дотримуються антизахідних позицій, в усякому разі на практиці. Серед них достатньо і таких, які мають контакти із західними спецслужбами, а деякі навіть одержують допомогу від західних держав. Проте для більшості екстремістських організацій ісламізму характерне негативне ставлення до Заходу і до прозахідних режимів в мусульманських країнах. Наприклад, Національний ісламський фронт Судану, організація Хізбулла, Воїнство аллаха в Лівані, єгипетська

Аль-Гамаа аль-Ісламія і ін. заявляють про своє прагнення ліквідувати прозахідно налаштовані режими в Саудівській Аравії, Єгипті та деяких інших близькосхідних країнах. Вони керуються переконанням, що тільки іслам здатний заповнити вакуум, що утворився після краху арабського націоналізму, що надихався Заходом, і інших привнесених ззовні ідеологій. Для ісламізму характерне негативне ставлення до існуючого світопорядку як до дискримінаційного по відношенню до народів і країн «третього світу», у тому числі і до мусульманських⁶.

Рухи ісламізму не можна розглядати як периферійне явище в мусульманському світі. «Утвердження ісламу в сучасному політичному житті мусульманських суспільств, — вважає один з дослідників цього феномена Салем Мансур, — знаменує собою початок нової, більш усвідомленої фази в розвитку ісламу під час тотальної модернізації»⁷.

«Ісламське пробудження» продовжується як широкий релігійно-соціальний рух, що має місце фактично у всіх мусульманських країнах і на міжнародній арені. Ісламізм працює в найрізноманітніших сферах мусульманського суспільства: дитячих садках, школах, університетах, молодіжних таборах, в засобах масової інформації, в економіці (ісламські банки, інвестиційні і страхові компанії, промислові і аграрні підприємства), у сфері соціальних послуг (лікарнях, клініках, добродійних організаціях). Мусульманські студентські асоціації існують в кожній мусульманській країні і в багатьох немусульманських державах, де є значне число мусульманської молоді, наприклад, в США, Франції, Великобританії і ФРН. Ісламізм виховав нове покоління лідерів, прошарок чиновництва, фахівців, військовослужбовців, орієнтованих не на світські, а на ісламські цінності. Представників цього нового покоління можна знайти в Єгипті, Судані, Тунісі, Йорданії, Палестині, Ірані, Кувейті, Саудівській Аравії і Пакистані. Молодіжні рухи є ударною силою організацій ісламізму. В результаті ісламізм, його ідеологія і рухи стали важливою складовою соціально-політичного життя в мусульманських країнах, аж ніяк не маргінальним явищем, обмеженим невеликими радикальними групами або організаціями.

Після кризи в зоні Персидської затоки 1990–1991 рр. і розпаду соціалістичної системи і Радянського Союзу рухи ісламізму вступили в новий етап свого розвитку, що характеризується ширшими масштабами терористичної діяльності, що розповсюдилися

далеко за межі мусульманського світу, активною участю ісламізму в політичних процесах і в конфліктах на постсоціалістичному просторі (колишня Югославія, Таджикистан, Узбекистан, Чечня), більшою агресивністю в боротьбі за владу в країнах свого базування.

Чинником, який істотно звужує можливості рухів ісламізму практично у всіх мусульманських країнах, є перш за все те, що вони допоки не мають достатньої альтернативи існуючим у суспільстві порядкам, проти яких вони виступають, а тому вони не мають й чіткої програми соціальних перетворень у разі приходу до влади.

Тотальне зростання ролі ісламу в суспільному житті і посилення активності рухів ісламізму вагомо впливають на пріоритети у внутрішній та зовнішній політиці навіть тих мусульманських держав, які протягом досить тривалого часу були суто світськими, і де релігія була відокремлена від політики. Реакція політичних еліт більшості цих країн була багатоплановою, часом суперечливою: від спроб використовувати ісламізм в політичній боротьбі до жорстоких репресій, направлених проти найбільш активних учасників організацій ісламізму. У Алжирі (1979, 1997), Бангладеш (1986), Єгипті (1971, 1980), Єменській Арабській республіці (1971) до конституцій вносяться поправки, згідно яких основою законодавства цих держав стає шаріат. У Алжирі, де довгі роки існувала однопартійна система, в 1988 р. було дозволено релігійним партіям брати участь у політичному житті.

Лідери багатьох мусульманських країн стали активніше використовувати ісламську риторіку і символи, підкреслюючи свою прихильність ісламським цінностям, а також надавати велику підтримку ісламським інститутам (школам, університетам, мечетям), уважніше ставитися до виконання таких обрядів, як молитви, піст, паломництво. Під впливом ісламізму повсюдно в мусульманському світі запроваджуються обмеження або заборона продажу алкогольних напоїв, значно збільшився обсяг релігійних програм на радіо і телебаченні.

Певних змін зазнає і зовнішня політика правлячих кіл у мусульманських країнах. У відносинах між мусульманськими країнами, особливо в офіційному листуванні, протокольних заходах, стає обов'язковим використання мусульманської політичної мови, релігійних ритуалів. Позначається це і на поведінці дипломатів мусульманських країн при контактах з представниками немусульманських країн, зокрема, вносяться зміни в дипломатичний протокол, наприклад, в тому що стосується перерв на молитву під

час роботи міжнародних конференцій, подачі спиртних напоїв на офіційних прийомах, вимовляння мусульманином фрази «В ім'я Аллаха милостивого, милосердного» на початку своєї мови і т.д.

Помітно збільшилося число мусульманських держав, лідери яких починають віддавати перевагу (принаймні на словах) «мусульманському колу країн» в своїй зовнішній політиці: більша увага приділяється питанням координації позицій мусульманських держав, наприклад, в ООН, більш позитивно сприймаються ініціативи, направлені на реалізацію ідей ісламської солідарності, активніше починають працювати вже існуючі міжнародні міждержавні організації мусульманських держав, перш за все Організація Ісламська конференція, і виникають нові.

У надрах різних урядових і неурядових структур розробляються «ісламська» теорія міжнародних відносин і «ісламські» концепції світового порядку і міжнародної безпеки, «ісламський» підхід до глобальних і регіональних проблем, концепція «ісламської солідарності і мусульманської єдності», ідея створення «ісламських об'єднаних націй».

Разом з тим, було б перебільшенням стверджувати, що ісламські цінності займають перше місце серед пріоритетів зовнішньої політики всіх мусульманських держав. Наприклад, президент АРЕ Хосні Мубарак, розробляючи пріоритети єгипетської зовнішньої політики, на перше місце поставив національні інтереси Єгипту, на друге місце — інтереси арабських країн і лише на третє місце — інтереси країн мусульманського світу. Те саме можна сказати і про багато інших мусульманських держав. Мабуть, лише в зовнішній політиці Саудівської Аравії, арабських держав зони Персидської затоки, а також Лівії, Ірану, Пакистану, Марокко і деяких інших мусульманських держав можна виділити іслам як порівняно самостійний імператив, хоча вплив мусульманської релігії на зовнішню політику кожної з перерахованих держав має свою специфіку⁸.

Тенденція, що позначилася, до зростання геополітичного значення мусульманського світу — реакція на виклики часу: розпад СРСР і радянського блоку, гегемоністські устремління США як єдиної супердержави, становлення єдиної Європи, виникнення інтеграційних об'єднань в різних регіонах світу, зсув основних суперечностей з площини Схід-Захід в площину Північ-Південь і ін. Підвищена активність деяких мусульманських країн, що безпосередньо межують з країнами постсоціалістичного простору, обумовлена і тим, що зникнення соціалістичної системи і розпад

СРСР супроводжуються перерозподілом зон впливу — процес, в якому ці країни прагнуть взяти участь, оскільки мають тут не лише економічні, але й суто політичні інтереси, пов'язані, зокрема, із спробами нав'язати новим незалежним державам свою модель розвитку, залучити їх в регіональні об'єднання, що формуються, і т.д.⁹

В умовах сучасного світу спроби мусульманських держав налагодити колективні дії на міжнародній арені, апелюючи до релігійної спільності, створити організації держав, об'єднаних загальними завданнями і цілями є продуктивними. На етапі глобальної трансформації системи міжнародних відносин мусульманські держави намагаються виробити свої підходи до неї, у тому числі і з використанням ісламських цінностей.

Процесу реалізації цілей ісламської солідарності перешкоджають невирішеність внутрішніх національних проблем, які не можна вирішити силами лише однієї держави (проблеми палестинців, курдів, белуджів, пуштунів), наявність невирішених територіальних питань. Мусульманський світ є надзвичайно неоднорідним з суто релігійного погляду. Практично у всіх мусульманських країнах є релігійні (немусульманські) меншини, іноді дуже впливові політично і економічно. Релігійна різноманітність накладається на істотні відмінності етнокультурного характеру, історичного досвіду народів країн, складових мусульманського світу, що живить регіональні і місцеві націоналізми (арабський, тюркський, персидський, єгипетський, сирійський і ін.), які знаходять віддзеркалення і в офіційній ідеології.

У мусульманському світі мають місце глибокі суперечності між різними політичними режимами. У кожній мусульманській країні власне ставлення до мусульманської єдності і до форм її реалізації. У мусульманському світі йде процес формування нових «центрів сили».

Все це не може не знаходити віддзеркалення в зовнішній політиці окремих мусульманських держав, істотно ускладнюючи вироблення ними єдиної зовнішньополітичної лінії. Найбільш яскраво це виявляється в нездатності мусульманських держав колективними зусиллями врегулювати регіональні конфлікти в мусульманському світі, а також виробити єдину позицію в тому, що стосується ставлення до палестинської проблеми і до співпраці з Ізраїлем.

Тому навряд чи можна говорити про наявність «ісламської зовнішньої політики» як про цілісну систему цінностей, що визначає, якою повинна бути політика, і про те, що іслам грає таку велику

роль в міжнародних відносинах, як це прийнято думати останнім часом. Разом з тим, при всіх відмінностях і суперечностях у мусульманському світу ісламські цінності мають певне значення в зовнішній політиці всіх мусульманських держав. Проте, ця значущість різна в різних державах і в різні періоди розвитку однієї і тієї ж держави. Є періоди, коли ісламські цінності входять у формування зовнішньої політики тієї або іншої держави, але і в цьому випадку іслам є лише одним з чинників, які приймаються до уваги¹⁰.

У всіх мусульманських країнах, іслам складає частину (наскільки важливу — інше питання) уявлень, сприйняття, позицій і систем цінностей людей, що ухвалюють рішення, які стосуються міжнародних відносин. Правлячі еліти в державах із значним мусульманським населенням при розробці пріоритетів зовнішньої політики, в процесі підготовки, ухвалення і реалізації зовнішньополітичних рішень вимушені враховувати настрої віруючих громадян своїх держав. Ісламські інститути (політичні, дипломатичні, економічні і культурні) також відіграють певну роль в цих процесах. І ця роль тим більше, чим сильніше вплив ісламу в суспільстві.

Підсумовуючи, варто зауважити, що іслам набуває все більше рис полюсу впливу на світові політичні процеси, стає повноправним суб'єктом міжнародних відносин, однак протиріччя, які існують між мусульманськими країнами не дають змоги ісламу виступати як колективному гравцю на міжнародній арені. Лише консолідація дій та інтеграція всіх мусульманських країн до єдиного регіонального об'єднання надасть змогу ісламу стати впливовим актором сучасних міжнародних відносин.

¹ Vatikiotis, P.J. Islamic Resurgence: A critical View. // Islam and Power. Ed. By A / Cudsi and A.E.H. Dessouki. Kroom Helm, L., 1981, p. 172.

² Ломагин Н. А. Введение в теорию международных отношений и анализ внешней политики. — Спб., 2001. С. 5–32.

³ Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка. М.: Международные отношения, 2003.

⁴ Валлерстайн Я. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Спб., 2001. С. 188–207, 302–323, 371–387.

⁵ Милославский Г.В. Содержание понятия «исламский фактор» в современных международных отношениях / «Исламский фактор» в международных отношениях в Азии (70-е — первая половина 80-х годов). М.: Наука, 1987. — С. 29–39.

⁶ Игнатенко А.А Самоопределение исламского мира / Ислам и политика. (Взаимодействие ислама и политики в странах Ближнего и Среднего

Востока, на Кавказе и в Центральной Азии). М.: ИВ РАН; Крафт+, 2001. С. 9, 11, 16, 17.

⁷ Mansur Salem. The Political Significance for Muslims of the Islamic Revolution in Iran // The Iranian Journal of International Affairs, vol. V, No. 2, Summer 1993, p. 433.

⁸ Восток/Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений. Учебное пособие / Под ред. Н. А. Ломагина. Спб., 2001. — С. 33–70.

⁹ Шахназаров Г. Глобализация и глобалистика — феномен и теория // Pro et Contra. 2000. Т. 5 № 4. С. 187.

¹⁰ Наумкин В. Ислам как коллективный игрок? Журнал теории международных отношений и мировой политики «Международные процессы», № 3 Сентябрь — декабрь 2007.

Н. Жулканич

СТАН РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ І УТВЕРДЖЕННЯ ДУХОВНОСТІ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ (1965–2000 РР.)

У період існування командно-адміністративної, тоталітарної радянської держави владні структури вели постійну боротьбу з поширенням релігійних поглядів серед населення. Вважалося, що вирішення певних економічних проблем, формування, так званої політичної свідомості трудящих та науково-атеїстична пропаганда сприятимуть зменшенню релігійності населення. Відбуватиметься послаблення впливу церкви на населення, особливо молоді, відхід від релігії та зниження релігійної обрядовості. В основі політики партії щодо релігії лежала теза про відсутність у соціалістичному суспільстві соціальних передумов для збереження релігії. Проте населення, здебільшого приховано, сповідувало релігійні цінності та керувалося ними у повсякденному житті.

Дослідженню релігійної ситуації в сільській місцевості України присвятили свої праці науковці В.Бондаренко, П.Гопченко, В.Єленський, В.Журавський, П.Панченко та ін.

Метою даної статті є проаналізувати відносини держави і церкви, релігійну ситуацію на селі, впровадження радянської обрядовості впродовж 1965–1990-х рр. Розкрити напрями атеїстичної пропаганди, окреслити спроби радянського керівництва послабити

вплив церкви на населення. Охарактеризувати розвиток релігійного життя в період незалежності України.

Одним з основних напрямів боротьби з антинауковим, як декларувалося, вченням стало зняття з реєстрації, закриття та знищення культових споруд. Тим самим держава намагалася підірвати матеріальну основу церкви. Законодавчо-правова основа для цього почала закладатися ще в перші роки встановлення радянської влади, яка вже тоді намагалася через низку декретів і циркулярів обмежити діяльність церкви та її вплив на населення. Лише впродовж 1965 р. було припинено діяльність 701 культової споруди¹. Їх приміщення використовувалися здебільшого як клубні установи, спортзали і склади колгоспів. У Закарпатській області до 1966 р. було знято з реєстрації 226 культових споруд. З цієї кількості 164 переобладнали для потреб народного господарства та клубні заклади. Решта в подальшому підлягали переобладнанню: 14 — під спортзали та шкільні майстерні, 11 — під культурно-освітні установи, 22 — знесенню, 15 — залишалися пам'ятками архітектури². Особливо завзято кампанія нищення церков здійснювалася, за твердженням історика І.Романюка, впродовж 1959–1964 рр., коли було «знято з реєстрації 81,1% церков та молитовних будинків»³. Населення в міру можливостей намагалось перешкоджати закриттю церков та нищенню церковного майна, вдавалось до самовільного поновлення діяльності церков. Так, у середині 60-х рр. у с. Росошани Кельменецького району Чернівецької області здійснили самовільне відкриття церкви, яка не функціонувала впродовж року⁴. Різке зменшення кількості культових споруд, які використовувалися за призначенням, та діючих релігійних громад означало масштабний наступ держави на позиції церкви з порушенням конституційних прав віруючих громадян.

Станом на 1965 р. в УРСР діяло 4562 православні церкви, 100 католицьких костельов, 81 реформатська, 53 старообрядницькі церкви та 14 синагог⁵. Традиційно вищий відсоток релігійності спостерігався серед сільських мешканців, які в меншій мірі, ніж міське населення, підпадали під пресинг комуністично-атеїстичної пропаганди в перші роки радянзації.

Найбільший супротив партійним органам щодо спроб атеїстичного виховання населення чинили жителі возз'єднаних з УРСР західноукраїнських земель. У західних областях республіки на середину 60-х р. сільське населення становило в середньому 66,5% (по республіці — 48%)⁶. Проте відсоток релігійності тут навіть

у містах був вищим у 2 рази⁷, ніж у решті областей республіки, що склалося історично. Саме релігія стала для населення досліджуваного регіону запорукою стабільності у динамічному колотороті історичних змін, що відбувалися на цій території — зміни режимів, урядів і державності.

Серед основних релігійних конфесій у Карпатському регіоні слід назвати римо-католицьку, православну, іудейську та греко-католицьку (уніатську). Найбільших репресій у західному регіоні в перші роки радянізації зазнала Українська греко-католицька церква, яка була найбільш вороже налаштована проти більшовицького режиму, вона налічувала за різними даними⁸ від 3,5 до 4 млн. віруючих. На Закарпатті уніати становили близько 61,9%, православні 17,2%, іудеї — 12,1%, римо-католики — 6,0%, реформати — 2,2%, решта — представники інших конфесій⁹. Починаючи з 1946 р. уніатська церква примусово об'єднувалася із російською православною згідно з рішенням Львівського церковного собору 1946 р. або її церковні приходи, незгідні з рішенням Собору, просто закривали. На Закарпатті греко-католицьку церкву було практично знищено, з 1947 р. вона функціонувала поза законом, молитовні обряди проводилися таємно¹⁰.

У перші роки встановлення радянської влади в регіоні партійні та державні органи надавали певну підтримку православній церкві, яка була більш лояльною до режиму, могла бути і була використана для ослаблення діяльності й впливу уніатів на населення. Із знищенням греко-католицької церкви та подальшим розгортанням атеїстичної кампанії в немилість до комуністичної партії та держави потрапили всі релігійні конфесії, в тому числі і православна церква.

Своєрідне пояснення жорсткої нетерпимості тоталітарного режиму до церкви дає дослідник А. Ігнатов. Він вважає таке протистояння не просто боротьбою безвірництва з релігією, а боротьбою релігій, оскільки, як стверджує вчений, між релігійним та комуністичним вченням є чимало спільного. А.Ігнатов зазначає, що «всі основні елементи духовного, психологічного, емоційного, практичного і віросповідального комплексу, який ми називаємо словом християнство, знаходять собі відповідність у комунізмі»¹¹. Порівнюючи їх, вчений асоціює уявлення про царство небесне з уявленням про безкласове суспільство, добро і зло — це соціалізм і капіталізм, апостоли — К.Маркс, Ф.Енгельс, В.Ленін, обряди — партійні з'їзди.

Проте як би ми не трактували причини ворожості держави до релігії, необхідно визнати, що витoki її лежать у неприйнятті комуністами можливості існування в радянській державі двох ідеологій, двох партій, двох форм власності (вважалося що колгоспно-кооперативна згодом зіллється з державною власністю).

Державні та партійні структури посилювали атеїстичну пропаганду серед населення, розширювали мережу атеїстичної політосвіти, активізували роботу шкіл атеїстів. До прикладу, на Львівщині їх налічувалося на початок 70-х рр. 559, слухачами кожної з них були 20-30 осіб¹². До атеїстичної роботи та, зокрема, боротьби з уніатством, для проведення індивідуальних бесід з віруючими у Львівській області в 1970 р. було залучено 9,5 тис. агітаторів-атеїстів, створено додатково 263 школи «Знання про природу»¹³. Також проводилися тематичні вечори, атеїстичні виставки, лекції на кшталт «Реакційна роль уніатської церкви в історії українського народу», «Ярослав Галан — борець проти уніатської церкви» та ін. Проте відвідували атеїстичні заходи здебільшого люди невіруючі, тому очікуваних наслідків така пропаганда не давала.

На 1 січня 1974 р. в республіці налічувалося 7150 релігійних общин і груп, більше ніж 20 напрямів, 5 820 з них — зареєстровані. Дані про кількість зареєстрованих та незареєстрованих релігійних общин і груп, а також обсяги релігійної обрядовості на початок 1970-х рр. відображено в таблиці. Дані таблиці засвідчують відносно високу релігійність населення Карпатського регіону.

Тут зосередили свою діяльність 34,7% зареєстрованих та 25,4% незареєстрованих релігійних общин і груп від загальної їх кількості в республіці та 31,0% священнослужителів. Рівень релігійної обрядовості в регіоні перевищував аналогічний по республіці. Обрядів хрещення, вінчань та похорон тут відбувалося відповідно на 8,3; 16,8 та 16,3 відсотків більше. Найвпливовішою і масовою в республіці залишалася Російська православна церква, яка налічувала 4346 зареєстрованих общин, 62% з яких розміщувалися у західному регіоні¹⁴. За збереження своїх позицій церква платила лояльністю до режиму, більше того, православні священники брали активну участь в демократичному русі за мир, її представники виступали з доповідями на міжнародних конференціях та зустрічах, викладаючи-пояснюючи сутність перетворень в Радянському Союзі. Іншими словами — пропагуючи соціалістичний лад.

Лояльно ставилася до режиму і реформатська церква, яка діяла на Закарпатті. Очолювана єпископом Генчи, вона нараховувала

Зведені статистичні дані про релігійну мережу, релігійну обрядовість, прибутки та видатки зареєстрованих релігійних общин по карпатських областях УРСР за 1972–1973 р.

Область	Роки		К-сть реліг. общин				К-сть зареєстрованих служителів культів	К-сть хрещень	% від заг. к-сті народжених	К-сть вінчань	% від заг. к-сті зареєстрованих шлюбів	Релігійні похорони (очні та заочні)	% від заг. к-сті зареєстрованих смертей	Прибутки	Видатки
			всього		зареєст- рваних	незареєст- рваних									
			1972	1973											
Закарпатська	770	593	177	371	10676	47,2	2396	21,5	5774	66,0	960565	972533			
	755	592	163	362	9902	44,0	2345	21,4	6023	66,3	1039690	1022877			
Івано-Франківська	449	378	71	448	12468	52,6	2380	20,3	8603	77,1	893467	894944			
	444	375	69	413	11426	49,7	2000	16,9	8230	72,6	910651	880841			
Львівська	771	721	50	895	21868	53,0	5947	29,4	14472	71,3	1845057	1787778			
	759	710	49	853	20355	51,4	6149	28,1	15031	70,9	1882810	1887917			
Чернівецька	375	339	36	406	8617	56,4	1202	14,6	4677	63,6	930818	929822			
	385	339	46	408	7769	53,1	1082	12,7	4766	60,6	941605	939670			
По УРСР	7159	5848	1311	6822	317451	44,0	20241	4,6	235807	53,2	29845721	29811885			
	7150	5820	1330	6655	286728	39,9	19280	3,9	233859	52,0	30210498	30093303			

81 релігійну общину. Церква перебувала під впливом реформатського духовенства Угорщини, звідки отримувала релігійну літературу та предмети культу. Партійні чиновники зазначали у звітах, що реформатське духовенство лояльно ставиться до «радянської дійсності, проте подеколи їх діяльність носить протизаконний характер і потребує постійної уваги та контролю з боку місцевих органів влади»¹⁵.

Однак найбільшою увагою з боку владних структур «вимагали» католицька та уніатська церкви. Католицька налічувала 95 зареєстрованих общин, з них 41 — Закарпатській, 10 — Львівській та 6 — Чернівецькій областях. Уніати продовжували свою діяльність підпільно у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській областях. Обидві церкви вважалися осередками розпалювання націоналістичних поглядів та настроїв. Радянські статисти підраховали, що разом із служителями культу пропагандою релігії займалися ще понад 32 тис. членів церковного активу, 31 тис. учасників церковних хорів, близько 12 тис. обслуговуючого персоналу¹⁷. Спотворюючи дійсність, зазначали, що більшість вірників — пенсіонери та домогосподарки із низьким рівнем освіти, не зайняті у виробництві.

Внаслідок активної протидії релігійній діяльності церков в Україні держава вже на середину 60-х рр. домоглася того, що лише 15–20% громадян країни відкрито визнавали себе віруючими. У атмосфері суспільної нетерпимості до віруючих значна їх частина приховувала свої релігійні переконання. Як наслідок наполегливої атеїстичної пропаганди поступово релігійні догмати у свідомості значної частини населення замінюються радянськими догмами. Спеціально створеними у 1970 р. обласними та районними обрядовими комісіями здійснювалися заходи із впровадження нової громадянської обрядовості, яка б замінила релігійну. Поруч із загальнодержавними — річниці Жовтневої революції, День Конституції, 8 Березня, 1 Травня, День молоді та ін., вводилося святкування дня праці, золоті осені, день тваринника. Здебільшого свята проводилися формально. До прикладу, у Львівській області проводили на полонини чабанів гірського радгоспу «Славський» відбувалися за утвердженим сценарієм: виступ заступника секретаря парткому, представника дирекції, кількох чабанів, які запевняли виконати заплановані завдання з літування¹⁸. Серед обрядів — урочиста реєстрація шлюбу та новонароджених, святкування повноліття, срібних та золотих весіль, проводів на пенсію та ряд ін.

Деякі з цих обрядів прижилися, та вони не зуміли повністю витіснити із побутового життя населення релігійної обрядовості.

Упродовж існування радянського режиму державі вдалося «викорінити цілісне релігійне світосприйняття» із масової свідомості населення. Проте повністю витіснити із життя громадян, особливо селян, релігійну обрядовість: хрещення, вінчання, поминки не вдалося. Релігійність населення, яка міцно ввійшла в менталітет населення західного регіону, чекала понад сімдесят років можливості безперешкодно проявитися знову.

Значний вплив на соціально-психологічний стан населення, особливо сільського, мало спорудження та відновлення культових споруд з середини 80-х рр.

Саме селянство дещо більше уваги приділяло збереженню історико-культурної спадщини народу і було хранителем віри в атеїстичному радянському суспільстві. Питання релігійності селян вимагає окремої уваги в процесі висвітлення побутового життя сільського населення областей Українських Карпат. Деякі автори¹⁹ вважають, що національне відродження в Україні середини 80-х рр. «мало ще одну площину розгортання — релігійну», так званий «релігійний ренесанс». На нашу думку, цей ренесанс припав на 1988–1990 рр. Саме в цей період активізувалося релігійне життя: набували офіційного статусу не зареєстровані раніше релігійні об'єднання, вийшла з підпілля Українська греко-католицька церква, відновлювалася діяльність закритих радянським режимом культових споруд.

У рамках проголошеної Генеральним Секретарем ЦК КПРС М.Горбачовим перебудови намічалася «перебудова» — потепління у відносинах держави та церкви. Проте, як свідчать архівні матеріали, аж до 1987 р. включно мали місце закриття церков, переслідування населення за релігійні переконання, нищення релігійної атрибутики.

Ретроспективний аналіз свідчить, що переборення релігійних пережитків здійснювалося в декілька етапів. У Західній Україні на першому етапі ліквідовувалися церкви, які відстоювали ідею національної державності і духовної самобутності народу. Тож першими постраждали Українська греко-католицька та Українська автокефальна православна церкви. Внаслідок здійснення політики «державного атеїзму» спочатку було знищено матеріальну базу релігійних організацій, а згодом офіційно припинено діяльність тих, що пов'язувалися з національно-визвольним рухом.

Черговим етапом політики державної влади стало запровадження монополії Російської православної церкви (РПЦ) на місце ліквідованих церков. РПЦ була лояльною до радянського режиму і здійснювала його послідовну політику на західноукраїнських землях. Особлива увага приділялася селянству, оскільки воно міцніше, ніж місто, берегло національні традиції, протистояло русифікації.

Наступний етап нищення релігійного життя карпатського села, як і всієї України загалом, стосувався всіх релігійних конфесій. Він ознаменувався закриттям і руйнуванням культових споруд, монастирів, переслідуванням священиків, членів церковної «двадцятки», зняттям з реєстрацій релігійних громад. Головним засобом релігійної політики за правління М. Хрущова та Л. Брежнєва були репресії. Наслідком їх стали численні людські жертви, зниження рівня духовності населення, байдужість та громадянська пасивність.

Загалом рівень релігійності населення впродовж 1965–1980-х рр. помітно знизився внаслідок проведення антирелігійної агітацій-кампанії, зменшення кількості діючих храмів, підвищення освітньо-культурного рівня. Натомість зростав рівень прихованої релігійності, коли люди, уникаючи суспільного осуду, не відвідували храми, проте своєю поведінкою демонстрували прихильність релігійним традиціям. У період релігійних свят — Великдень, Трійця та ін. — сільське населення не виходило на роботу, в окремих населених пунктах не працювали навіть продовольчі та промтоварні магазини. Селяни не відвідували храми, проте й не брали участі в перегляді кінофільмів, проведенні суспільно-політичних заходів, що організовувалися у святкові дні. Необхідно відзначити, що це не була та глибока релігійна віра, яка спостерігалася в українських селян ще у п.п. ХХ ст. із знанням молитов, змісту релігійних обрядів і свят, дотриманням постів. Це, скоріше, можна трактувати як релігійну поведінку — дотримання певних релігійних традицій, обрядовості, які склалися в українському селі впродовж століть.

Незважаючи на активну антирелігійну пропаганду в державі, владним і партійним органам не вдалося домогтися підміни релігійної ідеології радянською у свідомості людей та ліквідації релігійної обрядовості. Нехай здебільшого це було не глибоке релігійне переконання, а шана традиції, проте кількість хрещень, вінчань та відспівувань знижувалося повільно. До прикладу, в Івано-Франківській області у 1986 році було зареєстровано 27,9% хрещень, 6,7% вінчань, 69,4 відспівувань (у 1985 р. відповідно: 28,4; 7,2; 72,5%)²⁰. Сільські ради окремих районів, як то Калузького, Галиць-

кого, Городенківського та ряду інших занижували у звітності рівень обрядовості. Здійснюючи обряд хрещення, віруючі й невіруючі розглядали його як акт захисту дитини від хвороб, неприємностей та ін. Похоронні обряди були надзвичайно важливими для людей похилого віку, які усвідомлювали можливу відповідальність перед Богом за свої земні вчинки. Найбільшого поширення в 60–80-х рр. минулого сторіччя набули заочні відспівування, згідно з церковним обрядом. Відбувалася така відправа таким чином: віруючі приносили у храм жменю землі з могили померлого, над нею здійснювалися обрядові дії. Відтак землю висипали на могилу. Число цих відправ становило до третини від загальної кількості поховань.

Держава продовжувала політику щодо зменшення кількості діючих культових споруд. З 1982 по 1986 рр. лише в Івано-Франківській області було знято з реєстрації 22 православні общини (всього діючих — 330), 225 церков, 187 з яких переобладнали для соціально-культурних та господарських потреб²¹. Масово відбувалося знесення культової атрибутики в громадських місцях, на полях, дорогах, здійснювалися заходи з припинення вивіщування хрестів на воротах кладовищ, дворів, колодязях, також з протиставлення релігійним святам радянських обрядів і звичаїв.

У період так званої «перебудови» (з 1985 р.) в державі розгорілася справжня релігійна війна, що стала результатом нацькування однієї конфесії на іншу. В умовах легального та нелегального нагляду за діяльністю релігійних організацій з боку держави та прямого втручання у справи церков мало місце утворення нетривких союзів між компартійною владою та церквою. В Українській РСР союз владної еліти з керівництвом Українського Екзархату РПЦ у другій половині 80-х рр. покликаний був протидіяти відродженню греко-католицької та автокефальної церков.

Інтенсивний розвиток релігійного життя припав на 1988–1990 рр., тоді кількість релігійних громад зростала в середньому на 32% в рік. З 1991 р. зазначена активізація почала спадати і у 1992 р. зростання становило лише близько 8%²². Найбільш інтенсивно релігійна мережа зростала в західних областях, де населення становить менше 20% від загальної кількості (7 областей) і зосереджено понад 50% релігійних громад. Із зняттям обмежень на створення релігійних громад у Закарпатській області насиченість релігійної мережі перевищила дорадянський час. До того ж області Українських Карпат демонстрували найвищу насиченість культових споруд у розрахунку на 100 сіл. Якщо в середньому в Україні цей

показник становив у середині 90-х рр. 31 діючу культову споруду на 100 сіл., то в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях цей показник налічував відповідно: 118, 100, 85, 126. До кінця досліджуваного періоду він зріс ще на 55 одиниць²³. Всього в регіоні налічувалося 494 діючих культових споруд.

Розпад Союзу Радянських Соціалістичних республік, незалежність України привели до значних змін у всіх сферах суспільного життя. Молода Українська держава поривала з тоталітарною спадщиною, де відносини держави з церквою будувалися на принципах непримиренності. У 1990 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про свободу совісті та релігійні організації»²⁴, який (вже вкотре, вперше більшовики у 1918 р.) проголошував відокремлення церкви від держави. Стаття 35 Конституції України, прийнятої на 5 сесії Верховної Ради України 28 червня 1991 р., закріплювала «право кожної людини, яка проживає на території України, на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу й ритуальні обряди, вести релігійну діяльність»²⁵.

Демократичні зміни, що стали можливі в умовах незалежності України, процеси національно-релігійного відродження сприяли поживленню релігійного життя. Як наслідок, у країні на кінець 90-х рр. налічувалося понад 75 віросповідальних напрямів, більшість з яких мирно співіснувала. 15 найпотужніших мали вплив на 70–80% дорослого, особливо сільського, населення Західної України і на 25–30% решти населення республіки²⁶. З огляду на це церковні служителі все більше втягувалися в політичну боротьбу, оскільки новостворені партії дедалі активніше використовували релігійний фактор у боротьбі за владу.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Од. зб. 449. — Арк.1.

² Державний архів Закарпатської області. — Ф.П-1. — Оп. 5. — Од. зб. 979. — Арк. 61.

³ *Романюк І.* Українське село у 50-ті — першій половині 60-х років ХХ століття. — Вінниця: Книга-Вега, 2005. — С. 225.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Од. зб. 4494. — Арк. 121.

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Од. зб. 449. — Арк. 29.

⁶ Народне господарство Української РСР у 1965 р. Статистичний щорічник. — К., 1966. — С. 28.

⁷ Дулуман Е., Лобовик Б., Танчер В. Современный верующий: Социально-психологический очерк. — М.: Политиздат, 1970. — С. 32.

⁸ Марусин Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція; реалії життя та діяльності (40–50-ті р. ХХ ст.): Монографія. — Чернівці: Рута, 2002. — С. 304; Гопченко П. Національна політика держави і церкви // Церква і національне відродження. — К., 1993. — С. 34.

⁹ Терниста дорога до єдності. — Ужгород, 1995. — С. 192.

¹⁰ Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ (1946–1991 рр.) — Ужгород, 2003. — С. 569.

¹¹ Игнатов А. Отрицание и имитация: две стороны коммунистического отношения к религии // Вопросы философии. — 2001. — №4. — С. 26.

¹² Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму. — К., 2003. — С. 33.

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Од. зб. 369. — Арк. 15.

¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Од. зб. 872. — Арк. 2.

¹⁵ Там само. — Арк. 8.

¹⁶ Там само. — Арк. 31.

¹⁷ Там само. — Арк. 17.

¹⁸ Державний архів Львівської області. — Ф. р-1396. — Оп.1. — Од. зб. 492. — Арк. 38.

¹⁹ Бойко О.Д. Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.). — К.: Кондор, 2004. — С. 110.

²⁰ Державний архів Івано-Франківської області. — Ф. П.Р-1. — Оп. 1. — Од. зб. 5229. — Арк. 25.

²¹ Там само — Арк. 13.

²² Бондаренко В.Д., Єленський В.Є., Журавський В.С. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації. — К.: Логос, 1996. — С. 4.

²³ Розвиток сільських територій України. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2006. — С. 369.

²⁴ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Верховної Ради, №25. — 1991. — Ст. 283.

²⁵ Конституція України. — К., 1996. — С. 10.

²⁶ Бойко О.Д. Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.). — К.: Кондор, 2004. — С. 122.

АНАЛІЗ ОКРЕМИХ НАПРЯМІВ ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ БЛАГОДІЙНОСТІ ТА МЕЦЕНАТСТВА В УКРАЇНІ

Як відомо, на етапі трансформації політичної системи в Україні формується модель державної політики у сфері благодійності та меценатства. Аналіз складної проблеми формування цієї моделі вважаємо за доцільне розпочати із українських та зарубіжних досліджень. Зокрема, частково проблемою переймалися О.Сидоренко¹, М.Слабошпицький, М.Сорока², С.Руденко, С.Куц, Л.Шаповалов³, О.Ткаченко⁴, В.Стоєцький⁵, С.Синецький⁶, Л.Айриш і Д. Рутсен⁷.

У статті основна увага приділяється:

– аналізу чинної нормативно-правової бази, вітчизняної та зарубіжної літератури за темою дослідження;

– аналізу наукової літератури та характеристик тенденцій розвитку регулювання благодійності та меценатства на розвиток освіти, науки, охорони здоров'я, соціального забезпечення, культури у взаємодії з інституціями громадянського суспільства з урахуванням досвіду української діаспори;

– розкриттю діяльності владних органів з позицій наукових підходів та практики реалізації регулювання благодійності та меценатства;

– ролі духовних цінностей, ментальних традицій у житті людини, визначенню місця громади та органів місцевого самоврядування в стратегічних орієнтирах впровадження державного регулювання благодійності та меценатства гуманітарною сферою;

– дослідженню внеску діючих українських фондів;

– аналізу стану та перспективи сучасної приватної моделі благодійності та меценатства в Україні.

Метою цієї статті є аналіз сучасного стану формування моделі державної політики розвитку благодійності та меценатства в контексті їх соціально-економічного й культурно-освітнього впливу на добробут і життя України.

Управління суспільним розвитком передбачає інтеграцію державного, регіонального, муніципального управління та місцевого самоврядування в регулюванні благодійності та меценатства для розвитку соціогуманітарної політики. Сучасна соціальна політика

має більше спрямовуватися на індивідуалізацію, адресність соціальної підтримки.

Проте у 2006 році, незважаючи на задекларовану необхідність поглиблення адресності соціальних допомог, в Україні так і не вдалося створити ринково орієнтовану модель соціального захисту.

Тому, на думку М.К.Орлатого, О.С.Ігнатенка, потрібно побудувати систему соціальної підтримки, адекватну існуючим соціально виправданим потребам малозабезпечених верств населення та здійснити перехід від екстенсивного шляху розширення соціальної інфраструктури територій до підвищення якості соціальних послуг, які надаються населенню. Неабияку роль у цьому процесі має відігравати саме диверсифікація соціального обслуговування на основі запровадження системи партнерства між органами місцевого самоврядування та приватним і неприбутковим секторами на ринку соціальних послуг.

У результаті поступово виникає сукупність механізмів соціальної взаємодії органів місцевого самоврядування з недержавними структурами, включаючи такі форми, як: соціальне замовлення, соціальне обслуговування, соціальне спонсорство; стимулювання надання соціальних послуг за допомогою прямого фінансування; стимулювання спонсорства недержавних структур⁸.

На думку виконавчого директора Центру інновацій та розвитку Олександра Сидоренка, основним джерелом фінансування діяльності громадських і благодійних організацій є кошти, що спрямовані під реалізацію конкретних програм міжнародними благодійними фондами чи організаціями, які працюють за контрактами з агентствами, що надають технічну допомогу Україні (Міжнародний фонд «Відродження», Фонд «Євразія», Каун-терпарт Альянс, Жіночий консорціум ННД-США, Програма розвитку ООН та ін.) Автор у праці «Громадські та благодійні організації України» вважає, що орієнтація лише на проектну діяльність не сприяє створенню тривких засад організаційної структури та менеджменту самих організацій. Донори найчастіше зосереджують увагу на використанні проекту як такого, а не на тому, як те чи інше фінансування сприятиме структурному зростанню організацій⁹.

Зокрема, приватний Фонд «Євразія» здійснює свою діяльність за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку та інших фінансових донорів. Фонд підтримує локальні ініціативи в галузі громадянського суспільства, розвитку приватного підприємництва, державного управління і політики. Із 1993 року фонд виділив

7 300 грантів на загальну суму понад \$150 мільйонів у 12 колишніх республіках СРСР. У це число входить й Україна¹⁰. Весною 2007 року за підтримки Фонду «Євразія» в НАДУ при Президентові України відбувся триденний семінар з державного управління.

Адже основна мета фонду — це підвищення ефективності використання громадського потенціалу і механізмів громадсько-державної взаємодії для вирішення соціально-значущих проблем розвитку територій 12 колишніх республік СРСР.

Серед основних завдань є такі: сприяння покращанню життя населення; побудова ефективних механізмів громадсько-державної взаємодії; розвиток ефективного соціального партнерства влади, суспільства і бізнесу; підвищення ефективності системи і ресурсів регіонального і муніципального управління для вирішення проблем розвитку територій; становлення і розвиток фінансово-економічної самостійності і стабільності територіальних органів управління на регіональному і муніципальних рівнях; підтримка демократичних цінностей, сприяння побудові системи публічної влади за допомогою налагоджування механізмів громадської участі і контролю над процесом прийняття рішень.

Необхідність модернізації системи освіти в Росії, як і в Україні, пов'язана з розвитком і зміцненням демократії, підвищенням конкурентоспроможності на світовому ринку освітніх послуг, інтеграції Росії і України в світовий освітній простір. Програма «Освітній ресурс місцевому співтовариству» фонду «Євразія» є прикладом побудови партнерських відносин з Міністерством освіти і науки РФ. Стратегія програми побудована згідно з основними пріоритетами Федеральної програми розвитку освіти Російської Федерації до 2010 року.

Мета програми: підтримка демократичних змін у системі управління освітою; сприяння впровадженню європейських і світових стандартів у освітній процес; підтримка зацікавлення громадськості у процесі модернізації освіти¹¹.

Програмні області:

Вища освіта — бере участь понад 20 університетів Росії.

По-перше. Підвищення ефективності університетського управління через реалізацію механізмів стратегічного планування, створення систем якості і підтримки інтеграційних процесів.

По-друге. Зміна принципів побудови освітніх програм у російських регіональних університетах в умовах входження Росії в болонський процес.

По-третє. Сприяння розвитку партнерства між регіональними університетами, місцевими органами влади, бізнесом і інститутами громадянського суспільства.

По-четверте. Створення Асоціації прогресивних університетів, що динамічно розвиваються.

Загальна освіта — бере участь понад 30 регіонів Росії.

Підтримка мережі ресурсних центрів з громадсько-державного управління в освіті у російських регіонах і в галузі взаємодії освіти, місцевого співтовариства і ринку праці.

Проведення засідань Міжрегіонального освітнього форуму, майданчика для обговорення і поширення «кращого практичного досвіду» й ідей у розвитку освіти для налагоджування і розширення міжрегіональної і міжнародної співпраці¹². Постають ці проблеми і в Україні.

Поряд з цим в Україні набуває поширення державна політика благодійності та меценатства на духовний розвиток особистості. Розвитку благодійності та її видів філантропії, меценатства на розвиток культури, мистецтва, історії, просвіти, духовного розвитку особистості в Україні сприяє Інститут Президента України. Так, згідно з Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо відродження Софії Київської як загальнонаціонального духовного центру» від 30 грудня 2005 р. у п. 1 Президент Віктор Ющенко постановив, зокрема, «опрацювати питання щодо фінансування окремим рядком із загального фонду Державного бюджету України, починаючи з 2007 р., видатків на утримання заповідника». У п. 2 цього Указу записано: «Підтримати пропозицію громадськості щодо утворення Ради меценатів Національного заповідника «Софія Київська»»¹³. Завдяки меценатам у 2006 р. уможливлено реставрацію архітектурного ансамблю Софіївського собору, якого в 1990 р. включено до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО як шедевр творчого генія, який значно вплинув на розвиток архітектури, монументального мистецтва та архітектурно-планувальну композицію м. Києва та східної Європи. На меценатські кошти відреставровано Андріївську і Кирилівську церкви заповідника.

До 70-річчя заснування Національного заповідника «Софія Київська» у виставковому залі «Хлебня» проходили такі виставки: «Традиції українського меценатства»; «Мистецтво іконопису — духовна спадщина народу» із зібрання Національного заповідника «Софія Київська»; «Відлуння минулих століть»; виставка археологічних знахідок останніх років; «Погляд у минуле»; копії

мозаїк та фресок із зібрань Національного заповідника «Софія Київська» та «Український бурштиновий світ»; постійно діюча виставка українського бурштину. До речі, ціни на виставки помірні. Ціна квитка для студента — 2 гривні. Для дорослих — 5 грн.

Також Всеукраїнський благодійний фонд українського філармонійного товариства за сприяння головного управління культури і мистецтва Київської міської державної адміністрації проводить концерти в рамках проекту «Музичні вечори в Національному заповіднику «Софія Київська» (музей «Андріївська церква»). Автор і керівник Йосип Франц. Таким чином, у перехідні часи крок за кроком формується українська модель державної політики у сфері благодійності та меценатства. Завдяки співпраці державних інституцій із благодійними фондами, бізнесом, приватними особами до киян та гостей столиці доходить високе мистецтво, шедеври-пам'ятки, історичні та археологічні знахідки минувшини.

Зокрема, виставка «Мистецтво іконопису — духовна спадщина народу» із зібрання Національного заповідника «Софія Київська», що представлена в одній із кімнат виставкового залу «Хлебня» по вул. Володимирській, 22, м. Києва, доносить до громади твори сакрального мистецтва, які були подаровані київським музеям сучасними меценатами.

Частину експозиції складають ікони, царські врата, картина «Козак — бандурист», які Національний художній музей України у 2005 р. отримав у подарунок від Генерального директора ТОВ «Політрейд», кандидата економічних наук Юрія Вязьмітінова. Серед цих творів, кожен з яких має значну мистецьку цінність, привертає увагу ікона «Таємна вечеря», яка належить пензлю майстра XVII ст. і виконана у традиціях західноукраїнської школи іконопису.

Дарунок Юрія Вязьмітінова має особливий характер: меценат врятував колекцію, викупивши вивезені за кордон твори та повернувши їх в Україну. Юрій Вязьмітінов відомий благодійними жертвами церквам України: ікона Казанської Богоматері XVIII ст. була передана до собору у Черкасах, лампада XVIII ст., ікони і предмети культури — до Володимирського собору у Києві, різьблений хрест червоного дерева у срібному обрамленні — патріарху Філарету. Представлена тут колекція стала першим меценатським внеском Вязьмітінова до музейних зібрань.

Меценатство є спадковою рисою Вязьмітінових-Терещенків, чие родове гніздо знаходилося у Путивлі. Саме там зберігалися колекція ікон і унікальна бібліотека. Книжки загинули під час Дру-

гої світової війни, а 300 ікон були подаровані бабусею мецената Ганною Василівною у Молчанську обитель Різдва Богородиці, де знаходяться і понині¹⁴.

Цінним подарунком Національному художньому музею України від видавництва «Родовід» стала ікона «Святий Миколай». Вона представлена у експозиції виставки і являє собою цікавий зразок, характерний для мистецтва іконопису Центральної України другої половини XVIII ст. Діяльність видавництва «Родовід» спрямована на збереження та популяризацію української старовини. Серед його численних видань, присвячених історії, побуту, звичаям, культурі і мистецтву давньої України, окремо слід відзначити ті, що стосуються безпосередньо іконопису (спеціальний номер журналу за 1994 рік), альбом «Український іконопис», автор і упорядник якого Олег Сидор тощо.

На виставці експонується ікона «Христос Вседержитель», подарована у 1998 році Національному художньому музею України відомим українським колекціонером і меценатом Ігорем Понамарчуком. Його приватна колекція стала основою для створення першого приватного музею Києва «Духовні скарби України», який відкрив для широкого загалу шедеври українського іконопису. Вже традиційними стали виставки українських художників у приватному музеї мецената¹⁵. Таким чином, 2006 року до громади дійшли полотна художниці Розалії Рабинович¹⁶.

На думку директора музею «Духовні скарби України» І.Горбачової, одним із важливих аспектів збиральницької діяльності київського колекціонера і мецената Ігоря Тарасовича Понамарчука є відродження і повернення у контекст української культури незаслужено забутих імен художників¹⁷. Так, 2006 року у музеї мецената проходила виставка праць Миколи Прахова, представнику династії, роль якої в художньому житті Києва кінця XIX початку XX століть важко переоцінити. Реставраційні роботи у Софіївському соборі і Кирилівській церкві, розписи Володимирського собору — це лише незначна частина того, чим Київ зобов'язаний батьку художника Андріану Прахову.

Діяльність Ігоря Понамарчука високо оцінена співвітчизниками: він Повний кавалер ордена Володимира Великого, Повний кавалер Міжнародного ордена Миколи Чудотворця (за примноження добра на землі).

У 2004 році приватний колекціонер із Вінниці Володимир Козюк подарував Національному заповіднику «Софія Київська» ікону

«Свята Катерина» та святі Софія, Віра, Надія, Любов, які теж експонувалися на виставці у одному із залів у «Хлебні» на території заповідника, що по вулиці Володимирській, 22.

Експонати знайомлять відвідувачів з творами сакрального мистецтва, дають змогу оцінити таланти та професійну майстерність митців минулого, свідчать про найкращі традиції українського меценатства.

Серед подарунків меценатів радували око і душі відвідувачів ікони «Богоматір із немовлям» ХІХ ст., «Богоматір — нев'янучий цвіт» кінця ХVІІІ ст., «Богоматір з немовлям» друга половина ХVІІІ ст. та ін. У цьому ж залі виставлено два полотна із зображенням «Козак — бандурист» кінця ХІХ ст. та ін.

Таким чином, в Україні відбуваються позитивні зміни у розвитку благодійності та меценатства як об'єктів державного регулювання. Дослідження переконує в тому, що ми стаємо свідками формування моделі державної політики розвитку благодійності та меценатства в контексті їх соціально-економічного й культурно-освітнього впливу на добробут і життя України. Важливу роль у цих процесах відіграють взаємодія держави і суспільства, політичні лідери, інститути громадянського суспільства, соціальне партнерство, місцеве самоврядування, неурядові організації. Покладаємо надії, що подальші дослідження формування моделі державної політики розвитку благодійності та меценатства будуть більш вагомими і принесуть для громади багатоочікуючі плоди.

¹ Сидоренко О., Вікар К.Мк. Огляд громадських і благодійних організацій на Україні. — К.: Центр інноваційного розвитку, 1998. — 107 с.

² Слабошпицький М., Сорока М. Меценат, який не відмовився бути українцем. — К.: «Ярославів вал», 2002. — С. 276.

³ Руденко С., Куц С., Шаповалов Л.В. Благодійність в США: юридичні та практичні аспекти. — К.: Асоціація «Бостон — Київ — міста побратими», 1997. — 112 с.

⁴ Ткаченко О.В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861–1917рр.) ... Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 1998. — 224 с.

⁵ Стоєцький В. Всеукраїнський конкурс об'єднав талановитих // Пожежна безпека. — 2007. — №7. — С. 34–35.

⁶ Синецький С.В. Российские волонтеры: черты социального портрета // Благотворительность в России. 2001. / Под. общ. ред. А.Лейкинда. — СПб: Полярная звезда, 2002. — С. 551–612.

⁷ Айриш Л., Рутсен Д. Проблеми перереєстрації НПО // Міжнародний Журнал Некомерційного Права (МЖНП). — 1999. — №3. — <http://www.icnl.org.Journal.html>

⁸ Соціальна інфраструктура та комунікаційне забезпечення регіону: Навч. посіб. / За ред. М.К.Орлатого, О.С.Ігнатенка. — К.: Вид-во НАДУ, 2006. — С. 124.

⁹ Сидоренко О. Громадські і благодійні організації України // Перехрестя. — 2000. — №2. — С. 20–21.

¹⁰ www.eurasia.org

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо відродження Софії Київської як загальнонаціонального духовного центру» від 30 грудня 2005 р. №1881 /2005 // Урядовий кур'єр. — 2005. — №3. — С. 2.

¹⁴ Грицук В., Мацапура П. Портрет мецената на фоні національного музею // Mahazine Airport. — 2005. — №5. — С. 22–25.

¹⁵ Скалацький К.Г. Павло Матвійович Горобець 1905–1974. — Полтава: АСМІ, 2006. — 107 с.

¹⁶ Горбачова І.Е. Авангард Розалии Рабинович (1895–1988). — К., 2006. — 39 с.

¹⁷ Горбачова І.Е. Художник Николай Адрианович Прахов. 1873–1957. — К., 2006. — С. 3.

Г.Васильчук

«РАДЯНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ»: СУЧАСНІ ТЛУМАЧЕННЯ ТА АКсіОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ

Можна погодитися з тим, що в українській науці відбувається перехід від написання класової історії до класичної національної історії. Але зміна її інституційного статусу не може поліпшити наукового пізнання, яке є продуктом індивідуальної інтелектуальної діяльності. Деідеологізація науки, тобто очищення від намулу політичних уподобань, дозволяє уникнути чергового міфотворення, схематизму і догматизму. У зв'язку з цим мають рацію вчені, які, підкреслюючи «патріотичний екстаз» сучасного «середньостатистичного» українського історика, не абсолютизують ситуацію. Автор поданої розвідки має на меті проаналізувати деякі погляди на поняття «радянська інтелігенція» та представити сучасний історіографічний дискурс.

Теоретичний рівень поглядів радянських дослідників на формування та діяльність інтелігенції в УРСР віддзеркалює колективна монографія, яка вийшла у 1988 р.¹ Не вдаючись до її методологічної бази, варто підкреслити термінологію, яку використовували автори. Термін «радянська соціалістична інтелігенція» був своєрідною візиткою для цензури, але вражає не його продубльована ідеологічність, а запрограмований плеоназм у використанні тлумачення — «радянська соціалістична інтелігенція».

Науково-теоретичне переосмислення концептуальних основ висвітлення «радянської інтелігенції» припадає на початок 90-х рр. Зокрема, у 1993 р. Г.В.Касьянов захистив докторську дисертацію з історії інтелігенції Радянської України 20–30-х рр.² У дослідженні автор уникає визначення «радянська інтелігенція». Інтелектуальна еліта України 20-х рр. жила в УРСР, але ментально і світоглядно вона не була радянською, а тим паче соціалістичною, оскільки сама влада висловила їй політичну недовіру у 30-х рр., фізично усунувши з установ освіти, науки, культури. Історик застосував соціально-історичний підхід, тобто розглядав інтелігенцію як специфічну соціально-культурну групу, що має свої соціальні, соціально-політичні, психологічні, соціокультурні, етнічні та інші особливості. Він досліджує «стару» і «нову» інтелігенцію, але необхідно визнати методологічну новизну авторського підходу, який розглядав інтелігенцію як своєрідне соціокультурне явище, зі своїми особливостями розвитку і функціонування, яке несе в собі історично-культурний досвід, мораль, соціально-психологічні риси народу, продуктом розвитку якого є інтелігенція. Фактично дослідник виклав основні проблемно-тематичні напрями системного вивчення «неповноцінного соціального партнера» робітничого класу та селянства, але зосередився на наступних проблемах: концептуальних основах соціальної політики радянської держави щодо інтелігенції, соціальних джерелах її формування, характеристиках змін у соціальному, професійному, національному, демографічному складі, «соціально-конструктивній ролі держави в справі творення нової інтелігенції», а також прагнув виявити специфіку розвитку інтелігенції як соціальної групи в Україні, показати відмінність цього процесу від подібних явищ загалом по СРСР, «деструктивні напрями держави». Теоретичні основи його дослідження, крім «методологічного плюралізму», мали елементи наукової марксистської методології. Зокрема, аналізуючи соціально-економічні аспекти проблеми, застосовувався принцип соціального детермінізму.

Але справа полягає в історизмові самого дослідження, в об'єктивності висвітлення подій і явищ, а не в пошуках чергової теоретичної схеми. Інколи історики намагаються видати бажане за дійсне, тому вишуковують різні політологічні конструкції. Це стосується, наприклад, українізації. «Могутнім поштовхом до відродження національної свідомості українців, — наголошують О.О.Верлан та В.А.Малюська, — була проголошена у квітні 1923 р. політика українізації. І хоч становлення інтелігенції до офіційного курсу партії було не однозначним (від цілковитої підтримки до недовіри), всі вони сприйняли політику українізації як можливість національного відродження України, відтворення її державності, розвитку культури і тому активно включалися в її реалізацію»³, проте, далеко не всі, судячи зі щоденника академіка С.О.Єфремова⁴.

Свідомість — специфічна складова духовної культури особистості, яка має виразні національні ознаки, але не обов'язково універсальні. Національна свідомість була притаманна українській інтелігенції ХІХ ст., якщо згадати праці відомих українських дослідників цієї проблеми Г.В.Касьянова⁵, В.В.Масненко⁶, В.А.Потульницького⁷, а також протягом наступних десятиліть, особливо у 1917–1920 рр., тому виникає питання про доцільність використання терміна «національне відродження», у тому числі і духовне, до періоду 20-х рр. На яких підвалинах воно відбувалося, які критерії та складові самого явища, оскільки звичні тлумачення не є переконливими у сенсі радянського ренесансу.

Модерне методологічне висвітлення історії життєдіяльності інтелігенції в 20–30-х викладено Касьяновим у 2004 р. в одній зі статей. Історик, проаналізувавши теоретичні основи радянської історіографії, зазначив, що тоді «домінували два основні тісно взаємопов'язані методологічні принципи, засновані на відповідних ідеологічних цінностях: абсолютизований і догматизований класовий підхід і соціально-економічний детермінізм (котрий за бажанням можна розглядати і як варіант «функціоналізму»)»⁸. Дослідник не заперечує історичного факту української національної інтелігенції, хоча радянська історична наука уникала такої дефініції, обмежуючись територіальними або політично-ідеологічними підходами. «Українська інтелігенція як особлива, специфічна соціальна група оформилася у другій половині ХІХ ст., — наголошує Касьянов, — її «соціологічний статус» визначався її місцем у системі обслуговування культурних, виробничих і політичних інтересів

суспільства (у цьому сенсі визначення «соціальної природи» інтелігенції, дане в марксистських схемах, було цілком раціональним)»⁹. Судячи зі змісту статті, вона мала теоретико-методологічне спрямування, оскільки вчений намагається показати нове бачення історії формування української інтелігенції виключно в контексті з'ясування сучасної парадигми. В 20–30-х рр. ХХ ст. українська інтелігенція як «особливий соціокультурний феномен» була перетворена на чисельну соціально-професійну верству державних службовців. Протягом другої половини 90-х рр., на його переконання, ніхто з істориків безпосередньо не займався історією інтелігенції, а відродження наукового інтересу до української інтелігенції станеться на ґрунті загального захоплення істориків проблемами становлення української нації, державності, національної самосвідомості тощо. Західна історіографія, як зазначає у висновку Касьянов, не має фундаментального наукового дослідження, присвяченого безпосередньо українській інтелігенції. Генеруючу роль інтелігенції в українському суспільстві виокремлює О.І. Стадніченко¹⁰. Дослідниця використовує визначення «вітчизняна інтелігенція» стосовно кінця ХІХ — початку ХХ ст., хоча не розкриває його походження, але переконана, що саме тоді вона сформувалася в «окрему соціальну верству».

Допустимо, що українська інтелігенція виникла на рубежі століть, то в 1917–1920 рр. вона виявила свою політичну позицію і зрілість, прагнучи дійсно національного відродження. У 20-х рр. відбувалося її переродження, а вже згадана українізація не сприяла національному піднесенню українців і не могла забезпечити справжнього розвитку їхньої духовної культури. Ідея «відродження» проникла в українську сучасну історіографію під впливом діаспорної літератури¹¹.

Історико-теоретичні дослідження розвитку української інтелігенції в 20–30-х рр. в УРСР мають поступальний характер, тобто більш-менш рівномірний для 90-х рр., упродовж яких з'ясовувалися теоретичні питання та формувалися проблемно-тематичні пріоритети. Науковці висвітлювали наслідки політичних репресій проти інтелігенції¹², її суспільно-політичну позицію. Необхідно зазначити, що фахівці пов'язували українізацію та активну позицію інтелігенції з національним відродженням, виокремлювали зміновіхівську течію, роль інтелектуальної еліти в соціально-економічному та культурному розвитку суспільства¹³. Дослідники вивчали місце інтелігенції в системі соціально-політичних відно-

син, наділяючи її особливими рисами, ознаками самобутньої соціально-професійної групи¹⁴. Інтелігенція висвітлювалася також в контексті політики українізації¹⁵, що характерно також і для російської історичної науки, представники якої досліджують національно-культурні процеси в Україні 20–30-х рр.¹⁶ Протягом другої половини 90-х рр. виходили статті, монографії і захищалися дисертації, автори яких безпосередньо торкалися історико-теоретичних проблем діяльності української інтелігенції, активно досліджували соціально-професійні групи інтелігенції, які представляли національно-культурну еліту українського суспільства 20–30-х рр. Так, у 1999 р. О.А. Тарапон захистила дисертацію, присвячену з'ясуванню становища літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації 1923 р. — на початку 1930-х рр. Об'єктом її дослідження є становище та суспільно-політичні позиції літературно-мистецької діяльності інтелігенції, її соціально-психологічні, соціокультурні та етичні особливості життя і творчості в контексті тоталітарної системи¹⁷. Її колега М.А. Шипович у 2000 р. захистила аналогічну дисертацію, яка також стосувалася літературно-мистецької інтелігенції України у 20-х рр.¹⁸ Життєвий шлях, світогляд та суспільно-політичну позицію М. Хвильового дослідила Л.В. Турчина¹⁹.

Інтелігенція як суб'єкт та об'єкт українізації — предмет дисертаційної роботи Д.В. Бачинського, яку він захистив у 2004 р. «В результаті українізації, — наголошує він, — передбачалося змінити національний склад інтелігенції в УСРР на користь українців»²⁰. Можна не погодитися з наведеною тезою, ніхто з ідеологів політики українізації не ставив такої мети, навіть щирі українізатори — О. Шумський, М. Скрипник. Складається враження, що ця проблематика методологічно і тематично вичерпала себе, а отже, потребує нового тлумачення в контексті повсякденності.

Соціально-історичний аспект розвитку науково-педагогічної інтелігенції досліджує М.М. Кузьменко. Він з'ясовує участь інтелігенції в політично-ідеологічних кампаніях, висвітлює особливості радянської інтелектуальної еліти, характеризує суспільно-гуманітарні дослідження науковців вищої школи, повсякденне життя — соціальне забезпечення, матеріальне становища, побут. У 2005 р. захистив докторську дисертацію²¹. Автор указав на відсутність системного дослідження науково-педагогічної інтелігенції як суб'єкта суспільного життя.

Об'єктом дисертаційного дослідження Н.М. Литвин є політичні репресії проти наукової інтелігенції в УРСР 20–30-х рр.²² Вона розкрила ідеологічні мотивації терору, «законодавче підґрунтя» репресивної політики та ідеологічне наповнення, карально-репресивні функції судових органів. Ця тема достатньо висвітлена, особливо мотиви репресії, хоча залишається загадковою їх доцільність та масовість, яка виходить за рамки раціонального. Про репресії проти українських науковців писали С.Г.Водотика, І.В.Верба²³, є документальна розвідка В.І.Пристайка та Ю.І.Шаповала про трагічне десятиліття М.С.Грушевського у 1924–1934 рр. в Україні та Росії²⁴. Репресії проти української академічної еліти висвітлено в статтях В.Пристайка²⁵, В.Очеретенко²⁶, Б.Кияка та О.Проскури²⁷.

Роль та місце інтелігенції у формуванні української модерної нації в 1921–1934 рр. досліджувала І.О. Невінчана. Поєднання історичного і політологічного аналізу, використане нею, надто абстраговане від реальностей історичного процесу. «Аполітичність значної частини української інтелігенції, — наголошує вона, — була вимушеною і насамперед засвідчила її бажання зберегти освіту поза впливом більшовицької партії»²⁸. Але слід зазначити, що збереження освіти жодного стосунку до аполітичності не має, оскільки у 1921–1934 рр. українська інтелігенція була достатньо освіченою, здобувши її переважно до 1917 р. Інтелігенція вимушена була адаптуватися до нових умов, щоб вижити, а не просто зберегти фах, адже освіта була її індивідуальним та органічним надбанням.

Російська історична наука також вивчає соціально-гуманітарну галузь суспільного життя, акцентуючи увагу на різних проблемах діяльності інтелігенції. Для російської історіографії характерна ґрунтовна джерельна база, тобто висвітлення історичної проблематики шляхом друку тематичних збірників. Так, у 1992 р. російськими істориками та архівістами було видано антологію літературно-політичних документів, які розкривають ідеологічний контекст відносин інтелігенції і політичних структур²⁹. Інтелігенція, влада, народ, тобто їх взаємини, розкриває збірник джерел сучасної соціальної філософії³⁰. Влада та художня інтелігенція становлять зміст і концепцію тематичних збірників документів, підготовлених за матеріалами архівних фондів партійних та карально-репресивних органів радянської держави³¹.

Монографічні та дисертаційні дослідження російських істориків стосуються переважно РСФРР, хоча є роботи загальноісторичного

спрямування, тобто інтелігенції в СРСР. Важливо простежити методологію дослідження, а не його фактологічне наповнення. На переконання Ф.К. Соколової, сучасна наука зробила вагомий внесок у висвітлення історії інтелігенції радянського суспільства. З'ясувавши теоретико-методологічні основи вивчення проблеми, вона дає власне визначення «інтелігенції», що є оціночною, духовно-культурною, моральною категорією, яка репрезентує групу осіб суспільно-громадського світогляду. Дослідниця називає три концепції бачення ролі інтелігенції: ідейно-моральна, яка розглядає цю групу як вищий прошарок соціального духу; соціально-етична, тут інтелігенція постає ідейно-політичною групою з особливим внутрішнім духовним світом і специфічною мораллю, з бажанням служити суспільству; соціологічна концепція радянської історіографії, з її соціально-класовою і соціально-економічною теорією марксистського ґатунку. Інтелігенція, за визначенням Соколової, це соціальна група, яка займається професійно-інтелектуальною діяльністю в галузі духовного виробництва³². Структура її монографії, опублікованої у 2003 р., поєднує проблемно-тематичний і хронологічний підходи, розкриває відносини влади та інтелектуальної частини суспільства, «соціально-культурного і політичного обліку» інтелігенції радянського суспільства. Робота фактологічно висвітлює чисельність цієї соціально-професійної групи, її освітній рівень, склад, джерела поповнення.

Дисертації А.О. Волгушевої та Т.В. Глухової стосуються становища художньої та творчої інтелігенції³³, хоча функціональної відмінності, якщо виокремити термінологію, між ними не існувало. Роль інтелігенції в культурному житті великого сибірського міста досліджував В.Г. Риженко. У 2003 р. вийшла його монографія, у якій він показав сучасний стан «інтелігентознавства», підкреслив особливе значення системного підходу. Історик зазначає, що в 90-х рр. відбувся принциповий поворот до якісно нового стану вивчення історико-культурної проблематики. «Він виявився, — наголошує дослідник, — у відмові від мононаукової парадигми, у переході до варіативного вибору методів і методик»³⁴. Ґрунтовна монографія Риженка висвітлює проблеми з культурологічної позиції, а об'єктом його дослідження є складний «соціокультурний феномен» — інтелігенція міста. Предметно-змістовну частину роботи становлять: професійна діяльність технічної інтелігенції в містах, її участь у розбудові об'єктів соцкультпобуту, ідея «міст-садів» та її сибірські послідовники, художня й науково-педагогічна

інтелігенція. Його підходи, крім фактологічних завдань, вирізняються спробою здійснення системного міждисциплінарного дослідження.

Пріоритетною темою російської історіографії, судячи з наукової літератури та дисертацій, є відносини влади та інтелігенції. Вони були суперечливими, вирізнялися компромісами і конфронтаціями. Зокрема, Е.І. Гракіна обґрунтовує тезу про неминучість соціально-політичного конфлікту між науковою інтелігенцією і радянською владою, оскільки у його основі була сама природа тоталітарної держави³⁵. Але історія свідчить і про полюбовні відносини творчої інтелігенції і комуністичного режиму, яка обслуговувала його, оспівувала та пропагувала. Інші дослідники підкреслюють відверту репресивну політику держави щодо інтелігенції, коли культурно-духовна галузь суспільства була під наглядом ідеологічних структур³⁶. Російська дослідниця історіографії, ідеологічного впливу на історичну науку в СРСР Г.Д. Алексеева з'ясовує участь інтелігенції у формуванні та поширенні більшовицької ідеологічної доктрини 20–30-х рр.³⁷ У контексті політичної історії, тобто відносин владних структур та інтелектуальної еліти, написані книги І.Є. Казаніна про становище російської інтелігенції у 20-х рр.³⁸, О.А. Ширинца про політичну культуру інтелігенції³⁹. Російські історики застосовують традиційні та інноваційні підходи до вивчення суспільно-професійної групи радянського суспільства, якою була «творча», «наукова», «педагогічна», «художня» інтелігенція, оскільки вона є «складним соціокультурним явищем суспільного життя», тому виникає необхідність «соціо-історико-культурного підходу».

Західна історіографія переймається соціально-економічними та політичними проблемами історії радянського суспільства, зосереджуючись на репресіях, депортаціях. Історико-культурологічний аспект досліджує німецький учений К. Аймермахер, але книги цього дослідника більше стосуються розвитку культури. Слід навести наукові розвідки німецького дослідника А. Каппелера про висвітлення історії України в німецькій історіографії⁴⁰, американського історика українського походження Ф.Сисина⁴¹, але вони не розглядають історичні аспекти формування інтелігенції. Загалом західна історіографія висвітлює її крізь теорію тоталітарного тлумачення радянської політичної системи.

Отже, сучасна наукова література з історії формування, діяльності та повсякденного життя інтелігенції в УРСР представлена, головним чином, працями українських істориків, хоча фактоло-

гічні аспекти є в роботах російських та західних дослідників, а також у спільних видання. Історики розглядають функції інтелігенції в контексті суспільного розвитку, але залишається чимало проблем, які потребують додаткового і всебічного вивчення. Зокрема, це стосується феномена «національного відродження» в умовах формування тоталітарного режиму в Україні, а отже, і духонокультурних пріоритетів діяльності самої інтелектуальної еліти суспільства. Дослідники довели історичний факт соціополітичної самоідентифікації української інтелігенції, яка виникла наприкінці XIX ст., простежили еволюцію відродження традицій і духовних цінностей народу. Термін «національне відродження» не відповідає соціокультурним та духовним процесам в українському суспільстві 20-х рр., не кажучи про 30-ті роки. Якщо визнати той факт, що українське національне відродження пробуджується наприкінці XIX ст., починає набирати організаційних форм та політичного підґрунтя протягом наступних років, досягнувши виразних національних форм у 1917–1920 рр., то викликає сумнів теза про відродження попереднього досвіду саме у 20-х рр. Розвиток культури та освіти відбувався на інших ідейно-політичних та світоглядних основах, а тому ця дефініція потребує радикального перегляду.

Проблемно-тематичні пріоритети сучасних досліджень інтелігенції вимагають з'ясування їх теоретично-методологічних підвалин, а отже, проведення спеціального дослідження та написання узагальнюючої індивідуальної або колективної роботи. Наявні дослідження вирізняються методологічним плюралізмом, використанням різних методик, підходів, що загалом сприяє системному виокремленню та з'ясуванню характерних ознак згаданої соціально-професійної групи суспільства.

¹ Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методология исследования). — К.: Наук. думка, 1988. — 187 с.

² Касьянов Г.В. Интелігенція Радянської України 1920-х — 30-х років: соціально-історичний аналіз: Автореф. дис. ... д. і. н. — К., 1993. — 32 с.

³ Верлан О.О., Малюська В.А. Національна інтелігенція на зламі ідеологічних епох: українізація і сьогодення // Наукові записки Вінницького держ. пед. університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. 8. Серія: Історія: Зб. наук. праць. — Вінниця, 2004. — С. 27.

⁴ Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. — К., 1997.

⁵ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х — 30-х років: Соціальний портрет та історична доля. — К.: Глобус; Вік; Едмонтон: Канад. ін-т Укр. студій Альберт. у-ту, 1992. — 176 с.

⁶ *Масненко В.* Ідеологічна наука та націотворення в Україні (кінець XIX — перша третина XX ст.). — К.; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. — 440 с.; Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського: Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. — К.; Черкаси: Брама-ІСЦЕП, 2000. — 284 с.

⁷ *Потульницький В.А.* Концепції державності в українській зарубіжній історико-політологічній науці (1918–1939): Автореф. дис. ... д. і. н. — К., 1992. — 36 с.

⁸ *Касьянов Г.* Сучасний стан української історіографії і методологічні та інституційні аспекти // *Генеза*. — 2004. — №1. — С. 12.

⁹ Там само. — С. 15.

¹⁰ *Стадніченко О.І.* Роль інтелігенції в історії України XX–XXI століть // *Генеза*. — 2004. — №1. — С. 22–26.

¹¹ *Лавріненко Ю.* Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933: Поезія — проза — драма — есей. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2001. — 794 с.

¹² Репресії 20–30–40-х і початку 50-х років на Україні. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. — К., 1992. — 186 с.; *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. — К.: Либідь, 1991. — 344 с.

¹³ *Масненко В.В.* Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921–1928 рр.: Автореф. дис. ... к. і. н. — К., 1993. — 16 с.

¹⁴ *Гнітько С.П.* Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті — на початку 1930-х років: Автореф. дис. ... к. і. н. — К., 1996. — 17 с.

¹⁵ *Верменич Я.В.* Здійснення українізації у 20–30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми: Автореф. дис. ... к. і. н. — К., 1993. — 24 с.

¹⁶ *Марчуков А.В.* Украинское национальное движение в УССР. 1920–1930-е годы. Цели, методы, результаты. — М.: Наука, 2006. — 599 с. *Борисенко Е.* Феномен советской украинизации. 1920–1930-е годы. — М.: Изд-во «Европа», 2006. — 256 с.

¹⁷ *Тарапон О.А.* Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. — початок 1930-х рр.): Автореф. дис... к. і. н. — К., 1999. — 20 с.

¹⁸ *Шипович М.А.* Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-ті роки: Автореф. дис. ... к. і. н. — Донецьк, 2000. — 20 с.

¹⁹ *Турчина Л.В.* М. Хвильовий в громадському житті України (20-ті — початок 1930-х рр.): Автореф. дис. ... к. і. н. — Запоріжжя, 1999. — 19 с.

²⁰ *Бачинський Д.В.* Українізація української РСР в українських процесах 20-х — початку 30-х років XX ст.: Автореф. дис. ... к. і. н. — Чернівці, 2004. — С. 12.

²¹ *Кузьменко М.М.* Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу: Автореф. дис. ... д. і. н. — Х., 2005. — 25 с.

²² *Литвин Н.М.* Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): Автореф. дис. ... к. і. н. — К., 2006. — 19 с.

²³ *Водотика С.Г.* Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості. — К.; Херсон, 1998. — 140 с.; Верба І.В. Кость Штепа // Український історичний журнал. — 1999. — №3. — С. 97–112; №4. — С. 99–113.

²⁴ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К.: Вид-во «Україна», 1996. — 330 с.

²⁵ *Пристайко В.* Жертви терору. «Як ДПУ боролось з українською академічною наукою» // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1994. — №1. — С. 70–88.

²⁶ *Очеретенко В.І.* Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву» Державного архіву Російської Федерації) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1997. — №1/2. — С. 240–252.

²⁷ *Кияк Б., Проскура О.* Доля академіка Олександра Гольдмана // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ... — С. 253–262.

²⁸ *Невінчана І.О.* Освітня діяльність української інтелігенції в контексті загальноєвропейських процесів націотворення у 1921–1934 рр.: Автореф. дис. ... к. і. н. — К., 2006. — С. 11.

²⁹ В тисках идеологии: Антология литературно-политических документов. 1917–1927 гг. — М.: Книжная палата, 1992. — 511 с.

³⁰ Интеллигенция, власть, народ. Русские источники современной социальной философии. — М.: Наука, 1993. — 334 с.

³¹ Власть и художественная интеллигенция: Документы ЦК РКП(б) — ВКП(б) — ОГПУ — НКВД о культурной политике. 1917–1953 гг. — М.: Демократия, 1999. — 869 с.

³² *Соколова Ф.Х.* Интеллигенция Европейского Севера России в 1917–1941 годах. Монография. — Архангельск: Поморский ун-т, 2003. — С. 38.

³³ *Волгушева А.О.* Культурная политика советской власти и художественная интеллигенция (1917–1932 гг.): Автореф. дис. ... к. и. н. — Саратов, 2004. — 24 с.; *Глухова Т.В.* Творческая интеллигенция и власть в период 1920–1930-х годов в Среднем Поволжье: Автореф. дис. ... к. и. н. — Самара, 2005. — 20 с.

³⁴ *Рыженко В.Г.* Интеллигенция в культуре крупного сибирского города в 1920-е годы: вопросы теории, истории, историографии, методов исследования. Монография. — Екатеринбург, 2003. — 370 с.

³⁵ *Гракина Э.И.* Ученые и власть // Власть и общество в СССР. Политика репрессий (20–40-е гг.). — М., 1999. — С.46.

³⁶ *Куликова Г.Б., Ярушина Л.В.* Власть и интеллигенция в 20–30-е гг. // Власть и общество... — С. 90–122.

³⁷ *Алексеева Г.Д.* Власть — интеллигенция — идеология в России // Власть и общество... — С. 72–90.

³⁸ *Казанин И.Е.* Забытое будущее: советская власть и российская интеллигенция в первое послеоктябрьское десятилетие. — Волгоград, 2001. — 264 с.

³⁹ *Ширинец А.А.* Вне власти и народа. Политическая культура и интеллигенция России XIX — начало XX в. — М., 2002. — 358 с.

⁴⁰ *Kappeler Andreas.* Die Ukraine in der deutschsprachigen Historiographie // Österreichische Osthefte. Zeitschrift für Mittel, Ost- und Südosteuropaforschung. Jahrgang 42. Heft 3/4. — Wien, 2000. — S. 161–178.; *Канпелер А.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. — Л.: Видав-во Укр. католицького ун-ту, 2006. — 360 с.

⁴¹ *Сисин Ф.* Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини і наслідки. — К.: Наукова думка, 2003. — С. 148–165.

В. Трачук

ПОЛІТИЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК МЕХАНІЗМ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Поява терміна «толерантність» у політичній теорії та практиці характерна саме для сучасного стану світового співтовариства, коли люди (включаючи державних і політичних діячів) дедалі більше розуміють необхідність встановлення цивілізованих, дружніх взаємовідносин як на міжнародній арені, так і у внутрішньосупільних взаєминах. Різноманітність сучасного світу та стрімкий процес демократизації супільних відносин висунули на перший план необхідність досягнення позитивних взаємовідносин на всіх рівнях особистого, соціального і політичного життя. Толерантність становить перший ступінь позитивних взаємовідносин, що утворюють триаду: толерантність — повага — співробітництво, практична реалізація якої забезпечує гармонійне співіснування та безкризову взаємодію всіх суб'єктів супільного та політичного життя.

Розуміння толерантності не завжди відповідає етимології цього терміна. Звичайно, можна перекласти його українською як терпимість. Але в терпінні є не лише позитивний, але й негативний відтінок, своєрідна вимога — мовляв, «доводиться терпіти». Толерантність, у цьому разі, уявляється як своєрідна форма вимушеного терпіння, продиктованого повною нездатністю щось змінити. Відома середньовічна життєва максима твердить: допоможи мені, Боже, змінити те, чого я терпіти не в змозі, дай мені, Боже, сили витерпіти те, чого я змінити не можу, і дай мені, Боже, розуму не сплутати перше з другим. Таке розуміння толерантності притаманне

здебільшого спільнотам з домінуючим авторитарним стилем взаємовідносин і є ознакою духовної несвободи та суспільно-політичного безсилля як окремої особи, так і соціуму загалом. У радянській довідковій літературі з суспільної проблематики авторів не вдалося відшукати навіть терміна «толерантність», не кажучи вже про його тлумачення. Зате в словнику з етики приведене доволі розлоге тлумачення поняття «терпимість», яке визнається основою духовної свободи особистості «в умовах розколу суспільства на класи, національні та релігійні групи, інтереси і уявлення яких постійно стикаються між собою в конфліктах, що потребують вирішення»¹. Така собі вимога всезагальної терпимості, на зразок толстовського «непротивлення злу насилієм». Стосовно України, то це може бути пояснене багатоміною історією національного гноблення та бездержавного існування, котре змушувало українців до виживання будь-якою ціною, і в першу чергу — покірності та терпіння до своїх панів.

Поняття ж толерантності багатше за змістом. Воно передбачає позитивний зміст цього терміна як відкритість по відношенню до іншого, як позитивне ставлення до внутрішнього різноманіття, як свободу мислити нестандартно, не так, як прийнято більшістю. На думку професора політології Варикського університету Ендрю Рива, справжня толерантність полягає в готовності не втручатися в погляди, настрої та дії, незважаючи на брак симпатій до них, або неприязнь до них, навіть тоді, коли змога втрутитись (чи сила, достатня для втручання) цілком реальні. Саме в цьому полягає вартість толерантності². Межі толерантності в умовах демократії неминуче розмиті через невизначеність терміна «втручання», який може охоплювати як висунення переконливих аргументів, так і юридичний примус. Проблема визначення меж толерантності демократичного суспільства є дуже складною, оскільки необхідно дати відповідь на два складні запитання: перше — якою мірою толерантність має поширюватися на нетолерантних?; друге — якою мірою демократична держава може дозволити діяльність недемократичних (з точки зору існуючих стандартів) організацій? Даючи рішучий спротив категорично антитолерантним суб'єктам, водночас необхідно не затоптати слабкі паростки нового, яке завжди з'являється на світ опозиціонером наявному, усталеному і зазвичай ще сильному, оскільки ігнорування, знищення паростків нового означає знищення майбутнього.

З наукової точки зору доцільно виділити декілька видів толерантності. Перший — деклараційний. У цьому разі сприйняття

і терпіння виявляються «на словах», тобто у різноманітних заявах та деклараціях. Другий — реляційний, коли толерантність не виявляється ані у висловлюваннях, ані в діях, а лише у стосунках між суб'єктами суспільного процесу. Третій — акційний, за якого в діях протиборствуючих сторін можна виявити ознаки толерантності, навіть попри недружні заяви у засобах масової інформації та вороже ставлення одна до одної. Спрощене сприйняття толерантності включає одночасно всі її види, коли вона має місце і у висловлюваннях, і у відносинах, і у діях³. Перш ніж говорити про взаєморозуміння між людьми, країнами і континентами, треба запитати — «а на основі чого хочуть згоди?». У кожної людини (яка становить народ якоїсь держави), кожної соціальної, релігійної чи політичної спільноти є свої вимоги, свої бажання і врахувати їх всіх просто неможливо. Така позиція скоріше нагадуватиме потурання або жорстке обмеження, а це не має нічого спільного із толерантністю. Якщо «толерантність» поєднується зі схильністю не схвалювати якісь дії чи ідеї, що виявляється в суспільному житті, наприклад, у вигляді остракізму або застороги проти їх носіїв та організаторів, тоді така толерантність дуже сумнівна. Для того, щоб досягти консенсусу і певних взаємних поступок, треба «як мінімум, щоб зацікавлені сторони мали вичерпну інформацію про позиції всіх зацікавлених в консенсусі сторін»⁴. Вичерпна інформація (точніше, її поширення) — робота благодійних фондів, громадських та міжнародних організацій, політичних партій, культурних спілок. До розмов про міжнаціональні, міжконфесійні, політичні відносини долучаються і засоби масової інформації, щоправда, деякі, в гонитві за «гаряченькою новиною», або «скандальчиком» чи то нехтують, чи то забувають про принцип толерантності і зовсім не помічають того, що представники інших національностей, релігійних вірувань та політичних переконань — це не інопланетяни. Ви не помічали, що вашу дитину навчає в школі вчитель, який за походженням, наприклад, румун; відділенням поліклініки завідує не православний християнин, а католик, оточуючі не завжди і не в усьому поділяють ваші політичні погляди та переконання і т. д. Усвідомити треба не «абстрактний принцип толерантності», а тільки те, що ми (всі, без розбору національностей, релігійних та політичних уподобань) — український народ, ми живемо в одній країні, і лише від нас залежить, якими будуть стосунки між нами. Відносини взаємоповаги і взаємопорозуміння чи перманентного конфлікту та взаємної неприязні.

Толерантність, власне, і покликана запобігати виникненню різного роду конфліктів. Її треба сприймати не лише як цінність, а й як дієвий інструмент вирішення різного роду конфліктів, і завдання кожної держави, яка прагне дотримуватися таких принципів у своїй політиці, — це вироблення механізму втілення у практичне життя толерантних цінностей, які не повинні обмежитися викладенням на папері чи проголошенням у промові; не нехтувати ідеєю запровадження полікультурної освіти і розробляти спеціальні навчальні плани для можливого втілення цих ідей на практиці.

Своєрідна специфіка феномена толерантності полягає в тому, що вона може з'явитися лише як свідома життєва позиція та елемент світогляду людини (суспільства). Тут, природно, виникає запитання, «яким чином така позиція з'являється свідомо?».

По-перше, не викликає сумніву той факт, що формування такого роду сприйняття інших (людей), іншого (світогляду), іншої (традиції) можливе тільки на певному (достатньо високому) рівні морального та інтелектуального розвитку. В Україні цьому заважає ряд факторів, а саме: глибока криза суспільної моралі, спричинена деморалізуючим впливом радянської та пострадянської дійсності; стрімка деінтелектуалізація суспільства та вкорінена ще за радянських часів зневага до справжнього інтелекту та його носіїв; негативні риси українського національного характеру, котрі доволі часто перетворюють українця на самовпевненого та самодостатнього жлоба, в якого немає нічого святого, окрім власного кендюха, і який заради нього готовий не рахуватися ні з ким та ні з чим. По-друге, питання в тому, як виховати цю позицію, щоб це не нагадувало процес якогось нав'язування цінностей, що, в свою чергу, породжуватиме новий спротив і як, наслідок, виникнення конфліктів. Виховати можна методами полікультурної освіти, але необхідно враховувати віковий бар'єр. Полікультурна освіта — це шкільна освіта; на рівні інститутів та університетів можливе запровадження спеціальних просвітних курсів. А як бути тим, «кому за тридцять»? Самотужки? Це малоімовірно. Необхідна систематична, копітка робота різних суспільних інституцій, виховний вплив очільників суспільства та держави, котрі мають бути для громадян взірцем взаємоповаги та взаємопорозуміння, а не безглузких чвар та політичних розборок, як це є зараз. Доцільним є також використання можливостей соціальної реклами. В цьому контексті заслуговує на увагу та підтримку ініціатива Асоціації

зовнішньої реклами м. Києва, лейтмотивом якої стало гасло «Ми однакові!» (хоча самі рекламисти вважають її не дуже вдалою).

Розглядаючи феномен толерантності, не оминати увагою розмови про полікультурність та полікультурне суспільство, які час від часу з'являються у науковій періодиці. Формально українське суспільство є полікультурним, оскільки складається з представників 130 етнічних груп, значної кількості релігійних та політичних спільнот. Однак ставлення соціуму до цього є доволі неоднозначним і суперечливим, особливо в контексті толерантності. Дані соціологічних досліджень свідчать про існування не лише електоральних розколів, які можна подолати суто політичними методами, але й про суттєві ціннісні та соціокультурні розбіжності між різними соціальними верствами та регіональними спільнотами українського суспільства. Зокрема, 51% опитаних на сході та 25% — на заході України засвідчили вороже ставлення одне до одного⁵. За рік, що минув, ситуація докорінно змінитися не могла, оскільки жодна з політичних сил абсолютно нічого в цьому напрямі не зробила.

Чи доречно говорити про уявний знак рівності між суспільством полікультурним і суспільством толерантним? Чи означає це, що, говорячи про суспільство майбутнього як суспільство полікультурне, ми тим самим переконливо говоримо, що воно, без сумніву, і толерантне? Чи можливо побудувати суспільство «всенародної рівності», оминувши своєю увагою толерантність, і хіба вона не буде тим каменем, який кладуть першим на фундамент, коли зводять будинок?

Полікультурне суспільство — це не суспільство-мозаїка, де наявні різні культури, які фіксуються статистичними даними. Ми говоримо про суспільство, де представники різних культур взаємодіють і співіснують⁶.

Чи є суспільство України полікультурним у науковому розумінні цього терміна? Та перш за все, чи є воно толерантним? Враховуючи, що абсолютного ідеалу не існує (окрім, як у філософських працях), то, виходячи з відсутності кривавих етнічних, політичних, соціальних конфліктів і заворушень (за роки незалежності України), можна говорити про суспільство України як суспільство відносно толерантне. Безперечно, цьому не сприяють періодичні спалахи насильства, як-от побиття студентів-іноземців в Києві, скандали із видавничою продукцією Міжрегіональної академії управління персоналом, статтями у газеті «Сільські вісті», демарші

скінхедів та ультра націоналістів, кулачні «політбої» між представниками конкуруючих політичних сил у парламенті та за його межами. Небезпечною, на наш погляд, є також наростаюче ігнорування факту етнічної, конфесійної та політичної різноманітності з боку очільників держави і основних політичних сил. Замість продуманої, виваженої політики щодо врегулювання та профілактики численних суспільних конфліктів політичного, етнічного, конфесійного, соціального, регіонального характеру, маємо або розмови про «українську політичну націю», реальне існування якої поки що є доволі сумнівним, або надзвичайно жорстоку політичну боротьбу, котра має на меті знищення опонентів і ведеться без будь-яких правових та морально-етичних обмежувачів, розділяючи політикум і суспільство на «своїх» та «чужих», і супроводжується могутнім потоком взаємних образ, хамських висловлювань та оцінок, звинуваченнями в спробах «розколу нації», так званою «війною компроматів» та інформаційними війнами. Конфліктогенна модель поведінки має самодостатній характер. Це, насамперед, виявляється в тому, що конфлікт ініціює конфлікт, і питання про консенсус виникає як вимушена реакція, що забезпечує тимчасовий перепочинок і мобілізацію політичних та юридичних ресурсів у боротьбі за повноту влади окремих груп і державних інститутів. Толерантність в такого роду політичних війнах річ зайва, навіть більше того — досить шкідлива. Однак, як показує досвід, український народ доволі поміркований і подібного роду ситуації оцінює вельми критично, однак робить це здебільшого «на кухні». На зовні суспільний критицизм стосовно дій політикуму виходить не часто. Тут знову виникає запитання — до якої межі суспільство має зберігати толерантне ставлення до влади, котра у своєму ставленні до нього є здебільшого зовсім не толерантною? Отож, говорити про суспільство полікультурне в Україні, мабуть, ще зарано.

Процес становлення такого суспільства доволі складний. Це той випадок, де потрібен консенсус, щоб врівноважити вимоги і потреби кожної етнічної, соціальної та політичної спільноти. На сьогодні реальний консенсус як населення, так і суспільної еліти фактично відсутній, окрім хіба що «консенсусу страху» — загальносуспільної невпевненості у завтрашньому дні (С.Телешун). Фрагментоване за різними ознаками (політичними, економічними, етнічними, духовно-ментальними) українське суспільство не в змозі досягти консенсусу демократичним шляхом. Рецепти демократичної консолідації взагалі відсутні. Це викликає періодичну появу ідей

еднання навколо «авторитетного лідера», «спасителя нації», «ефективного керівника», що передбачає консолідацію суспільства та еліти не зовсім демократичними методами, і аж ніяк не на засадах толерантності. Вона, поки що, так і не стала наріжним каменем як національної, так і політичної культури українців.

Питання ще й у тому, яким чином різні культури (етнічні, політичні) мають співіснувати і взаємодіяти. Багатоманітність — невід’ємна риса світу природи та людського світу. Вона породжує певну хаотичність та конфліктогенність людського буття, які неможливо повністю осягнути та усунути. Багатоманітність та суперечність є нормою існування реального соціуму, однак вона має співіснувати з прагненням до єдності та консенсусу, що неминує породжує проблему оптимального узгодження потреб і внесків, прав і відповідальності суб’єктів ієрархізованого, але єдиного для всіх соціуму. Найбільш ефективно вона може бути вирішена в умовах демократії, яка допускає існування конфліктів та суперечностей, однак лише у визначених та загально визначених межах і вимагає їх пом’якшення шляхом консенсусу та компромісу.

Толерантність є головним принципом оперування багатоманітністю на рівні як громадянського суспільства, так і політичної верхівки. На рівні громадянського суспільства толерантність виявляє себе у формі лояльності, котра означає терпимість індивіда до позиції можливого опонента в межах певної спільноти чи організації, на політичному рівні — у формі політичної коректності як вимоги дотримуватися комунікативної пристойності, терпимого (толерантного) ставлення до інакомислення⁷. Інакше кажучи політична коректність — це неофіційна угода між усіма суб’єктами політичних (та інших) відносин, про те, що за жодних обставин вони не робитимуть нічого, що може сприяти формуванню у нації негативного образу самої себе⁸.

Вітчизняні політичні реалії переконливо засвідчують ігнорування політичними елітами принципу толерантності, що несе реальну загрозу демократичному майбутньому України. За останні роки в Україні сформувалася турбодемократія (демократія хаосу), однією з головних рис якої є педалювання суспільних цінностей конфліктогенного, а не консолідуючого, характеру. Найбільшими з них є: державна мова, форма державного устрою та державного правління, постійні пошуки «зрадників» (на котрих можна перекласти відповідальність за помилки та прорахунки), реабілітація воєнків ОУН-УПА, вступ до НАТО, пріоритети інтеграції

(євразійський чи євроатлантичний). Не заперечуючи їх важливості та значущості, варто зазначити, що вказані проблеми все ж не є найнагальнішими з точки зору реальних потреб пересічного громадянина і суттєво не впливають на його соціально-економічний стан та соціально-статусну самооцінку. Вони активно дискутуються здебільшого самими політиками, та й то переважно в ході виборчих кампаній чи внутрішньополітичних криз, аби після їх завершення бути відкладеними до «кращих часів».

Такий алгоритм політичної поведінки свідчить, по-перше, про відсутність свіжих креативних ідей у провідних політичних сил. Постійне використання заялжених гасел та слоганів покликане підтримати рівень «пізнаваності» та відновити втрачену увагу електорату, і для цього добрі будь-які засоби.

По-друге — низький рівень професіоналізму вітчизняного політикуму, котрий виявляється в незнанні правил суспільної комунікації та невмінні аргументовано відстоювати власну позицію (про що переконливо свідчать численні політичні ток-шоу на вітчизняному телебаченні). Тут на допомогу приходять агресивна публічна поведінка (саме публічна тому, що в кулуарах значна частина політиків стосовно своїх опонентів поводить себе набагато миролюбніше), коли брак аргументів прагнуть компенсувати підвищеним тоном спілкування, «полум'яними» поглядами, провокаційними висловлюваннями, відповідною мімікою та жестами. Цей прийом використовувався багатьма відомими політичними діячами (зокрема, В. Черчіль на полях своїх промов робив помітки — «аргументів недостатньо — потрібно підвищити голос»). Проте для наших політиків агресія доволі часто є головним, а то і єдиним аргументом. Їм варто було б знати, що агресивна поведінка швидше привертає увагу та краще запам'ятовується, але залишає враження нервовості, породженої безпорадністю та прихованою невірою у власну правоту. Більш того, публічна агресивність, будучи каналізованою через засоби масової інформації у суспільство, стає однією з головних причин психологічного нищення особистості, її деморалізації та поступового формування культу насильства як базової парадигми індивідуальної та групової суспільної поведінки в Україні. Розмови лідерів провідних політичних сил про необхідність підтримання в політичному середовищі нормальних людських стосунків, незалежно від різного політичного забарвлення, вироблення належного рівня політичної культури, подання простим людям особистого прикладу толерантної поведінки

«органічно» поєднуються з актами нетерпимості щодо політичних опонентів на рівні практичних дій очолюваних ними структур (та й власних також)⁹.

По-третє — про схильність до визнання виключно «мажоритарної» демократії, де меншість повинна беззастережно коритися більшості, а переможці отримують все. Звідси відсутність конструктивізму в діях політичної опозиції, прагнення владної більшості до абсолютної безроздільної влади та витискування всіх незгодних до своєрідного «політичного гетто», що значно обмежує (а то і взагалі зводить нанівець) їх можливості щодо контролю та критики влади, впливу на вироблення, прийняття та реалізацію управлінських рішень, захисту своїх законних прав та інтересів. Політична активність, спрямована на утвердження інтересів одних соціальних спільнот за рахунок інших, або всупереч їм, сприймається як насильство, придушення, руйнування існуючих ціннісних норм моралі. В цьому розумінні політична воля, реалізована абсолютним підкоренням більшості (суспільства) меншості (владній еліті) виявляє себе як обмеження свободи вибору, що суперечить свободі суб'єктів суспільства взагалі, знищує її і, відповідно, позбавляє їх цілісності (як, загалом, і суб'єктів насильства чи придушення) та свідчить про некерованість політичних процесів, про ситуацію, в якій пріоритет «позиції сили» зумовлений безсиллям, а політична спільнота стоїть на грані виживання. Стосовно України це означає остаточну втрату перспектив демократичної модернізації всіх сфер суспільства та можливу втрату державної незалежності впродовж відносно недалекої історичної перспективи.

Укорінення толерантності як базової парадигми політичної культури та політичної комунікації — це не питання кон'юнктури або бажання проімітувати сучасні стандарти політичної поведінки, і навіть не питання політичної доцільності. Це, насамперед, реальний імператив і можливість побороти конфронтаційну логіку посттоталітарного етапу адекватними в ситуації системної кризи засобами. Поза повноцінним консенсусом, підґрунтям якого має стати якісно нова, раціоналістична, мобілізаційна, конструктивістська свідомість українського суспільства та еліти, вийти з перманентної кризи, що поглиблюється і охоплює щораз ширші соціальні кола, групи і спільноти, буде надзвичайно важко.

¹ Словарь по этике / Под редакцией А.А.Гусейнова и И.С.Кона. Издание шестое. — Москва: Издательство политической литературы, 1989. — С. 351.

² Короткий Оксфордський політичний словник / За редакцією Ієна Макліна й Алістера Макмілана. Перекл. з англ. — Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. — С. 692.

³ Політологічний енциклопедичний словник / За редакцією Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. — Видання друге, доповнене і перероблене. — Київ: «Генеза», 2004. — С. 661–662.

⁴ Чичановский А.А. Толерантность в условиях постсоветского информационного пространства // Толерантность и согласие: Материалы международной конференции «Толерантность, взаимопонимание и согласие». — М.: ИЗА РАН, 1997. — С. 247.

⁵ Хмелько В. Из-за чего политикам удается раскалывать Украину? // Зеркало недели. — 2006. — 24 июня; Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення // Аналітичні матеріали центру ім. О.Разумкова. — Київ, червень 2006.

⁶ Перотті Антоніо. Виступ на захист полікультурності. — Львів: Кальварія, 2001. — С. 65

⁷ Політологічний енциклопедичний словник / За редакцією Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. — Видання друге, доповнене і перероблене. — Київ: «Генеза», 2004. — С. 506.

⁸ Левіч В. Пам'ятник жабі, або національна ідея як втілення національного характеру. Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку. Зб. матеріалів експертів Всеукр. експерт. мережі / Упоряд. О.Судакова. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 168.

⁹ Пасховер А. Настоящий Янукович. — С. 19–20; Зущик Ю. Восток — дело тонкое. — С. 23 // Кореспондент. — №35 (274). — 2007. — 16 септября.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білошицький Сергій — кандидат історичних наук, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Васильчук Геннадій — кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Васильчук Євген — здобувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Волошин Юрій — кандидат юридичних наук, доцент, проректор Маріупольського державного гуманітарного університету.

Горбань Тетяна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Гринюк Тетяна — кандидат географічних наук, доцент Інституту природничо-географічної освіти та екології Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Гузинець Юрій — здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Друк Юрій — здобувач кафедри механізми державного управління Української Академії державного управління при Президентові України.

Жулканич Неля — кандидат історичних наук, докторантка Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Зварич Ігор — докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Іванов Ігор — кандидат політичних наук, доцент Білоцерківської філії Державної академії статистики, обліку та аудиту Держкомстату України.

Ковач Леся — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Кочан Наталія — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Кошелюк Володимир — магістрант Інституту природничо-географічної освіти та екології Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Красівський Орест — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Краснолюдська Світлана — аспірантка відділу національних меншин ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України

Кривицька Олена — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Курінна Тетяна — кандидат історичних наук, докторантка кафедри управління суспільним розвитком НАДУ при Президентові України.

Латигіна Наталія — кандидат політичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

Лобода Тетяна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Ляшенко Олексій — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Майборода Олександр — доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Макаренко Наталія — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Мелінішин Тетяна — аспірантка кафедри політології Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника.

Монолатій Іван — кандидат історичних наук, доцент Прикарпатського національного університете ім. В.Стефаника

Новакова Наталія — аспірантка кафедри політичних наук Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Олексин Ярослав — здобувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника.

Опанасенко Олена — аспірантка кафедри українознавства Національного університету харчових технологій.

Поліщук Юрій — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних і досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Попок Андрій — кандидат історичних наук, докторант кафедри соціальної і гуманітарної політики НАДУ.

Проскуріна Олена — докторантка Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Татаренко Тетяна — доктор політичних наук, доцент кафедри політології Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 37

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 21,33. Обл.-вид. арк. 20,89.
Підписано до друку 10.09.2008. Зам. №

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net